

Marko Juvan, ur.

Prostori slovenske književnosti

STUDIA
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU
LITTERARIA

O knjigi

Prostorska razsežnost, ki je sestavni del slehernega razmisleka o dejanskem svetu, se je s pozitivizmom, strukturalizmom, literarno geografijo in »prostorskim obratom« v drugi polovici 20. stoletja uveljavila kot organizacijsko načelo nekaterih literarnoznanstvenih pristopov. Monografija *Prostori slovenske književnosti* je prispevek h geografski razširitvi in epistemološki poglobitvi te paradigme. Temeljna značilnost njene slovenske različice je prenos težišča od polemичne, samopromocijske in izključujoče logike »obrata« k neizključujoči logiki celostne krepitve meddisciplinarnih in metodoloških sinergij. Uvodnemu premisleku o teh vprašanjih sledita sklopa sovisnih razprav. Prvi s pomočjo GIS-ov analizira preplet naravnih, infrastrukturnih, institucionalnih, biografskih, komunikacijskih, vrednostnih in simbolnih pojavnih področij na slovenskem etničnem ozemlju od konca 18. do srede 20. stoletja, drugi pa interpretira topografije »narodnih krajin« in geoprostorov, kakršne je moč prepoznati v literarnih besedilih in biografijah. »Slovensko smer« raziskovanja zemljepisno-simbolnega prostora zaznamujejo visoki standardi meddisciplinarnega obvladovanja kompleksnosti. Priča smo zapletenemu modeliranju celovitega nabora raznorodnih dejavnikov, ki se izogne tako ideološki instrumentalizaciji in scientistični trivializaciji kot tudi hermenevtični poljubnosti in poststrukturalistični partikularnosti. Gre za enega najobetavnejših premikov v slovenski literarni vedi.

Iz ocene dr. Dejana Kosa

STUDIA
Institut za slovensko literaturo in teorijo novega SLO SAGI
LITTERARIA

PROSTORI SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI

Uredil
Marko Juvan

Ljubljana 2016

Studia litteraria 20

Uredniki zbirke: Darko Dolinar, Jernej Habjan in Marko Juvan

Prostori slovenske književnosti

Uredil: Marko Juvan

Avtorji prispevkov: Monika Deželak Trojar, Joh Dokler, Marjan Dolgan, Marijan Dovič, Jerneja Fridl, Jernej Habjan, Miran Hladnik, Andraž Jež, Marko Juvan, Alenka Koron, Jaka Ortar, Urška Perenič, Jola Škulj, Mimi Urbanc

Izdelava zemljevidov: Jerneja Fridl

Oblikovanje: Ranko Novak

Stavek in prelom: SYNCOMP d. o. o.

Izdajatelj: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU

Za izdajatelja: Marko Juvan

Založila: Založba ZRC, ZRC SAZU

Za založbo: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Collegium Graphicum, d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

Prva izdaja, prvi natis.

Ljubljana 2016

Izid knjige je s sredstvi iz leta 2015 podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610504115>.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6.09:91(082)

PROSTORI slovenske književnosti / [posamezni prispevki Monika Deželak Trojar ... et al.]; uredil Marko Juvan; [izdelava zemljevidov Jerneja Fridl]. – 1. izd., 1. natis. – Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016. – (Studia litteraria / Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, ISSN 1855-895X ; 20)

ISBN 978-961-254-866-7

1. Deželak Trojar, Monika 2. Juvan, Marko, 1960–
283056128

© 2016, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Založba ZRC, ZRC SAZU

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v katerikoli obliki oz. na katerikoli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja imetnikov avtorskih pravic.

Vsebina

7 MARKO JUVAN: Predgovor

UVOD

13 MARKO JUVAN: Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur:
književnost in ustvarjanje slovenskega prostora

43 JERNEJA FRIDL, JOH DOKLER, MARKO JUVAN in JAKA ORTAR:
Razmerja geoprostora s prostori književnosti: geopodatki,
kartografija in interaktivni zemljevidi

ANALIZE

67 URŠKA PERENIČ: Prostor književnikov: kraji bivanja in službovanja
in središča nacionalne literarne kulture

99 JERNEJ HABJAN in ALENKA KORON: Prostor slovenskih tiskanih medijev

117 JOLA ŠKULJ: Prostor tiskarn in založb

133 URŠKA PERENIČ: Prostor literarnih društev: čitalništvo v kontekstu
demografskih značilnosti, upravno-politične in sodne delitve ozemlja
ter mreže srednjih in višjih šol

157 MARKO JUVAN: Prostor literarnih ustanov in društev: gledališča,
dramatična društva, narodni domovi

181 MARIJAN DOVIČ: Prostor spomina: spomska obeležja slovenske
literarne kulture

207 MIRAN HLADNIK: Prostori zgodovinske povesti in Geopedija

INTERPRETACIJE

225 MONIKA DEŽELAK TROJAR: Prostori Janeza Ludvika Schönlebn
(1618–1681) ter njihov vpliv na potek njegove življenjske in ustvarjalne poti

-
- 245 ANDRAŽ JEŽ: Štajerska književnost v času zgodnjekapitalistične
produkcije prostora
- 263 MARJAN DOLGAN: Literarni, gledališki in filmski prostor pri Ivanu
Pregljju
- 281 JOLA ŠKULJ: Modernistični pesniški prostori: pokrajina Devina (Rilke)
in Krasa (Kosovel)
- 299 ALENKA KORON: Pripovedni prostor v *Idini kocki* Suzane Tratnik

SKLEPNA REFLEKSIJA

- 315 MIMI URBANC in JERNEJA FRIDL: Oblikovanje prostorov literarne
kulture v geografski perspektivi
- 327 Imensko kazalo
- 339 O avtoricah in avtorjih
- 343 Summary

Predgovor

MARKO JUVAN

PRIRIČUJOČA VEČAVTORSKA MONOGRAFIJA je nastala iz projekta *Prostor slovenske literarne kulture: literarna zgodovina in prostorska analiza z geografskim informacijskim sistemom*, ki od leta 2011 združuje literarnovedne raziskovalce in geografe.¹ Prinaša prve izsledke raziskav zgodovine slovenske književnosti z metodologijo nove transdiscipline, ki jo imenujemo »prostorska literarna veda«. Ta se oblikuje na presečišču literarnih študijev in družbene (»humanistične«) geografije, opira pa se na sodobne tehnologije kartiranja in geografske informacijske sisteme (GIS). V primerjavi z *Literarnim atlasom Ljubljane* (Dolgan idr. 2014),² ki se v okviru našega projekta zamejuje na ozemlje slovenske prestolnice in goji poljudno pripovedno-prostorsko obravnavo posameznih pisateljskih biografij, je tale zvezek bliže študijskim atlasom analitičnega tipa, ki

¹ Šifra projekta J6-4245, financiranje ARRS, trajanje od 1. julija 2011 do 30. junija 2014. Projektna skupina: raziskovalke in raziskovalci z ZRC SAZU – z Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede (ISLLV) Marko Juvan (vodja), Marjan Dolgan, Marijan Dovič, Jernej Habjan, Alenka Koron, Matija Ogrin in Jola Škulj, z Geografskega inštituta Antona Melika (GIAM) Jerneja Fridl in Mimi Urbanc, z Glasbenonarodopisnega inštituta pa Marjeta Pisk – in z Oddelka za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani (Miran Hladnik in Urška Perenič s svojimi študenti). Zunanji sodelavec za programsko opremo in spletno stran: Joh Dokler (Ljubljana). Pri projektu so pri posameznih nalogah sodelovali še Andraž Jež (ISLLV), Jaka Ortar (GIAM) in Barbara Lampič (FF ULj).

² *Literarni atlas Ljubljane* je po izidu v množičnih medijih, strokovni periodiki in javnosti (tudi na Češkem) zvečine doživel naklonjen odmev (Nežmah 2014; Terseglav 2014; Perko 2014; Gombač 2014; Vančura in Zelenka 2015), oktobra 2015, ko pričujočo skupinsko monografijo oddajamo v tisk, pa tudi odprtega javnega pisma feministk in njihovih podpornikov, ki je avtoritativno grajalo domnevno preslabo zastopanost književnic ne le v *Atlasu*, temveč tudi v projektu (prim. spletno objavo ene od verzij pisma na blogu *Spol.si* dne 19. 10. 2015 in odgovor Marka Juvana, objavljen 20. 10. 2015 na spletnih straneh ZRC SAZU).

tematske karte povezujejo s statističnimi analizami večjih količin podatkov, v literarni vedi pa mu bolj od natančnih branj (*close reading*) posameznih besednih umetnin ali umetniških življenjepisov ustreza Morettijeva metoda »oddaljenega branja« (*distant reading*), tj. preštevne in nomotetične analize podatkovnega korpusa, pridobljenega iz druge roke (Moretti 2011: 10–12) – v našem primeru podatkov, za katerimi smo rudarili po *Slovenskem biografskem leksikonu*, literarnozgodovinskih priročnikih, bibliografijah in podobnem.

Tako metodološki okvir naše raziskave, zasnovane na ozadju »prostorskega obrata« v humanistiki (gl. Juvan, *Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur*), kakor tudi njeni prvi analitični in interpretativni izsledki so bili strokovni javnosti deloma že predstavljeni v domačem in tujem znanstvenem tisku (Perenič, ur. 2012; Dovič, Habjan in Juvan, ur. 2013; Dovič 2013; Perenič 2014; Fridl, Juvan in Ortar 2014; Juvan 2015; Juvan in Dokler 2015), obenem pa tudi na spletnih straneh projekta (<http://pslk.zrc-sazu.si>). Za tole knjižno objavo so bili naši prispevki s spletišča in iz periodike revidirani, posodobljeni in urejeni v novo celoto.

Naše analize, tematski zemljevidi in grafi, uvrščeni v Analize, osrednji del monografije, so prispevek k razreševanju vprašanja, kako sta na slovenskem etničnem ozemlju od konca 18. do sredine 20. stoletja drug na drugega vplivala geografski prostor in literatura v slovenščini. V ta namen so v naši knjigi predstavljene prostorsko-statistične analize podatkov o življenjih pomembnejših literarnih akterjev, razvoju medijske in institucionalne infrastrukture književnosti, krajih, spominsko predstavljenih v slovenskih zgodovinskih romanih, ter prostorski konstelaciji spominskih objektov in poimenovanj, ki se nanašajo na slovenske književnike. Prek prostorsko-preštevne analize podatkov, zajetih iz leksikografsko-enciklopedičnih del in izbranih z upoštevanjem literarnega kanona, so formulirani prvi določnejši odgovori na vprašanja o interakciji geografskega prostora in literature. Z geografske perspektive jih povzema in nadgrajuje sklepna refleksija.

Osrednjo in sistemsko problematiko iz Analiz in sklepnega poglavja v zadnjem delu monografije, Interpretacijah, osvetljuje pet študij o predstavljenih in življenjskih prostorih slovenskih književnikov od 17. do 21. stoletja. Prek njih se izrisuje vznikanje (in današnje zamiranje?) razsvetljenko-romantične ideološke koncepcije nacionalnega kulturnega prostora. Študije segajo od baročnega katoliškega kozmopolitstva Janeza L. Schönlebnega (na presečišču dežele Kranjske in srednjeevropske regije) do slovensko-ilirske ambivalence romantika Stan-

ka Vraza, čigar omahovanje v imaginiranju »slovenskega« kulturnega prostora določa družbenogeografska, produkcijska in ideološka razlika, ki se je v 19. stoletju vzpostavila med narodnimi preporoditelji s Kranjske in Štajerske. Interpretacije nato spremljajo vdor globalizacije v gledališče kot posvečeni prostor nacionalnega na začetkih modernizma 20. stoletja (Pregljevo kritično-satirično ekspresionistično soočenje s »profanostjo« filma, kina in kinodvoran) in modernistično samorefleksivno *poiesis*, ki reprezentacije kraške pokrajine določa s poetiko eksistencialne neposrednosti, minljivosti in nedovršenosti (Devin in Kras pri Rilkeju in Kosovelu), svojo zgodovinsko pot pa sklenejo ob teorizaciji post-modernih feminističnih prostorskih intervencij Suzane Tratnik, ki ustvarjajo posebno verzijo Sojevega »tretjega prostora«.

Prek naših začasnih odgovorov na izzive prostorske literarne zgodovine slovenskega etnoprostora se odpirajo nova vprašanja, ta pa zahtevajo poglobitev in nadaljevanje naše raziskave: Kako so na literarno življenje skozi zgodovino delovale fizične in antropogene, družbene značilnosti prostora (relief in naravne meje, tipi pokrajine, prometnice, gostota poselitve, naselbinsko omrežje, gospodarska in kulturna razvitost)? Kako so na delovanje književnikov vplivali njihov razredni položaj, spol, materni jezik, poklic, predvsem pa kraji, v katerih so bivali? Zakaj je bilo med književnimi akterji do sredine 20. stoletja tako malo žensk in delavcev ter zakaj so bili moški kulturni ustvarjalci pogosto samski oziroma brez »pravega« družinskega življenja? Zakaj se v 20. stoletju niso mogle splošno uveljaviti in kanonizirati književne prakse v narečjih? Kako so različne literarne vrste skozi čas svoj življenjski prostor besedilno predstavljale in ideološko opomenjale? Kako močno je literatura v primerjavi z ostalimi področji javnega diskurza vplivala na družbeno dojetje prostora? Kako so se prek literature na pokrajine in kraje vezale skupinske pripadnosti, na primer regionalne in manjšinske? Kako so življenjske poti književnikov in njihova omrežja vzpostavljali notranji in zunanji kulturni transfer? V kakšna domača in mednarodna omrežja so se vpletale trajektorije akterjev slovenskega literarnega polja? Kako se je prostor slovenske literarne kulture skozi zgodovino vpenjal v asimetrije evropskega in svetovnega literarnega sistema?

Spodbujeni s takimi in podobnimi odrptimi vprašanji upamo, da bomo prostorsko zgodovino književnosti na Slovenskem v naslednjih letih dogradili in jo povezali z metodološko sorodnimi komparativističnimi raziskavami širših literarnih prostorov.

Literatura

- DOLGAN, MARJAN, idr., 2014: *Literarni atlas Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- DOVIĆ, MARIJAN, 2013: Memorials in Slovenian Literary Culture. *Slovene Studies* 35, št. 1, str. 3–27.
- DOVIĆ, MARIJAN, JERNEJ HABJAN in MARKO JUVAN (ur.), 2013: *Prostorski obrat v literarni vedi / The Spatial Turn in Literary Studies = Primerjalna književnost* 36, št. 2.
- FRIDL, JERNEJA, MARKO JUVAN in JAKA ORTAR, 2014: Prostorske analize slovenske literarne zgodovine. V: Rok Ciglič, Drago Perko in Matija Zorn (ur.): *Digitalni prostor*. Ljubljana: Založba ZRC, 2014. (GIS v Sloveniji 12). Str. 173–183.
- GOMBAČ, ANDRAŽ, 2014: Kraji literarnih debat, popivanj, vročih ljubic, ovaduhov, zasliševalcev. *Primorske novice* 68, št. 264 (14. nov. 2014), str. 16–18.
- JUVAN, MARKO in JOH DOKLER, 2015: Towards a GIS-Analysis of Literary Cultures: The Making of Slovenian Ethnoscape through Literature. *International Journal of Humanities and Arts Computing* 9, št. 2, str. 196–218.
- JUVAN, MARKO, 2015: From Spatial Turn to GIS-Mapping of Literary Cultures. *European review* 23, št. 1, str. 81–96.
- MORETTI, FRANCO, 2011: *Grafi, zemljevidi, drevesa in drugi spisi o svetovni literaturi*. Ur. in prev. Jernej Habjan. Ljubljana: Studia humanitatis.
- NEŽMAH, BERNARD, 2014: Marjan Dolgan et al., Literarni atlas Ljubljane. *Mladina* št. 45 (7. nov. 2014), str. 60.
- PERENIČ, URŠKA (ur.), 2012: *Prostor v literaturi in literatura v prostoru / Space in Literature and Literature in Space = Slavistična revija* 60, št. 3.
- PERENIČ, URŠKA, 2014: An overview of literary mapping projects on cities: literary spaces, literary maps and sociological (re)conceptualisations of space. *Neobelicon* 41, št. 1, str. 13–25.
- PERKO, DRAGO, 2014: Marjan Dolgan, Jerneja Fridl, Manca Volk: Literarni atlas Ljubljane. *Geografski vestnik* 86, št. 2, str. 113–114.
- TERSEGLAV, JERNEJ, 2014: Slovenski književniki v Ljubljani. *Zvon* 18, št. 1/2, str. 49–50.
- VANČURA, MICHAL in MILOŠ ZELENKA, 2015: Literárni atlas jako »oživený« historiografický žánr. *Slavica Litteraria* 2/15, v tisku.

UVOD

Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur: književnost in ustvarjanje slovenskega prostora

MARKO JUVAN

Prostorski obrat

MICHEL FOUCAULT JE PREDAVANJE »O drugih prostorih« za Krožek arhitekturnih študij leta 1967 uvedel s panoramsko sliko, ki povzema moderno epistemološko zgodovino:

Velika fiksna ideja, ki je obsedla 19. stoletje, je bila, kot vemo, zgodovina: teme razvoja in zastoja, teme krize in ciklusa, teme akumulacije preteklosti, močna preobremenjenost z mrtvimi, ohladitev, ki ogroža svet. [...] Zdajšnja doba bo nemara doba prostora. Smo v dobi sočasje, jukstapozicije, v dobi bližine in daljave, vzporednosti, razpršenosti. Smo v trenutku, v katerem se svet potrjuje, mislim, manj kot neko veliko življenje, ki naj bi se razvijalo skozi čas, kakor pa kot neka mreža, ki povezuje točke in prepleta svoje niti. Mor-da bi lahko rekli, da se nekateri ideološki spopadi, ki razvnamajo današnje polemike, odvijajo med spoštljivimi potomci časa in zagrizenimi prebivalci prostora. Strukturali-zem ali vsaj to, kar se zbira pod tem malce splošnim imenom, je prizadevanje, da se med elementi, ki bi bili lahko porazdeljeni skozi čas, vzpostavi neka skupina relacij, ki jih pri-kaže kot jukstaponirane, zoperstavljene, drug v drugem implicirane, skratka, ki jih prikaže kot neke vrste konfiguracijo; in po pravici rečeno, pri tem ne gre za zanikanje časa; to je določen način obravnavanja tega, kar imenujemo čas, in tega, kar imenujemo zgodovina. (Foucault 2007: 214)

Retorika navedenega *incipita* je nabita z antitezami: tretjeosebni metonimiji za znanstvenike iz časovno izmerjene preteklosti (»19. stoletje«) je zoperstav-ljen prvoosebni skupinski subjekt (»smo«), umeščen v kronološko nemerjeno, nedovršno sodobnost (»zdajšnja doba«); tradicionalistični privrženci historiz-ma, evfemistično označeni kot »spoštljivi potomci časa«, se ideološko spopadajo z »zagrizenimi prebivalci prostora«, najbrž hiperbolo za pariško novo kritiko;

»zgodovina« kot »velika fiksna ideja« minulega obdobja se v »dobi prostora« umika nasprotni krovni interpretaciji, ki poudarja sinhrono prostorske relacije (»doba sočasje«) in svet predstavlja kot »mrežo«, »konfiguracijo«. Obrat iz zastarelega časa v aktualni prostor Foucault sicer paradokсно pripoveduje v časovni obliki, in to prav s toposom progresistične zgodbe, s kakršno se je subjekt moderne vednosti od razsvetljenstva naprej vedno znova in vse hitreje razmejeval od presežene preteklosti. Toda to ni ogrozilo trajnega in razprostranjenega učinkovanja njegovih figur o zasuku iz časovnega spoznavnega reda preteklosti v prostorski značaj spoznavanja v sodobnosti.

Foucaulteve ideje o občem obratu iz časovnosti v prostorskost so vzniknile iz posebnih okoliščin francoskega znanstvenega življenja v šestdesetih letih 20. stoletja. Gre za konjunkturo strukturalizma, ki je s svojo usmerjenostjo k sistemskosti, sočasju, razmerjem in trdi znanosti (Foucault v eseju omenja termodinamiko) osvajal humanistične vede. Foucaulteve domneve so kmalu po zapozneli objavi njegovega predavanja (natisnjeno je bilo šele leta 1984, v angleščini pa 1986) navdihnile prve izrecne trditve o »prostorskem obratu« v sodobni humanistiki. Variacije na tezo o menjavi znanstvene paradigme iz zgodovinskega v prostorsko spoznavanje sveta so se v številnih strokah množile od praga devetdesetih let naprej (prim. Döring in Thielmann, 2008a).¹ Epistemološki premik, ki ga je s svojim strukturalističnim »načinom obravnavanja tega, kar imenujemo čas, in tega, kar imenujemo zgodovina«, napovedoval Foucault, sta prek sklicev na njegove in Lefebvrove spise kot *spatial turn* prva

¹ Ugotovitve o spremembi razlagalnih modelov iz časovnih v prostorske so danes že skoraj samoumevne (npr. Tally 2013: 3–4, 11–16; Warf in Arias 2009:2–4; Westphal 2011: 7–14). Kmalu jih je sprejela tudi (primerjalna) literarna veda, denimo že leta 1990 v *Proceedings of the XIIth Congress of the International Comparative Literature Association*, kjer Reingard Nethersole zapiše: »Povedano na kratko, današnje kritično prevpraševanje meri na tri pomembna stališča v humanistiki, vsa konstituirana že v 18. stoletju: na *historizem*, suvereni in transcendentalni *subjekt* in *pomen*. Vsakega od teh je izbrisalo preoblikovanje temporalnosti v spacialnost. Tako je Foucaultovo novo branje Nietzscheja na mestu historizma proizvedlo genealogijo, Lacanovo novo branje Freuda je proizvedlo pojem razcepljenega subjekta, Derridajeva kritika lingvističnega modela (de Saussure, Peirce in nasledniki) pa je proizvedla *différance*, nedoločnost, stalno odgoditev pomenjanja.« Nethersolova meni, da ureditev sveta v umetnosti in teoriji 20. stoletja temelji na topološki, ne pa na geometrični spacialnosti (Nethersole 1990: 63).

izrecno poimenovala humanistični geograf Edward Soja v *Postmodern Geographies* iz leta 1989 (16–21, 39–42 itn.) in literarno-kulturni teoretik Fredric Jameson leta 1991 (153). Oba sta pojem prostorskega obrata vključila v svoje diagnoze postmoderne kot dobe poznega kapitalizma, ki jo oblikujejo čeznarodni tokovi finančnega kapitala, prevlada multinacionalk, množična potrošnja, poblagovljenje kulturne proizvodnje ter globalizacija dela in trga. Vsi ti dejavniki so s podporo sodobnih komunikacijskih in transportnih tehnologij, ki pospešujejo interaktivne procese in krajšajo ali izničujajo razdalje, privedli do postmoderne »zgotovitve prostora in časa« (»time-space compression«; Harvey 1990: 284–307). Tako so zagotovili materialno-izkustvene podlage za koncepcijo o svetovno povezanem, pretočnem, mnogoterem in skrčenem geoprostoru, v katerega so vsrkanе in seslojene zgodovinsko in kulturno raznorodne časovnosti.

Iz Foucaulteve pripombe, »da prostor [...] ni neka inovacija« in da »ima v zahodnem izkustvu neko zgodovino« (Foucault 2007: 214), je razvidno, da se kot ničejevski genealog ni videl pri izviru prostorske ideje, ki je zaznamovala postmodernizem v humanistiki in družboslovju. In res je bila kategorija prostora kot dejavnik eksistence in družbenosti v humanistiki upoštevana precej pred nominalnim prostorskim obratom, čeprav je bila – na primer v literarni zgodovini – v glavnem podrejena časovni osi in so ji dale pomen šele pripovedne razlage. Hippolyte Taine in drugi pozitivisti so v »okolju« videli preplet fizično- in družbenogeografskih dejavnikov, ki kavzalno vplivajo na življenje in ustvarjalnost pisateljev, na uspešnost in širitev idej ter razprostranjenost in trajnost določenih skupinskih mentalitet. Ravno pozitivistični pogled, da okolje – kot vozlišče naravno-fizične in družbeno-psihološke vzročnosti – determinira človeka, se je močno zakoreninilo. Pod vplivom geografije je na primer še Fernand Braudel v svojih knjigah o Sredozemlju iz leta 1949 in »gramatiki civilizacij« iz leta 1987 trdil, da podnebje in druge naravne danosti globoko in dolgotrajno pogojujejo družbeno-ekonomsko in kulturno zgodovino določenega zemljepisnega območja; iz tega prepričanja se je še pred prostorskim obratom (nanj je sicer vplival) zavzel za koncepcijo »geozgodovine« (Braudel 2006). Toda že leta 1903 je sociolog Georg Simmel, eden od neprepoznanih predhodnikov prostorskega obrata, kritično posegel v poenostavljeni okoljski determinizem. Opozoril je, da prostor ni le naravna danost ali vsebnik, ki vključuje vase družbo in jo določa, temveč da so družbena razmerja, oblike in politike tiste, ki geografski prostor projicirajo, mu dajejo vsebino in pomen (Simmel 2006).

Ravno ta obrat v razumevanju prostora je postal tudi os prostorskega obrata, ki sta ga – čeprav še ne nominalno – vpeljala Foucault in Henri Lefebvre.

V omenjenem predavanju iz leta 1967 je Foucault vpeljal idejo, da je »prostor, v katerem živimo, [...] heterogen« in da »ne živimo znotraj neke praznine«, temveč »znotraj neke celote relacij« (Foucault 2007: 216). Raznorodnost in relacionalnost prostora je prikazal s pojmom utopije in heterotopije, ki merita na družbene prostore, »ki so v odnosu z vsemi drugimi položaji, vendar na tak način, da suspendirajo, nevtralizirajo ali sprevrčajo celoto odnosov, ki so prek njih načrtovani, zrcaljeni ali reflektirani« (nav. d.: 217). Medtem ko so utopije odtrgane od »realnih krajev« in »z realnim prostorom družbe vzdržujejo splošen odnos neposredne ali preobrnjene analogije« (kot »perfekcionirana družba sama ali pa narobna stran družbe«), so heterotopije – Foucaultev neologizem – »dejanski kraji, ki so načrtovani v sami instituciji družbe in ki so nekakšni proti-položaji« (217), na primer zrcala, sveti ali prepovedani kraji, psihiatrične klinike, zapori ali pokopališča. V to kategorijo se uvrščajo tudi gledališča, muzeji, arhivi in knjižnice, kjer ima heterotopija »moč, da na enem samem realnem kraju postavi vštric več prostorov, več položajev, ki so sami na sebi nekompatibilni« (220), oziroma da akumulira različne čase, »heterohronijo« (220–221). Poleg omemb Foucaultove relacijske teorije prostora in časa, ki pa s pojmom heterotopija vred ostaja statična in eklektična (Harvey 2011: 202–204), je v razpravljanih o zgodovini prostorskega obrata neizogibno sklicevanje na dialektični dinamizem knjige *La production de l'espace* Henrija Lefebvra iz leta 1974. Knjigi je dala naslov ideja, da prostor ni absolutna, merljiva, apriorna, evklidsko-kartezijska kategorija niti vnaprej dan vsebnik, v katerega se umešča družba, pač pa ga družba s svojimi praksami in diskurzi neprestano proizvaja, »izloča«, tako da je njegov način obstoja relacijski, protisloven in raznorodn, odvisen od interakcij med fizično-naravno, družbeno in ideološko-kognitivno razsežnostjo (Lefebvre 2013: 19–92; 477–491). Dialektično večplastnost in družbeno proizvedenost prostorskega Lefebvre zajame v odmevni triadni razvrstitvi na »prostorsko prakso« (vsakdanje dejavnosti, ki ustvarjajo družbeni prostor in mu vzpostavljajo koherentnost, na primer naseljevanje in promet), »predstave prostorov« (sem sodi modeliranje, koncipiranje, analiziranje in načrtovanje prostora, na primer v urbanizmu) in »prostore predstav« (gre za telesno izkušnjo bivanja v prostoru, ki jo pomensko oblikujejo v fizični prostor posegajoče podobe in simboli imaginarnih prostorov ali pa jo simulirajo umetnosti). Za vse tri dejavnike proizvodnje prostora je značilna težnja k vzpostavljanju družbene povezanosti

in konfliktnosti, pri zadnjih dveh prek sistemov znakov in simbolov ter ideologije; prvi člen ustreza čutno »zaznanemu prostoru«, drugi teoretsko »mišljenemu«, tretji pa bivanjsko »živetemu prostoru« (Lefebvre 2013: 60–61).²

Foucaultovo heterotopijo in Lefebvрово pojmovno trojico, prek katere družba dialektično proizvaja, reflektira in doživlja prostor, v katerem sama živi in se razvija, je v svojo postmodernistično geografijo povzel Edward Soja in jo odmevno prekoval v os svojega »prostorskega obrata«. Prek križanja obeh francoskih teoretikov z Giddensovo idejo strukturacije (1986) ter s pojmi drugosti, mejnosti in hibridnosti iz (postkolonialnih) kulturnih študijev je Soja izoblikoval privlačno megleni pojem »tretjega prostora« (*thirdspace*), v katerem se resnični, snovni svet meša z imaginarnim, predstavljenim prostorom (Tally 2013: 160). Soja se sklicuje na »perspektivo radikalnega postmodernizma« (Soja 1996: 3) in iz poglavja v poglavje svojega *Thirdspace* sledi Lefebvровi »dekonstrukciji binarne logike mišljenja o prostoru in drugih kompleksnosti modernega sveta« (nav. d.: 7), da lahko razvije pojem tretjega prostora kot »ustvarjalno rekombinacijo in razširitev, ki gradi na perspektivi Prvega prostora, fokusirani na 'resnični' materialni svet, in na perspektivi Drugega prostora, ki to resničnost interpretira prek 'zamišljenih' reprezentacij prostorskega« (6). Prvi prostor, pogosto označen kot »realni«, se nanaša na »konkretno materialnost prostorskih oblik«, na »reči, ki se jih da empirično kartirati«, drugi prostor, ki navadno velja za »imaginarnega«, pa zajema »ideje o prostoru, [...] miselne re-rezentacije človeške prostorskega v mentalnih ali kognitivnih oblikah« (10). Soja, ki dialektiki zmotno očita binarizem, tolmači Lefebvra v prid vpeljave svoje »trialektike« in vmesnega tretjega člana (*Thirthing-as-Othering*), ki naj bi družil nasprotja, obenem pa ohranjal drugost (nav. d.: 60–70). Pod okriljem takšne postmoderne »trialektike Prostorskega, Zgodovinskega in Družbenosti« (71), ki naj bi brez moderne metodološke izključevalnosti zaobsegla vse temeljne eksistencialije, iz Lefebvrovega pojma reprezentacijskega oziroma živetega prostora Soja ustvari idejo »tretjega prostora« prav kot takšen tretji, vmesniški člen. Soja namreč tretji prostor postmodernistično prisposodablja z mistično simboliko Borgesovega *Alepha*, prostora, ki v sebi zbira vse prostore (nav. d.: 54–57). Tretji prostor tako »enakovredno kombinira resnično in zamišljeno, reči in misli« (68).

² Izvirni izrazi so *la pratique spatiale, les représentations de l'espace, les espaces de représentation* oziroma *l'espace perçu/conçu/vécu*.

Po Soji tudi mnoge druge teoretike, ki sledijo prostorskemu obratu, prežema ideja, da prostor, v katerem živimo, neprestano proizvajajo, spreminjajo, predstavljajo, načrtujejo in opomenjajo družbene prakse in tehnologije ter ideološka razmerja med njimi.

Soja si je prostorski obrat zamislil kot preobrazbo znanstvenega mišljenja družboslovja in humanistike, v kateri bi znanje o prostoru postalo razlagalni okvir vseh drugih problemov, tako kakor dotlej čas in zgodovina. Spraševal se je celo, kateri izraz naj bi nadomestil besedo »zgodovinar« in »opisal vseobsegajočega spacializatorja« (Soja 2009: 11–12). Natančnejše preučevanje zgodovine in koncepcij prostorskega obrata, ki sta se ga lotila Jörg Döring in Tristan Thielmann, pokaže, da sicer res skoraj ni več »discipline, ki ne bi oznanjala svojega *spatial turn* [...] ali pa do njega zavzela stališča«, vendar pa temu ansamblu sklicevanj na »transdisciplinarno prostorsko paradigmo« manjka splošna utemeljitev (2008a: 10). Zato mnogi prostorski obrat odpravljajo kot še enega od inflatornih oznanil zasukov v humanistiki ali kot čisto hevristično menjavo perspektive, le redki pa v njem prepoznavajo »idejo *master turn* kot velike paradigme« (Döring in Thielmann 2008a: 11–13). Pri takšnem pogledu vztraja Soja, eden od očetov odmevnega gesla. Prostorski obrat, ki se v diskurzu humanistike površinsko odraža prek plime prostorskega izrazja, metafor in predstav (Soja 2009: 23–26), tolmači ravno kot globinsko menjavo episteme, ki naddoloča znanstvene paradigme posameznih strok in za razlago sveta uveljavlja postmoderni pojem prostora (2008: 242–243 itn.).

Toda če v genealoški perspektivi razumemo teorijo kot družbeno prakso, s svojimi konkretnimi nosilci umeščeno v zgodovinski prerez določene diskurzivne konstelacije, se »prostorski obrat« pokaže kot preverjen postopek iz zaloge postmoderne preživitvene retorike (prim. Hard 2008: 304–305; Schlögel 2003) in ena izmed strategij, ki so se jih oklepale humanistične stroke, da bi si omogočile enostavno reprodukcijo sredi poblagovljenja vednosti v poznem kapitalizmu. Na trivializacijo, sramotenje ali spregledovanje znanosti v množičnih občilih, na njeno politično-finančno marginaliziranje in na zahteve kulturnega trga po vedno novih duhovnih proizvodih so se humanistične vede, pogosto negotove v svoji odtujenosti od družbe in izgubljene v samorefleksiji neizogibnih notranjih protislovij, odzivale s ponavljajočim se oglaševanjem paradigmatških *obratov*, po drugi strani pa iskale domnevno trdnejše, za financerje in javnost prepričljivejše podlage v trdih znanostih ali vsaj v družboslovju, katerega meto-

dologija predpostavlja merljivost in preštevnost.³ Obe težnji sta med razlogi, da so se avantgarde literarne vede in še nekaterih humanističnih strok v zadnjih desetletjih začele ozirati tudi h geografiji, ko so iz svoje strukturalistično-post-strukturalistične samonanašalnosti, lingvizma in tekstualizma iskale izhode v obnovitvi zanimanja za zunajbesedilno nanašanje znakov, za konkretni položaj in stvarne učinke izjavljanja, družbeno-kulturni kontekst, za razred, raso, duševnost in telo izjavljajočega ali razumevajočega subjekta. Z avro znanosti, ki je s svojimi kvantifikacijami zanesljiva ter uporabna v ekonomiji, demografski politiki, prostorskem načrtovanju in podobno, geografija krizni humanistični vednosti ponuja občutek trdnosti, urejenosti in prizemljenosti. David Harvey (2001) ga posrečeno označuje z neprevedljivo sintagmo *spatial fix* (izraz pomen-sko namiguje na pričvrstitev, popravilo in odmerek droge). Humanistična geografija se je zaradi prostorskega obrata v razmerju do humanistično-družboslovnih strok »iz uvoznice idej iz drugih polj« prelevila v njihovo »izvoznico«; geografija je postala pomembna, osrednja disciplina, ker se je prek nje pokazalo, da to, »kje se kaj zgodi, odloča o spoznanju tega, kako in zakaj se to zgodi« (Warf in Arias 2009: 1).

V takšnem kontekstu se geografske metode in pojmi, kot so prostor, kraj, ozemlje, regija ali pokrajina, današnji literarni vedi – podobno kakor drugim humanističnim panogam – ponujajo kot sredstva, s katerimi ta lahko ustvarja vtis svojega spoznavnega realizma in bližine resničnosti. Geografija zagotavlja končne reference interpretacije, njeni pojmi pa funkcionirajo kot toposi, na katerih se zdi mogoča znanstveno stroga razlaga kulturnih praks, tudi literarne (prim. Hard 2008: 305–306). Povečano zanimanje za geografijo, ki ga literarna veda skupaj s preostalo humanistiko kaže v zadnjega četrta stoletja, izvira tudi iz predstave, da geografija premošča epistemološki prepad med preučevanjem narave in kulture, fizičnega in družbenega sveta. Poleg tega je postala geografija za znanstveno ukvarjanje s književnostjo privlačna, ker zagotavlja metodološke podlage priljubljenim tehnologijam za prostorsko umeščanje in predstavljanje informacij (navigacija GPS, GIS, Googlovi zemljevidi itn.; prim. Soja 1996: 74–77). Ker je liberalna struja postmoderne (literarne) teorije tako dovzetna za konjunkturne filozofske, družboslovne in znanstveno-tehnološke tokove, jo je

³ Takšna opora je razumljiva, saj so se numerični kodi – v obliki statistik, finančnih indeksov, programskih algoritmov ali digitalnih medijev – v postmoderini vsilili za podlago miselnih in medijskih konstrukcij resničnosti (prim. filme iz niza *Matrica*).

znanost o zemeljskem prostoru očarala ne nazadnje tudi zato, ker se zdi ustrezna duhu časa poznega kapitalizma ter neoliberalnim zgodbam o koncu zgodovine in krčenju globaliziranega sveta v eno samo ploskev.⁴

Prizadevanje sodobne literarne vede in druge humanistike, da bi si utrdile družbeno veljavo in spoznavno verodostojnost prek meddiskurzivnega navezovanja na geografijo, se konec koncev izkaže za ponovitveno variacijo razsvetljenske epistemologije, ki se je skušala utemeljiti v znanosti kot modernem nadomestku metafizike. Prostorski obrat namreč nevede reaktivira staro, danes skoraj pozabljeno Kantovo idejo, o kateri piše David Harvey. Po Kantu je namreč prav geografija v družbi antropologije poklicana, da zagotovi trden znanstveni temelj celotnemu sistemu vednosti, tudi filozofski metafiziki (Harvey 2011: 21–45). V tem smislu prostorski obrat, ki je z uvozom geografskega zamišljanja v družboslovje in humanistiko »ponovno uveljavil prostor« (Soja 1989), ni izum postmoderne, ampak kvečjemu nezavedna revizija kantovskega projekta modernosti.

Prostorski obrat je, vsem svojim totalizacijskim pretenzijam navkljub, v zadnji instanci vendarle diskurzivni proizvod kontingenčnih razmer v zgodovinskem intervalu med strukturalističnim epistemološkim rezom, razvojem novih komunikacijskih tehnologij poznega kapitalizma in neoliberalnimi pritiski na strukture humanistične vednosti, ki v kulturalistične trope postmodernizma in globalizacije odevajo svoje ekonomistične imperative (»Bodi aplikabilen, tržno uspešen, uporaben, koristen, realističen, ciljno usmerjen, ne izgubljal se v problemih svoje stroke!«). Toda tudi kritična genealogija ne more spregledati intelektualnega fakta, da je v diskurzu prostorskega obrata vzniknil drugačen koncept prostora. Ta opušča novoveške prostorske koncepte, utemeljene v evklidski geometriji, kartezijskem subjektivizmu in newtonovski podobi tridimenzionalnega, absolutnega vsebnika za materialni svet; bližji so mu Leibniz z idejo prostora kot relacij med telesi, Kantova filozofija prostora kot miselne kategorije, v katero se umešča vsa pojmovnost, Einsteinova relativnostna teorija o fizikalnem kontinuumu prostoročasa in Spinozov metafizični monizem, na katerega je svoje nomadološko mišljenje prostorskega oprl tudi Gilles Deleuze (Tally 2013: 27–30, 135–140). Prostor, redefiniran z omenjenih izhodišč, naj bi po razpadu porazsvetljenskih velikih pripovedi, izpodrinil časovne koncepcije

⁴ Za materialistično kritiko *Izravnavanja sveta* neoliberalca Thomasa Friedmana gl. Harvey 2011: 65–98.

dogodka, začetka, razvoja, napredka in cilja, vdelane v pripovedno epistemo starega historizma.

Kaj torej loči pripovedni vzorec starega historizma od prostorske predstavnosti, vpeljane s strukturalizmom in njegovimi postmodernimi dediči, apologeti prostorskega obrata? Zgodbeno strukturo tvori zaprti niz, v katerem eno stanje zaradi delovanja enega ali več akterjev zamenja naslednje stanje, nastalo s spremembo ali izničenjem predhodne stopnje, ki je nasledstvo sploh omogočila – ta prehod ima obliko dogodka. Zato je zgodba načelno enočrtna, njene enote (dogodki in stanja) se pojavljajo in izginjajo ločeno v sosledju, njeni akterji pa so pomensko opredeljeni in hierarhizirani glede na svojo vlogo v končnem dogodkovnem nizu, ki vodi od izhodiščnega do ciljnega stanja. V nasprotju z opisanim zgodbenim vzorcem, ki je – s svojo zaključenostjo ter z enočrtnostjo, medsebojno razločenostjo in funkcijsko-teleološko hierarhijo sestavin – določal logiko zgodovinske pripovedi, je pojem prostora, kakršnega je s prostorskim obratom uveljavila postmoderna humanistika, odprt, nedovršen, relacijski, heterarhičen, časovno večrazsežen (na isto mesto se vpisujejo preteklost, sedanjost in možna prihodnost), ontološko mnogoter (fizičen, zamišljen, aktualen, virtualen, dejanski, mogoč, diskurziven, doživet, predstavljen itn.), predvsem pa v neprestanem, deloma samorodnem (avtopoetskem) nastajanju in preoblikovanju, ki utrjene in geometrično določljive prostorske danosti križa z gibljivostjo raznosmernih tokov in njihovih prizorišč; v takšnem prostoru geometrije fizičnih danosti stopajo v interakcijo z družbenimi praksami, mentalnim kartiranjem, in večsmernim tokovom informacij, virov, dobrin, ljudi in kapitala (prim. Harvey 2011: 169–205; Prieto 2011: 13–18; Tally 2013: 37–42; Warf 2009; Westphal 2011: 9–36).

Prostorski obrat in literarna veda

Prostorski obrat v literarni vedi ni že sam na sebi povzročil menjave paradigme. Na njegovi sledi nekateri pisci zgolj revidirajo semiotične ideje o besedilnem modeliranju kulturnih prostorov, na primer z obujanjem bahtinovskega pojma kronotop (Bahtin 1982) ali Lotmanove (2006) koncepcije semiosfere. Drugi se s prenovljenim besediščem lotevajo nalog, s katerimi se je od začetkov 20. stoletja ukvarjala obrobna, a priljubljena panoga, ki je – s strani vodilnih literarnovednih tokov prezrta ali prezirana – samo sebe poimenovala »literarna geografija«.

Kot podrobno razlaga Barbara Piatti (2008: 65–121), so se nemški, britanski in francoski predstavniki literarne geografije – ta je neredko služila interesom deželnega domoljubja, šolstva in kulturnega turizma – ukvarjali v glavnem z interpretiranjem in kartiranjem okolij, v katerih so bivali in jih upodabljali znani književniki. Obravnavali so še druge teme: zgodovinske premike središč in najdejavnejših regij znotraj posameznih nacionalnih literatur; afinitete med posameznimi literarnimi zvrstmi ter tipi pokrajin in naselij; vlogo književnega ustvarjanja pri vzpostavljanju regionalnih navad, miselnosti in deželne kulturne istovetnosti. Literarni geografi so se ubadali še s predstavitvami posameznih geografskih področij v leposlovnih besedilih in vplivom teh upodobitev na družbeno doživljanje, vrednotenje in opomenjanje dejanskih prostorov.

Barbara Piatti v svoji *Geographie der Literatur* (2008) deklarativno obuja obrobno in zastarelo pomožno stroko, da bi jo pod okriljem prostorskega obrata potisnila v glavni tok sodobne literarne vede. Po zaslugi postmodernih razumevanj prostora in teorij o razmerjih med dejanskimi in možnimi svetovi se Piattijeva dokaj uspešno izogne preprostemu okoljskemu determinizmu, nezavedni mitičnosti pojma *genius loci*, nacionalističnim idejam o vraščenosti duha narodne skupnosti v ozemlje ter etničnim in deželnim stereotipom. Težko bi ji očitali tudi druge slabosti tradicionalne literarne geografije, na primer naivno mimetično teorijo odraza in zgolj ponazoritveno vlogo tematskih zemljevidov. Švicarska raziskovalka tako s pomočjo prenovljenih koncepcij prostora kronološko analizira in kartira obsežen korpus dogajališč sto petdesetih domačih in tujih leposlovnih del, ki so se od 18. stoletja do leta 2004 bolj ali manj določno in z večjo ali manjšo mero domišljjskega preoblikovanja referenčno nanašali na eno najbolj prepoznavnih področij Švice, tj. na Lucernsko jezero in prelaz Sv. Gottharda. Toda njena posodobljena literarna geografija, omejena na kartiranje leposlovno predstavljenih prostorov, nanašajočih se na določeni »geoprostor«, ne more utemeljiti, v čem so za literarno vedo sploh relevantne glavne avtoričine ugotovitve, povrh izpeljane iz vprašljivo izbranega korpusa. Gre za spoznanja o marsičem: geografskih pogojih, ki vplivajo, da so nekateri kraji in (deli) pokrajine večkrat predmet leposlovne ubeseditve od ostalih; zgodovini vzponov in padcev zanimanja lokalnih, regionalnih, nacionalnih ali svetovnih književnikov za posamezno zemljepisno območje; načinih literarnega doživljanja, prikazovanja, opomenjanja in vrednotenja dejanskega geoprostora, ki se lahko usidrajo v skupinski spomin in medbesedilne enciklopedije drugih pisateljev. Vse to je samo na sebi lahko zanimivo, a se v literarni vedi dotika kvečjemu

tematologije in imagologije, ne prispeva pa k razreševanju njenih konstitutivnih problemov.

Podobno velja za enega opaznejših literarnovednih pristopov, ki se v okviru prostorskega obrata bolj ambiciozno razglaša za menjavo paradigme – geokritiko Bertranda Westphala in njegovih sodelavcev (prim. Tally 2013: 112–145). Westphalovo obzorje, razvidno iz njegove *La Géocritique: Réel, Fiction, Espace* (2007), je planetarno, primerjalno in čeznarodno, njegova teoretska orodja, ki jih z esejistično večšino in samorefleksijo uporablja v prostorskih interpretacijah Sredozemlja, Srednje Evrope, Pariza, Trsta ter drugih regij in krajev, pa so izdelana predvsem iz poststrukturalističnih koncepcij, na primer Deleuzovih pojmov *spatiuma*, teritorializacije in deteritorializacije, gladkega in brazdastega prostora, večslojnosti in nomadstva. Seveda se Westphal opira še na nosilne ideje Foucaulta, Lefebvra, Jamesona, Soje in drugih protagonistov prostorskega obrata. Tvorno se navezuje še na teorije, ki so v literarni vedi že pred Sojo obravnavale prežemanja med realnimi prostori geografije in imaginarnimi svetovi književnosti – od Bahtinovega kronotopa (tj. žanrsko značilnega in ideološko-vrednostno pomenljivega prepleta zgodbene časovnosti, družbenosti, zgodovinskosti in prostorske besedilnega sveta) prek Bachelardove fenomenološke poetike prostorske domišljije in njenih arhetipskih podob do Lotmanove semiotike znakovno predstavljenih prostorov kot modelov zunajbesedilne resničnosti, njenih enot, razsežnosti, mej in pomenov (Lotman 2010). Toda »geocentrični« obrat, ki ga Westphal oznanja na področju primerjalne književnosti (2011: 111–119), je tudi obrat od literarne vede k neki novi, samostojni, a interdisciplinarni vedi o zemeljskem prostoru, k stroki, ki jo sam snuje v bližini postmoderne filozofije, semiotike, humanistične geografije, kulturnih študijev, umetnostnih ved, Braudelove geozgodovine in antropologije.

Čeprav je Westphalovo delo teoretsko očitno bolj izpopolnjeno od literarne geografije in zemljevidov Barbare Piatti, pa je njegov spoznavni interes skoraj enak njenemu in enako oddaljen od interesov (primerjalne) literarne vede. V nasprotju s tradicionalnimi literarnimi zgodovinarji ali literarnimi geografi Westphala geoprostor ne zanima v luči njegovega pomena za posameznega avtorja, še manj kot sklop vzrokov, ki v podobi okolja vplivajo na pisateljske življenjske poti in miselnost, na razvoj literarnih zvrsti ali književne kulture. Naloga geokritike mu je pokazati, kako se prek mnogoterih besedilnih perspektiv (»multifokalizacije«) in literarno zamišljenih prizorišč zgodovinsko razgrinja večplastno,

ambivalentno, konfliktno, večkulturno dojetanje nekega konkretnega kraja, pokrajine, regije – končni cilj je doseči »polisenzorično« rekonstrukcijo spoznavne in čutno-čustveno celostne izkušnje danega geoprostora, njegovih mej in mnogoterih zgodovinskih plasti. Zgodovino takšnih doživljanj v medsebojnem dialogu in »stratigrafskem« akumuliranju časovnosti nekega kraja posredujejo ne le literarna dela, ampak tudi filmi, slike, zemljevidi, potopisi, urbanistični načrti in različni drugi nefikcijski dokumenti (Westphal 2011: 111–147).

Današnje kartiranje leposlovno ubesedenih geoprostorov ter razlaga strukture in (estetskih) vlog njihovih upodobitev resda delno obnavljata naloge stare literarne geografije, a vendarle z izpopolnjenim pojmovnim orodjem. Celo na ožjem področju literarnogeografskih ali geokritičnih raziskav o tem, kako resnični prostori stopajo v besedilno oblikovane prostore in kako literarno namišljeni prostori posegajo v dojetanje resničnih krajev, je nedavna preusmeritev žarišča humanistike s časovne na prostorsko os spodbudila literarno vedo k temeljitejšemu preurejanju izhodišč in metod. Tudi Westphal in Piattijeva sta med tistimi, ki so se odzivali na spremembe v razumevanju prostora od Lefebvra do Soje in Harveyja. Kot smo videli, so ti v svojih spisih trdili, da prostora ni več mogoče zvesti na negibljivo, absolutno miselno kategorijo niti na snovno otipljivo in geometrično merljivo zemeljsko posodo za družbo, pač pa da obstaja kot odprta, prepustna, ontološko pluralna in spremenljiva tvorba. Prostor se namreč zasnavlja relacijsko: v medsebojnem vplivanju naravno-kulturno danega in družbeno proizvedenega, v povratnih zankah med dejanskostjo in virtualnostjo, v dialektičnih izmenjavah med fizičnim in mentalnim ter v igri razmeroma ustaljenih in določljivih ozemelj z nomadskimi lokacijami, ustvarjenimi v tokovih in procesih (prim. Harvey 2011: 169–209; Warf 2009). Historistična in pozitivistična dediščina preprostega okoljskega determinizma sicer še ni povsem izgubila prepričljivosti, saj pod pokroviteljstvom neoliberalizma v primerjalnih študijih ponovno dviga glavo, na primer v uspešnici Jareda Diamonda o neenakem razvoju civilizacij (Harvey 2011: 257–314). A v primerjavi z iskanjem prvih vzrokov kulturnih praks v naravno-fizičnih danostih ali spremembah zemeljskega okolja se literarni vedi prek opisane prostorske misli nedvomno ponuja bolj pretanjen razlagalni instrumentarij. Z njim se lahko ustrezneje loti preučevanja kompleksnih razmerij med geoprostori (kot so upravno-politična ali etnična ozemlja, pokrajine, kraji, mesta, regije, celine itn.), fikcijskimi svetovi, besedilnimi strukturami, literarnimi žanri in literarnim življenjem. Prostor kot nova dominantna v strukturi znanstvenega utemeljevanja izpostavlja zapleteno

dialektiko med naravnimi in družbenimi silnicami, s čimer pa literarna veda ne menjava nujno svojih znanstvenih paradigem, pač pa zvečine zgolj razširja in metodološko dosledneje izgrajuje področje svojih siceršnjih zanimanj za kontekste književnih besedil. S tega vidika se prostorski obrat v literarni vedi vključuje v niz novejših metod kontekstualizacije, zato ni samoumevna alternativa nekaj starejšemu »zgodovinskemu obratu«. (Literarna) zgodovina se odslej bere prek prostora, v katerem se raznorodni antropogeni dejavniki nekega okolja prepletejo še z naravnimi danostmi in procesi: prostor je zato zgodovinski, zgodovina pa prostorska.⁵

Tovrstna kontekstualizacija se kaže v eni od bistvenih sprememb, s katerimi se sodobna literarna veda navezuje na geografsko zamišljanje in Braudelovo koncepcijo geozgodovine: namesto pojma nacionalne literature kot enote za preučevanje izbira ozemlja, ki so (bila) etnično mešana, večjezična ali čeznarodna. Kulturni nacionalizem 19. stoletja se je prek enačenja pojma naroda z enovitim ozemljem, jezikom in kulturo vpisal v komplementarni zasnovi idej nacionalne in svetovne književnosti, v obliki usedlin metodološkega nacionalizma pa se je do današnjih dni ohranil v strukturah nacionalne in primerjalne literarne zgodovine ter vtisnil globok pečat v izročilo pripovedno usmerjenega literarnega zgodovinopisja (Juvan 2011: 153–160, 315–346). Na podlagi kritik takšnih ideološko-metodoloških prežitkov se v primerjalni književnosti zadnjih petnajstih let porajajo obsežne knjižne izdaje in raziskovalni projekti, ki se obračajo v drugo, regionalno-prostorsko smer, na primer *Literary Cultures of Latin America* (Valdés in Kadir, ur. 2004), *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* (Cornis-Pope in Neubauer, ur. 2004–2010) ali *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula* (Cabo Aseguinolaza idr., ur. 2010). V »transgresivnem« razmerju do politično-jezikovnih mej nacionalnih literarnih zgodovin se ti projekti navezujejo na kartografske predstave o stičnih ali hibridno prekrivajočih se jezikovnih in etničnih arealnih, prometnih poteh književne menjave, spremenljivih konfiguracijah mestnih središč, obrobij in mejnih področij literarne kulture ipd. (prim. Neubauer 2008; Domínguez 2011; Cabo Aseguinolaza 2011). Na ta način prostorsko zasnovana komparativistična dela v čeznarodni perspektivi osvetljujejo »prepletano zgodovino« (*l'histoire croisée*,

⁵ Geograf Mike Crang (2008) z vidika »epistemologije prostora« razpravlja o »času kot prostoru« in pri branju časovnosti v kraju ali pokrajini (*timescape*) razlikuje med sinhronim in diahronim časom.

entangled history), medliterarne odnose, hibridizacije in kulturni transfer na zgodovinsko povezanih, večetničnih, kulturno mešanih in večjezičnih geografskih območjih. Po Césarju Domínguezu se »postnacionalna« komparativistika loteva preučevanja literarnih sistemov, ne da bi jih delila po literarno-političnih mejah, saj za svoj predmet vzpostavlja »geoliteraturo kot kategorijo, ki integriira in izraža dialektična razmerja med ozemljem, kulturnimi prostori in multikulturalnostjo«; tako zasnovana primerjalna literarna zgodovina se lahko opre na eni strani na Even-Zoharjevo polisistemsko teorijo in Đurišinovi konceptiji medliterarnih procesov in medliterarnih skupnosti, na drugi strani pa na »literarno geografijo«, sociolingvistiko jezikov v stiku in izdelovanje literarnih zemljevidov na podlagi jezikovnih kart (Domínguez 2011).

Sklenemo lahko, da pri prostorskem obratu v literarni vedi nimamo opravka z menjavo paradigme, ampak s premikom epistemološke dominante, ki znansstveni govorici omogoča, da prek konstrukcije prostorskih vzorcev s pomočjo geografskih koncepcij in metod med elementi spoznavanja izoblikuje nove ali prej zanemarjene sovisnosti. Zbornik *Geohumanities*, ki oznanja nastop prostorske dominante v sodobni humanistiki, na splošno zagovarja »cono ustvarjalne interakcije med geografijo in humanistiko« (Dear, ur. 2011: 1–3). Pod pokroviteljstvom geohumanistike se vrstijo spodbude k sodelovanju med literarno vedo, geografijo in GIS-i: »Zanimanje za vlogo kraja v življenju književnosti in vlogo književnosti v proizvodnji kraja je eno izmed vznemirljivih stičišč med geografijo in humanistiko [...] geografija nam lahko pomaga razumeti književnost, književnost pa geografijo.« (Luria 2011: 67)⁶ Kako naj torej prek prostorskega obrata razlagamo razmerje med geografskim prostorom in literarnimi praksami? Na literaturo geografski prostor nedvomno vpliva, a tako, da v njenem družbenem življenju omogoča in spodbuja ali pa ovira in onemogoča razvojne možnosti. Gorat, z vodami razčlenjen relief na primer otežuje družbeno-politično in jezikovno-kulturno integracijo prebivalstva, medtem ko tehnološko napredne prometnice povečujejo možnosti notranjega in zunanjega kulturnega transferja. Če depopulacija območja ogroža razvoj literarne kulture, po koncentracija prebivalstva v urbanih središčih omogoča nastajanje ustanov literarnega posredništva, kot so založbe ali gledališča. Fizično-geografski in družbeno-kulturni prostor sta navsezadnje dejavnika, ki vplivata na zgradbo in pomen besedilnih svetov. Kot opozarjata že Bahtinov pojem kronotopa ali Lotmanov

⁶ Za stičišča geografije in literarne vede gl. tudi Urbanc in Juvan 2012.

pojem semiosfere, geoprostori v besedilnih svetovih niso samo predstavljeni, ampak delujejo tudi na strukturiranje pripovedi, pomena in žanra. Toda tudi literatura vpliva nazaj na geoprostor, tako prek svojih materialnih, institucionalno-družbenih razsežnosti kakor prek besedilnih struktur in imaginacije. Literatura prispeva k družbenemu oblikovanju, zamišljanju in osmišljanju prostora: brez nje ne bi bilo gledališč, javnih knjižnic, sedežev kulturnih društev in podobnih prvin, ki so bogatile simbolni kapital prestolnic in s tem spodbujale priseljevanje ali trgovanje. Brez Gogolja, Puškina in Belega ne bi bilo »peterburškega teksta« (Toporov 2003), ki se je usedel v tradicijo opomenjanj dejanskega mesta ob Baltiku prek nasprotja med redom in kaosom. Brez Prešernove pesnitve bi bila Savica le eden izmed slovenskih slapov, brez Kosovelovih pesmi pa Kras v širši zavesti Slovencev ne bi imel poetične vrednosti.

Po prostorskem obratu postaja prostor potemtakem organizacijsko načelo zgodovinskega diskurza, saj mu dopušča, da brez vnaprejšnjih izključevanj (na primer zanemarjanja starejše, manjšinske, narečne ali dvojezične književne proizvodnje, neskladne z idejo nacionalne literature in nacionalnega knjižnega jezika) zajame obsežna besedilna gradiva in druge podatke, ki pričajo o stanjih in menjavah literarnih dejavnosti v določeni regiji, in jih razloži zunaj obrazcev enočrtne vzročnosti in zgodbenosti. To lahko literarna veda počne z modelom zgodovinsko večslojnega prostora, prepustnega za naklonjeno ali konfliktno predelavo bližnje ali daljne jezikovno-kulturne tujosti, prostora, ki se strukturira kot giblivo, spreminjajoče se omrežje raznosmernih tokov, stanj in raznorodnih prvin, a postavljenih v medsebojne odnose prav s tem in takšnim prostorom.⁷

Kartiranje književnosti na papirju in z GIS-i

V humanistiki in literarni vedi je na prehodu v 21. stoletje poraslo zanimanje za zemljevide in kartografijo; postala sta »analitično žarišče in navdih« (Dear 2011: 7).⁸ Zemljevidi so ikonični teksti, ustvarjeni s strukturiranjem simbolov

⁷ Večkulturnost, mejnost, neprestano dialoškost in zgodovinskost prostorskih identitet zajemata tudi Lotmanova pojma semiosfere in transgresije, ki ju v tem smislu v nizu člankov obravnava Jola Škulj (2004, 2005, 2011).

⁸ V tem okviru je pomenljivo, da sta Fredric Jameson in kognitivizem zemljevid uporabila kot prisposodbo za členitev mentalnih področij; izraz *mapping* se je s posredništvom

iz kartografskih kodov (gl. Fridl *idr.*, *Razmerja geoprostora s prostori književnosti*). Že tisočletja dokumentirajo razvoj človeške težnje po spoznavnem obvladovanju in dejavnem prilaščanju znanih in neznanih ozemelj. Bili so pripomoček za evropske trgovce, mornarje, vojake in misijonarje, sredstva za koloniziranje novih celin in nadzorovanje imperijev ter podlage za razmejevanje nacionalnih držav. Zemljevidi so zato v novem veku doživljali količinski in kakovostni vzpon. Prek izdelanih geometričnih podlag, projekcije, meril, koordinatnih mrež in kartografskih simbolov se jim je povečevala zanesljivost prikaza, a ni mogla utajiti evropocentrične zasnove in vloge (prim. Stockhammer 2007: 11–49; Tally 2013: 20–26; Westphal 2011: 57–63). Po tematskih zemljevidih je od svojih začetkov v zgodnjem 20. stoletju segala tudi literarna geografija (Döring 2008; Piatti 2008: 32–52, 65–121). Deloma za znanstvene namene, še raje pa za didaktične, domoznanske ali turistične potrebe je s kartiranjem predstavljala pokrajine in poti posameznih pisateljev ali razmestitve fikcijskih prizorišč v večjih mestih. Z zemljevidi je literarna geografija na primer primerjala še jakost in gostoto književne ustvarjalnosti med posameznimi deželami nekega naroda v različnih zgodovinskih obdobjih ali pa zasledovala poti mednarodnega umetniškega vplivanja.

Če pustimo ob strani zemljevide v književnih delih, ki pribesedilno ikonizirajo geografijo umišljenih svetov (npr. v Swiftovih *Gulliverjevih potovanjih*, Morovi *Utopiji*, Faulknerjevih romanih o deželi Yoknapatawpha; prim. Piatti 2008: 20–26; Stockhammer 2007: 62–70; Döring 2013: 139–140), so se prvi književni zemljevidi pojavljali od 19. stoletja kot pripomočki za literarni turizem, romanja k rojstnim hišam pisateljev oziroma obiske izvernih prizorišč njihovih pripovedi ali pesmi (npr. izleti v Lake District, potovanja po sledih Byronovega Don Juana, ali vodič po pokrajini sester Brontë; Piatti 2008: 267–272). Tematski zemljevidi pisateljskih biografij in geografskih ozadij njihovih fikcijskih prizorišč so bili temeljnega pomena za literarno geografijo od njenih začetkov konec 19. stoletja, denimo Phelpsov *A Literary Map of England* iz leta 1899, Bartholomewjev *A Literary and Historical Atlas of Europe* (1910) ali Sharpova *Literary Geography* iz leta 1904 (Piatti 2008: 89–94, 107). Že na začetku 20. stoletja se je v literarnih zemljevidih pokazala težnja, da bi presegli ilustrativno vlogo in rabili kot analitična orodja, četudi pogosto utemeljeni na preživetih pozitivističnih predpostavkah in vprašljivem nacionalizmu. *Deutscher Literatur-*

postmoderne teorije razširil po trendovski humanistiki (v slovenščini se na primer uporablja popačenka »mapiranje« namesto uveljavljenega izraza »kartiranje«).

ratlas, ki ga je leta 1907 sestavil Siegfried Robert Nagel, je na primer na 45 shematičnih tematskih kartah skušal razložiti, kako so geografske značilnosti nemških dežel pogojevale produktivnost in mobilnost pisateljev, katere regije in mesta so v posameznih obdobjih igrali vlogo kulturnih središč in podobno (Piatti 2008: 70; Döring 2009: 252–256). Še bolj analitično usmerjeno je delo Josefa Nadlerja *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* iz 1912, ki zgodovino regionalnih razlik znotraj nemške književnosti razlaga kot preplet dejavnikov, kakršni so plemenski izvor pisateljev in njihov habitat (*Lebensraum*). Nadlerjev atlas je ostal sporen zaradi svojih rasističnih (*Blut-und-Boden*) predpostavk, mogoče pa ga je interpretirati tudi bolj naklonjeno, v luči sodobnejših koncepcij, kot so kulturni spomin, zgodovina socializacije ipd. (Piatti 2008: 74–80; Perenič 2013: 165–169). Jörg Döring (2009: 257) meni, da je tako resno kakor skoraj pozabljeni Nadler literarne karte spet obravnaval šele Franco Moretti v *Atlas of the European Novel* leta 1998. Potem ko je resna literarna znanost zemljevide dolgo zapostavljala, se je Moretti – na ozadju prostorskega obrata – z njihovo pomočjo zavzel za »geografijo literature« ter literarno vedo približal metodam družboslovja in naravoslovja (Moretti 1998: 1–6).

Robert Stockhammer v svoji tekstualistični kritiki Morettijevega mimetičnega materializma trdi, da se prizorišč literarne fikcije, tudi če se ta mimetično nanašajo na stvarne lokacije, ne da ustrezno kartirati (Stockhammer 2007: 84–88; 2013), medtem ko Jörg Döring zagovarja stališče, da kartiranje literarnih prostorov ne predpostavlja nujno mimetične naivnosti (Döring 2013: 140–148). Sam sem prepričan, da točkovna, linijska ali poligonska grafična predstavitev fiktivnih lokacij na zemljevidu – kot žanru verodostojne odslikave resničnosti – tem lokacijam napačno pripiše mesto v ontologiji dejanskosti, namesto da bi jih umestila v topologijo možnega sveta. Ikonizacija zemljevida poleg tega izbrše pomenske vezi mimetičnih literarnih prizorišč s časovnim strukturiranjem pripovedi, popači njihove znotrajbesedilne mere in domišljajske koordinate ter odmisli preplete s fiktivnimi, spominskimi, mentalnimi in drugimi prostorskimi sloji. Toda kartografske epistemološke dileme ni mogoče rešiti na ravni tekstualnosti/mimetičnosti samega zemljevida. Zemljevidi z vrisanimi prizorišči literarnih del so namreč vrsta tematskih kart, zato njihovo semantiko določa pragmatika, torej kontekst rabe in spoznavni interes. Medtem ko ima hoja s takšnim zemljevidom po pokrajini, ki jo je v svojih delih slavil ta ali oni pisatelj, predvsem turistično, doživljajsko vlogo in zemljevid služi orientaciji v dejanskem svetu, pa uporabnost tematskih zemljevidov pri Morettiju in Piattijevi ni

v njihovi indeksalni vlogi. Takšne karte niso kaŝipoti, v njih stopa v ospredje analitična vrednost, na primer če si z njimi skušamo razložiti, kateri geografski predeli so bili pogosteje preslikani v ontologijo možnega sveta literature, zakaj, kdaj in čemu se je to dogajalo, kje se zgodbe nekega žanra začenjajo, kje pa končujejo, kako so v knjiŝevnih besedilih tematizirane prometnice, naselja, naravne in politične meje in podobno.

Ker je geografsko preučevanje posameznih pisateljskih življenjepisov in knjiŝevnih del znanstveno trivialno in zgolj ilustrativna vloga zemljevidov za prostorsko usmerjeno literarno vedo ni zadostna (Moretti 1998: 18; Piatti 2008: 50–52, 102, 120), lahko kartografija dokaŝe svojo analitično vrednost ŝele pri raziskavi obseŝnih korpusov podatkov o geografsko opredeljenem literarnem polju. Tematski zemljevid v tem primeru ni slikovita ponazoritev, ampak orodje za »oddaljeno branje«, s katerim se – kot utemeljuje Moretti – literarna veda bliŝa modelom strogih znanosti. Moretti tako v svojih spisih o romanu (1998; 2011: 79–109) na namerno asketske temeljne karte shematično vrisuje dogajaliŝča večjega ŝtevilca besedil, da bi se dokopal do zgodovinsko–razvojnih in prostorskih vzorcev, ki z običajno interpretacijsko metodo ne bi bili razvidni, a prispevajo k literarnovedni razčlembi konvencij in ideologij, značilnih za določeni žanr romana (Moretti 1998: 11–140). Njegovo kartiranje podatkov, kot so ŝtevilo in razporeditev javnih knjiŝnic ter profili njihovih zbirk, omogoča sklepanje o repertoarjih in socialno–prostorskem dosegu ustanov literarnega posredniŝtva, to pa prispeva k boljšemu razumevanju literarnih procesov (nav. d.: 149–158). Na čeznarodni ravni te procese pomagajo osvetliti Morettijevi zemljevidi ŝiritve posameznih žanrskih modelov po Evropi iz centrov v periferiji (nav. d.: 164–197).⁹

Zemljevid postaja danes vse zmogljivejŝe razlagalno orodje tudi po zaslugi razvoja satelitskih navigacijskih tehnologij in geografskih informacijskih sistemov (GIS). GIS-i so se pojavili v zgodnjih ŝestdesetih letih 20. stoletja kot programska oprema za kartiranje in analizo, v osemdesetih letih postali *mainstream* računalniŝkih aplikacij, svojo tehnoloŝko vlogo pa v zadnjem času presegajo, saj so po besedah Davida Bodenhamerja postali izhodiŝče za GISci, »geografsko informacijsko znanost« (2010: 17–18). V primerjavi s tradicional-

⁹ O Morettijevi kartografski teoriji in zgodovini romana v kontekstu prostorske literarne vede prim. Juvan 2011: 199–203. Gl. tudi Döring 2008: 272–279.

nimi zemljevidi, ki so dokončni in nesprenemljivi izdelki, se kartiranje z GIS-i odlikuje v kompleksnosti, dinamičnosti, inkluzivnosti in interaktivnosti. GIS-i omogočajo združevanje velikih količin podatkov, ki sodijo v raznorodne ontologije in temporalnosti, a jih je mogoče nedvoumno vezati na en sam prostorski identifikator. Zato je geopodatek katerikoli podatek z geografsko referenco (Kemp 2010: 31). GIS-i predstavljajo kvalitativne in kvantitativne geopodatke v variabilnih merilih, s čimer omogočajo »vizualno odkrivanje prostorskih vzorcev, ki v besedilih in tabelah ostajajo skriti« (Bodenhamer idr. 2010: vii; Bodenhamer 2010: 28–29).

A razmerje humanistike z GIS-i ni enoznačno. Struktura GIS-ov je namreč prilagojena realistični spoznavni teoriji in kvantitativni analitičnosti, značilni za družboslovne znanosti. Zato se zdi na prvi pogled teže združljiva s hermenevtiko humanistike in z njenim zanimanjem za singularno, kvalitativno in zgodovinsko interpretacijo pojavov. Geografska informacijska znanost od humanistov pričakuje, da svoje podatke in metode prilagodijo »rigidnim parametrom programske opreme«, ta pa temelji na pozitivističnih predpostavkah (Bodenhamer idr. 2010: viii–xii, 40). Med projektom smo se o tem lahko nič kolikokrat prepričali, zlasti kadar smo naleteli na kolizije med binarno logiko GIS-ov in neodločljivostjo pojavov znotraj zgodovinskega toka. Kako v sinhrono klasifikacijsko shemo (npr. stopenj izobrazbe, družbenega položaja), abstrahirano iz časovnega poteka, uvrstiti podatke, ki so zajeti iz zgodovinsko spremenljivih sistemov (izobraževanja, produkcijskih načinov)? Kako »sinoptično« izmeriti težo družbenih in literarnih vlog posameznega akterja, čeprav so se razmerja med njimi spreminjala v teku njegovega življenja? Kako nedvoumno določiti geopodatkovne enote pri literarnih ustanovah, če so te v zgodovini menjavale lokacije, stavbe, imena ali lastnike? Razreševanje takšnih dilem je zahtevalo veliko napora in slabe vesti: drugačen premislek (refleksivno-historične in logično-nomotetične narave) bi namreč neizbežno vodil k drugačnemu sistematiziranju geopodatkov, s tem pa tudi k drugačnim izsledkom. Vse to kaže, da se literarna veda, ki se loteva digitalnega kartiranja in preštevne analize obsežnih in raznorodnih podatkov o literarnih besedilih ter akterjih, ustanovah in medijih literarnega polja, sicer približa metodam družboslovnih in naravoslovnih znanosti, a še vedno ostaja določena kot humanistična znanost. Bodenhamer opozarja, da GIS-i s svojo kompleksnostjo podpirajo hermenevtično, refleksivno epistemologijo, ki »integrira mnogotere glasove, poglede, in spomine na našo preteklost« (2010: 28–29). V končni posledici so tudi GIS-zemljevidi,

grafi in statistične preglednice, navzven strogo znanstveni, sami na sebi zgoj (meta)teksti, ki jih je treba brati in interpretirati. Še več: humanistično predznanje in predsodki vzpostavljajo pogoje za formuliranje hipotez, ki motivirajo samo zbiranje in izbiranje podatkov.

Uvod v GIS-analize literarnih prostorov na Slovenskem

Na premislekih o prostorskem obratu, predstavljenih doslej, je zasnovan tudi projekt *Prostor slovenske literarne kulture: literarna zgodovina in prostorska analiza z geografskim informacijskim sistemom*, ki od leta 2011 združuje literarnovedne raziskovalce in geografe in v okviru katerega je nastala tudi pričujoča večavtorska monografija. Prvi te vrste na Slovenskem se z literarnozgodovinsko in literarnogeografsko problematiko vključuje po eni strani v »medijsko geografijo«, in sicer s pomočjo lokalizacijskih tehnologij (prim. Döring in Thielmann 2008b: 11–13, 46), po drugi pa v »geozgodovino«, ki se na podlagi zamisli Fernanda Braudela danes »močno opira na zgodovinske geografske informacijske sisteme (HGIS), da bi povezala prostor in čas za namene raziskovalnega in znanstvenega sodelovanja« (Richardson 2011: 209). V primerjavi s podobnimi projekti po svetu naša skupina ne preučuje le razmerij med geoprostorom ter pisateljskimi življenji in deli, pač pa si prizadeva z GIS-i kartirati in zgodovinsko razčleniti vznikanje in razvoj literarnega polja v celoti. Sodelavci projekta z vidika novejših kontekstualnih metod razumemo literaturo kot diskurz in sistem družbenih interakcij, v katerem so besedila prek razmeroma utrjenih estetskih kodov neločljivo vpeta v telesne in miselne dejavnosti svojih proizvajalcev, posrednikov in naslovnikov, medtem ko so pomeni literarnih del, njihove vloge, vidnost in odmev spremenljivke, odvisne od distribucije leposlovja prek tiskanih občil in kulturnih ustanov; vse to poteka znotraj družbenega polja, ki je po svojih vlogah specializirano, razmeroma samostojno in avtopoietično, a ideološko razdeljeno, prostorsko neenakomerno porazdeljeno in družbeno razslojeno (Juvan 2011: 19–45; Perenič 2010). Označujemo ga z izrazom »literarna kultura«.

Literarna kultura, zasnovana v estetskem diskurzu, se je v slovenščini začela oblikovati v kontekstu evropskih narodnih prerodov poznega 18. in 19. stoletja. Podobno kot drugod v Evropi sta literarno krajino na Slovenskem bistveno preoblikovala procesa estetske avtonomizacije in nacionalizacije (Juvan 2012: 295–346). To preprosto pomeni, da se je iz večjezičnega, funkcijsko raznorod-

nega, pretežno nabožnega, na tradicionalne deželne identitete vezanega starejšega slovstva na Slovenskem do začetkov 20. stoletja ideološko izčistila kategorija umetniške literature v enem samem knjižnem jeziku (slovenščini), ki je prek standardizacije knjižnega jezika in širitve njegove javne, reprezentativne rabe delovala kot nosilni steber za izobražensko-meščansko zamišljanje slovenskega naroda. Ideološki postopek avtonomiziranja in nacionaliziranja pa literarnega polja ni strukturiral samo interno, ampak je materialno učinkoval tudi na fizično in družbeno okolje. V svojem elitnem jedru je torej leposlovje zajemalo predvsem estetskemu doživljanju namenjene zvrsti, napisane izključno v izbranim in standardiziranem slovenskem knjižnem jeziku. Slovenska literatura je od ustanovitve *Novic* leta 1844 postopno začela osvajati javno sfero, ki ji je vsebolj dajalo ton svobodomiselnost in nacionalistično meščansko izobraženstvo, čeprav je bilo slovensko etnično ozemlje do konca prve svetovne vojne v glavnem del večnacionalne habsburške monarhije. V dobi med izidom pesniškega almanaha *Pisanice* (1779–1781), prve publikacije, namenjene estetski potrošnji, in začetkom druge svetovne vojne na Slovenskem (1941) je slovenska literarna kultura doživljala prostorske spremembe državno-upravnih razmejitev in politične oblasti. Pretežno slovensko etnično ozemlje je v obravnavanem obdobju pripadalo različnim državnim tvorbam: avstrijski in avstro-ogrski monarhiji, Beneški republiki, Ilirskim provincam, Državi SHS in kraljevini Jugoslaviji. Slovenska literarna kultura se je v teh okoliščinah sicer izoblikovala na ozemlju, poseljenem s Slovenci, a to je bilo zgodovinsko večkulturno in mnogojezično. Sociolingvistično je slovenščina začela prevladovati v javnem življenju šele v drugi polovici 19. stoletja; na Kranjskem je bila dolgo v senci nemščine, na Goriškem italijanščine, v Prekmurju pa madžarščine. Vse to je vplivalo na meje nacionaliziranega literarnega polja, na notranje prerazporeditve njegovih ustanov in medijev, menjave literarnih središč, pa tudi na zunanje vezi z drugimi literarnimi prostori in svetovnim literarnim sistemom. Slovenska besedna umetnost je prek stalne navezave na evropske jedrne literature in polperiferne sisteme srednjeevropskih in slovanskih književnosti v obdobju moderne na prelomu stoletja dosegla polno zvrstno, stilno, medijsko-institucionalno in ideološko diferenciranost.

Naša raziskovalna skupina je zbrala, sistematizirala in georeferencirala stotine podatkov, ki prvine literarne kulture označujejo funkcijsko in socialno, jih umeščajo v prostor in vplivajo na njihov doseg. Kot smo deloma že pokazali v razpravah *Prostor v literaturi in literatura v prostoru / Space in Literature and Literature in Space* (Perenič, ur. 2012) in *Prostorski obrat v literarni vedi / The*

Spatial Turn in Literary Studies (Dović idr., ur. 2013), se ukvarjamo s kariernimi potmi književnikov (pisateljev, kritikov, prevajalcev, urednikov itn.), njihovimi stiki in omrežji; z razvojem in razmestitvijo infrastrukture medijev in ustanov (revij, gledališč, tiskarn, založb, čitalnic itn.), njihovo gostoto in dosegom; s konfiguracijo »krajev spomina« in literarnih spomenikov na Slovenskem in v tujini; ne nazadnje pa še z dogajališči in topografskimi referencami zgodovinske povesti, ključnega žanra kulturnega spomina in skupinske identitete. Z analizo teh podatkov skušamo odgovoriti na vprašanje, kako sta na slovenskem etničnem ozemlju od konca 18. stoletja do sredine 20. stoletja drug na drugega vplivala raznoliki geoprostor in književnost v slovenskem jeziku.

Prostor slovenske literarne kulture je večslojen in raznorodn, neprestano ga preoblikuje dialektična interakcija med naravno-fizičnimi silnicami okolja in učinki spremenljivih družbeno-kulturnih praks. Medij te dialektike so kognitivni prostori, predstavljeni ali zamišljeni v družbenih diskurzih, tudi literarnem. Prostor je poleg tega časovno razslojen, zajema zaporedja ter sobivanja ritmično neenakih procesov. Tako razumljen prostor, ki ga je treba še natančneje razčleniti (npr. pokrajinsko tipološko, demografsko), literarne kulture ne determinira vzročno. V projektni skupini se zato na ozadju prostorskega obrata posvečamo sovisnosti med geoprostorskimi, družbenimi in besedilnimi dejavniki, ki obvladujejo zgodovinsko dinamiko literarnega polja. Po eni strani je literarna kultura prostorska praksa in kot takšna sestavina geoprostora. Slednji v družbi drugih, zvečine odločilnejših dejavnikov (domačih izročil, čeznarodnih kulturnih tokov, tuje hegemonije, vladajočih ideologij ipd.) določa nabor literarnih možnosti. Geoprostor namreč do neke mere vpliva na kakovost, moč in razmestitev medijsko-institucionalne infrastrukture, pa tudi na možna ravnanja književnikov. Tako literarna infrastruktura kot literarne prakse se odzivajo na naravno-fizične in antropogeno-družbene poteze geoprostora, kot so relief in naravne meje, tipi pokrajine, demografska struktura, omrežje naselbin in prometnic, razmerje med podeželjem in mesti, gostota poselitve, gospodarska in kulturna razvitost regij ali lega središč, spreminjanje državnih mej in gravitacijska sila kulturnih in upravnih središč zunaj Slovenije. Geografski prostor v družbenem življenju književnosti omogoča in spodbuja ali pa ovira in onemogoča različne razvojne možnosti. Naprednejše prometnice so na primer priložnost za kulturni transfer iz tujine oziroma za boljšo notranjo in mednarodno povezanost nekega ozemlja; gospodarska razvitost, bogastvo in demografska struktura neke regije pa omogočata ustanavljanje in zgostitev literarnih ustanov ali medijev.

Konkretno se pokaže, da je na primer neenakomerna razporeditev slovenskih čitalnic v 19. stoletju v korelaciji z administrativnimi mejami med upravnimi enotami habsburške monarhije in razporeditvijo njihovih sedežev, z omrežjem gimnazij po večjih krajih, predvsem pa s potekom etnične meje med slovensko govorečim prebivalstvom Kranjske in sosednimi Italijani (gl. Perenič, *Prostor literarnih društev*; Perenič 2012b). Zaradi dolgotrajnih demografskih trendov, kot je koncentracija prebivalstva v maloštevilnih velikih urbanih središčih in množici manjših mest in trgov, so tudi slovenski književniki, rojeni v vaseh, pogosto končali svojo življenjsko pot v nacionalnih ali regionalnih središčih (Perko 1998: 283–285; gl. Perenič, *Prostor književnikov*; Perenič 2013). V deželah z velikim deležem slovensko govorečih (Kranjski, Goriški, Koroški, Štajerski in Prekmurju) je bilo število prebivalcev razmeroma nizko (1.101.854 leta 1857 in 1.267.888 v letu 1900); poleg slovenščine, ki je v širšo javnost prodirala šele v drugi polovici 19. stoletja, so se kot uradni oziroma kulturni jeziki uporabljali še nemški, italijanski in madžarski jezik; nepismenost je bila velika (nad 90 % konec 18. stoletja, 60 % v letu 1870, in 15 % okoli 1900; prim. Perko 1998: 277–279, 292–293; Pismenost 2014). Navedene demografske okoliščine očitno niso dopuščale obsežnejše literarne produkcije v slovenščini niti komercialno uspešne književne potrošnje. Skupaj s skromno urbanizacijo, neobstojem pretežno slovenskih velemest in prevlado kmečkega prebivalstva so ti dejavniki zavirali estetsko in ideološko diverzifikacijo slovenskega literarnega repertoarja, izobražence, med njimi književnike, pa silili, da opravljajo več pomembnih družbenih vlog hkrati in tako opuščajo profesionalizacijo pisateljstva (gl. *Urbanc in Fridl, Oblikovanje prostorov literarne kulture v geografski perspektivi*).

Po drugi strani je književnost dejavnik, ki geoprostor ne samo ideološko, domišljijsko-izkustveno predstavlja v svojih besedilih, ga v njih pomensko reflektira, vrednoti in pomni, temveč vanj prek svojih ustanov in praks tudi materialno posega. Literarni diskurz si namreč zagotavlja družbeno reprodukcijo tudi tako, da razvija specializirane medije in ustanove, te pa se materializirajo v javnih zgradbah in z njimi povezanih rutinah ali habitusih. Nastajanje tiskarn in založb ter ustanavljanje revij in gledališč tako spreminjata podobo in gospodarsko strukturo krajev, z akumulacijo kulturnega kapitala povečujeta njihov prestiž, privlačita izobražene in premožnejše sloje, ne nazadnje pa krepija ideološko-simbolno reprezentativnost naselja v narodnem prostorskem imaginariju. Dramatična društva, ki so jih ustanavljali od 60. let 19. stoletja, so razpršeno ljubiteljsko gledališče čitalnic postopno profesionalizirala, ker so stremela k bolj

centralizirani institucionalizaciji ideje estetsko-nacionalno prestižnega narodnega gledališča. Estetsko zahtevnejše gledališke predstave v slovenščini so postopoma zavzemale obstoječo strukturo gledališč na Slovenskem, jo proti koncu stoletja nadgradile tudi z novimi poslopji, namenjenimi materialni simbolizaciji ideje naroda – med njimi z narodnimi domovi. Ustanovitev Slovenskega narodnega gledališča leta 1919 v Ljubljani je na primer simbolizirala prestiž mesta, ki je v Kraljevini SHS prvič postalo narodna prestolnica, obenem pa zarisala privilegirano območje meščanske visoke kulture, ki se je zlila z izkazovanjem narodne zavesti (gl. *Juvan, Prostori literarnih ustanov in društev; Dolgan, Literarni, gledališki in filmski prostor pri Ivanu Preglju; Dolgan 2012*). Tudi literarni mediji in ustanove so s svojimi vsebinami, jezikom in okrožji učinkovanja na slovenskem etničnem ozemlju vzpostavljali ideološko kohezijo družbe (gl. *Habjan in Koron, Prostor slovenskih tiskanih medijev; Škulj, Prostor tiskarn in založb*). Življenjske poti književnikov, njihova družbena omrežja in literarna dela so slovensko književnost miselno povezovali navznoter in navzven, z bližnjim in oddaljenim svetom (gl. *Perenič, Prostor književnikov*). Književnost se je s fikcijskim upodabljanjem dejanskih pokrajin in krajev vpletla v zgodovino njihovega doživljanja, zato so se prek literarnega diskurza na razne slovenske pokrajine vezale skupnostne identitete, zlasti pokrajinske in nacionalne. Žanr zgodovinske povesti je s svojimi dogajališči uzaveščal kraje in pokrajine, ki so obveljali za konstitutivne v posameznih obdobjih nacionalne zgodovine (*Hladnik, Prostori zgodovinske povesti in Geopedija; Hladnik in Fridl 2012*). Kvalitativna raziskava literarnih besedil, ki predstavljajo geoprostore slovenske Istre, je pokazala, da se prek književnosti v kulturnem spominu regije zasidrajo *topofilija*, identitetno razlikovanje mi/drugi, občutje kraja (*the sense of place*) in travma izgube lokalne posebnosti spričo modernizacije in drugih transregionalnih procesov (Urbanc in Juvan 2012). Geografija torej s pomočjo literarne vede analizira literaturo kot dokument družbenega zamišljanja in osmišljanja pokrajin, vzpostavljanja lokalnih in regionalnih pripadnosti. Ne nazadnje je analiza stotin spominskih objektov, obeležij ter institucionalnih in krajevnih imen, ki so jih od druge polovice 19. stoletja naprej Slovenci posvečali svojim književnikom, pokazala, kako je zamišljena skupnost prek njih javno in trajno identificirala ozemlje med Karavankami in Tržaškim zalivom kot svoj »nacionalni« teritorij, prežet s kulturnim memoriranjem vrhunskih dosežkov slovenske književnosti (gl. *Dovič, Prostor spomina; Dovič 2012, 2103*).

S svojo raziskavo smo dokazali, da se je literarni diskurz v slovenščini lahko v javnosti prevladujoče vzpostavil v kontekstu, opredeljenem tudi z možnostmi,

ki so jih ponujali geografski dejavniki, omenjeni zgoraj (naravne meje, struktura in razvitost naselbin, prometnice itn.). Prostori, ki jih književnost upodablja in/ali v njih živi, jih s svojim odzivom in modeliranjem opomenja, s svojimi praksami in ustanovami pa tudi spreminja, so v zgodovini slovenske književne kulture odigrali pomembno vlogo na dva soodvisna načina:

- prek oblikovanja in širitve prostorsko-družbenega omrežja literarnih akterjev, medijev in ustanov na slovenskem etničnem ozemlju (te mreže so se organizirale okrog vse močnejših urbanih središč, katerih kulturni kapital se je postopno akumuliral);
- prek referiranja literarnih besedil v slovenščini na geoprostore, ki so bili prek zemljepisnih imen in opisnih značilnosti med občinstvom lahko prepoznani kot slovenske »narodne krajine« oziroma »zgodovinski« kraji, vredni narodovega kulturnega spomina. Na ta način se je medijsko ustvarila predstava o enotnem in zgodovinsko utemeljenem narodnem prostoru, ki je postala podlaga narodnega gibanja in prizadevanj za kulturno in politično avtonomijo.

Literatura

- BAHTIN, MIHAIL M., 1982: *Teorija romana*. Ur. Aleksander Skaza, prev. Drago Bajt. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BARTHOLOMEW, J. G., 1912: *A Literary and Historical Atlas of Europe*. London: J. M. Dent & Sons.
- BODENHAMER, DAVID J., 2010: The Potential of Spatial Humanities. V: David J. Bodenhamer, John Corrigan in Trevor M. Harris (ur.): *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Bloomington: Indiana University Press. Str. 14–30.
- BODENHAMER, DAVID J., JOHN CORRIGAN in TREVOR M. HARRIS, 2010: Introduction. V: David J. Bodenhamer, John Corrigan in Trevor M. Harris (ur.): *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Bloomington: Indiana University Press. Str. Vii–xv.
- BRAUDEL, FERNAND, 1949: *La Méditerranée et le Monde méditerranéen A l'époque de Philippe II*. Paris: Armand Colin.
- , 1987: *Grammaire des civilisations*. Paris: Arthaud.
- , 2006: *Géohistoire und geographischer Determinismus*. V: Jörg Dünne in Stephan Günzel (ur.): *Raumtheorie: Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaft*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 2006. Str. 395–407.

- CABO ASEGUINOLAZA, FERNANDO, ANXO ABUÍN GONZALEZ in CÉSAR DOMÍNGUEZ (ur.), 2010: *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula*. I. Amsterdam: John Benjamins.
- CABO ASEGUINOLAZA, FERNANDO, 2011: The Spatial Turn in Literary Historiography. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 13, št. 5. <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol13/iss5/5> (dostop 14. 5. 2015).
- CORNIS-POPE, MARCEL, in JOHN NEUBAUER (ur.), 2004–2010: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. Amsterdam: John Benjamins.
- CRANG, MIKE, 2008: »Zeit: Raum«. V: Jörg Döring in Tristan Thielmann (ur.): *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: transcript. Str. 409–438.
- DEAR, MICHAEL, 2011: Geocreativity. V: Michael Dear idr. (ur.): *Geohumanities: Art, History, Text at the Edge of Place*. London: Routledge. Str. 5–7.
- DEAR, MICHAEL idr. (ur.), 2011: *Geohumanities: Art, History, Text at the Edge of Place*. London: Routledge.
- DIAMOND, JARED M., 2008: *Puške, bacili in jeklo: Zakaj je človeški razvoj na različnih celinah napredoval različno hitro*. Prev. Urška Pajer. Tržič: Učila International.
- DOLGAN, MARJAN, 2012: Prestolnica in središča slovenske književnosti. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 401–414.
- DOLGAN, MARJAN, s sodelovanjem Jerneje Fridl in Mance Volk, 2014: *Literarni atlas Ljubljane: Zgode in nezgode 94 slovenskih književnikov v Ljubljani*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- DOMÍNGUEZ, CÉSAR, 2011: Literary Geography and Comparative Literature. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 13, št. 5. <http://dx.doi.org/10.7771/1481-4374.1902> (dostop 14. 5. 2015).
- DÖRING, JÖRG, 2008: Zur Geschichte der Literaturkarte (1907–2008). V: Jörg Döring in Tristan Thielmann (ur.): *Mediengeographie: Theorie – Analyse – Diskussion*. Bielefeld: transcript. Str. 247–290.
- DÖRING, JÖRG, in TRISTAN THIELMANN, 2008a: Einleitung: Was lesen wir im Raume? Der *Spatial Turn* und das geheime Wissen der Geographen. V: Jörg Döring in Tristan Thielmann (ur.): *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: transcript. Str. 7–45.
- , 2008b: Mediengeographie: Für eine Geomedienwissenschaft. V: Jörg Döring in Tristan Thielmann (ur.): *Mediengeographie: Theorie – Analyse – Diskussion*. Bielefeld: transcript. Str. 9–64.
- DOVIĆ, MARIJAN, 2012: Mreža spomenikov slovenske literarne kulture kot semiotično prilaščanje (nacionalnega) prostora. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 339–350.

- DOVIĆ, MARIJAN, JERNEJ HABJAN in MARKO JUVAN (ur.), 2013: *Prostorski obrat v literarni vedi / The Spatial Turn in Literary Studies = Primerjalna književnost* 36, št. 2.
- FOUCAULT, MICHEL, 2007: O drugih prostorih. Prev. Vojislav Likar. V: Michel Foucault: *Življenje in prakse svobode: izbrani spisi*. Ur. Jelica Šumič - Riha, prev. Jelka Kernev Štrajn idr. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 214–223.
- GIDDENS, ANTHONY, 1986: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- HARD, GERHARD, 2008: Der *Spatial Turn*, von der Geographie her beobachtet. V: Jörg Döring in Tristan Thielmann (ur.): *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: transcript. Str. 263–315.
- HARVEY, DAVID, 1990: *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge (MA): Blackwell.
- , 2001: Globalization and the »Spatial Fix«. *Geographische Revue* 3, št. 2, str. 23–30.
- , 2011: *Kozmopolitstvo in geografije svobode*. Prev. Polona Petek. Ljubljana: Sophia.
- HLADNIK, MIRAN in JERNEJA FRIDL, 2012: Prostor v slovenski zgodovinski po-vesti in njegova geografska prezentacija. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 431–442.
- JAMESON, FREDRIC, 1991: *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham (NC): Duke University Press.
- JUVAN, MARKO, 2011: *Literary Studies in Reconstruction: An Introduction to Literature*. Frankfurt ob Majni: Peter Lang.
- , 2012: *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: LUD Literatura.
- KEMP, KAREN K., 2010: Geographic Information Science and Spatial Analysis for the Humanities. V: David Bodenhamer, John Corrigan in Trevor M. Harris (ur.): *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Bloomington in Indianapolis: Indiana UP. Str. 31–57.
- LEFEBVRE, HENRI, 2013: *Produkcija prostora*. Prevedla Varja Balžalorsky Antić. Ljubljana: Studia humanitatis.
- LOTMAN, JURIJ M., 2006: *Znotraj mislečih svetov*. Prev. Urša Zabukovec. Ljubljana: Studia humanitatis.
- , 2010: *Struktura umetniškega teksta*. Prev. Borut Kraševac. Ljubljana: Studia humanitatis.
- LURIA, SARAH, 2011: Geotexts. V: Michael Dear idr. (ur.): *Geohumanities: Art, History, Text at the Edge of Place*. London: Routledge. Str. 67–70.
- MORETTI, FRANCO, 1998: *Atlas of the European Novel 1800–1900*. London: Verso.
- , 2011: *Grafi, zemljevidi, drevesa in drugi spisi o svetovni literaturi*. Ur. in prev. Jernej Habjan. Ljubljana: Studia humanitatis.

- NETHERSOLE, REINGARD, 1990: From Temporality to Spatiality: Changing Concepts in Literary Criticism. V: Roger Bauer in Douwe W. Fokkema (ur.): *Space and Boundaries: Proceedings of the XIIth Congress of the ICLA*. München: Iudicium. Str. 59–63.
- NEUBAUER, JOHN, 2008: Kaj so ingresivne literarne zgodovine in zakaj jih potrebujemo? Prev. Vera Troha. V: Darko Dolinar in Marko Juvan (ur.): *Primerjalna književnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 195–204.
- PERENIČ, URŠKA, 2010: *Empirično-sistemska raziskovanje literature*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- , 2012a: Barbara Piatti: *Die Geographie der Literatur*. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 568–573.
- , 2012b: Čitalništvo v perspektivi družbenogeografskih dejavnikov. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 365–382.
- , 2013: Kartiranje biografij slovenskih književnikov: od začetkov do sodobne prostorske analize v GIS. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 163–183, 298–302.
- PERENIČ, URŠKA (ur.), 2012: *Prostor v literaturi in literatura v prostoru = Slavistična revija* 60, št. 3.
- PERKO, DRAGO, 1998: Prebivalstvo. *Geografija Slovenije*. Ur. Ivan Gams in Ivan Vrišer. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 270–309.
- PIATTI, BARBARA, 2008: *Die Geographie der Literatur. Schauplätze, Handlungsräume, Raumpfantasien*. Göttingen: Wallstein.
- PISMENOST, 2014: Pismenost. *Wikipedia, the free encyclopedia* [4. september 2015]: <http://sl.wikipedia.org/wiki/Pismenost>
- PRIETO, ERIC, 2011: Geocriticism, Geopoetics, Geophilosophy, and Beyond. V: Robert T. Tally Jr. (ur.): *Geocritical Explorations: Space, Place, and Mapping in Literary and Cultural Studies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Str. 13–27.
- RICHARDSON, DOUGLAS, 2011: Geohistories. V: Michael Dear idr. (ur.): *Geohumanities: Art, History, Text at the Edge of Place*. London: Routledge. Str. 209–214.
- SCHLÖGEL, KARL, 2003: *Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. München: Hanser.
- SIMMEL, GEORG, 2006: Über räumliche Projektionen sozialer Formen. V: Jörg Dünne in Stephan Günzel (ur.): *Raumtheorie: Grundagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaft*. Frankfurt ob Majni.: Suhrkamp. Str. 304–315.
- SOJA, EDWARD W., 1989: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- , 1996: *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Cambridge (MA): Blackwell.

- , 2008: Vom »Zeitgeist« zum »Raumgeist«: New Twists on the *Spatial Turn*. V: Jörg Döring in Tristan Thielmann (ur.): *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: transcript. Str. 241–262.
- , 2009: Taking Space Personally. V: Barney Warf in Santa Arias (ur.): *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge. Str. 11–35.
- STOCKHAMMER, ROBERT, 2007: *Kartierung der Erde: Macht und Lust in Karten und Literatur*. München: Fink.
- ŠKULJ, JOLA, 2004: Literature and Space: Textual, Artistic and Cultural Spaces of Transgressiveness. *Primerjalna književnost* 27, posebna št., str. 21–37.
- , 2005: Literatura in prostor: o semiozi in semiosferi. *Slavistična revija* 53, št. 3, str. 347–361.
- , 2011: Nova kritična paradigma medkulturne eksistence literature. *Primerjalna književnost* 34, št. 3, str. 291–307.
- TALLY, ROBERT T. JR., 2013: *Spatiality*. London: Routledge.
- TOPOROV, V. N., 2003: *Peterburgskii tekst russkoi literatury: Izbrannye trudy*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB.
- URBANC, MIMI in MARKO JUVAN, 2012: Na stičišču literature in geografije: literatura kot predmet geografskega preučevanja na primeru slovenske Istre. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 297–316.
- VALDÉS, MARIO in DJELAL KADIR (ur.), 2004: *Literary Cultures of Latin America: A Comparative History*. New York: Oxford University Press.
- WARF, BARNEY in SANTA ARIAS, 2009: Introduction: The Reinsertion of Space in the Humanities and Social Sciences. V: Barney Warf in Santa Arias (ur.): *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge. Str. 1–10.
- WARF, BARNEY, 2009: From Surfaces to Networks. V: Barney Warf in Santa Arias (ur.): *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge. Str. 59–76.
- WESTPHAL, BERTRAND, 2011: *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- , 2007: *La Géocritique: Réel, Fiction, Espace*. Paris: Minuit.

Razmerja geoprostora s prostori književnosti: geopodatki, kartografija in interaktivni zemljevidi

JERNEJA FRIDL, JOH DOKLER, MARKO JUVAN IN JAKA ORTAR

Vizualizacija prostorsko opredeljenih literarnozgodovinskih dejstev

PRIKAZ LITERARNOZGODOVINSKIH DEJSTEV na zemljevidih pomeni velik pizziv za geografijo in kartografijo, ki je samostojna znanstvena veda, vendar večkrat obravnavana tudi pod okriljem geografske ali geodetske znanosti. Ne zgolj zato, ker se geografija kot eksaktna znanost odpira tudi raziskovalnim poljem, ki ne temeljijo le na prednostno kvantitativnem, količinsko merljivem prikazu podatkov. Še bolj zato, ker se geografija kot tipično znanstvena disciplina odpira tudi področju umetnosti, umetniški akt pa temelji na ustvarjalnosti in večpomenskosti prikazanih vsebin, ki jih lahko čisto vsak recipient umetniškega dela razume in razlaga na sebi lasten, individualen način.

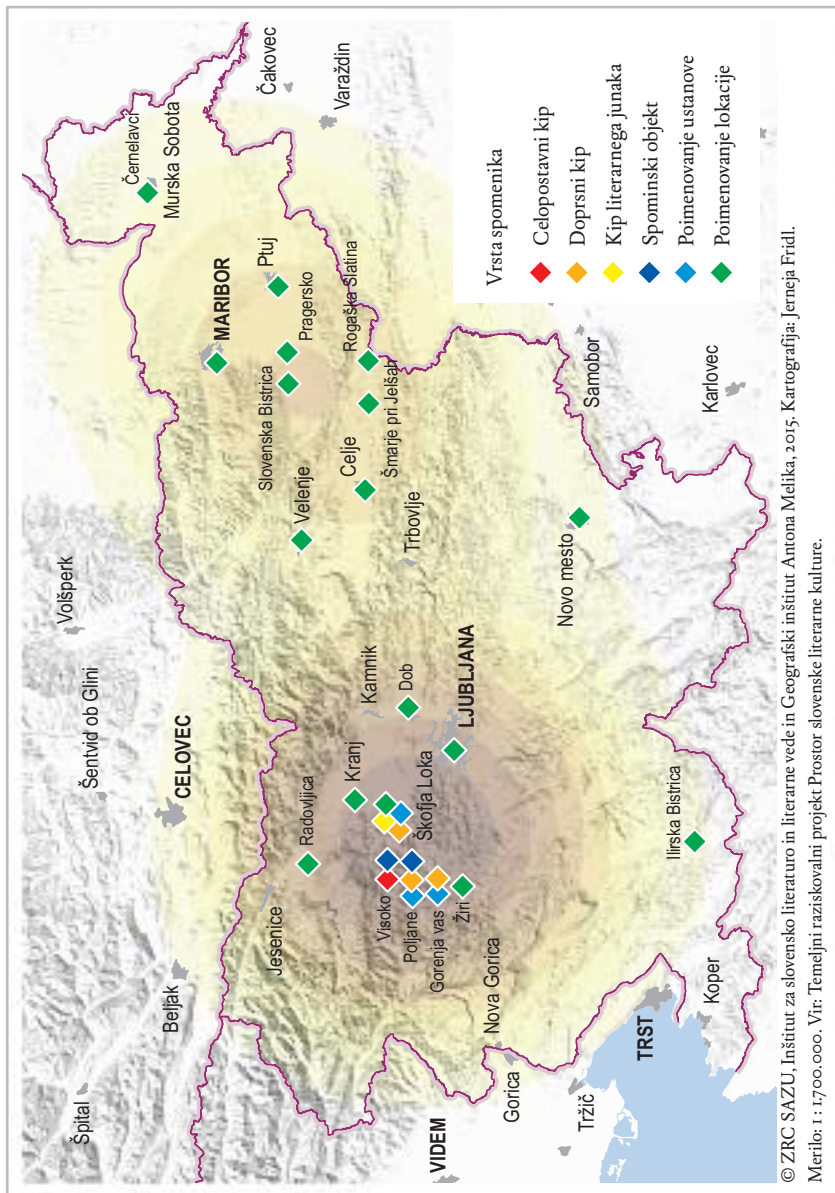
Zato se pri izbiri ustreznih kartografskih znakov in načinov prikaza določenih literarnih dejstev moramo zavedati, da kartografski prikaz nujno zahteva: (i) določeno stopnjo generalizacije informacij, na primer izbiranje, poenostavljanje, združevanje in premikanje geolociranih podatkov, (ii) izbiro ustreznih grafičnih spremenljivk, kot so oblika, velikost, barva, svetlostna vrednost, barvna jakost in vzorec za točkovne, linijske ali površinske kartografske znake, (iii) ne nazadnje tudi izbor ustreznega merila. Glavna dilema pri kartiranju literarnih prostorov tako ni, ali nam bo uspelo zajeti vse ustrezne podatke, ki naj bi upodobili realno sliko stanja (pri soočanju z literarno topografijo se namreč realnost vedno srečuje tudi s fiktivnim svetom), temveč ali bomo z nujno poenostavitvijo več izgubili ali pridobili.

V procesu nujne poenostavitve vsebin literarne vede, ki jih želimo prikazati na zemljevidih, literarnih vsebin ne smemo popačiti in iz njih narediti nove literarne zgodbe, pod katero bi se kot avtor podpisal prvenstveno kartograf. Kartografska znanost se mora v primeru, ko se približuje polju umetnosti in poskuša njene »domišljajske« podatke prenašati v materialno realnost zemljevida, zavedati, da njena vloga ni v kreiranju novih vsebin za njeno lastno raziskavo. Kartograf je v tem primeru predvsem pomočnik, neke vrste operativna podpora, ki literarni vedi omogoča snov za nadaljnjo raziskavo, zato je prvi pogoj za uspešnost kartografskega prikaza literarnih vsebin tesno sodelovanje s strokovnjaki s področja literarne vede. Šele v zelo prepletenem interdisciplinarnem odnosu lahko izbiramo teme, ki naj bi bile na zemljevidih prikazane. To se je še posebej izkazalo v interdisciplinarnem projektu *Prostor slovenske literarne kulture: literarna zgodovina in prostorska analiza z geografskim informacijskim sistemom*, kjer smo prvi na Slovenskem svoja znanstvena spoznanja združili in v času trajanja projekta tudi nadgradili literarnovedni raziskovalci, geografi in kartografi.

Najmanj dilem pri prikazovanju literarnozgodovinskih dejstev je v primeru, ko predstavljamo geolocirane literarne podatke, ki jih je mogoče kvantitativno ovrednotiti, na primer rojstne kraje ali kraje smrti literarnih ustvarjalcev, delovanja ustanov, kot so čitalnice, kulturno-umetniška društva, gledališča, narodni domovi ipd., ter spominska obeležja, posvečena slovenskim književnikom (*Zemljevid 1*).

Bolj problematičen pa je prikaz podatkov, kadar želimo na zemljevidih upodobiti informacije, ki niso preštevne, temveč izhajajo iz analize literarnih del (na primer prikaz dogajalnih prostorov literarnega dela ali večjega števila literarnih del, strukturiranost pokrajin, v katerih se literarno delo dogaja).¹ Poseben izziv, ki je s sodobnimi računalniški programi nekoliko bolj obvladljiv, je tudi upodabljanje literarnih podatkov, ki jih ni mogoče prostorsko umestiti v določen

¹ Na to dilemo je v svojem eseu *Literarna geografija* že leta 1905 opozorila pisateljica Virginia Woolf: »Pisateljeva pokrajina je ozemlje v njegovih mislih; in tvegamo razočaranje, če poskušamo takšna fantomska mesta spremeniti v otipljiv zidak in malto.« (Woolf 1986: 35). Nasprotno Malcolm Bradbury v svojem uvodu v *Atlas svetovne literature* ugotavlja: »Zelo velik del našega pisanja je zgodba o njegovih koreninah v prostoru: pokrajina, področje, vas, mesto, država ali celina ... Še več, sami kraji se spreminjajo s tem, kar je o njih napisano, in od literature prevzamejo nekaj svojega pomena in mitskega značaja.« (Bradbury 1999: 8)

Zemljevid 1: Spominska obeležja Ivanu Tavčarju

koordinatni sistem (npr. socialna omrežja – *Slika 1*). Niti v svetovnem merilu še ni razrešena dilema, ali je v takšnem primeru za sodelovanje z literarnozgodovinsko vedo treba razviti povsem nove metodološke kartografske pristope, ki jih ne moremo aplicirati na druga polja umetniškega ustvarjanja, ali pa je metodologija, s katero prikazujemo literarnozgodovinske podatke, enaka tisti, s katero bi na primer prikazali tudi teme iz zgodovine glasbe ali likovne umetnosti. Najprej je torej treba določiti, kaj je značilno za prikazovanje vsebin, ki izhajajo iz umetniških stvaritev na splošno, nato pa še katere so specifike samega literarnega dela. Ali, povedano z besedami Armina Ungern-Sternberga: »Dogovoriti se moramo o kriterijih, merilih in metodah, kako literarno retoriko prostora preoblikovati v slikovni sistem.« (Ungern-Sternberg 2009: 248)

Kot poudarjajo Anne-Kathrin Reuschel, Barbara Piatti in Lorenz Hurni (2013: 138), je v primeru, ko poskušamo v kartografskem jeziku izraziti prostor enega besedila ali večjega števila literarnih del, treba najprej poiskati razliko med realnim geoprostorom in tekstualnim prostorom, predstavljenim v literarnem delu. Pri tem omenjeni trije avtorji po Judi Thomson, Watersu in Evansu ter Fisherju povzemajo pet konceptov »nedoločljivosti« (ang. *uncertainty*) v literarni geografiji (Reuschel, Piatti in Hurni 2013: 137):

- dvoumnost (ang. *ambiguity*) – geometrični podatki se vežejo na opisne pojme (npr. izrazi, kot sta *blizu mesta, eden od sosednjih otokov*), a jih ni mogoče natančno geolocirati,
- povprečenje (ang. *averaging*) – diskretni geometrični podatki so v bistvu povprečje časovno ali prostorsko variabilnih geografskih opisov (npr. združevanje več območij v enega pri manjšem merilu, združevanje različnih četrti mesta v mesto kot celoto),
- neprekinjenost oziroma zveznost (ang. *continuousness*) – geometrične podatke je težko definirati, ker se vrednosti entitet stopnjujejo (npr. od vznožja gore, na meji pokrajine),
- subjektivnost (ang. *subjectivity*) – geometrični podatki so posledica interpretacij in ne golih dejstev (npr. liki se sprehajajo po mestni ulici, katere ime ni omenjeno),
- nejasnost (ang. *vagueness*) – kadar ni mogoče jasno razložiti geometričnih podatkov, ker tega ne dovoljujejo skromne opredelitve kategorij objektov (npr. hiša, ki je lahko bodisi v središču bodisi v določeni pokrajini).

Če želimo kartirati fiktivne prostore in analizirati interakcije med njimi in njim ustreznimi »realnimi« lokacijami v geografskem prostoru, moramo

najprej določiti prostorske strukture v fiktivnem besedilu in jih razbiti na posamezne prostorske entitete, kot predlagata Reuschel in Hurni (2011):

- dogajalni prostor – prostor, v katerem se nahajajo liki in v njem poteka dogajanje,
- zamišljeni prostor – prostor, o katerem liki sanjarijo, se ga spominjajo in podobno, a v njem niso prisotni,
- območje dogajanja – združuje vse dogajalne in zamišljene prostore, ki jih opredeli raziskovalec literarnega besedila,
- znamenje – prostor, ki je zgolj omenjen, nakazuje geografski obseg oziroma obzorje fiktivnega prostora, nima pa posebnega pomena za zgodbo ali lik,
- pot – tista, po kateri se liki gibljejo, ali pa povezave znotraj dogajalnih in zamišljenih prostorov oziroma med njimi.

Na drugi strani je treba razumeti ter upoštevati tudi zakonitosti in omejitve, ki jih postavljajo geografski informacijski sistemi pri vizualizaciji prostorsko opredeljenih podatkov. Vsak objekt je namreč v GIS-strukturi enoznačno definiran kot točka, linija ali poligon, zato transformacija prostorskih entitet fiktivnega prostora v topološko opredeljene prostorske objekte realnega prostora zahteva sodelovanje obeh znanstvenih disciplin.

V nasprotju s številnejšimi raziskavami, ki se osredotočajo na analizo literarnih besedil in njihovo upodabljanje (Piatti 2008; Moretti 1998; Reuschel, Piatti in Hurni 2013), smo se pri projektu *Prostor slovenske literarne kulture* odločili, da bomo raziskali tudi možnosti kartiranja literarnovednih vsebin, ki ne izhajajo le iz umetniških besedil, temveč so predvsem povezane z njihovimi ustvarjalci, medijsko-kulturno infrastrukturo ali z ohranjanjem spomina nanje. Tako smo se najprej osredotočili na zajemanje podatkov za izbrani vzorec pomembnejših literarnih osebnosti, se ukvarjali z razprostranjenostjo njim posvečenih spominskih obeležij na ozemlju Slovenije in v tujini ter iskali časopise in revije kot tudi z literaturo povezane institucije, ki so v preteklosti igrali pomembno vlogo v slovenskem prostoru. Za vsako od štirih kategorij literarnozgodovinskih podatkov smo opredelili, katere njihove attribute je mogoče tudi geolocirati, torej poiskati koordinate njihovih lokacij. Poudarek je bil predvsem na iskanju metodoloških rešitev za kartiranje omenjenih literarnih podatkov, zato smo v času trajanja projekta operirali z vzorčno bazo, ki pa bo za daljnosežnejšo uporabo v raziskovalne in didaktične namene zahtevala dopolnitve z novimi akterji, mediji in institucijami.

Vzporedno je tekel tudi zajem podatkov o dogajališčih zgodovinskih romanov, torej kartiranje kvantitativnih vsebin o fiktivnih prostorih. Metodološko smo v tem primeru preizkusili uporabnost javno dostopnih interaktivnih spletnih atlasov, v našem primeru Geopedije, ki jo je razvilo podjetje Sinergise in omogoča dodajanje vsebin tudi zunanjim uporabnikom (geopedia.si). V nasprotju s podatkovno bazo literatov, medijev in institucij, ki omogoča popraviljanje in dopolnjevanje podatkov le omejenemu krogu strokovnjakov, pa zbirka dogajališč zgodovinskih romanov spodbuja širšo javnost k vnosu novih dogajališč. Prednost tovrstnega zajemanja podatkov je predvsem v hitrejšem dopolnjevanju vsebin, vendar pri tem obstaja večja možnost vsebinskih nepravilnosti, še posebej, če vnosi niso pred objavo potrjeni s strani strokovnega uredniškega odbora.

Tematski zemljevidi kot analitična orodja za upodabljanje literarnih vsebin

Iz doslej navedenih ugotovitev sledi, da je glavni cilj interdisciplinarnega sodelovanja med literarno vedo in kartografijo v tem, da zemljevidi literarni vedi omogočajo sintezni pregled nad celoto nekega literarnozgodovinskega dogajanja ter nudijo možnosti za nadaljnje raziskave, analize in znanstvene teze, ki iz takih celovitih prikazov izhajajo. Pri tem se mora literarna veda zavedati tudi omejitev kartografov. Te so posledica pravil in metodoloških načel oblikovanja zemljevidov, ki so se pod okriljem kartografske znanosti razvijala skozi več tisočletij in je nanje vplival tudi vse hitrejši tehnološki razvoj. V primeru upodabljanja specifičnih literarnozgodovinskih podatkov na zemljevidih moramo prvenstveno doreči:

- medij, na katerem želimo podatke predstaviti (tiskani zemljevidi v publikaciji ali interaktivni spletni zemljevid),
- temo zemljevida, ki mora biti že pred njegovo izdelavo jasno definirana,
- merilo zemljevida, ki je največkrat pogojeno z velikostjo publikacije ali ekrana – mobilnih telefonov, tablic ali računalnikov,²

² Zmotna je splošno uveljavljena predstava, da lahko zemljevide enostavno povečamo ali pomanjšamo na želeni format, ne da bi pri tem izgubili pri preglednosti, berljivosti in estetskosti zemljevidov. Ne le za tiskane, temveč tudi za interaktivne zemljevide morajo biti podatkovni sloji za različen razpon meril različno generalizirani in upodobljeni z različnimi kartografskimi znaki.

- vrsto tiska publikacije (črno-bele ali barvne slikovne priloge),
- tip prostorskih podatkov glede na njihov obseg (točkovni, linijski ali površinski objekti),
- število podatkovnih slojev, ki še omogoča preglednost zemljevida (zemljevid ne sme biti preobtežen z raznorodnimi vsebinami),
- stopnjo in način generalizacije posameznih podatkovnih slojev (izbiranje, poenostavljanje, združevanje, premikanje itn.) in
- izbor ustreznih grafičnih spremenljivk (oblika, velikost, barva, svetlostna vrednost, barvna jakost, vzorec) za posamezne vrste kartografskih znakov.

Za razvoj interdisciplinarnega sodelovanja med literarno vedo, geografijo in kartografijo sta pomembni dve prelomnici:

- razmah literarnih tematskih zemljevidov v zgodovini kartografije,
- razvoj računalnikov in svetovnega spleta ter digitalnih možnosti kartografske obdelave raznorodnih podatkov.

Tematski zemljevidi, ki so v nasprotju s splošnogeografskimi osredotočeni na poudarjanje ene, dveh, redkeje več samostojnih tematik o naravnih, družbenih ali humanističnih pojavih, njihovih medsebojnih odnosih ter njihovi razprostranjenosti v prostoru in času, so na literarno področje stopili dokaj pozno. Prvi zametki tematskih zemljevidov segajo namreč že v prazgodovinski čas človekovih prizadevanj, da si bi s pomočjo slikovnih ponazoritev poenostavil gibanje v neznanem prostoru, zabeležil nevarna mesta, ki v okolju prežijo nanj, in razmejil svojo lastnino. Tako lahko pogojno med tematske zemljevide že uvrščamo poslikavo neolitskega mesta v zahodni Turčiji z imenom Çatal Hüyük iz okrog 6000 let pr. n. št. ali pogosto omenjano »katastrsko« karto iz obdobja 1600 do 1400 pr. n. št., najdeno v kraju Capo di Ponte (Fridl 1999: 12). Širši javnosti pa so bili tematski zemljevidi dostopni šele sredi 19. stoletja, ko so hiter razvoj tiskarstva, iznajdba fotografije leta 1838 in ne nazadnje uveljavitev novih tehničnih, družboslovnih, humanističnih in naravoslovnih ved omogočili izdajanje zemljevidov v večjem številu izvodov in z raznovrstnejšo vsebino.

Prvim redkim literarnim zemljevidom v drugi polovici 19. stoletja, ki so turiste na primer popeljali po poteh Byronovega Don Juana ali Dickensovega junaka Davida Copperfielda, so v prvi polovici 20. stoletja sledili številni literarni atlasi, na primer *Deutscher Literaturatlas* (Nagel 1907), *A Literary and Historical*

Map of Europe (Bartholomew 1910), *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* (Nadler 1912–1928), *Deutscher Kulturatlas* (Lüdtke in Mackensen, ur. 1928–1938). V njih so zemljevidi prikazovali v glavnem lokacije iz življenja književnikov in doživljajske prostore njihovega literarnega opusa. Tako se je njihova vloga iz turistične razširila še na domoznansko, izobraževalno in znanstveno.

V zadnjem desetletju je hiter tehnološki razvoj zaznamoval tudi tista humanistično usmerjena raziskovalna področja, ki v tehnologiji sprva niso videla možnosti za nove metodološke pristope. Tako literarna veda vse pogosteje posega po statističnih analizah ali vizualizaciji prostorsko opredeljenih dejstev. Iz prevladujočih ponazoritev življenjskih prostorov književnikov ali dogajališč romanov na tematskih zemljevidih, ki so prevladovali v 20. stoletju, se je v 21. stoletju polje vizualizacije razširilo tako medijsko kakor tudi glede upodabljanja raznorodnih literarnih vsebin. Navedeno nazorno ubesedijo Piatti, Reuschel in Hurni (2009: 2): »Šele v zadnjem času so bile odkrite neverjetne možnosti, ki jih omogoča digitalna, interaktivna, animirana kartografija, podprta s podatkovnimi bazami, med njimi na primer vizualizacijski modeli nedoločljivosti (eden od ključnih elementov literarne geografije je dejstvo, da dogajalni prostor pogosto ne more biti natančno lociran, ampak prejkone le na nejasen način). Če želi literarni kritik raziskovati na področju navedenih tehnik, mora neizogibno sodelovati s strokovnjaki s področja kartografije.«

V večjem obsegu se je z zemljevidi kot analitičnimi orodji, s katerimi se lahko literarna veda približa idealom sodobnih prostorskih raziskav, začel ukvarjati Franco Moretti (2011). Kartiral je prostore, predstavljene v literarnih besedilih, pa tudi prostore, v katerih je literatura živela in se razvijala. Kvantitativni in prostorski podatki tako niso le ponazoritev vnaprej danih literarnozgodovinskih ugotovitev, temveč sredstvo, prek katerega literarna veda šele ugotavlja zakonitosti literarnih procesov (Fridl, Juvan in Ortar 2014: 174). Nasprotno pa so literarni procesi in literarna besedila postali zanimivi tudi za geografijo, predvsem za preučevanje družbenega oziroma individualnega doživljanja okolja in pokrajine.³

³ Geograf in filozof Matej Vranješ (2002) se je ukvarjal s teorijo prostora in prostorskosti, Blaž Komac (2009) je preučeval družbeni spomin na naravne nesreče, Mimi Urbanc (2008a; 2008b) pa z analizo literarnih besedil doživljanje pokrajine.

Tematski zemljevidi v luči vizualnih besedil

Tematski zemljevidi, ki prikazujejo literarne vsebine, tako izpodbijajo še pred desetletji uveljavljeno definicijo, da so zemljevidi »pomanjšan, posplošen in pogojno deformiran prikaz površja Zemlje«. Vse pogosteje zemljevidi ne prikazujejo le nekakšnega naravnega stanja v prostoru, temveč izražajo vrsto zgodovinskih, družbenih in političnih dogajanj določenega obdobja. To je še posebej izrazito, kadar poleg vidnih oblik ponazarjajo človeku nevidne pojave. Tako kartografska definicija, da so zemljevidi »odsev sveta« (ang. *mirror of world*) v določenem časovnem odseku, že vrsto let velja za pomanjkljivo ali celo neustrezno, saj zajema le tehnične postopke in kartografska znanja, ki rezultirajo v »vse bolj izpopolnjeni upodobitvi« realnosti (Pickles 1992). Poglobljena sociološka analiza zemljevide prikazuje v novi luči. Tako jih ne obravnavamo več kot sredstva za orientacijo, za določanje položaja določenih krajev ter ugotavljanje dogajanj v določenem časovnem obdobju, ampak imajo mnogo širšo sporočilno vrednost. Z vidika teorije intertekstualnosti so zemljevidi »grafična besedila« in so, podobno kot krajine, skladbe ali arhitektura, uvrščene med neknjižna besedila. Metafori zemljevida kot jezika sicer nekateri kartografi nasprotujejo, saj grafična besedila ne temeljijo na slovnici in časovnem sosledju stavkov (Harley 1992: 232). Vendar za samo besedilo v širšem pomenu jezikovno niso konstitutivne besede, temveč dejanje strukturiranja. V tem pogledu zemljevidi ustrezajo definiciji besedila, saj je znano, da so se kartografski simboli kot kodi za sporazumevanje razvili celo pred črkovnimi kodi.

Tematske zemljevide je treba razumeti in tolmačiti kot »vizualna besedila«, ki ne delujejo samo na primarni sporočilni, to je kartografsko-znakovni ravni, temveč jih je treba brati tudi metaforično, razkrivati njihove sekundarne kode in nova sporočila, ki jih pogojuje tudi vsakokratna zgodovinska in družbena situacija, v katerih so nastajali in se uporabljali. Posebno distanco je treba ustvariti do starejših zemljevidov, saj ti z izbranimi kartografskimi znaki pričajo o kulturni stopnji, razvitosti nekega naroda v določenem zgodovinskem trenutku in jih ne moremo preslikati v sodobni čas. Ideja o »besedilnosti zemljevidov« temelji na predpostavki, da kartograf v vsebino zemljevida vtisne lastno mišljenje in vrednote ter vrednote in mišljenje družbene skupine, ki ji pripada, podobno kakor pisatelj. Posledično je torej zemljevid mogoče brati podobno kot knjigo. Bistvo dojetja zemljevida kot besedila je, da je zemljevid vse manj konkreten in viden ter čedalje bolj subjektiven. V ospredju niso več njegove fizične prvine, pač pa njegove simbolne vrednote. V tej luči je zemljevid ogledalo zunanjega

sveta in odsev človekovih izkušenj (Fridl in Urbanc 2006: 54). Zemljevid je konstrukt določenega okolja in časa, zato je predvsem družbeni in kulturni proizvod ter način videnja, projiciranega na svet. Njegovo sporočilo se prenaša prek dveh simbolnih skupin: grafične in jezikovne.

Takšno širše razumevanje zemljevida od kartografa terja še bistveno večjo natančnost pri izbiri kartografskih znakov, hkrati pa mu omogoča dejavnejšo vlogo v procesu nastajanja zemljevida. Seveda se mora kartograf odgovorno zavedati svoje vloge. Zavezano mora zamejiti lastni jaz, določiti meje subjektivnosti, ki jo še lahko projicira v svoje kartografsko delo, da to ne postane neverodostojno že v trenutku svojega nastanka. Vemo namreč, da so enim kartografom bistveno bolj pri srcu le določena kartografska sredstva, znaki in sporočila, drugim pa povsem drugačna. Vloge subjektivnosti v kartografskem procesu se ne da povsem izključiti, vsaj dokler bo zemljevid rezultat človeškega dela in raziskovanja, vsekakor pa jo je treba znati razumno in smotrno zamejiti. Po drugi strani moramo ta dejavnik upoštevati tudi pri uporabi starih zemljevidov in njihovega sporočila ne smemo brati kot absolutno verodostojnega, dejanskega stanja s terena v času njihovega nastanka. Zemljevidi tudi ne morejo »realno« upodobiti fiktivnih prostorov, ki so plod avtorjeve predstave.

Kljub novemu pogledu na sporočilnost in pomen zemljevidov je dostopnost programov za vizualizacijo podatkov dosegla, da lahko že skoraj vsakdo izdelata tematski zemljevid, ne da bi se zavedal sporočilne vrednosti izbranih kartografskih znakov in subjektivnosti. V 21. stoletju pomenijo velik preskok prostodostopni zemljevidi (npr. Google zemljevidi, Geopedija ipd.), ki tudi nevesčim uporabnikom na področju kartografije omogočajo, da lahko sami dodajajo podatkovne sloje na kartografske podlage in rezultate preko svetovnega spleta distribuirajo ožji strokovni ali širši javnosti. Z uveljavitvijo satelitskega navigacijskega sistema GPS (ang. *Global Positioning System*) ne le za vojaške, temveč tudi za civilne namene, je poenostavljeno kartiranje prostorsko določljivih podatkov na terenu, saj lahko že z mobilnimi napravami z zadovoljivo natančnostjo določamo svoj položaj kjerkoli na Zemlji ali definiramo položaj kartiranih literarnih dejstev. Tako so prostorski podatki brez dodatnih kartografskih preslikav iz ene kartografske projekcije v drugo postali primerljivi med seboj po vsem svetu. Ob tem pa se postavlja vprašanje, ali so tovrstne upodobitve dejansko odraz časovno opredeljene danosti ali rezultat stopnje družbenega in kulturnega razvoja in odsev kartografove oziroma izdelovalčeve subjektivnosti.

Metode zbiranja in obdelave geopodatkov

V raziskavi smo prostorsko določili raznovrstne zgodovinske podatke, ki se nanašajo na ozemlje današnje Slovenije in njenih mejnih področij, tako da smo upoštevali tudi južnoslovanska, zahodna in srednjeevropska mesta, h katerim so gravitirali slovenski književniki, pa tudi zamejski in izseljenski prostor. Zgodovinski okvir, ki smo ga izbrali, zajema dobo od vznikanja (*emergence*) do polne funkcijsko-zvrstne in ideološke diferenciacije literarnega sistema, ki se je približno med letoma 1780 in 1940 razvil okrog obtoka slovenskih besedil s pretežno estetsko funkcijo. Z rabo GIS-ov smo analizirali biografske podatke o literarnih akterjih, razvoju tiskanih medijev, literarnih društvih in kulturnih institucijah, krajih, ki jih predstavljajo zgodovinski romani, ter obeležjih in poimenovanjih v spomin slovenskim književnikom. Podatke smo pridobili v glavnem iz enciklopedičnih priročnikov (npr. *Slovenski biografski leksikon*, *Enciklopedija Slovenije*, *Primorski slovenski biografski leksikon*, *Wikipedia*), literarnozgodovinskih sintez (npr. Slodnjak, Pogačnik in Zdravec), opomb k Zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev ter raznih domoznanskih in turističnih publikacij. Enote za analizo smo izbirali glede na literarni kanon (na primer prek križanja *Enciklopedije Slovenije* in Pogačnik-Zdravčeve *Zgodovine slovenskega slovstva*), jih presojali s pomočjo naše skupinske ocene pomena posameznega akterja, medija ali ustanove, pridobljeni izbor pa smo dodatno moderirali še z ozirom na razmeroma enakomerno časovno, funkcijsko, pokrajinsko in spolno zastopanost. Upoštevali smo, da se je slovenska literarna kultura oblikovala na večkulturnem in mnogojezičnem ozemlju.

Zaradi velikega števila vnašalcev smo najprej organizirali vnos podatkov v Excelove tabele. Večina polj za vnos je bila obveznih. Ločeno smo zbirali podatke za štiri kategorije literarnozgodovinskih dejstev:

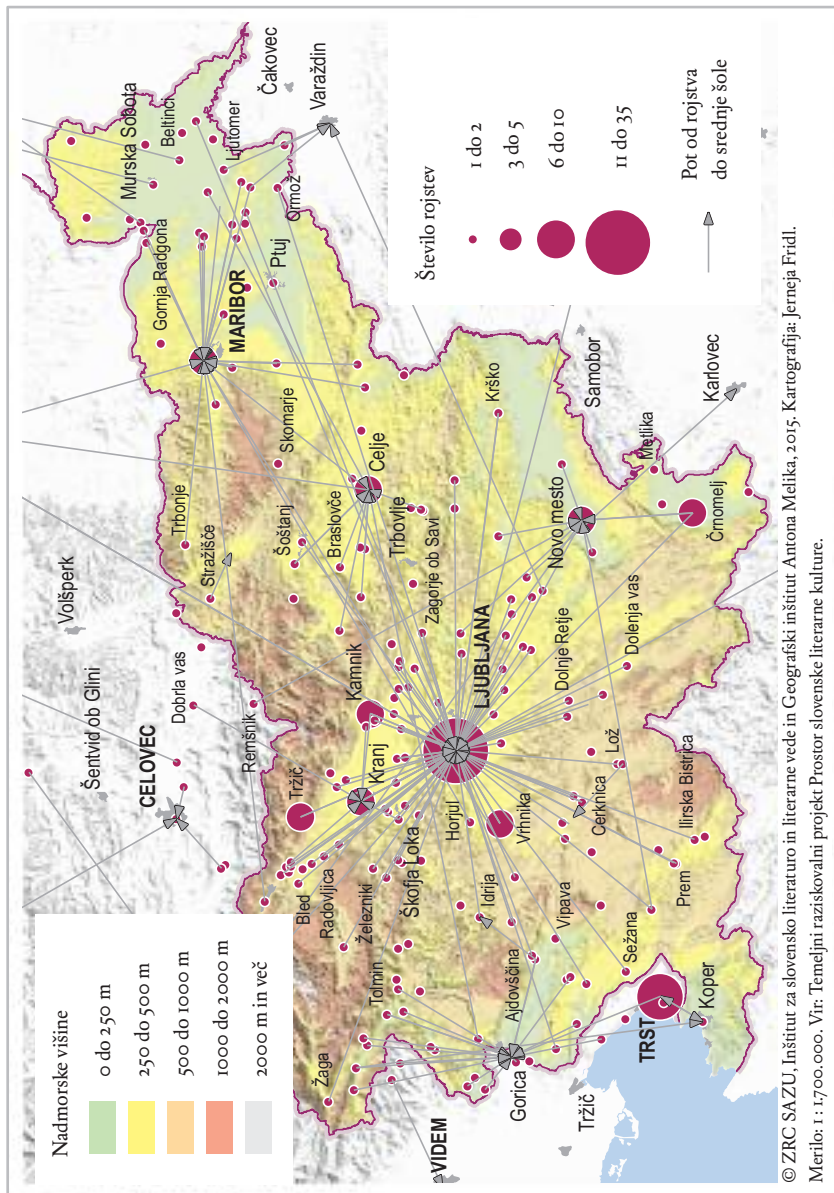
- o *biografijah* in kariernih *trajektorijah* pisateljev, kritikov in esejistov, urednikov, literarnih zgodovinarjev, kulturnih mecenov, založnikov in drugih akterjev literarne kulture;
- o *medijsko-kulturni infrastrukturi*: časopisih, almanahih, literarnih in kulturnih revijah, knjižnih zbirkah; tiskarnah in založbah, književnih društvih, knjižnicah, čitalnicah, kulturno-umetniških društvih; gledališčih in narodnih domovih;
- o *literarno predstavljenih prostorih*: dogajališčih slovenskega zgodovinskega romana;

- o *spominskih obeležjih* in *toponimih*, ki se nanašajo na slovenske književnike (npr. spomeniki, doprsni kipi, rojstne hiše in spominske sobe, ulična poimevanja).

Glede na časovni okvir, obdobje med letoma 1780 in 1941, smo upoštevali književnike, ki so se rodili po letu 1720 in umrli do leta 1950. Prostorsko so bili v analizo zajeti akterji, rojeni ali živeči na slovenskem etničnem ozemlju, to je ozemlju današnje Republike Slovenije in njenega zamejstva. Upoštevani so bili tudi kraji na vseh celinah, kamor so se slovenski literati zatekli na svoji življenjski poti.

Zahteven vnos podatkov in njihovo preverjanje so opravili študenti Oddelka za slovenistiko na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani pod vodstvom Urške Perenič in člani projektne skupine z Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede. Skupaj smo zbrali podatke o 323 osebnostih, 100 periodičnih tiskih, 58 čitalnicah, 51 tiskarjih in založnikih, 26 gledališčih in narodnih domovih, 48 zgodovinskih romanih in 1.676 spominskih obeležjih. Podatke s tabel smo združili v enotno relacijsko podatkovno bazo, organizirano po nedvoumih prostorskih identifikatorjih (*Slika 2*). Obstoječe podatke smo smiselno združili v 17 entitetnih tipov in jih med seboj povezali s sedmimi primarnimi ključi (identifikacijska številka osebe, identifikacijska številka medija, identifikacijska številka ustanove, identifikacijska številka romana, identifikacijska številka spomenika, vrsta dogodka, identifikacijska številka lokacije, ki se nanaša na koordinate objektov, in koda naselja, ki opredeljuje koordinate naselij). S tem smo se izognili nezaželenemu podvajanju podatkov, ki povečuje stroške vzdrževanja podatkovne baze in možnosti napak (Fridl, Juvan in Ortar 2014: 178). Enotna relacijska baza je obenem tudi vir za izdelavo GIS-zemljevidov, pa tudi za zmožljiv vmesnik, ki na javno dostopni spletni strani projekta omogoča uporabnikom – sodelavcem projekta in vsem, ki jih to zanima – iskanje in interaktivno kartiranje podatkov v realnem času.

V ustrezni obliki pripravljena podatkovna baza je bila ključna za strukturiranje podatkovnih slojev v ESRI-jevem programu ArcGIS, s čimer so se odprle številne možnosti umeščanja, povezovanja, analiziranja ter vizualiziranja geopodatkov v obliki sinteznih zemljevidov (*Zemljevid 2*). Med statističnimi analizami zaradi vrste podatkov prevladujejo frekvenčne porazdelitve. V primeru iskanja odvisnosti med dvema spremenljivkama smo najpogosteje uporabili razsevne

Zemljevid 2: Kraji rojstev književnikov v odvisnosti od nadmorskih višin in poti v srednje šole

grafikone. Zaradi množice časovno opredeljenih dogodkov, kot so na primer datum rojstva in smrti avtorja, leto izida prvenca, leto začetka delovanja ali ukinitve gledališča in podobno, smo uporabili tudi statistične metode časovnih vrst in ugotavljali dinamiko pojavov. Številni rezultati so podrobneje opisani ter v obliki grafov in tematskih zemljevidov predstavljeni v osrednjem delu monografije (*Ana-lize*), ki sledi v nadaljevanju, zato jih na tem mestu ne bomo posebej izpostavljali.

Pri preučevanju soodvisnosti med geografskimi in literarnimi prostori pa smo v primerjavi z našimi tujimi vzorniki naredili še korak naprej in v raziskavo vključili tudi geografske dejavnike, ki bi po naših predvidevanjih posredno lahko vplivali na razvoj, položaj, strukturo ter žarišča slovenske literarne kulture v obdobju od razsvetljenstva do začetka druge svetovne vojne. V večjem obsegu so bili to podatkovni sloji, ki smo jih prvič pripravili za zemljevide *Geo-grafskega atlasa Slovenije* (Fridl idr., ur. 1998). Za namene projekta smo preizkušali uporabnost naslednjih zemljevidov: nadmorske višine, naravnogeografske tipe pokrajin, zgodovinske regije leta 1914, upravno razdelitev leta 1941, omrežje naselij, tipe naselij, železniško omrežje z obdobji izgradnje, glavno rečno omrežje, gostote prebivalstva ob popisih 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1931 in 1948, kmetijske sisteme leta 1929 in slovenska narečja (gl. *Urbanc in Fridl, Oblikovanje prostorov literarne kulture v geografski perspektivi*). Obstaja še vrsta možnosti, ki bi jih lahko upoštevali, vendar smo v projektu želeli več pozornosti nameniti testiranju različnih GIS-metod in ne dopolnjevanju manjkajočih prostorskih podatkov.

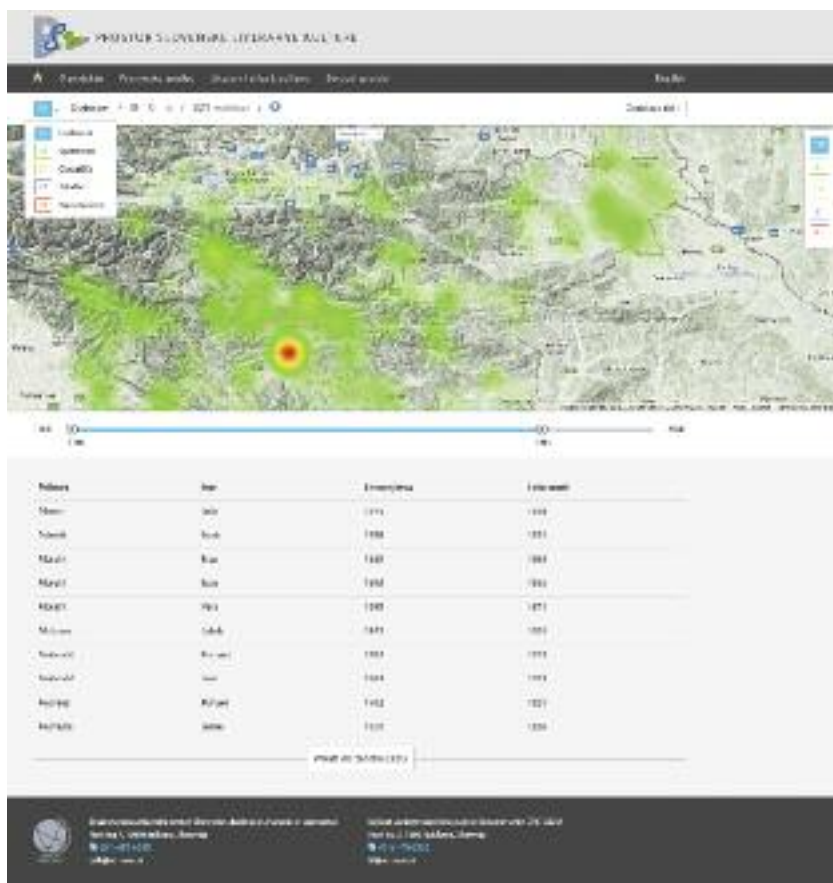
Računalniški vmesnik za iskanje in prikazovanje literarnozgodovinskih podatkov

Razvoj spletne aplikacije za prikazovanje časovno-prostorsko opredeljenih literarnih podatkov (<http://pslk.zrc-sazu.si>) izhaja predvsem iz želje, da bi bilo zbrano gradivo dosegljivo širši svetovni javnosti. Sodobni spletni brskalniki omogočajo izvedbo takšnega uporabniškega vmesnika, ki omogoča interaktivno prikazovanje podatkov; zanj smo se odločili v procesu izvajanja projekta (*Slika 3*).

Aplikacija za prikaz geografskih podatkov uporablja platformo Google zemljevidi (<https://developers.google.com/maps/>), ki se prek razvitih vmesnikov

povezuje s podatkovno bazo in uporabnikom omogoča izbiro, prikaz in raziskavo podatkov. S pomočjo zbranih vnosov smo definirali generične podatkovne strukture, ki jih je moč prikazati na zemljevidu. Na primer, podatkovna struktura za osebnosti definira podatke kot množico atributov ali faset (ang. *facet*), ki jih lahko pripišemo dani osebnosti. Te attribute lahko uvrstimo med:

- geoprostorske attribute (npr. kraji rojstva, smrti, zaposlitve itn.);
- časovne attribute (npr. datumi rojstva, smrti, letnica prve objavljene knjige ipd.);
- klasifikacijske attribute (npr. spol, etnija, poklic ipd.).

Slika 3: Prikaz spletne aplikacije

Geoprostorski atributi opredeljujejo določene lokacije objektov, ki so prikazani na zemljevidu, medtem ko časovni in klasifikacijski atributi služijo poizvedovanju in filtriranju prikazanih vnosov iz podatkovne baze. Vredno je opozoriti, da se geoprostorski atributi običajno, a ne vedno, pojavljajo v kombinaciji s časovnimi, na primer rojstni kraj z rojstnim datumom.

Atribute lahko klasificiramo po eni ali več vrednostih. Ko poizvedujemo po podatkovni bazi ali filtriramo podatke, kombiniramo različne attribute z rabo logičnega operatorja IN. Pri kombiniranju vrednosti znotraj atributa z več vrednostmi pa je omogočena izbira med logičnim ALI in logičnim IN. Poizvedovanja po podatkovni bazi so dvodelna:

- v prvem koraku filtrira in prešteva vnose za podrejene attribute, ki temeljijo na izbranih vrednostih (fasete so povezane prek vnosov, vsaka množica izbranih vrednosti pa ustreza podmnožici faset in njihovih vrednosti, ki jih uporabniki lahko uporabijo za nadaljnje zožitve iskanja);
- v drugem koraku filtrira in vrača dejanske vnose iz podatkovne baze (npr. osebnosti, ustanove ipd.).

Za katero koli poizvedovanje smo zagotovili kratek odzivni čas (pod 0,5 sekunde), s čimer smo spodbudili odzivnost vmesnika, ki navidezno daje uporabniku občutek živega filtriranja in raziskovanja podatkov. To smo lahko izpeljali z uporabo prosto dostopnega orodja za iskanje in analizo v realnem času Elasticsearch (<http://www.elasticsearch.org/>).

Običajnim težavam s prikazovanjem velike količine točkovnih objektov na istih lokacijah smo se izognili s površinskim prikazom gostote pojava (t. i. *heat map*, zvezno karto) kot izhodiščno obliko. Tovrstne upodobitve uporabnikom omogočajo, da lahko namesto posameznih podatkov razberejo prostorske vzorce njihovega pojavljanja. V primerjavi s profesionalnimi tematskimi zemljevidi, ki jih z uveljavljenimi GIS-orodji zasnujejo in oblikujejo strokovnjaki s področja kartografije, se tovrstne predstavitve literarnih dejstev ne morejo kosati. Kljub temu je aplikacija koristno orodje, ki tudi nestrokovnjakom za kartografijo, GIS-e ali literarno vedo omogoča, da interaktivno iščejo prostorske vzorce izbranih atributnih vrednosti in interpretirajo prikazana dejstva.

Sklep

Interdisciplinarno sodelovanje med literarno vedo, geografijo in kartografijo se je v primerjavi z nekaterimi drugimi humanističnimi povezavami začelo pozno, nanj pa so vplivali razvoj tiskarstva, iznajdba fotografije in uveljavitev novih tehničnih, družboslovnih in humanističnih ved sredi 19. stoletja. Hitreje in tesneje so se omenjene discipline povezovale od konca 20. stoletja ob spodbudi skokovitega napredka računalniške tehnologije, ki je z GIS-orodji odprla nove možnosti in smernice za upodabljanje literarnozgodovinskih dejstev.

Ugotovili smo, da so tematski zemljevidi vizualna besedila, ki ne delujejo samo na primarni sporočilni ravni, to je kartografsko-znakovno, temveč tudi na metaforični ravni, in da so vse bolj subjektivni. Podobno kakor starejši zemljevidi tudi današnje karte z izbranimi kartografskimi znaki pričajo o kulturni stopnji in razvitosti skupnosti v določenem zgodovinskem obdobju. Zato kodov in simbolov starih zemljevidov ne moremo kar preslikati v sodobni čas.

Poleg upodabljanja dogajališč literarnih besedil, ki je v literarni geografiji najbolj razširjeno, smo se pri projektu *Prostor slovenske literarne kulture* posvetili tudi kartiranju literarnovednih vsebin o biografijah in kariernih trajektorijah literatov, medijsko-kulturni infrastrukturi in spominskih obeležjih in toponimih. Ne glede na inherentno subjektivnost slehernega kartografskega prikaza je pomembna prednost GIS-ov ne le dinamično-interaktivna prostorska vizualizacija podatkov, temveč tudi možnost prostorskozgodovinske statistične analize. Takšne analize omogočajo razbrati relevantne korelacije med literarnozgodovinskimi danostmi in preštevnimi dejstvi humanistične geografije (npr. demografski in gospodarski podatki).

Literatura

- BARTHOLOMEW, JOHN GEORGE, 1912: *A Literary and Historical Atlas of Europe*. London: J. M. Dent & Sons.
- BRADBURY, MALCOLM (ur.) 1999: *Atlas svetovne literature*. Prev. Jure Potokar. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- FRIDL, JERNEJA, DRAGO KLADNIK, MILAN OROŽEN ADAMIČ in DRAGO PERKO (ur.), 1998: *Geografski atlas Slovenije: država v prostoru in času*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- FRIDL, JERNEJA, 1999: *Metodologija tematske kartografije nacionalnega atasa Slovenije*. Ljubljana: Založba ZRC, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU.
- FRIDL, JERNEJA in MIMI URBANC, 2006: Sporočilnost zemljevidov v luči prvega svetovnega atasa v slovenskem jeziku. *Geografski vestnik* 78, št. 2, str. 53–64.
- FRIDL, JERNEJA, MARKO JUVAN in JAKA ORTAR, 2014: Prostorske analize slovenske literarne zgodovine. V: Ciglič, Rok, Drago Perko in Matija Zorn (ur.): *GIS v Sloveniji 12: Digitalni prostor*. Ljubljana: Založba ZRC, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU. Str. 173–184.
- HARLEY, J. B., 1992: Deconstructing the Map. V: Barnes, Trevor J. in James S. Duncan (ur.): *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*. London, New York: Routledge. Str. 231–247.
- KOMAC, BLAŽ, 2009: Social Memory and Geographical Memory of Natural Disasters. *Acta geographica Slovenica* 49, št. 1, str. 199–226.
- LÜDTKE, GERHARD in LUTZ MACKENSEN (ur.), 1928–1938: *Deutscher Kulturatl*. Berlin: Walter de Gruyter.
- MORETTI, FRANCO, 1998: *Atlas of the European Novel 1800–1900*. London: Verso.
- , 2011: *Grafi, zemljevidi, drevesa in drugi spisi o svetovni literaturi*. Uredil in prevedel Jernej Habjan. Ljubljana: Studia humanitatis.
- NADLER, JOSEF, 1912–1928: *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. Regensburg: Josef Habel.
- NAGEL, SIEGFRIED ROBERT, 1907: *Deutscher Literaturatlas: Die geographische und politische Verteilung der deutschen Dichtung in ihrer Entwicklung nebst einem Anhang von Lebenskarten der bedeutendsten Dichter*. Dunaj: Fromme.
- PIATTI, BARBARA, 2008: *Die Geographie der Literatur. Schauplätze, Handlungsräume, Raumphantasien*. Göttingen: Wallstein.
- PIATTI, BARBARA, ANNE-KATHRIN REUSCHEL in LORENZ HURNI, 2009: Literary Geography – or How Cartographers Open up a New Dimension for Literary Studies. V: *Proceedings of the 24th International Cartography Conference*. Santiago de Chile: International Cartographic Association.
- PICKLES, JOHN, 1992: Texts, Hermeneutics and Propaganda Maps. V: Trevor J. Barnes in James S. Duncan (ur.): *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*. London, New York: Routledge. Str. 193–230.
- REUSCHEL, ANNE-KATHRIN in LORENZ HURNI, 2011: Mapping Literature: Visualisation of Spatial Uncertainty in Fiction. *Cartographic Journal* 48, št. 4, str. 293–308.

- REUSCHEL, ANNE-KATHRIN, BARBARA PIATTI in LORENZ HURNI, 2013: Modelling Uncertain Geodata for the Literary Atlas of Europe. V: Karel Kriz, William Cartwright in Michaela Kinberger (ur.): *Understanding Different Geographies: Lecture Notes in Geoinformation and Cartography*. Heidelberg: Springer. Str. 135–158.
- UNGERN-STERNBERG, ARMIN VON, 2009: Dots, Lines, Areas and Words: Mapping Literature and Narration (With some Remarks on Kate Chopin's „The Awakening«). V: William Cartwright, Georg Gartner in Antje Lehn (ur.): *Cartography and Art: Lecture Notes in Geoinformation and Cartography*. Heidelberg: Springer. Str. 229–252.
- URBANC, MIMI, 2008a: Stories about Real and Imagined Landscapes: The Case of Slovenian Istria. *Acta geographica Slovenica* 48, št. 2, str. 305–330.
- , 2008b: Večdimenzionalnost pokrajine: primer slovenske Istre. *Geografski vestnik* 80, št. 2, str. 95–105.
- VRANJEŠ, MATEJ, 2002: Družbena produkcija prostora: k epistemologiji prostora v geografiji in humanistiki. *Geografski vestnik* 74, št. 2, str. 47–57.
- WOOLF, VIRGINIA, 1986: Literary Geography. V: Andrew McNeillie (ur.): *The Essays of Virginia Woolf 1*. London: Hogarth Press.

ANALIZE

Prostor književnikov: kraji bivanja in službovanja in središča nacionalne literarne kulture

URŠKA PERENIČ

Uvod

EDEN OD GLAVNIH CILJEV, ki si ga je zastavil raziskovalni projekt *Prostor slovenske literarne kulture*, je bil s pomočjo GIS-literarnih zemljevidov georeferencirati in analizirati literarnozgodovinsko relevantne prostorske podatke iz biografij pomembnejših slovenskih književnikov. Uporaba omenjene vrste zemljevidov ne izključuje niti drugih vizualnih in analitičnih orodij, kot so grafikoni in diagrami,¹ ki bodo vzporedno uporabljena v nadaljevanju tega poglavja za obdelavo tako prostorskih kakor nekaterih neprostorskih biografskih podatkov.² V projektu je bil uporabljen koncept literarne kulture v širšem smislu, zaradi česar so bili v izbor poleg literarnih proizvajalcev (pesniki, pisatelji, dramatik, esejisti) vključeni tudi drugi akterji, ki spadajo v literarnem sistemu na raven literarnega posredovanja in procesiranja (to so tiskarji, izdajatelji, založniki, knjigotržci, bibliotekarji, uredniki, književni kritiki, literarni znanstveniki). Vsem pa je skupno, da so dejavno sooblikovali slovenski literarni prostor od 1780, ko se začne leposlovna produkcija v slovenščini (*Pisanice od*

¹ Razlikovanje med izrazoma diagram (ang. *graph*), ki naj bi prikazoval časovni potek nekega pojava v koordinatnem sistemu, in grafikon (ang. *chart*) je v literarni vedi šibko. Tudi Franco Moretti (2005) med njima ne vzpostavlja ostrejših distinkcij. Sama uporabljam splošnejši pojem graf(ikon) v smislu vizualnega predstavljanja kakega literarnozgodovinsko relevantnega podatka ali pojava, in sicer za namene analize (Perenič 2014: 74–75).

² Neprostorski podatek bi bil v našem primeru podatek o obdobjih službovanja književnikov, kar pa je treba obravnavati medsebojno povezano s prostorskim podatkom o lokaciji službovanja.

lepeh umetnost, 1779), do začetka druge svetovne vojne. Poleg ocene pomena osebnosti za nacionalno literarno kulturo je izbor skušal upoštevati merila pokrajinske, (z)vrstno-žanrske in spolne raznovrstnosti. Prvotni seznam književnikov je štel nekaj več kot 900 imen; književnikov, ki pokrivajo obravnavano obdobje in so pomembno posegli v literarno dogajanje, je okrog 500; obdelanih 323 osebnosti bi potemtakem predstavljalo reprezentativnih 60–70 % slovenskih književnikov od razsvetljenstva do 1940.³

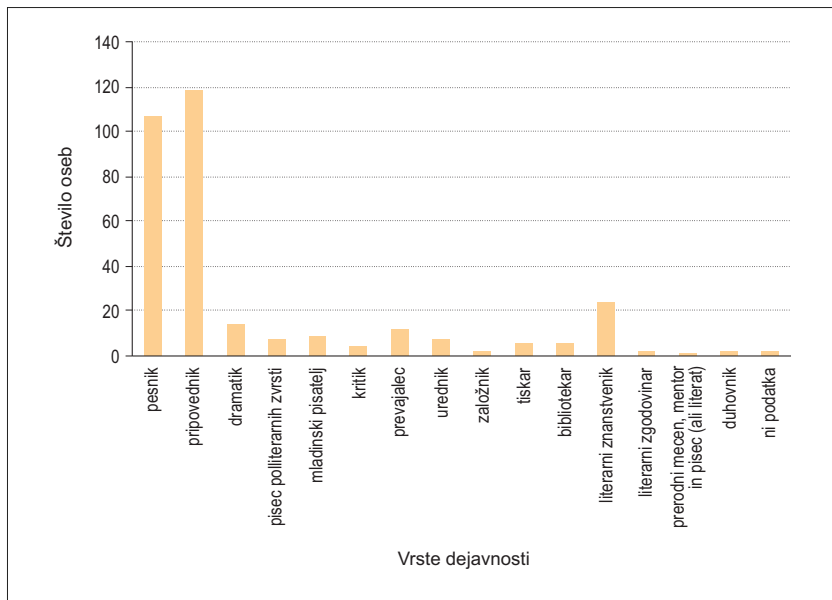
Za namene popisa prostorskih in neprostorskih podatkov iz biografij je bila izdelana posebna tabela, v katero so vnašalci⁴ vpisovali različne in statistično relevantne podatke o avtorjih: od rojstnih datumov in datumov smrti, prek podatkov o njihovih glavnih in stranskih dejavnostih, morebitnih javnih (političnih) funkcijah, do podatkov o socialnem in etničnem poreklu avtorjev, šolanju, izdajanju in ne nazadnje službovanju. Spodaj je prikazan tisti del strukture vnosa za biografije, ki zajema *prostorske* biografske podatke, ki jih je torej mogoče georeferencirati:

- kraj rojstva (porodnišnica, kraj bivanja matere v času rojstva),
- kraj smrti (dejanski kraj smrti),
- kraj groba,
- kraj srednjega šolanja,
- kraj visokošolskega/univerzitetnega izobraževanja,
- *kraji opravljanja poklica/sluzbovanja (po letih)*,
- osebne povezave na literarnem področju,
- osebne povezave na drugih področjih,⁵
- kraj bivanja v času prvenca,
- kraj bivanja v času izida zadnje knjige,

³ Ocena sodelavca projekta Matije Ogrina.

⁴ To so bili študentje prvega letnika ljubljanske slovenistike, ki so podatke o biografijah pa tudi medijih in ustanovah zbirali pod mentorstvom avtorice tega poglavja in v okviru predmeta Uvod v studij slovenske književnosti v študijskih letih 2011/12 in 2012/13. Glavni referenčni vir za pridobivanje biografskih podatkov je bil SBL. Prav tako so bili uporabljeni enciklopedični viri, monografije, *Zbrana dela*, posamezni članki. Za redakcijo podatkov smo poskrbeli člani raziskovalne skupine.

⁵ Osebne povezave na literarnem in drugih področjih spadajo k prostorskim podatkom zato, ker ima vsaka osebnost točkovno ustreznico v geografskem prostoru in se povezave v bistvu ugotavljajo glede na njihovo nahajanje v prostoru.

Grafikon 1: Prevladujoče glavne vloge literarnih akterjev

- revije, v katerih je avtor objavljal,
- založbe, pri katerih je avtor objavljal,⁶
- spominska obeležja.⁷

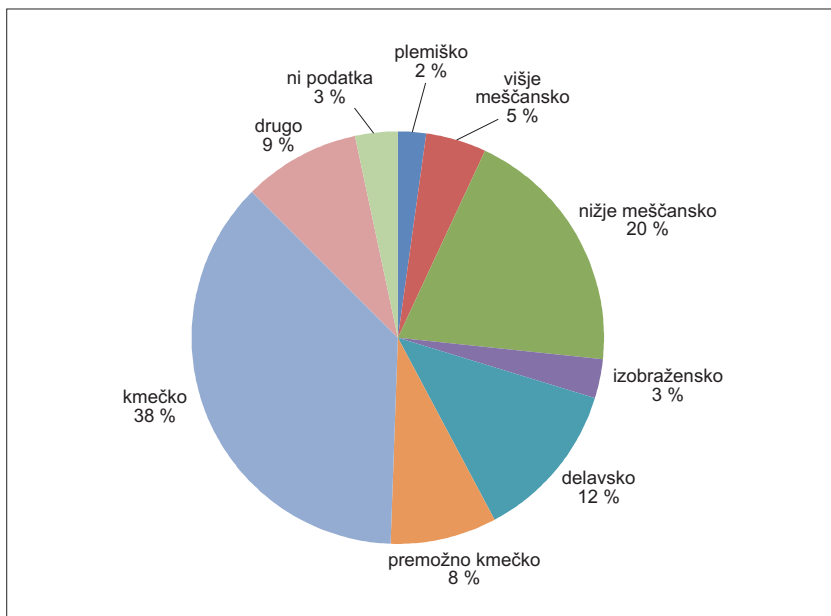
Za začetek preglejmo ugotovitve o profilih slovenskih književnikov. Prevladujoča glavna vloga, v kateri ti nastopajo, je pripovedniška. V *Grafikonu 1* pripovedniku sledi vloga pesnika, daleč za njima pa je vloga literarnega znanstvenika oziroma zgodovinarja. Glede na korpus biografij je to nekoliko presenetljivo, saj literarni znanstvenik ni samo pred vlogo dramatika, ampak prehiti celo kritika. Ta je v statističnem vzorcu po zastopanosti bližje vlogam urednika, bibliotekarja, tiskarja.

⁶ Pri revijah in založbah gre prvenstveno za kraje, lokacije, kjer so te izhajale oziroma delovale.

⁷ V prostorskem smislu gre za koordinatno določena območja literarnih poti in za lokacije spomenikov, s čimer se je v okviru projekta ukvarjal Marijan Dovič.

Glede na spolno identiteto so moški književniki zastopani z več kot 90%. Ker je bil pri zamejitvi gradiva upoštevan kriterij spolne raznovrstnosti, lahko sklepamo, da ta delež reprezentativno odraža prevlado moških ustvarjalcev pri oblikovanju slovenske literarne kulture. Prevladujoči socialni sloj, iz katerega izhajajo slovenski književniki, je kmečki (*Grafikon 2*). Iz njega izhaja skoraj 40% avtorjev, kar se sklada s prepričanjem o večinoma kmečkem poreklu slovenskih ustvarjalcev. Vendar ni mogoče spregledati deleža avtorjev iz premožnejšega kmečkega sloja, ki mu sledijo avtorji delavskega porekla. Najmanj avtorjev izvira iz plemiškega sloja, pri čemer bi bilo zanimivo raziskati še njihovo spolno identiteto in etnično poreklo (baza biografij vključuje avtorje, katerih materni jezik ni slovenščina, ampak npr. nemščina). Kar dobra petina avtorjev pripada nižjemu in višjemu sloju meščanstva.

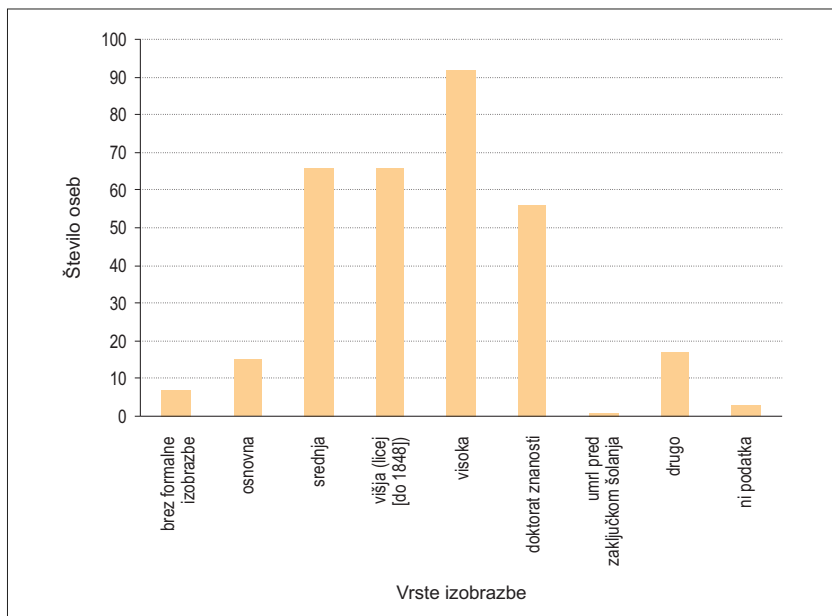
Socialno poreklo avtorjev je smiselno vzporejati s statističnimi podatki o izobrazbi (*Grafikon 3*), ki so jo ti dosegli, in posledično o njihovem socialnem statusu, ki korelira z ravnijo izobrazbe. Delež avtorjev, ki dosežejo višjo in visoko

Grafikon 2: Socialno poreklo književnikov

izobrazbo, je skoraj 50 %. To je skladno s podatkom statistične analize, po katerem se več kot dve tretjini slovenskih književnikov povzpne v izobraženski sloj.

Med pridobljenimi vrstami empiričnih podatkov so se za posebej zanimive izkazali podatki o krajih opravljanja poklica oziroma službovanja slovenskih književnikov. Prvič zato, ker jih je bilo v primerjavi z drugimi vrstami lokacij neprimerno več. Drugič zato, ker predstavlja službovanje sorazmerno pomemben segment na življenjski poti posameznika. Književniki so dali krajem, v katerih so službovali in delovali, različno močen pečat, prav tako so kraji različno močno vplivali na njihovo življenje in posledično (literarno) delovanje. Podatki o krajih službovanja zato do neke mere dovoljujejo sklepe o literarnem pomenu posamezne geografske lokacije in hkrati pomagajo odgovoriti na vprašanje, kateri kraji, regije in širša območja so skozi zgodovino slovenske književnosti spodbujala ali pritegovala literarne energije. Na tem ozadju bo mogoče sestaviti seznam krajev kandidatov za socialno-geografska središča slovenske literature. Zaradi tega nas bolj kot individualni prikazi poti službovanja književnikov, ki so z različno

Grafikon 3: Dosežena izobrazba književnikov

intenzivnostjo menjavali službe in z njimi največkrat lokacije, zanima, kako je na primer s pogostnostjo pojavljanja določenega kraja v celotni bazi podatkov, saj lahko (posredno) pokaže na njegov pomen za literarno pisanje, izdajanje, tiskanje, urednikovanje in podobno. Tu se med drugim pokaže prednost GIS-ov, ki omogočajo tako shranjevanje kot (statistično) obdelavo velike količine prostorskih podatkov iz biografij.

Iz zgodovine literarnega kartiranja

Grafično predstavljanje oziroma kartiranje podatkov iz biografij pisateljev ni čisto nov izmislek sodobne in prostorsko usmerjene literarne vede. Njegove korenine segajo na konec 19. in začetek 20. stoletja, ko se je začel uporabljati izraz »literarna geografija«, pri Nemcih v delu Siegfrieda Roberta Nagla *Deutscher Literaturatlas* (1907), in se je začela literarna zgodovina intenzivneje zanimati za vpliv okolja oziroma življenjskih okoliščin na ustvarjalčevo življenje in delo. To je deloma mogoče povezati z uveljavljanjem pozitivistične usmeritve, ki je pri obravnavanju literature veliko vlogo pripisovala okoliščinam ustvarjanja. Na Nemškem, kjer ima kartiranje literature svoje korenine, pa je takšna usmeritev naslonjena še na ideologijo krvi in zemlje (nem. *Blut und Boden*), ki je povezana tako z malomeščansko nostalgijo po zdravem kmečkem življenju in domoljubjem kakor z rasizmom in nacionalizmom poznega 19. stoletja. V obravnavi literature se vpliv te ideologije kaže zlasti v načinu razlaganja literarnih pojavov, ki so postavljeni v sovisnost od pokrajine oziroma prostora nastanka. Poleg Naglovega literarnega atlasa, ki obravnava pisce staro- in srednjevisokonemškega obdobja, reformacije, obdobja tridesetletne vojne, nemškega razsvetljenstva, klasike, romantike in obdobja Mlade Nemčije do marčne revolucije 1848 v odvisnosti od značilnosti prostora oziroma pokrajine, iz katere so izhajali, omenimo nemški literarni atlas Josefa Nadlerja *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* (1912). Razvoj, podoba in značaj literature so tu prav tako pojasnjeni v odvisnosti od (pokrajinskega) porekla avtorjev (nem. *Abstammung*) in življenjskega prostora (nem. *Lebensraum*). Pri obravnavanju biografij avtorjev gre zato velika pozornost njihovim rojstnim krajem in krajem bivanja, kar je nato prikazano na različnih tematskih zemljevidih.⁸ Zanimanje za podatke

⁸ Za več informacij o zgodovini kartiranja biografij književnikov gl. Perenič 2013 in Juvan, *Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur*.

o krajevnem izvoru, lokacijah delovanja, ustvarjanja in sploh za prostorske dimenzije življenj avtorjev ne pojenja niti pozneje, saj biografija ostaja pomemben vir za razumevanje literarnih pojavov, procesov in njihove umeščenosti v družbeno-kulturni prostor in čas. Vendar gledanje na prostorske podatke – vsaj če primerjamo dela z ožjega področja literarne geografije – ni več tako deterministično, ampak je geografski prostor s svojimi značilnostmi vse bolj samo eden izmed dejavnikov pri razvoju literarne kulture. Novejše referenčno delo s področja literarne geografije in izpod peresa Horsta D. Schlosserja *dtv-Atlas zur deutschen Literatur* (1983) pri prikazovanju razvoja nemške književnosti kombinira več vrst prostorskih podatkov, kamor spadajo fizične in družbene (politično-upravne, gospodarske, socialne, verske, kulture) značilnosti prostora. Med vizualnimi orodji za analizo književnosti je tudi skupina zemljevidov, ki kartirajo biografije pomembnejših nemških piscev. Za nas so zanimivi, ker georeferencirajo posamične prostorske podatke iz življenja avtorjev, med katerimi izstopajo podatki o krajih rojstva, krajih, kamor so (srednjeveški) pesniki potovali, in krajih, kjer so avtorji delovali daljši ali krajši čas. Spremljanje mobilnosti književnika v prostoru sloni na predpostavki, da je omenjena mobilnost vsekakor pomembna za njegov miselni razvoj, kulturni transfer in književno ustvarjanje sploh.

Če drži, da je službovanje pomemben del življenjske poti književnikov, je s tega gledišča zanimivo pogledati, kateri so tisti kraji, ki bi utegnili biti posebej pomembni za njihovo ustvarjanje, publiciranje in druge vrste literarnih dejavnosti. Zanimivo bi bilo tudi videti, kakšne so povezave z drugimi kraji, v katerih so se književniki rojevali, šolali, v katerih so izdajali svoja dela in podobno, in kakšne so korelacije med posameznimi prostorskimi podatki iz baze (npr. ali bi najpomembnejši kraji službovanja utegnili biti tudi pomembnejša središča izdajanja, objavljanja, izobraževanja itn.).

Kraji službovanja in bivanja slovenskih književnikov: zajem, analiza in interpretacija podatkov

Iz baze biografskih podatkov je bilo mogoče ugotoviti 452 lokacij opravljanja poklica.⁹ Za namene analize jih je bilo treba najprej opremiti z geografskimi

⁹ V posameznih in redkejših primerih lokacije ni bilo mogoče ugotoviti (zaradi tega kraj ni mogel dobiti točkovne ustreznice na zemljevidu) ali ni bilo podatkov o trajanju

koordinatami, kar je bila podlaga za vnos na zemljevid. Izdelava analitičnih tematskih zemljevidov je potekala s pomočjo profesionalnega programa Arc-GIS, ki je prostorske podatke zajemal iz obstoječe baze 323 biografij.¹⁰ Za analizo krajev službovanja sta prišla v poštev predvsem dva zemljevida. Eden pokriva ozemlje znotraj današnjih državnih meja Slovenije in druge dele slovenskega etničnega prostora, na njem pa so še vidna nekatera območja in večji kraji v sosednjih državah (npr. Reka, Beljak, Gradec). Drugi je v svetovnem merilu. V začetni fazi analize je padlo v oči, da so točke, ki predstavljajo kraje, različno velike in posejane z neenakomerno gostoto. Zelo majhni krožci označujejo kraje, ki so pritegnili po enega, dva ali nekaj književnikov. Na nekaterih območjih so točke osamljene, medtem ko je drugod koncentracija majhnih krožcev večja. To je za interpretacijo podatkov na zemljevidu pomembno, saj večja koncentracija sicer drobnih krožcev na nekem območju nakazuje,¹¹ da je bilo to zanimivo za opravljanje poklica.¹² Nasprotno se pri redkejših večjih krajih pojavljajo opazno večji vijolični krožci, kar je povezano z večjim številom službujočih književnikov. Največji krožec je na koordinatah Ljubljane. Na *Zemljevidu 1* je večji krožec na koordinatah Maribora, izven državnih meja Slovenije pa na koordinatah Trsta, Gorice in Celovca. V območju današnje države nekoliko izstopa Kranj, precej manjša (vendar opazno večja od večine označenih krajev) sta še krožca na koordinatah Celja in Ptuja.¹³

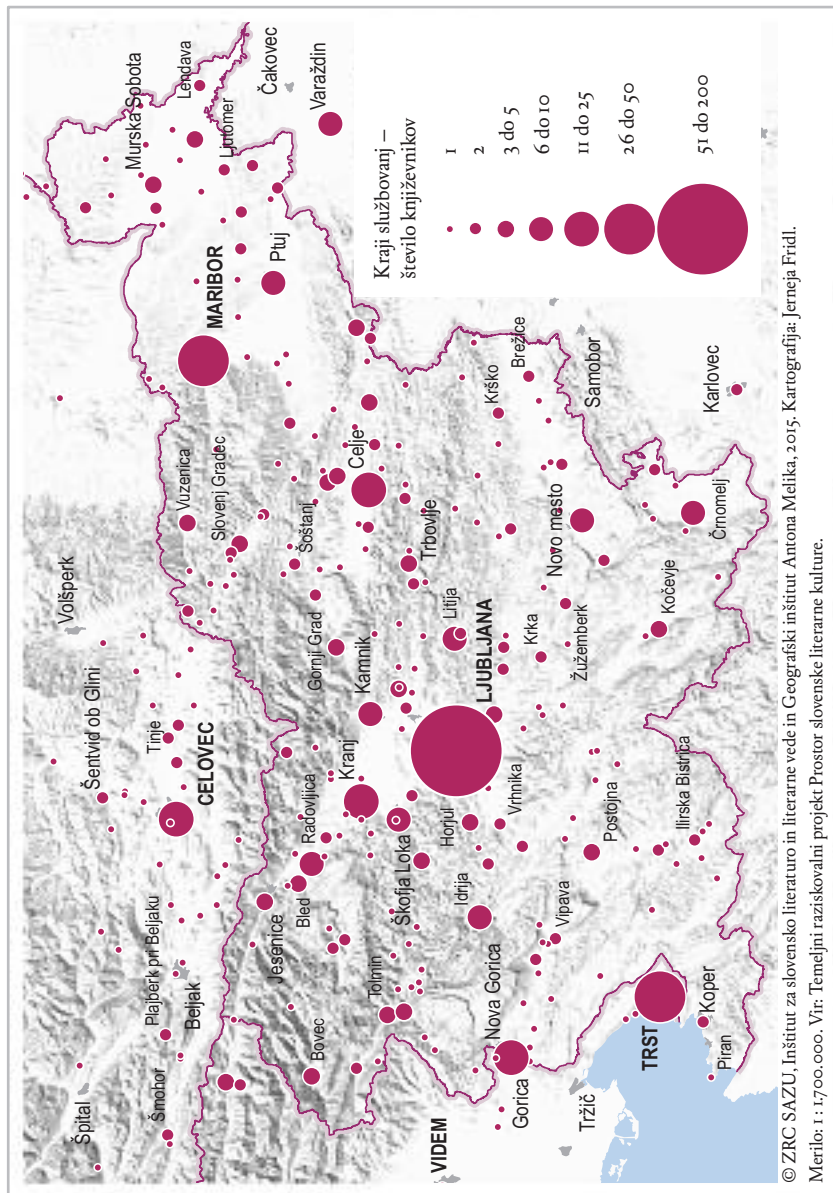
posameznega službovanja (zaradi tega ni bilo mogoče prikazati posameznega službovanja v časovnem grafikonu).

¹⁰ Izdelani so bili na Geografskem inštitutu ZRC SAZU.

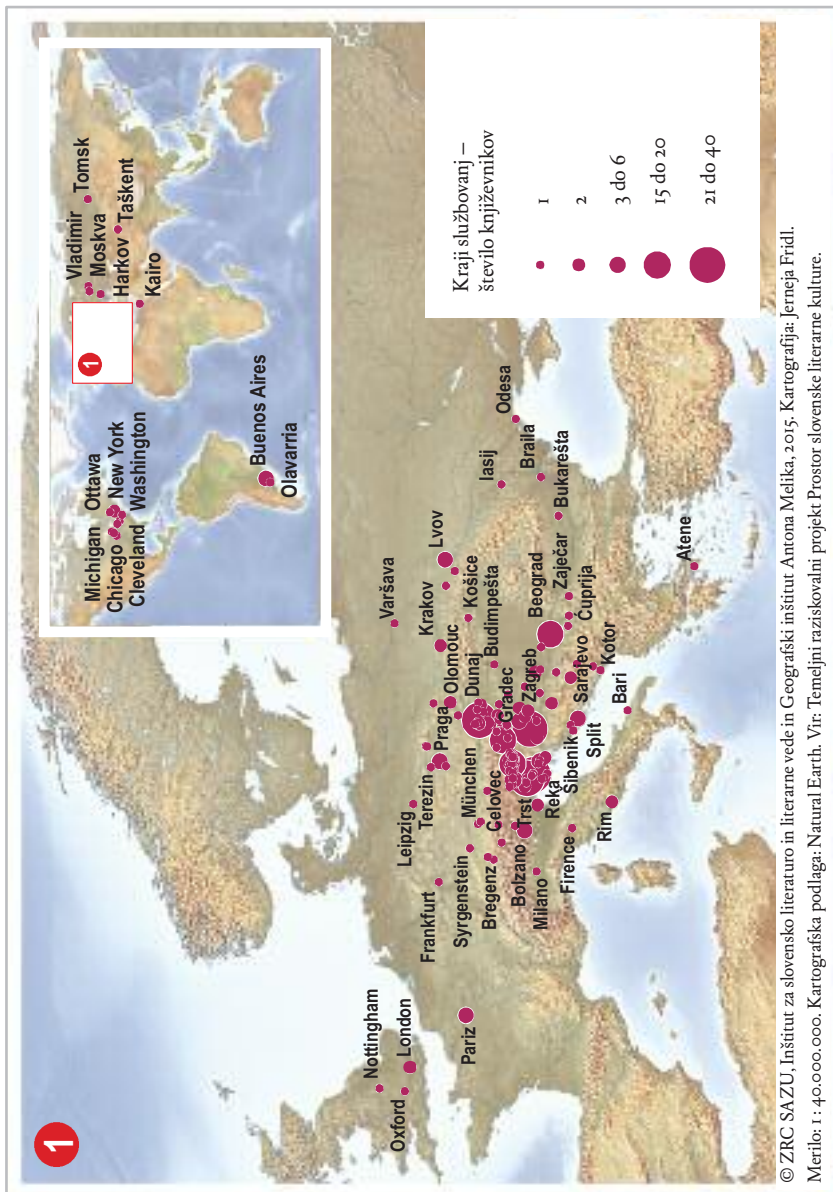
¹¹ Zemljevid je z drobnimi krožci najbolj na gosto posejan na Štajerskem; če pogledamo natančneje, vidimo, da se krožci zgoščajo okrog Celja, od koder se koncentrično širijo navzven. Gostejšo linijo majhnih krožcev je opaziti med Slovenj Gradcem in Celovcem (na Koroškem). Izrazitejši liniji majhnih krožcev sta še na južnem Primorskem (med Postojno in Podgradom), proti severu med Gorico in Vipavo in krožci so v primerjavi z drugimi območji nekoliko gostejši okrog Tolmina.

¹² Ko govorimo o zanimivosti oziroma vablivosti kraja, mislimo na število književnikov, ki so tam službovali, in ne upoštevamo toliko posameznih motivov, zaradi katerih so se znašli v teh krajih (izbira kraja opravljanja poklica je namreč lahko bolj ali manj stvar osebne izbire).

¹³ Iz legende zemljevida je razvidno, da so kraji s primerljivim številom književnikov označeni z enako velikimi krožci; Ptuj in Celje spadata v skupino krajev, v katerih je službovalo med 11 in 15 književnikov in sta označena z enako velikima krožcema.

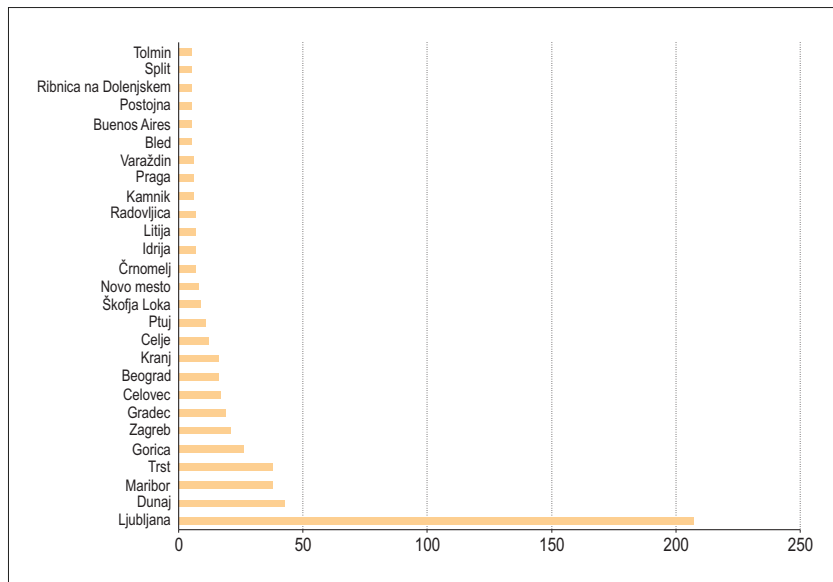

Zemljevid 1: Kraji službovanja slovenskih književnikov na slovenskem etničnem ozemlju

© ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede in Geografski inštitut Antona Melika, 2015, Kartografija: Jerneja Fridl. Merilo: 1 : 40.000.000. Kartografska podlaga: Natural Earth. Vir: Temeljni raziskovalni projekt Prostor slovenske literarne kulture.

Zemljevid 2: Kraji službovanja slovenskih književnikov po svetu

Grafikon 4: Kraji, v katerih je 1780–1940 službovalo pet ali več književnikov

Na *Zemljevidu 2*, ki prikazuje lokacije službovanja v svetovnem merilu, so se poleg Celovca, Gorice in Trsta vijolični krožci izrazito povečali na koordinatah Dunaja in Gradca (Avstrija), Beograda (Srbija) in Zagreba (Hrvaška).

Našteti kraji se zato uvrščajo na seznam kandidatov za socialno-geografska središča literarne kulture. Če upoštevamo celotni nabor (domačih in tujih) krajev službovanja, zbranih v bazi biografij,¹⁴ ugotovimo, da ti kraji v bistvu predstavljajo zelo majhen delež, in sicer okoli 3 % vseh ugotovljenih lokacij službovanja. Izmed 452 različnih lokacij je namreč velika večina, in sicer 70 % oziroma 314 lokacij takih, ki so povezane s samo enim književnikom. 82 različnih lokacij je skupnih po dvema književnikoma in sedem lokacij je takih, na katerih so poklic opravljali po štirje književniki. Kakor je razvidno iz legende k *Zemljevidu 1*, so bili za kraje z do pet avtorjev uporabljeni trije različni, vendar majhni krožci. Komajda nekaj večji je krožec, ki se pojavi na 15 domačih in tujih lokacijah (te so razvidne z literarnega *Zemljevida 2*), kjer je službovalo med pet

¹⁴ V obliki Excelove tabele.

in 10 književnikov.¹⁵ To je po svoje razumljivo, saj ti predstavljajo (zgolj) od 1,5 do 3 % vseh upoštevanih književnikov.

Kolikšen odstotek vseh upoštevanih književnikov predstavljajo tisti, ki službujejo v izbranem kraju, je namreč dobro vedeti, ko se odločamo, katere lokacije sploh umestiti na ožji seznam literarnih središč, saj je pri kvantitativni analizi med ključnimi kriteriji ravno število službujočih književnikov na kraj. Zato smo se po zaključenem ekscerpiranju krajev službovanja in števila osebnosti, ki so v njih službovale, odločili, da na zoženi seznam središč slovenske literature umestimo tiste lokacije s tematskega zemljevida, na katerih je opravljalo poklic 10 in več književnikov (temu ustrezajo sorazmerno veliki krožci na analitičnih zemljevidih 1 in 2), kar pomeni, da so bili kraji s pet do 10 književniki tokrat izločeni iz ožje obravnave. Gledano z vidika celotne baze, predstavlja 10 književnikov vsaj 3 % oziroma približno tridesetino vseh upoštevanih avtorjev, kar je v skladu z empiričnim pristopom, ki si prizadeva za čim večjo natančnost in zanesljivost rezultatov. Lokacije so v nadaljevanju združene v podskupine glede na primerljivo število službujočih književnikov:¹⁶

- Ptuj (11 književnikov), Celje (12), Kranj, *Beograd* (16), *Celovec* (17), *Gradec* (19);¹⁷
- *Zagreb* (21), *Gorica* (26);¹⁸
- *Trst*, Maribor (38);¹⁹
- *Dunaj* (43);
- Ljubljana (207).

Analizo s pomočjo GIS-zemljevidov bi nemara lahko na tej točki zaključili, če se ne bi zdeli nekateri koščki védenja, do katerega smo prišli z uporabo GIS-zemljevidov, »problematični« ali vsaj pomanjkljivi. Je Beograd res središč-

¹⁵ To so Bled, Postojna, Ribnica na Dolenjskem, Split, Tolmin, Buenos Aires (5 književnikov); Kamnik, Praga, Varaždin (6); Črnomelj, Idrija, Litija, Radovljica (7), Novo mesto (8), Škofja Loka (9). Za natančnejšo analizo naštetih krajev opravljanja poklica gl. Perenič, 2014, zlasti 78–84.

¹⁶ Gre torej za 12 krajev: pet jih je znotraj današnjih državnih meja, sedem pa jih je izven njih (dva oz. trije kraji so na slovenskem etničnem ozemlju). Na seznamu so v poševnem tisku.

¹⁷ 11–19 književnikov predstavlja med slabih 3,5 % in 6 % vseh književnikov.

¹⁸ Število službujočih književnikov predstavlja med 6,5 % in dobrih 8 % vseh književnikov.

¹⁹ 38 književnikov predstavlja 11,8 % vseh književnikov, kar je debela desetina.

če slovenske literarne kulture? Ali je razen primerljivega števila službujočih književnikov, ki družijo Gradec, Celovec in Beograd, tem lokacijam še kaj skupnega? Kaj imata razen enakega števila književnikov, ki so tam opravljali poklic, sploh skupnega Kranj in Beograd? Sta Gorica in Zagreb dejansko najbolj primerljivi lokaciji, ko gre za razvoj slovenske literature, ali ju je mogoče vzporejati predvsem glede na število službujočih književnikov in je Gorica bolj primerljiva s Trstom ali Dunajem? Kaj se je o razvoju nacionalne literature mogoče naučiti iz rezultatov GIS-analize, ki uvrščajo Maribor skoraj v sam vrh seznama literarnih središč? Ob upoštevanju števila osebnosti, ki so službovale v Ljubljani in predstavljajo približno 65 % vseh književnikov iz baze, lahko verjetno res trdimo, da gre slovensko literarno središče. Vendar se pri tem takoj zastavi še nekaj vprašanj, ki se nanašajo na časovni vidik pojava. Eno takih vprašanj je, za katera obdobja v zgodovini slovenske literature lahko Ljubljani pripišemo vlogo središča, v katerih obdobjih pa zgolj obrobja. Uporabo GIS-literarnih zemljevidov je zato smiselno kombinirati z uporabo grafikonov, ki so primerno orodje za analizo časovnega poteka službovanja za posamezno središče.

Ko govorimo o časovnem vidiku službovanja, imamo v mislih dvojje. Po eni strani gre za časovnico individualnih službovanj v izbranem kraju (npr. Kdaj, v katerem obdobju so v Kranju službovali Mencinger, Tavčar in Vošnjak?). Pri tem nas bolj kot posamezna službovanja zanima, na katerih delih časovne premice se ta službovanja najbolj zgoščajo oziroma prekrivajo, saj je z upoštevanjem večjega števila književnikov mogoče podati statistično verjetnejše ugotovitve o obdobjih, v katerih lahko konkretni lokaciji pripišemo vlogo literarnega središča. Po drugi strani nas zanima, kakšno je bilo povprečno trajanje službovanja na lokacijah s seznama, saj je od tod do neke mere mogoče sklepati na to, kako »vabljeni« so bili dejansko kraji s seznama za književnike (ali je njihovo službovanje v izbranem kraju trajalo daljši ali krajši čas) in kako močno so lahko vplivali na njihovo literarno delovanje.

Za ugotavljanje trajanja službovanja smo analizo GIS-zemljevidov dopolnili z uporabo paličnih analitičnih grafikonov.²⁰ Os x pomeni število let službovanja,

²⁰ Izdelani so bili s poskusno različico računalniškega paketa *Origin Pro 8 (Origin Lab)*, ki se uporablja za statistične idr. analize podatkov. Več o uporabi analitičnih grafikonov v Perenič 2014: 77 in sl., 96 in sl.

na osi *y* so naštetih avtorji, njihova službovanja pa ponazarjajo različno dolge palice; v primerih, ko ni bilo mogoče ugotoviti trajanja službovanja, pri avtorju v paličnem grafikonu ni palice z ustrežno dolžino (posledično je praznina tudi v drugi vrsti uporabljenih grafikonov iz nadaljevanja poglavja, ki vizualizirajo službovanja na časovni osi). Povprečno trajanje službovanja smo izračunali s pomočjo palic v grafikonih in si zaradi večje preglednosti podatkov pomagali še z vhodno tabelo, v katero smo vnesli parametre, ki so bili podlaga za izdelavo grafikonov (za izbrane palične grafikone gl. Dodatek tega poglavja). Med kraji iz prve podskupine, v katerih je službovalo med 11 in 19 književnikov, se je s povprečnim trajanjem službovanja, ki je 12,5 leta, najvišje znašel Celovec. Če pritegnemo še število službujočih književnikov, ugotovimo, da je najbolj primerljiv z Gradcem (17 oz. 19 knjiž.), saj je v obeh krajih več književnikov službovalo daljši čas;²¹ povprečno službovanje pa je za Gradec 7,5 leta.²² S povprečnim trajanjem službovanja 8,3 leta je z Gradcem in Celovcem iz te skupine najbolj primerljiv Ptuj,²³ ki je po številu književnikov sicer najbližje Kranju, kjer je službovanje v povprečju trajalo 6,5 leta. Povprečji za Celje in Beograd, v katerem je službovala ena četrtnina več književnikov kakor v Celju, sta 2,3 oziroma 2,5 leta.²⁴

Večja vloga glede na število službujočih književnikov pripade krajema zunaj državnih meja, in sicer Gorici in Zagrebu. Medtem ko je v Gorici službovala približno petina več slovenskih književnikov kakor v Zagrebu, pa je povprečno

²¹ Gregor Krek je v Gradcu poučeval 38 let, Andrej Einspieler pa je bil v Celovcu v učiteljsko-duhovniški službi 36 let, kar sta tudi najdaljši službovanji za ti dve lokaciji. Karel Štrekelj in Matija Murko sta v Gradcu službovala po 16 oziroma 15 let, Jakob Sket in Ignac Alojz Kleinmayr pa v Celovcu po 34 oziroma 25 let (prim. Perenič 2014: 81 sl.).

²² Pri Gustavu Šilihju, Lojzetu Zupancu, Josipu Vandotu in Metodu Turnšku so podatki deloma pomanjkljivi.

²³ Po letu 1940 sta tu službovala Alojzij Remec in Anton Ingolič, kar v grafikonih in analizi ni upoštevano, vendar bi utegnili Ptujju izboljšati povprečje. Hkrati je treba upoštevati dejstvo, da je povprečje boljše tudi na račun posamičnih in daljših službovanj, kakršno ima konkretno Gregor Jožef Plohel, ki je na Ptujju deloval približno 28 let in bil na mestu kaplana in nato dekana.

²⁴ Pri Beogradu izstopa Stanko Majcen s službovanjem v dveh etapah po približno 12 let; bil je v politično-upravni službi.

trajanje opravljanja poklica v Zagrebu dvakrat daljše od tistega v Gorici.²⁵ Pri oceni pomena Zagreba za razvoj slovenske literarne kulture ne gre spregledati dejstva, da je dobra polovica avtorjev (11 od 21) tu opravljala poklic 10 let in več, pri čemer prevladuje učiteljska oziroma profesorska služba.²⁶ Le stežka bi o dominantnem književniškem poklicu govorili pri Gorici, saj imamo opraviti z raznovrstnimi profili: Valentin Stanič, ki ima tudi najdaljše službovanje (28 let), je opravljal duhovno-prosvetno službo (kanonik in šolski nadzornik), Andrej Gabršček je bil v Gorici urednik, tiskar in založnik, deželni poslanec in opravljal je publicistično delo, Anton Mahnič je bil v Gorici (in pred odhodom na Krk) ravnatelj deškega semenišča in profesor na bogoslovju.

Trst in Maribor sta izenačena tako po številu književnikov kot po povprečnem trajanju službovanja, ki je 7,8 leta.²⁷ V Trstu je najdaljše službovanje ugotovljeno za Franceta Cegnarja, 34 let (1853–1856, 1859–1890), ki je bil poštni uradnik tudi v Pazinu in Ljubljani. Sledi Anton Klodič z 32 let trajajočim službovanjem. Najbližje so mu Matevž Ravnikar (18 let), Marica Nadlišek Bartol in Jaka Štoka (pribl. 13 let), Josip Ribičič (11 let), Karel Glaser (10 let), ki so bili (po vrsti) v prosvetni oziroma učiteljsko nadzorniški službi, v službi gubernijskega svetnika, tržaško-koprškega škofa, na učiteljsko-uredniškem mestu, v službi knjigararja in uradnika, nato pa gre dvakrat za učiteljsko ali profesorsko

²⁵ Izračunano povprečje je precej verodostojno, če upoštevamo, da so podatki nekoliko pomanjkljivi pri Lei Fatur, Kristini Hafner in Alojzu Gradniku in da nista zajeti službovanji Jože Lovrenčiča in Ljubke Šorli, ker presegata zastavljene časovne okvire.

²⁶ V njej je bilo devet avtorjev, razen Kvedrove in Vraza, katerih bivanji oziroma službovanji sta trajali 19 oziroma 12 let. Franjo Marn je tu služboval najdlje, vsega 35 let (1870–1905), Ivan Macun in Ivan Tušek po 10 let, Fran Erjavec 12 let, Josip Stare 16, Hinko Nučič in Fran Celestin po 18 let, Fran Ilesič in Matija Valjavec 22 oziroma 26 let.

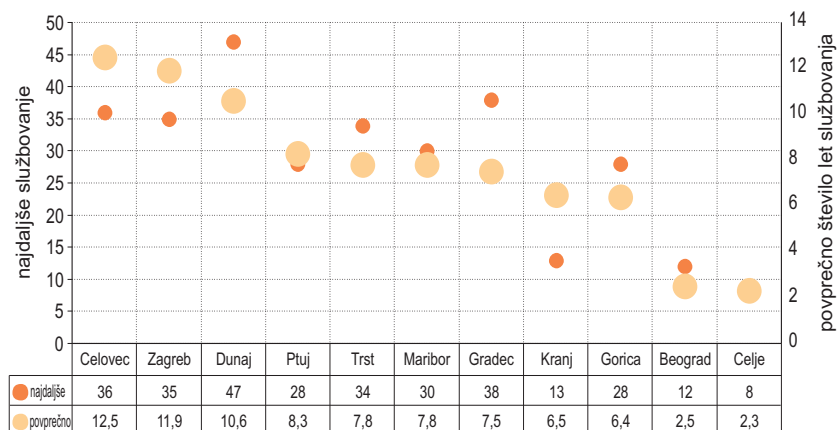
²⁷ Podatki so za Trst deloma pomanjkljivi pri Vincencu Beličiču, Angelu Cerkenniku, Mirku Javorniku, Jožetu Pahorju, Metodu Turnšku, Lipetu Haderlapu, Joži Lovrenčiču, Miroslavu Malovrhu, Mariji Mijot, Radivoju Reharju, Karlu Široku, Jaku Štoki, Josipu Vandotu. Pri Mariboru za Antona Ingoliča, Jožeta Kastelica, Branko Jurca, Ludvika Mrzela, Gustava Šiliha, Maksa Šnuderla, Antona Tanca, Josipa Tominška, Cvetka Zagorskega, Matijo Malešiča, Antona Novačana, Ivana Vuka, kar pomeni, da je bilo pri izračunu povprečja morda upoštevano kakšno leto manj, niso pa bila upoštevana službovanja po letu 1940.

službo. Cegnarjevo sicer najdaljše službovanje torej nima reprezentativnega statusa, saj med najdaljšimi službovanji prevladujejo kulturniški in prosvetni poklici. V Mariboru ima najdaljše službovanje v trajanju približno 30 let Josip Tominšek (med drugo svetovno vojno), ki je bil šolnik. Sledijo Radivoj Rehar, Gustav Šilih in Janko Glazer z 22 oziroma 21 leti, ki so opravljali uredniško–publicistično, učiteljsko in knjižničarsko službo. Rudolf Golouh (18 let), Makso Šnuderl, Ivo Šorli (13 let), Franc Kolenc (12 let), Vladimir Kralj, Davorin Trstenjak (11 let), Josip Vošnjak (10 let) so prav tako opravljali intelektualne poklice publicista, duhovnika, učitelja, sodnika, notarja, odvetnika.

Na Dunaju so književniki povprečno službovali 10,6 leta, kar je nekaj manj od trajanja službovanja v Celovcu, v katerem pa je bilo več kot dvakrat manj književnikov kakor na Dunaju. Na Dunaju je najdlje služboval Josip Stritar, ki je bil praktično od študijskih let do pokoja 1901 v službi profesorja (skupaj 47 let). Anton von Auersperg je bil poslanec oziroma politik (46 let), dunajska službovanja Jožefa Stefana, Jerneja Kopitarja in Marka Pohlina so trajala po 36, 34 oziroma 31 let. Med avtorji z dolgimi dobami službovanja so še Fran Vidic (29 let), Franc Simonič (19 let), Ivan Prijatelj, Andrej Gabršček, Jernej Andrejka pl. Livnograjski (14 let), Janez E. Krek (13 let), Josip Vošnjak in France Kidrič (12 let), Karel Štrekelj (11 let), Ivan Cankar (10 let).²⁸ Razen Auersperga sta na političnem polju delovala Krek in Vošnjak (poslanca), profesorji so bili poleg Stefana in Stritarja Vidic, Prijatelj in Štrekelj. Prijatelj je bil tudi knjižničar, enako Kidrič, in sicer v dvorni knjižnici, kjer je najdlje deloval Kopitar, medtem ko je bil Simonič bibliografski pomočnik v dunajski univerzitetni knjižnici. Štrekelj, Kopitar in Gabršček so delovali tudi kot uredniki, eden kot publicist. Pri književnikih, ki so na Dunaju bivali vsaj 10 let, so najpogostejši poklici profesorja (5), bibliotekarja, ki se pojavlja tudi v kombinaciji s profsorskim poklicem (3 oz. 4), nezanemarljiv ni poklic politika oziroma poslanca (3). Po svoje izstopajo Ivan Cankar v pisateljskem poklicu, Livnograjski, ki je v več krajih opravljal vojaško službo, in Pohlina, avguštinec diskalceat (Mariabrunn).

V grafu raztrosa (*Grafikon 5*) so kraji prikazani glede na povprečno trajanje službovanja (oker krožec) in najdaljše ugotovljeno službovanje (oranžni krožec). Ljubljane v njem ni, saj je tu – v primerjavi z Dunajem, ki ji je v tem smislu najbližje – službovalo skoraj petkrat več književnikov.²⁹ V grafikonski analizi

²⁸ Preostala službovanja so krajša od 10 let.

Grafikon 5: Primerjalni prikaz trajanja službovanja v literarnih središčih

se je tudi pokazalo, da bi bilo Ljubljano na podlagi povprečnega trajanja službovanja – to je približno 18,7 leta – napačno primerjati z večino lokacij, ki so kandidati za literarna središča, saj izračun upošteva vsa »odslužena« leta. Iz vhodne tabele, ki je bila podlaga analitičnim grafikonom, je namreč razvidno, da je približno polovica vseh »odsluženih« let (1.215 od skupaj 2.519 let) v Ljubljani iz razdobja po drugi svetovni vojni.

Ta tendenca je razvidna tudi iz druge vrste grafikonov, ki smo jih uporabili za analizo časovnice službovanja avtorjev. Gre za t. i. časovne analitične grafike (za izbrane grafike gl. Dodatek tega poglavja), ki vsebujejo časovnico 1780–1940 (koordinata x). Glede na različno trajanje poklica na izbrani lokaciji so časovnice različno vizualizirane: z barvnimi krožci, črticami (krajši časovni intervali službovanja), trakovi (daljša službovanja). Za Ljubljano je s časovne osi, ki vsebuje obdobja službovanja, razvidno, da so za obdobje od 1780 do prve petine 19. stoletja značilna zlasti posamična in daljša službovanja ter da so književniki v Ljubljani različno dolgo in vse številčneje službovali (še) od 20. stoletja, natančneje, od njegove prve petine naprej. Na časovnem grafikonu se to vidi v zgoščanju barvnih trakov. Pri tem ne gre spregledati, da gre le za polovico slike

²⁹ Pri Celju oranžni krožec ni viden, saj ga prekriva oker. Vendar je obe numerični vrednosti mogoče odčitati iz tabelaričnega prikaza v spodnjem delu grafikona.

službovanja, saj se je druga polovica službovanj v Ljubljani odvila po letnici prekinitive časovnega traku (po 1940). Ker je Ljubljana pridobivala pomen šele v 20. stoletju, bi jo bilo nemara bolj smiselno obravnavati v dveh glavnih etapah in primerjalno: za obdobje do konca 19. stoletja in s poudarkom na posameznih službovanjih ter od 20. stoletja oziroma od 1920 naprej.

Glede na časovnice službovanja je za isto obdobje mogoče pripisati vlogo kandidata za slovensko literarno središče tudi Beogradu (s sicer neprimerno manjšim številom književnikov). V grafikonu se to vidi v večji gostoti oznak, ki se v primerjavi s prejšnjimi obdobji po letu 1920 tako rekoč podvojijo in kažejo tendenco, da je Beograd postajal nekoliko zanimivejši za slovenske književnike od druge polovice 20. stoletja naprej.³⁰ Z ozirom na obdobja službovanja na časovni osi se pokažejo nekatere večje razlike med Mariborom in Trstom. Medtem ko je najzgodnejši primer službovanja za Trst dokumentiran za leto 1769,³¹ prav tako pa so zgodnejša tudi prva dokumentirana službovanja, začenši s prvo petino 19. stoletja, ima v Mariboru prvo službovanje letnico 1850. In medtem ko se v Trstu večina službovanj zvrsti skozi 19. stoletje (izstopajoča so nekatera daljša službovanja) in zaključijo do prve petine 20. stoletja, ko so vse krajša, se začnejo v Mariboru (podobno kakor pred tem v Beogradu in Ljubljani) službovanja zgoščati od 1920.

Zato je Trst veliko bolj primerljiv z Dunajem (iz podskupine lokacij z nekaj več književniki), saj so črte, ki pomenijo službovanja, pri obeh lokacijah prisotne vzdolž celotne časovne osi, njihova gostota pa je največja od približno 1860 do 1910 oziroma 1920. Pri Zagrebu in Gorici so službovanja dokumentirana od sredine 19. stoletja in so številčnejša po 1860 oziroma 1870; v Gorici so službovanja zvečine kratka in do upada trenda pride (podobno kot pri Trstu) okoli 1915, medtem ko so v grafikonu Zagreba črte, ki pomenijo službovanja, prisotne do 1940. Vzdolž celotne časovne osi so razpršena tudi službovanja v grafikonu Celovca, medtem ko se v grafikonu Gradca v glavnem zvrstijo med 1850 in 1920. Pri krajih z relativno majhnim številom književnikov, kakor so na primer Ptuj, Celje in Kranj, je težko podati vzorec, vendar opazimo, da so pri Kranju in Ptujju službovanja vizualizirana skoraj na celotni osi in da so pri Celju službovanja zgoščena med 1900 in 1930 in da so zelo kratka.

³⁰ V prid temu govori tudi dejstvo, da gre pri sedmih od 16 književnikov za službovanja, ki bolj ali manj presegajo leto 1940.

³¹ To na časovni osi, ki se začne s 1780, seveda ni vidno.

Glavne ugotovitve

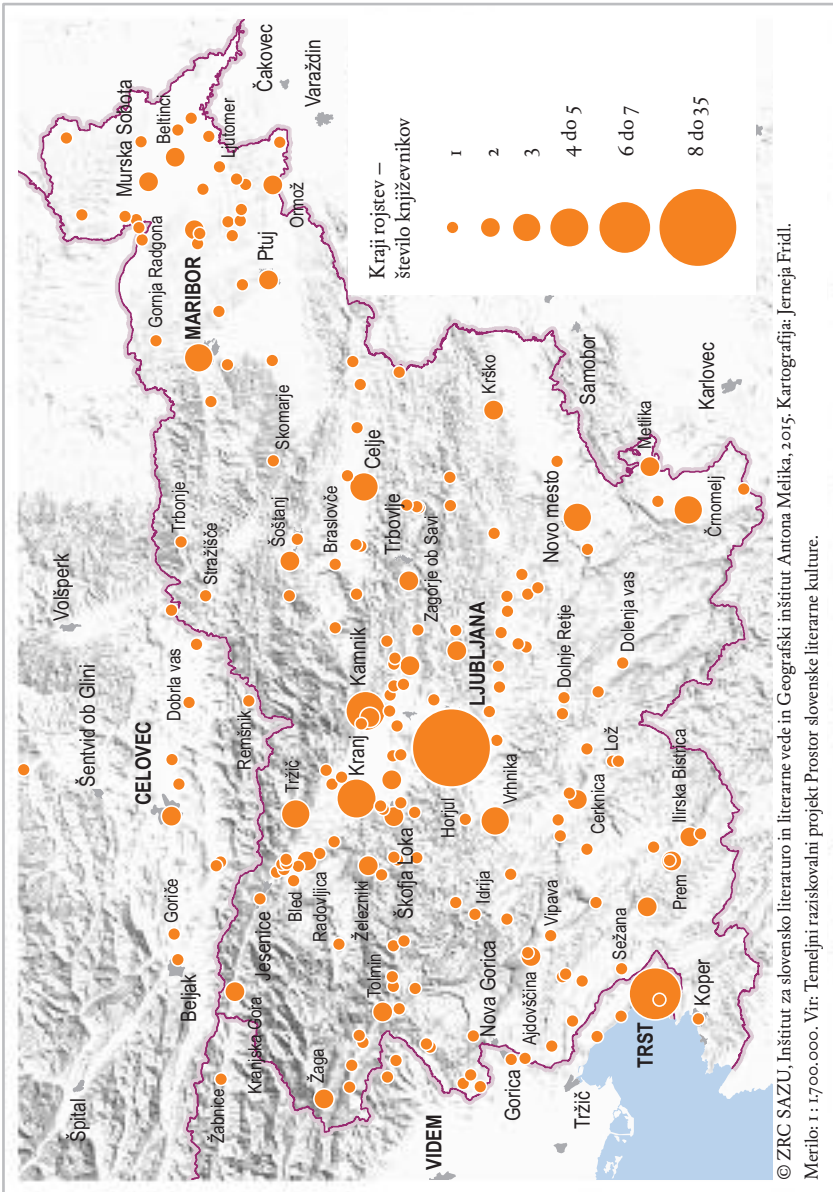
Ob upoštevanju časovnic službovanja književnikov in obojnih numeričnih vrednosti (povprečno in najdaljše službovanje) lahko seznam literarnih središč nekoliko korigiramo. V zgornjem delu osvežene različice seznama bi se za obdobje od 1780 do 1940 brez večjih dvomov znašli Dunaj in Trst ter Zagreb in Gorica. Medtem ko je za Trst in Dunaj opazna razporeditev službovanj čez celotno obravnavano obdobje z zgotovitvijo vzorca od sredine 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne, lahko za Gorico in Zagreb rečemo, da si izmenjata vlogo središč, saj so v Gorici književniki najbolj množično službovali do približno 1915 – kakor v Trstu in na Dunaju do razpada Avstro-Ogrske –, v Zagrebu pa še globoko proti sredini 20. stoletja. Maribor, Beograd in Ljubljana (s sicer enormnim številom književnikov) na seznam sodijo s pridržkom oziroma napol, saj so si status literarnih središč z vidika službovanja začeli utrjevati šele po 1920.

Poskus križnega koreliranja prostorskih podatkov o književnikih: dopolnilne ugotovitve in odprta vprašanja

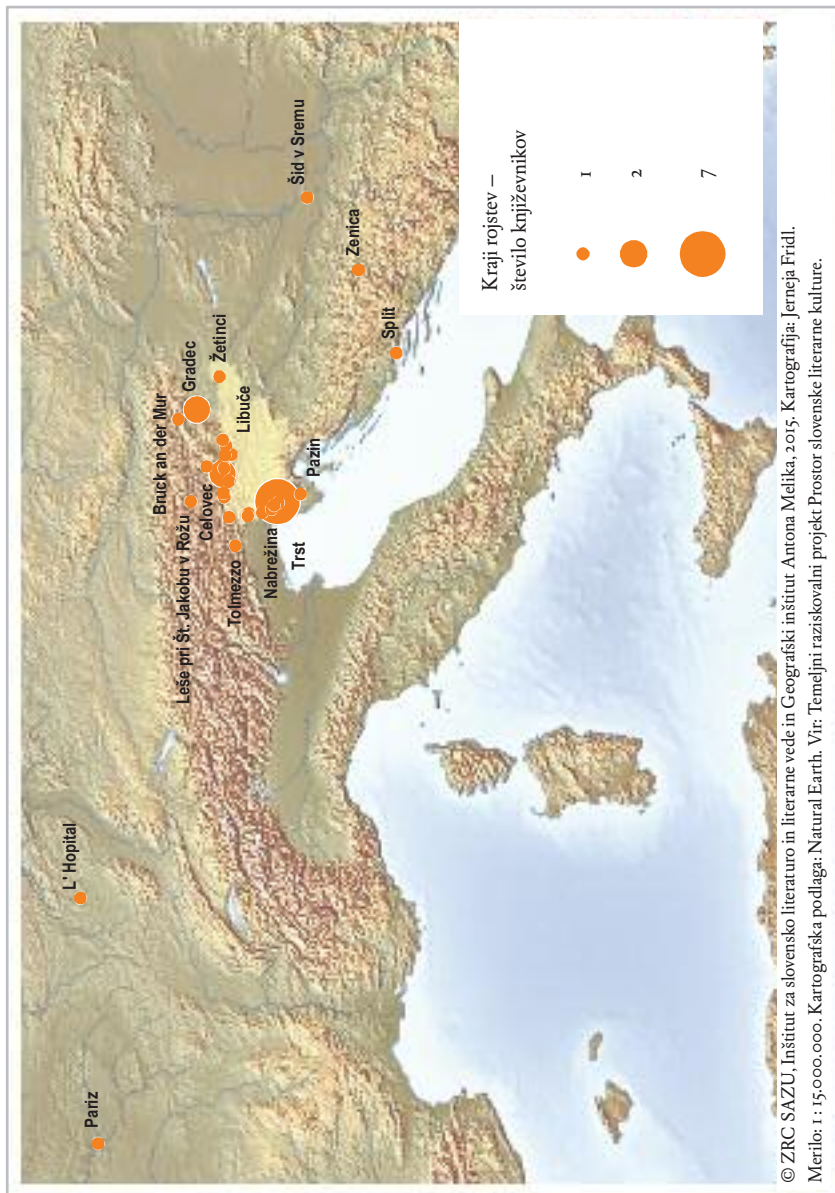
Zanimivo bi bilo natančneje preučiti križne korelacije krajev službovanja s seriji podatkov o drugih lokacijah, ki se nanašajo na književnike. Prvi primeri tematskih kart so bili v okviru projekta izdelani prav za kraje rojstva in smrti slovenskih književnikov. Ker ti predstavljajo začetke in konce življenjskih poti, je iz njih mogoče sklepati na značilnosti prostorske razvojne dinamike slovenske literarne kulture. Z drugimi besedami, ugotovitve o tem, kateri kraji, širše regije ali pokrajine so dale in ob koncu življenj pritegnile največ književnikov, pomagajo pojasniti, kakšne sile so pravzaprav delovale v literarni kulturi. V pilotni fazi smo kartirali 30 biografij,³² v naslednji fazi raziskave še 59, kar je predstavljalo približno eno tretjino vseh biografij.³³ Avtorjev nismo odbirali, ampak so na vrsto prihajali tako, kakor so bili redakcijsko popravljeni; naključnost izbire primerov je zmanjšala pristranskost pri pripisovanju pomena določeni

³² Izsledke pilotne faze sem najprej predstavila na mednarodnem vileniškem kolokviju *The Spatial Turn in Literary Studies* leta 2012.

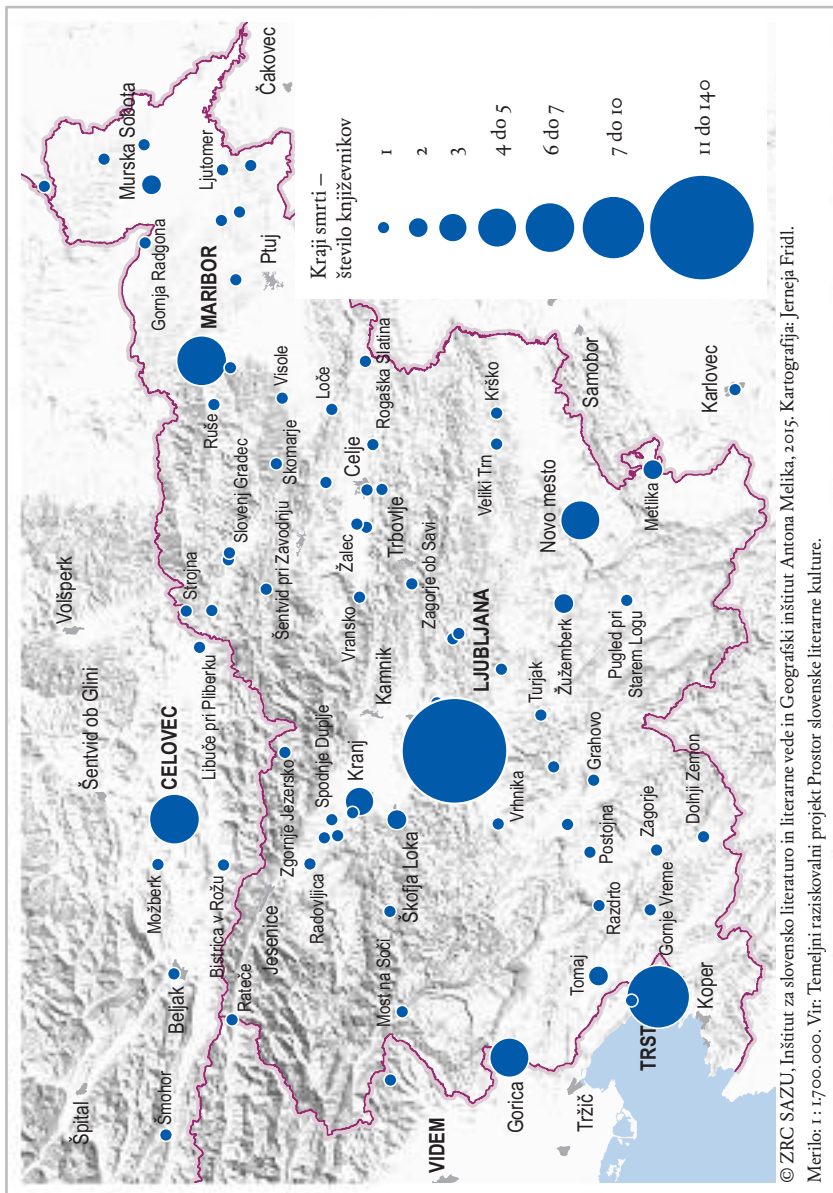
³³ Za rezultate analize 89 krajev rojstva in smrti gl. Perenič 2013: zlasti 176–179, in Perenič 2014: zlasti 109–113.

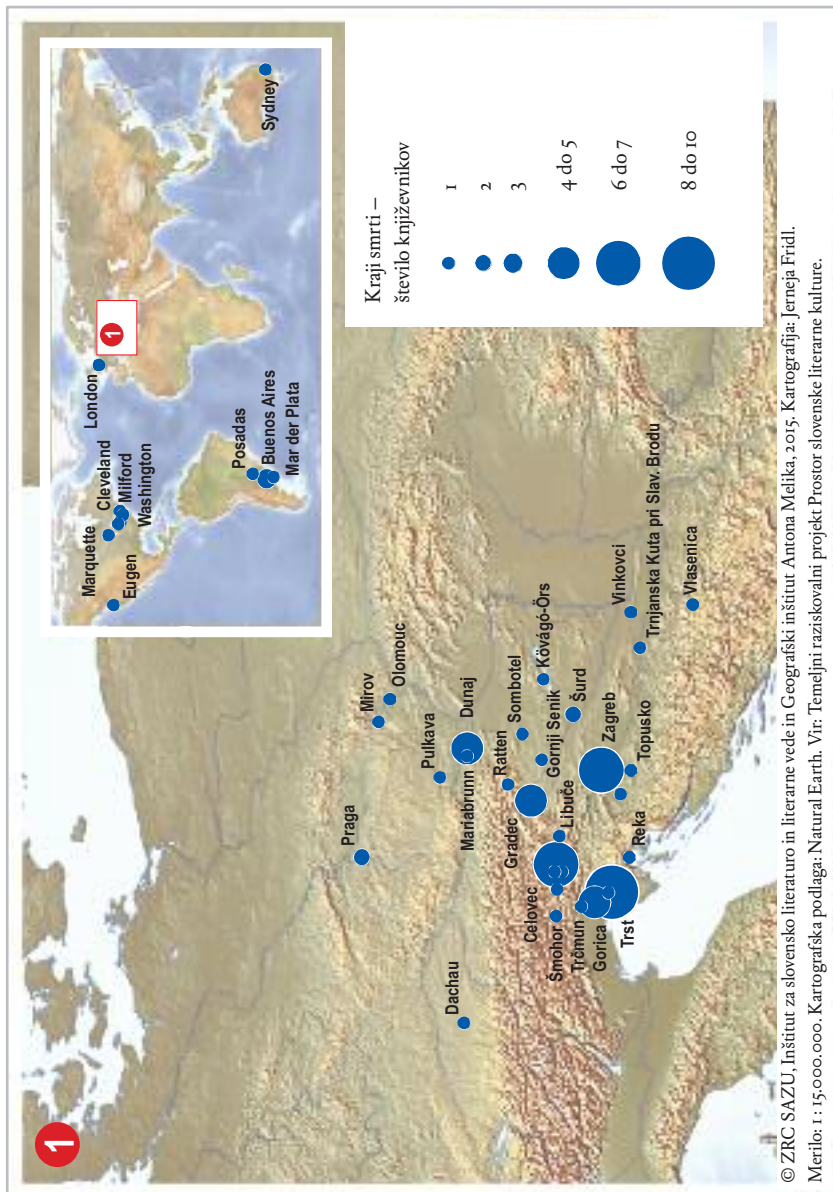
Zemljevid 3: Rojstni kraji slovenskih književnikov na slovenskem etničnem ozemlju

Zemljevid 4: Rojstni kraji slovenskih književnikov po svetu

Zemljevid 5: Kraji smrti slovenskih književnikov na slovenskem etničnem ozemlju

Zemljevid 6: Kraji smrti slovenskih književnikov po svetu

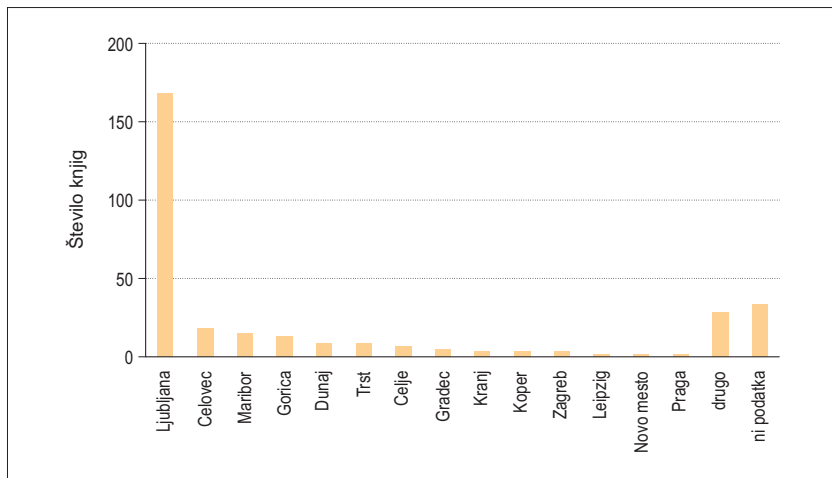
lokaciji in je lahko boljše nakazala značilnosti prostorskih vzorcev. Analiza podatkov, ki so bili zajeti v začetni fazi raziskave, je pokazala na vlogo slovenske zgodovinske dežele Kranjske (z Dolenjsko, Gorenjsko, Notranjsko), kjer se je rodilo največ obravnavanih književnikov (22). To je mogoče povezati tudi z dejstvom, da je bila ta pokrajina skozi zgodovino glede na število prebivalcev najbolj slovenska. Sledile so Primorska, Štajerska in Koroška. *Zemljevida 3* in *4* prikazujeta prostorsko distribucijo rojstnih krajev vseh obravnavanih 323 slovenskih književnikov, tako na Slovenskem kakor po svetu.

Tudi zemljevida, ki prikazujeta kraje smrti, sta že v zgodnji fazi raziskave dala slutiti veliko vlogo Ljubljane, saj se je z georeferenciranjem lokacij smrti književnikov krožec na njej opazno večal. Izkazalo se je, da sta v Ljubljani umrli skoraj dve tretjini avtorjev (19), medtem ko so bili tam rojeni samo štirje avtorji. Podobno kot pri krajih rojstva je tudi pri krajih smrti Ljubljani oziroma Kranjski sledila Primorska, tej pa Koroška,³⁴ eno osebnost smo ob koncu njenega življenja našli zunaj etničnega prostora. Zato smo domnevali, da je v slovenski literarni kulturi delovala centripetalna sila, ki je književnike vlekla proti središču etničnega prostora. Če so se v Ljubljani znašli ob koncu življenjskih poti, pa to hkrati pomeni, da so v njej delovali in bivali daljši ali krajši čas. V naslednji fazi raziskave, ki je upoštevala 89 avtorjev, je bila po številu rojenih in umrlih avtorjev prav tako v ospredju nekdanja zgodovinska dežela Kranjska oziroma današnje pokrajine Dolenjska, Notranjska in Gorenjska. Tu se je rodilo 54 avtorjev.³⁵ Sledile so Primorska (12), Štajerska (8) in Koroška (5), tej pa Prekmurje (4).³⁶ Če pogledamo kraje smrti, podatki govorijo v prid postavke o centripetalno delujoči sili v literarni kulturi, saj je v Ljubljani umrlo 40 avtorjev, kar je v konkretnem primeru predstavljalo skoraj polovico upoštevanih avtorjev. Upoštevanje njihovih letnic smrti potrjuje tudi zgornjo ugotovitev, da je Ljubljana kot literarno središče pridobivala pomen v 20. stoletju.

³⁴ V zvezi s tem bi bilo zanimivo premisliti stopnjo mobilnosti avtorjev glede na izvirne pokrajine. Podatki so na primer dali slutiti sorazmerno nizko mobilnost avtorjev s Koroške. To bi bilo smiselno obravnavati glede na fizične, ekonomske, prometne idr. geografske specifikke prostora.

³⁵ Gorenjska (21), Notranjska (13), Dolenjska (10), osrednja Slovenija (10).

³⁶ Trije izmed obravnavanih avtorjev so se rodili v BiH, Srbiji in na Hrvaškem, s čimer so se začela s sicer manjšimi krožci polniti še območja zunaj slovenskega etničnega ozemlja.

Grafikon 6: Kraj izida knjižnega prvenca

Čeprav je nabor krajev smrti manj raznolik od nabora krajev rojstev, ni mogoče spregledati deleža avtorjev, ki so umirali na tujem (v fazi, ki je upoštevala 89 avtorjev, je takih avtorjev 18); med kraji smrti padejo v oči avstrijski Gradec, Praga in Zagreb, ki so tudi kraji službovanja in bivanja.

Po opravljenem georeferenciranju krajev smrti vseh 323 književnikov se vloga Ljubljane ne v smislu pogostnosti smrti ne v časovnem oziru ni spremenila (*Zemljevid 5*). Večji krožci so še na Trstu, Celovcu in Mariboru, nekoliko manjša sta krožca na Novem mestu in Gorici, še manjši, vendar večji od velike večine krožcev na zemljevidu, pa tisti na Kranju. Gledano v svetovnem merilu (*Zemljevid 6*), poleg Gradca na evropskih tleh izstopa Dunaj, onstran Atlantika pa Buenos Aires. Če seznam najpogostejših krajev smrti primerjamo s seznamom najpomembnejših lokacij službovanja, ugotovimo, da se prekrivajo vloge Dunaja, Gradca, Maribora, Celovca, Trsta in Zagreba.

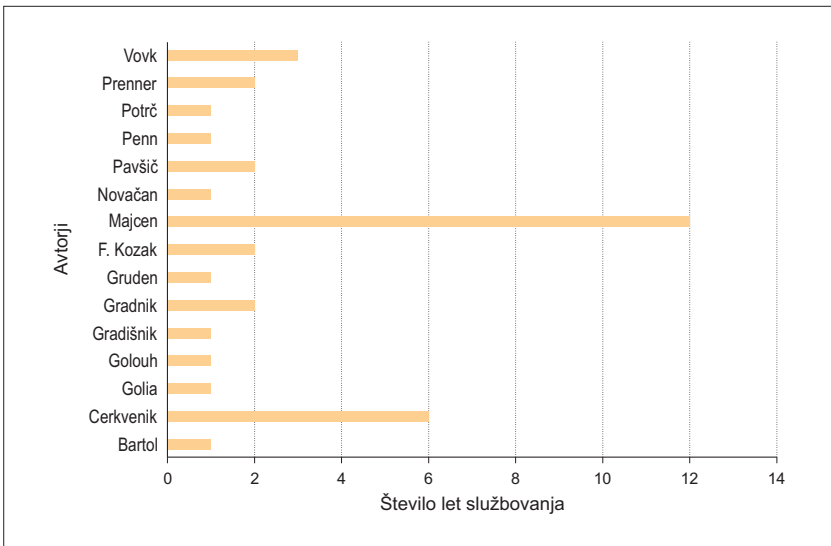
Nadvse zanimive ugotovitve se nakazujejo tudi, če vzamemo v roke delovne različice grafikonov, ki upoštevajo vseh 323 avtorjev in prikazujejo odstotkovno zastopanost krajev, v katerih so izšli književni prvenci (*Grafikon 6*), krajev, v katerih so avtorji bivali v času izida prvenca, oziroma mest, v katerih so izdali večino svojih knjig.

Če skušamo z njihovo pomočjo sestaviti lestvico najpogostejših krajev (izdajanja), se na njej vnovič znajdejo ravno Ljubljana (ki zavzema približno polovični delež pogače), Celovec, Maribor, Gorica, Dunaj, Trst, Gradec, Zagreb. Med manjšimi kraji se pojavita Koper in Novo mesto. Na seznamu naletimo na Celje, Kranj in Ptuj, ki so nam že poznani s prvotnega seznama kandidatov za središča, ter Buenos Aires. Dunaj predstavlja majhen odstotek, kar je presenetljivo, saj so slovenski književniki tja hodili študirat. Ljubljana je v večini primerov tudi kraj izida avtorjeve zadnje knjige, sledita ji prav tako Maribor in Celovec, temu pa Gorica, Celje, Trst in Zagreb. Ostali kraji zastopajo manj kot odstotek. V tem smislu bi mogli reči, da so Ljubljana, Maribor, Celovec, Gorica, Dunaj, Trst in Celje kandidati za slovenska literarna središča.

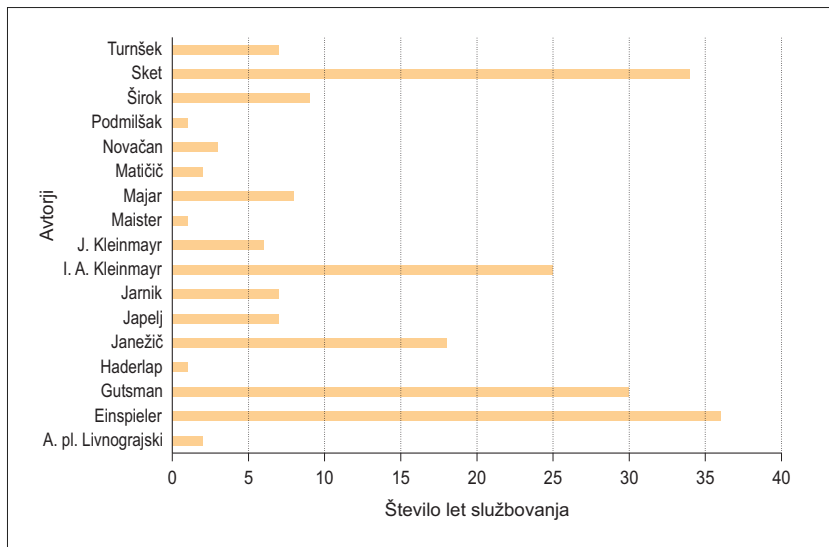
Dodatek

Izbrani primeri paličnih literarnih analitičnih grafikonov:

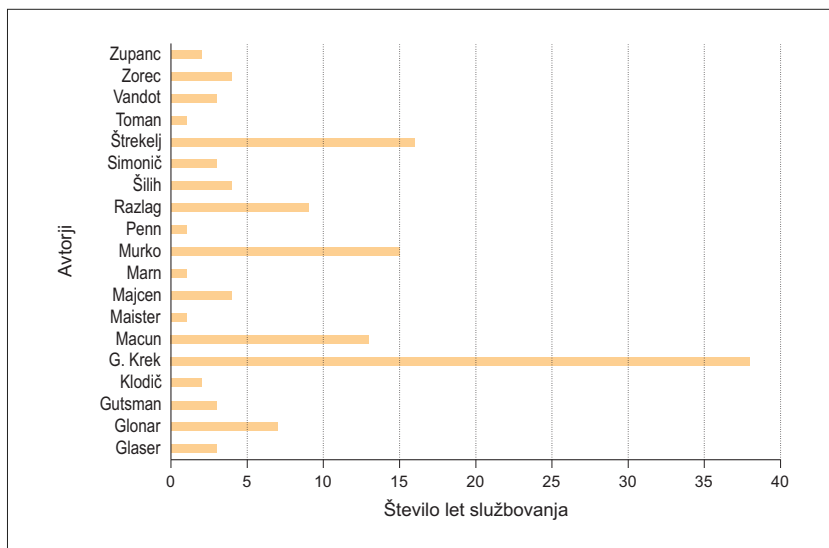
Trajanje službovanja

Grafikon 7: Trajanje službovanj v Beogradu

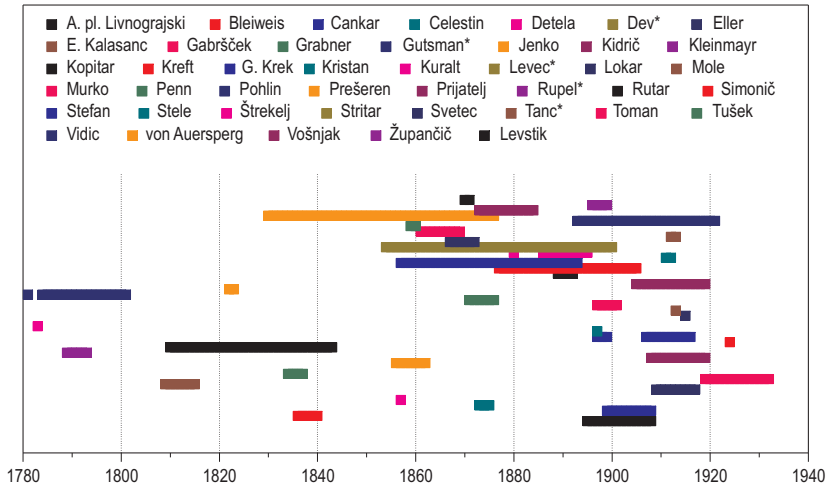

Grafikon 8: Trajanje službovanj v Celovcu

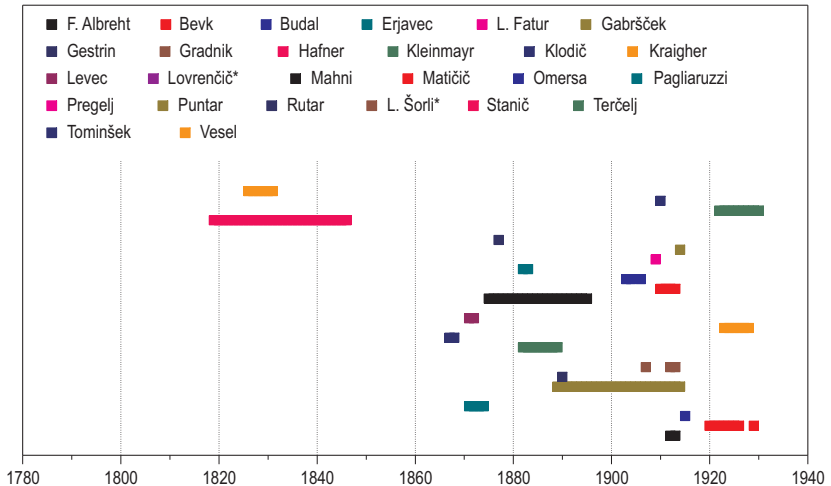

Grafikon 9: Trajanje službovanj v Gradcu

Izbrani primeri analitičnih literarnih grafikonov s časovnim merilom³⁷

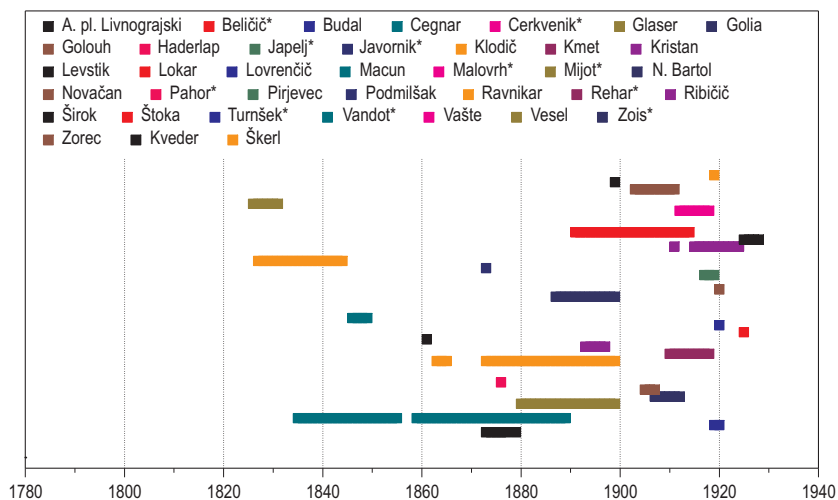

Grafikon 10: Časovnica službovanj na Dunaju

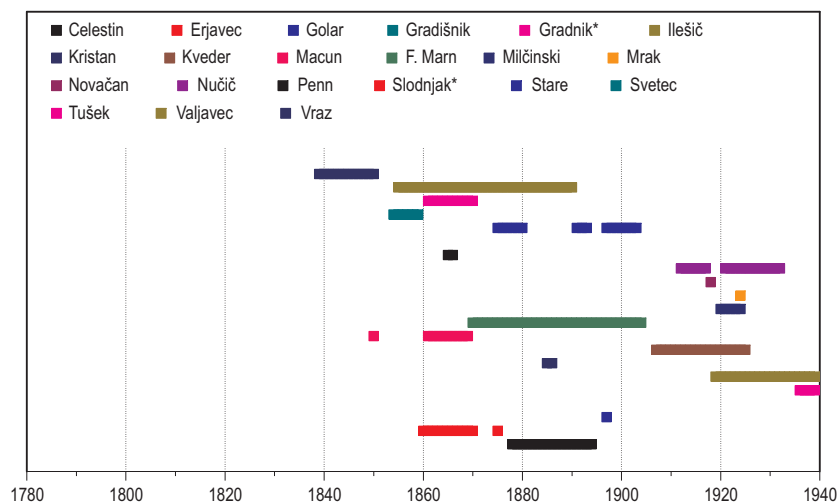

Grafikon 11: Časovnica službovanj v Gorici

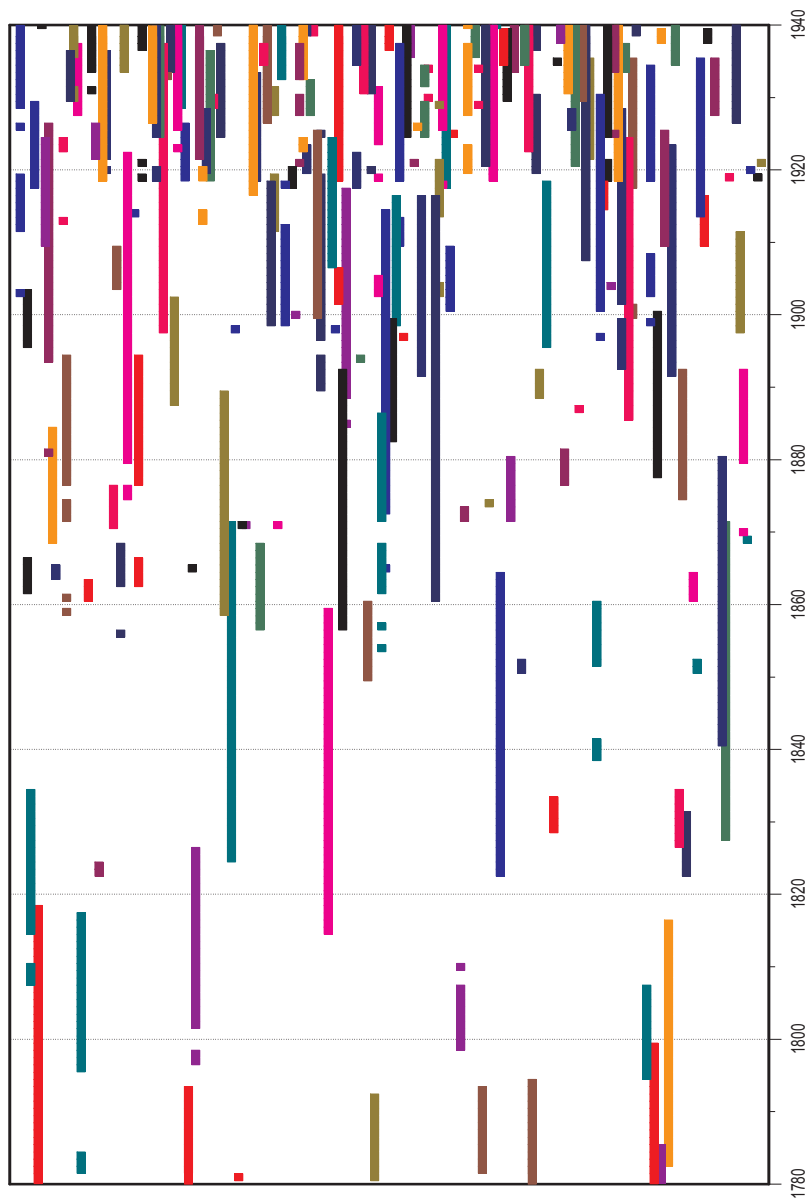
³⁷ Službovanja avtorjev, ki so v grafikonih opremljeni z zvezdico (*), niso vizualizirana, saj so se zgodila pred 1780, največkrat pa po letu 1940. Službovanje ni vizualizirano niti za posamezne primere, ko podatki niso bili razpoložljivi.

Grafikon 12: Časovnica službovanj v Trstu

Grafikon 13: Časovnica službovanj v Zagrebu

Grafikon 14: Časovnica službovanj v Ljubljani

Literatura

- MORETTI, FRANCO, 2011: *Grafi, zemljevidi, drevesa in drugi spisi o svetovni literaturi*. Prev. Jernej Habjan. Ljubljana: Studia humanitatis.
- NADLER, JOSEF, 1912: *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften: 1. Band*. Regensburg: J. Habel.
- NAGEL, SIEGFRIED ROBERT, 1907: *Deutscher Literaturatlas: Die geographische und politische Verteilung der deutschen Dichtung in ihrer Entwicklung nebst einem Anhang von Lebenskarten der bedeutendsten Dichter auf 15 Haupt- und Nebenkarten*. Dunaj: C. Fromme.
- PERENIČ, URŠKA, 2010: *Empirično-sistemsko raziskovanje literature: Konceptualne podlage, teoretski modeli in uporabni primeri*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenija. (Slavistična knjižnica, 16.)
- (ur.), 2012a: *Prostor v literaturi in literatura v prostoru / Space in Literature and Literature in Space (Slavistična revija 60, št. 3)*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- , 2012b: *Prostor v literaturi in literatura v prostoru. Prostor v literaturi in literatura v prostoru / Space in Literature and Literature in Space (Slavistična revija 60, št. 3)*. Ur. Urška Perenič. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. Str. 259–264.
- , 2013: *Kartiranje biografij slovenskih književnikov: Od začetkov do sodobne prostorske analize v GIS. Primerjalna književnost 36, št. 2, str. 163–183*.
- , 2014: *Empirija v literarni vedi*. Ljubljana: ZIFF.
- SCHLOSSER, HORST DIETER, 1987: *dtv-Atlas zur deutschen Literatur: Tafeln und Texte*. 3. izd. München: dtv.

Prostor slovenskih tiskanih medijev

JERNEJ HABJAN IN ALENKA KORON

Metodologija

V OKVIRU PROJEKTA *Prostor slovenske literarne kulture* je bil načrtovan izbor približno 100 periodičnih tiskov, ki so dejavno sooblikovali slovenski literarni prostor med letoma 1780 in 1940. V skladu z inkluzivnim pojmovanjem literarne kulture so bili v izbor poleg slovenskih vključeni tudi pomembnejši tujejezični, večinoma nemški tiski, ki so izhajali v širšem slovenskem kulturnem prostoru, torej tudi v današnjem zamejstvu, in izseljenski tiski, ki so izhajali na drugih celinah, pa tudi pomembnejši periodični zborniki in osrednje leposlovne zbirke. Osrednji kriterij za uvrstitev je bila ocena pomena posameznega tiska za literarno kulturo, poleg tega pa je izbor poskušal upoštevati tudi kulturno, pokrajinsko in žanrsko raznovrstnost tiskov. V izbor so vključeni tudi tiski, ki so izhajali še po letu 1940 ali celo še izhajajo. Končno število izbranih tiskov je 97.

Članice in člani projektne skupine so v letu 2011 sklenili pripraviti seznam vseh pomembnejših tiskov v slovenskem kulturnem prostoru v obdobju 1780–1940. Sredi leta 2012 je bil na podlagi proučevanja strokovne literature in posvetov s poznavalci izseljenskega tiska izdelan seznam publikacij, predvidenih za obdelavo. Publikacije so bile razvrščene v naslednje kategorije:

1. Časopis
2. Tujejezični časopis
3. Izseljenski časopis
4. Revija
5. Periodični zbornik
6. Leposlovna zbirka

Komentar kategorije 3: Med izseljenske časopise je bilo vključenih tudi nekaj publikacij, katerih frekvenca izhajanja sega od tedenske do dvomesečne. Po tem kriteriju so torej ti tiski bližje revijam kakor časopisom. Ker pa kljub redki frekvenci

posamezne številke teh publikacij niso dosegle tematske enotnosti in dolgotrajne aktualnosti, značilne za revije, so bile klasificirane in statistično obdelane kot časopisi.

Na tej podlagi je bila zasnovana podatkovna baza, ki je bila pozneje sistematično pregledana in dopolnjena. Dokončna baza je bila pripravljena na začetku leta 2013. Za vsakega od 97 tiskov so bili v podatkovno bazo vneseni naslednji podatki:

1. Zaporedna številka medija
2. Naslov
3. Podnaslovi, dodatni ali spremenjeni naslovi
4. Vrsta medija (spustni seznam)
5. Jezik(i) besedil
6. Prevladujoč tip vsebine (spustni seznam)
7. Vpis, če je bila v stolpcu 6 izbrana kategorija »drugo«
8. Kraj izhajanja (po obdobjih)
9. Leto prvega izida
10. Leto zadnjega izida
11. Prevladujoča frekvenca izhajanja (spustni seznam)
12. Vpis, če je bila v stolpcu 11 izbrana kategorija »drugo«
13. Glavni urednik (po obdobjih)
14. Drugi uredniki
15. Izdajatelj ali založnik (po obdobjih)
16. Naklada
17. Skupno število izdaj (samo pri periodičnih zbornikih in leposlovnih zbirkah)
18. Ciljno občinstvo
19. Ciljni prostor (spustni seznam)
20. Referenčna literatura
21. Spletne povezave
22. Ime in priimek vnašalke/-ca podatkov
23. Datum vnosa

V prvi polovici leta 2013 se je začela prva faza popisovanja, ki so jo v okviru seminarskega dela opravili študenti in študentke Oddelka za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod mentorstvom Urške Perenič. Vsak od izbranih tiskov je bil sprva popisovan v posebni datoteki (formata .xlsx), ki je bila nato skupaj z ostalimi tovrstnimi datotekami združena v končno podatkovno

bazo. V drugi polovici leta 2013 se je začelo pregledovanje in dopolnjevanje te baze. Pri tem so bili uporabljeni predvsem naslednji viri: Bajec 1973, Berčič 2000, Kidrič 1929–1938, Moravec 1994, Šlebinger 1937.

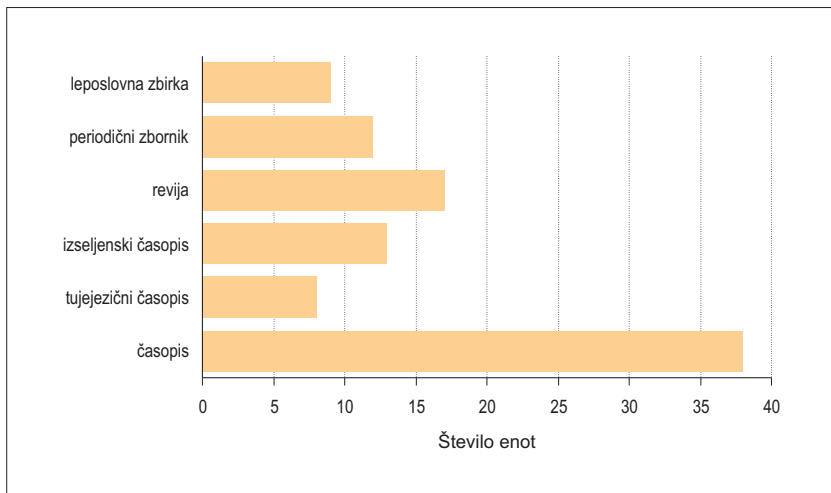
Statistične analize

Osnovne statistične značilnosti izbranih 97 periodičnih publikacij so bile razvrščene v naslednjih 9 kategorij:

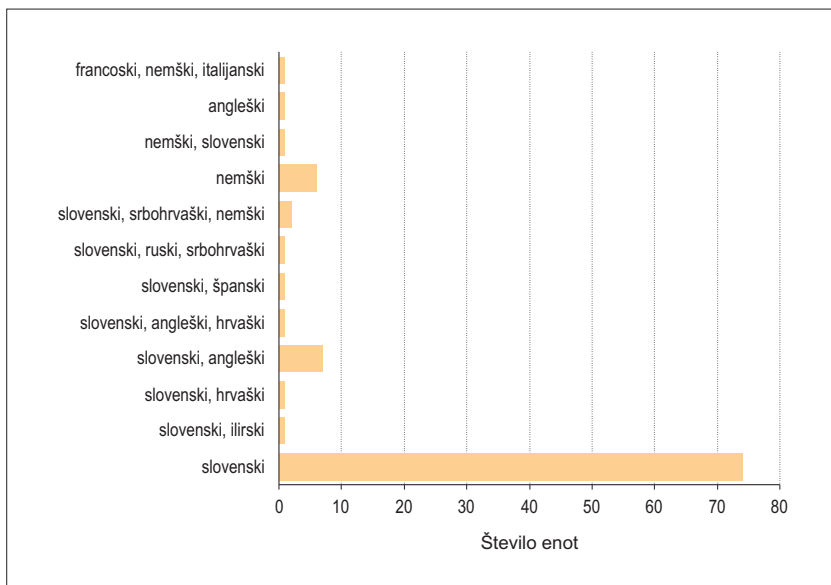
1. Vrsta tiska
2. Jezik
3. Prevladujoč tip vsebine
4. Kraj prvega izida
5. Obdobje prvega izida
6. Obdobje zadnjega izida
7. Število let izhajanja
8. Frekvenca izhajanja
9. Ciljni prostor

Rezultate statistične obdelave podatkov, razdeljenih v teh 9 kategorij, prikazuje naslednjih 9 grafov:

Med izbranimi 97 tiski prevladujejo časopisi (38 tiskov), ki jim sledijo revije (17) ter nato izseljenski časopisi (13) in periodični zborniki (12), medtem ko je najmanj leposlovnih zbirk (9) in tujejezičnih časopisov (8). V ospredju so torej publikacije v slovenskem jeziku, namenjene rednemu poročanju o novicah; časopisi prevladujejo tudi med izseljenskimi in tujejezičnimi publikacijami. Še več, število tiskov pada sorazmerno z njihovim oddaljevanjem od te vrste tiska, saj je najmanj leposlovnih zbirk in periodično izhajajočih zbornikov. Ta prevlada časopisov, redno naslovljenih na splošno bralstvo, pred redkeje izhajajočimi in tematsko enotnejšimi publikacijami je ugotovljena za obdobje 1780–1940, ki ga je v literarni kulturi na Slovenskem najbolj zaznamovalo nacionalno gibanje. Zato lahko sklepamo, da je to časopisje v veliki meri služilo t. i. zamišljanju nacionalne skupnosti, ki po znani teoriji Benedicta Andersona tudi sicer temelji na časopisu in romanu kot žanrih konsolidacije heterogenih prednacionalnih skupnosti. Ta sklep lahko podkrepimo tudi s prevlado publikacij v slovenskem jeziku pred tujejezičnimi, ki je še izrazitejša kakor prevlada časopisja pred tematskimi izdajami. Več o jezikih publikacij sicer pokaže *Graf 2*.

Grafikon 1: Vrste tiska

Grafikon 2: Jeziki periodičnega tiska

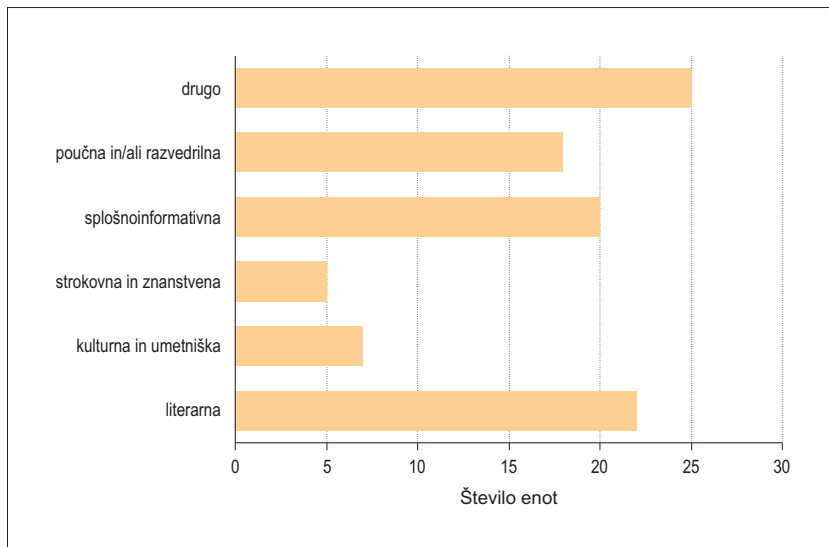
Kot rečeno, velika večina izbranih periodičnih publikacij v obdobju 1780–1940 izhaja v slovenskem jeziku. Takšnih je kar 74 od 97 publikacij. Tudi velika večina ostalih publikacij delno izhaja v slovenskem jeziku: kar 7 v kombinaciji z angleškim, po 1 pa v kombinaciji z nemškim, srbohrvaškim, hrvaškim, ilirskim, ruskim ali španskim oziroma v kombinaciji z dvema od teh jezikov. Med redkimi popolnoma tujejezičnimi tiski prevladujejo nemški, ki jih je kar 6, medtem 1 izhaja v angleškem jeziku, 1 pa kot kombinacija francoskega, nemškega in italijanskega. Slovenščina si torej z drugimi jeziki deli prostor le v 15 tiskih od 97, popolnoma pa se jim umakne v vsega 8. Med temi 8 prevladuje nemščina, ki poleg (srbo)hrvaščine in angleščine tudi najpogosteje vstopa v kombinacije s slovenščino. Med jeziki, ki niso sosednji slovenskemu, pa najdemo le angleškega, ruskega, francoskega in španskega. Izraziti težnji po jezikovni unifikaciji se torej upirata le nemščina in angleščina, prva kot del siceršnje nemško-avstrijske hegemonije, značilne za to obdobje, druga pa po zaslugi tiska slovenskih izseljencev v Severni Ameriki. Skupaj z ostalimi jezikovnimi vplivi, ki večinoma prihajajo iz sosesčine, to bržkone priča o tem, da so bile slovenske dežele v tem obdobju del južnoevropske polperiferije v odnosu do nemškega in pozneje severnoameriškega centra v času vzpostavljanja nacionalnih kultur.

Graf 3 potrjuje zgornjo oceno o prevladi tematsko heterogenega časopisja pred bolj homogenimi zborniki. Med 4 izrazito najpogostejšimi od 6 tematskih tipov so kar 3 tipi heterogeni že v imenu: »drugo« (25 tiskov), »splošnoinformativna« (20) in »poučna in/ali razvedrilna« (18). Pa tudi preostali pogost tematski tip, literatura (22), zgornjo oceno potrjuje, kolikor je ta ocena prispevala k osrednji izpostavitvi vloge periodike pri zamišljanju nacionalne skupnosti. Za to zamišljanje je namreč po Benedictu Andersonu poleg novičarskega časopisja ključna prav literatura, natančneje, roman. S tem procesom lahko nemara pojasnimo tudi marginalnost ostalih dveh tematskih tipov tiskov, kulturno-umetniškega (7) in strokovno-znanstvenega (5). Ti tematiki se namreč ne moreta razviti, dokler se nacionalna skupnost še konsolidira in s tem onemogoča kompleksnejšo segmentacijo bralstva. To odsotnost specialnih tematik dodatno poudarja dejstvo, da sta celo obstoječi tematiki, kulturno-umetniška in strokovno-znanstvena, najbrž namenjeni prav tistemu izobraženstvu, ki je tako in tako izdajalo večino periodike. V vmesnem prostoru med tem izobraženstvom in njegovimi množičnimi naslovniki se torej kaže odsotnost srednjih tematik, ki bržkone priča o šibkem meščanstvu v večjem delu obravnavanega obdobja.

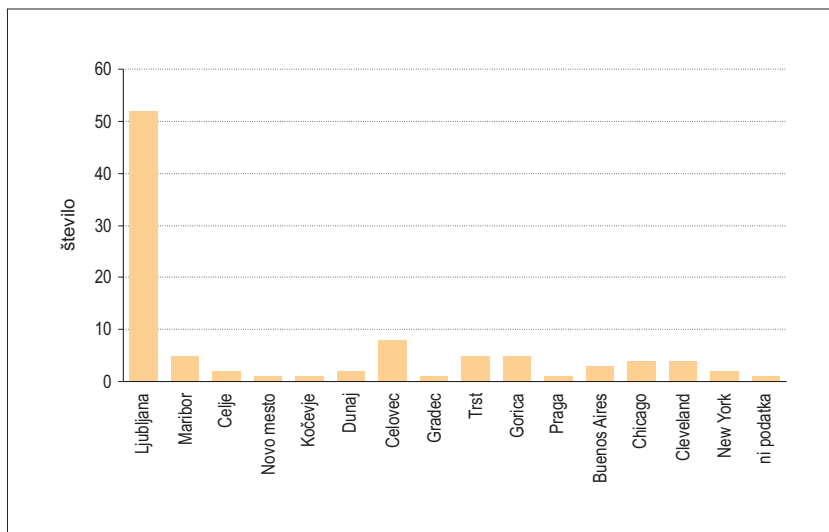
Graf 4 kaže brati predvsem kot prostorski ekvivalent jezikovne zastopano-
sti tiskov, prikazane na *Grafu 2*. Tod prevladujoči slovenščini tu ustreza pre-
vlada Ljubljane kot kraja prvega izida posamezne publikacije. Podobno
pogostosti nemščine in angleščine ustreza na *Grafu 4* zastopanost Celovca,
Dunaja, Gradca (in nemara tudi nemščini precej izpostavljenega Maribora in
Celja) ter Chicaga, Clevelanda in New Yorka. 52 ljubljanskim tiskom namreč
sledi 8 celovških, po 5 mariborskih, tržaških in goriških, po 4 chicaški in
clevelandski, 3 buenosaireški, po 2 celjska, dunajska in newyorška ter po 1 no-
vomeški, kočevski, graški in praški, medtem ko za 1 tisk ni podatka. Pač pa na
ozadju *Grafa 2*, kjer španščina in italijanščina nista pogosti, preseneča visoka
zastopanost Buenos Airesa ter Gorice in Trsta. To neujemanje gre najbrž pri-
pisati dejstvu, da je slovensko izseljenstvo v Južni Ameriki in zamejstvo v Italiji
izdajalo periodiko predvsem v slovenščini. Ob upoštevanju časovne razsežno-
sti, prikazane v naslednjem grafu, pa to neujemanje med jezikom in krajem
izhajanja opozarja tudi na možnost, da niti visoke frekvence nemščine nema-
ra ne gre povezati z visoko zastopanostjo Celovca, Dunaja in Gradca na *Gra-
fu 4*, temveč z dejstvom, da je precej periodike izhajalo že v času, ko je bil vpliv
nemščine na literarno kulturo na Slovenskem prevladujoč. Prednost Celovca
pred Dunajem in Gradcem pa tudi Gorice in Trsta pred Prago (in popolnoma
odsotnim Rimom) nakazuje tudi, da nosilci izdajanja periodike niso bili slo-
venski študenti, ampak zamejci; študenti so najbrž k temu procesu prispevali
še le ob vrnitvi v slovenska mesta, ki so daleč najpogostejši kraji prvega izida
publikacij.

Časopisnemu formatu, slovenščini, splošnim tematikam in Ljubljani kot stal-
nicam slovenske periodike v letih 1780–1940 se, kot kaže *Graf 5*, pridružuje
prehod iz 19. v 20. stoletje kot osrednje obdobje prvega izida tiskov. Kar 60 od
97 tiskov je začelo izhajati v šestih desetletjih okrog prehoda med stoletjema.
V desetletjih pred letom 1870 in po letu 1930 frekvenca postopoma pada; izra-
zitejši je le padec v času pred in med 2. svetovno vojno, kar gre pripisati prav
vojni ter politični in ekonomski krizi, iz katere je vzniknila. Kakor zgornje stal-
nice lahko tudi ta služi ilustraciji splošne ocene, da je bila obravnavana periodika
v veliki meri namenjena t. i. zamišljanju nacionalne skupnosti. To lahko pod-
krepimo tudi z okoliščino, da so leta 1870–1930 na Slovenskem tudi čas vzpona
romana, žanra, ki ga teorija nacije kot zamišljene skupnosti postavlja prav ob
bok časopisu.

PROSTOR SLOVENSkih TISKANIH MEDIJEV

Grafikon 3: Prevladujoči tip vsebine

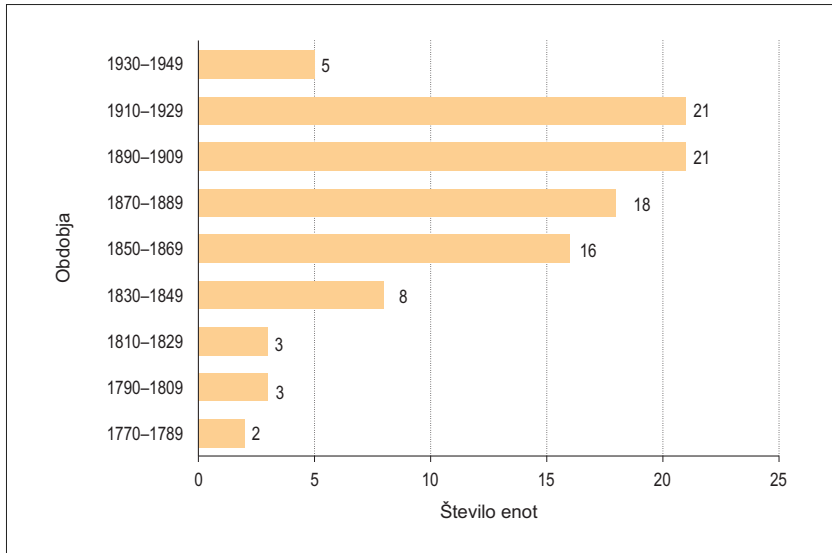

Grafikon 4: Kraji prvega izida

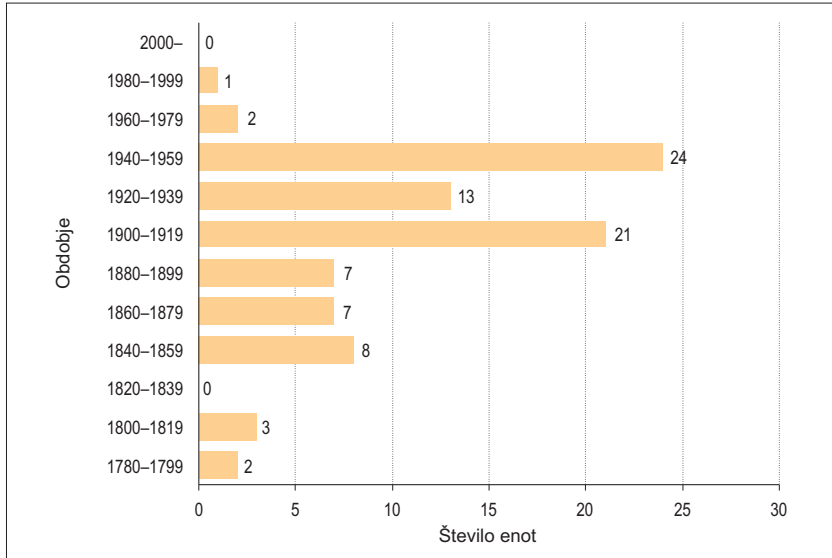
Graf 6 prikazuje čas prenehanja izhajanja tiskov, zato ga velja brati predvsem na ozadju *Grafa 5*, ki prikazuje čas vznika tiskov. Ta primerjava nakaže, da publikacija v povprečju ponikne v nekaj desetletjih, nekako v času življenja posamezne generacije. Ta razmeroma ciklični proces pa več kot očitno zmotita dva dogodka. Ker je eden statistično lociran v leta 1900–1919, drugi, še malo izrazitejši, pa v leta 1940–1959, lahko sklepamo, da sta ta dogodka 1. in 2. svetovna vojna (prva z vzponom fašizma, ki je zatrla slovensko javnost ob zahodni meji; druga pa z revolucionarno spremembo političnega sistema, ki je zatrla meščansko tradicijo). V času prvega dogodka preneha izhajati 21 od 97 tiskov, v času drugega pa celo 24, pri čemer je tretje najizrazitejše obdobje prav krizni medvojni čas, ko preneha izhajati 13 tiskov. Primerjava z *Grafom 5* pa nakazuje tudi določeno razliko med vojnama: medtem ko v desetletjih okrog 1. svetovne vojne izhajanje novih tiskov še dohiteva izginjanje obstoječih, v desetletjih okrog 2. svetovne vojne tega ne zmore več. Izjemnost svetovnih vojn nemara botruje tudi dejstvu, da tudi naslednji graf le delno potrjuje tukajšnjo izhodiščno oceno o generacijskem ritmu ponikanja tiskov.

Kot rečeno, nam lahko *Graf 7* služi kot ilustracija vpliva kombinacije generacijskih ciklov in izjemnih dogodkov obeh svetovnih vojn na čas vznikanja in ponikanja tiskov. Graf namreč prikazuje čas obstoja posameznih tiskov, kjer je očitna kombinacija osrednje težnje k povprečni dolžini izhajanja in podrejene težnje k ekstremom. 43 od 97 tiskov namreč izhaja od 6 do 50 let (pri čemer jih skoraj polovica izhaja v sredinskem intervalu, tj. 11–25 let), še 1 tisk več pa v intervalih 1–5 let in 51–100 let, ki zamejujeta ta razpon od 6 do 50 let. Vsi razen 10 tiskov torej izhajajo v intervalu od 1 do 100 let, pri čemer lahko zaradi osrednje težnje k povprečju predvidevamo, da le redki tiski izhajajo le 1 leto ali kar 100 let. Osrednjo težnjo k povprečju, ki preprečuje tako kratkotrajne kakor trdožive tiske, gre pripisati že omenjenim stalnicam, zlasti koncentraciji v formatu časopisa, v slovenščini, v splošni tematiki in v Ljubljani. Ob upoštevanju splošne teze o zamišljanju slovenske nacionalne skupnosti, s katero smo osvetljevali te stalnice, lahko tudi ob tem grafu črpamo iz Andersonove teorije zamišljene skupnosti in ugotovljeno težnjo k povprečni dolžini izhajanja posameznega tiska povežemo z Andersonovim konceptom tiskarskega kapitalizma, značilnega za zamišljanje nacij v časopisju in romanopisju 19. stoletja. Tako lahko namreč abstraktno merilo generacijskih ciklov, ki naj bi jih zmotili samo svetovni vojni, konkretiziramo v ciklih akumulacije kapitala, ki je seveda materialni pogoj in obenem motivacija izhajanja periodike.

PROSTOR SLOVENSКИH TISKANIH MEDIJEV

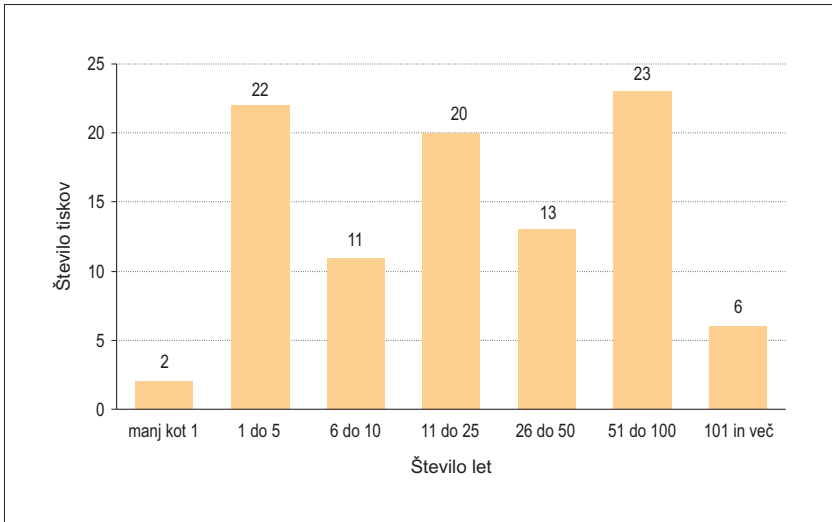
Grafikon 5: Prvi izidi po obdobjih

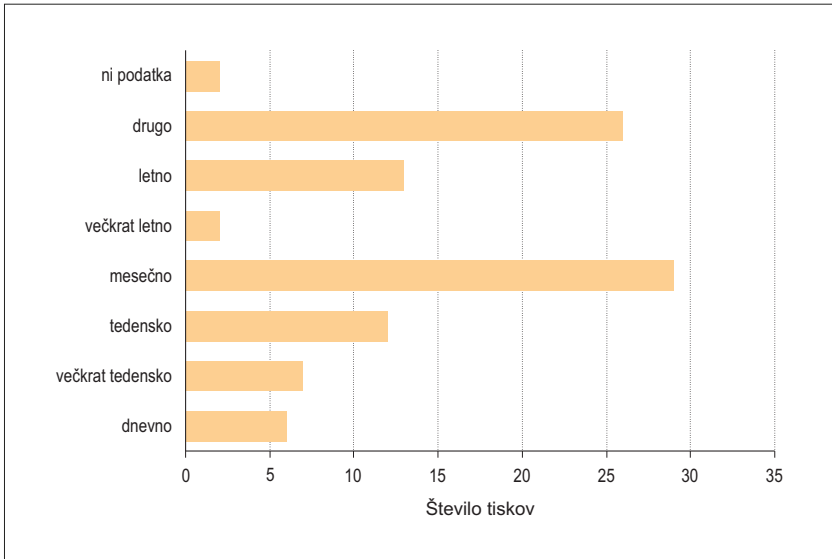
Grafikon 6: Zadnji izidi po obdobjih

Graf 8 je najneposredneje povezan z *Grafom 1* in *Grafom 3*. Frekvenco izhajanja posameznega tiska gre namreč obravnavati predvsem v povezavi z vrsto in tematiko tiska. Prevladujočemu časopisju splošnih tematik tako *Graf 8* dodaja mesečnik kot prevladujoči format. To ustvarja vtis protislovja, saj naj bi tematsko splošni časopisi izhajali pogosteje kakor mesečno. A protislovje lahko nemara rešimo, če upoštevamo bržkone osnovni razlog za prevlado samega časopisja splošnih tematik, tj. razmeroma majhno segmentiranost bralstva. Ta omejena razvitost utegne namreč pojasniti tudi dejstvo, da tiski niso izhajali pogosteje. To vidimo, zlasti če upoštevamo drugi osrednji podatek *Grafa 8*, po katerem 29 mesečnikom sledi kar 26 tiskov s heterogeno frekvenco izhajanja, ki jo prav tako kaže pripisati majhni nerazvitosti dejavnosti. O tej omejeni razvitosti nemara govorita tudi določena nerednost, ki jo nakazuje izhajanje v frekvenci večkrat tedensko ali večkrat letno, in dejstvo, da za 2 publikaciji niti ni podatka o frekvenci. Navsezadnje pa vtis o prevladujoči nizki frekvenci delno popravi dejstvo, da je tiskov, ki izhajajo tedensko (12), večkrat tedensko (7) ali celo dnevno (6), skoraj dvakrat toliko kakor publikacij, ki izhajajo letno (13) ali večkrat letno (2).

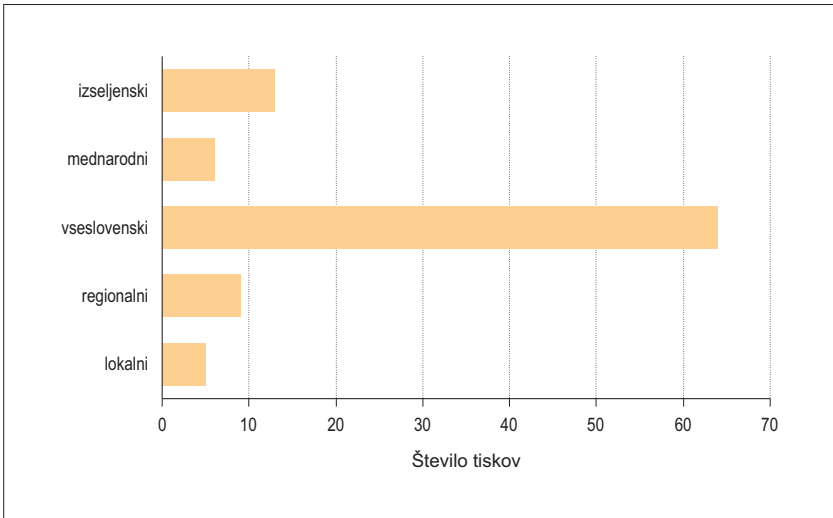
Nazadnje *Graf 9*, ki prikazuje ciljni kulturni prostor izbranih publikacij, podobno kakor *Graf 4* ponuja prostorski ekvivalent prejšnjim grafom, v tem primeru predvsem *Grafu 2* in *Grafu 4*, ki prikazujeta jezik oziroma prvi kraj izhajanja. Kot pokazžeta ta grafa, močno prevladujoči slovenščini sledijo sosednji jeziki ter jezika nemškega in pozneje severnoameriškega političnega in ekonomskega centra, jasno prevladujoči Ljubljani pa sosednja mesta ter središča slovenskega severno- in južnoameriškega izseljenstva. Zato ne preseneča, da tudi na *Grafu 9* izrazito prevladuje vseslovenski prostor (64 tiskov), ki mu sledijo izseljenski (13), regionalni (9), mednarodni (6) in lokalni prostor (5). Manj samoumevno pa je dejstvo, da nam lahko le mednarodni in regionalni prostor veljata za območji, ki ju nosilci periodike niso obravnavali kot slovenski, pa še to le pogojno. Ta prevlada slovenskega prostora (od vseslovenskega prek izseljenskega do lokalnega) je vendarle očitnejša kakor prevlada slovenščine kot jezika tiskov ali Ljubljane in ostalih slovenskih mest kot prvih krajev izida. Ta raba tujih jezikov in središč za naslavljanje domnevno domačega kulturnega prostora – ne pa, obratno, za že konsolidirane nacije značilna raba domačega jezika in središč za naslavljanje tujih prostorov – dodatno potrjuje tezo o ključni vlogi obravnavane periodike pri zamišljanju slovenske nacionalne skupnosti.

Grafikon 7: Trajanje izhajanja periodičnega tiska

Grafikon 8: Prevladujoča frekvenca izhajanja

Grafikon 9: Ciljni prostor medijev

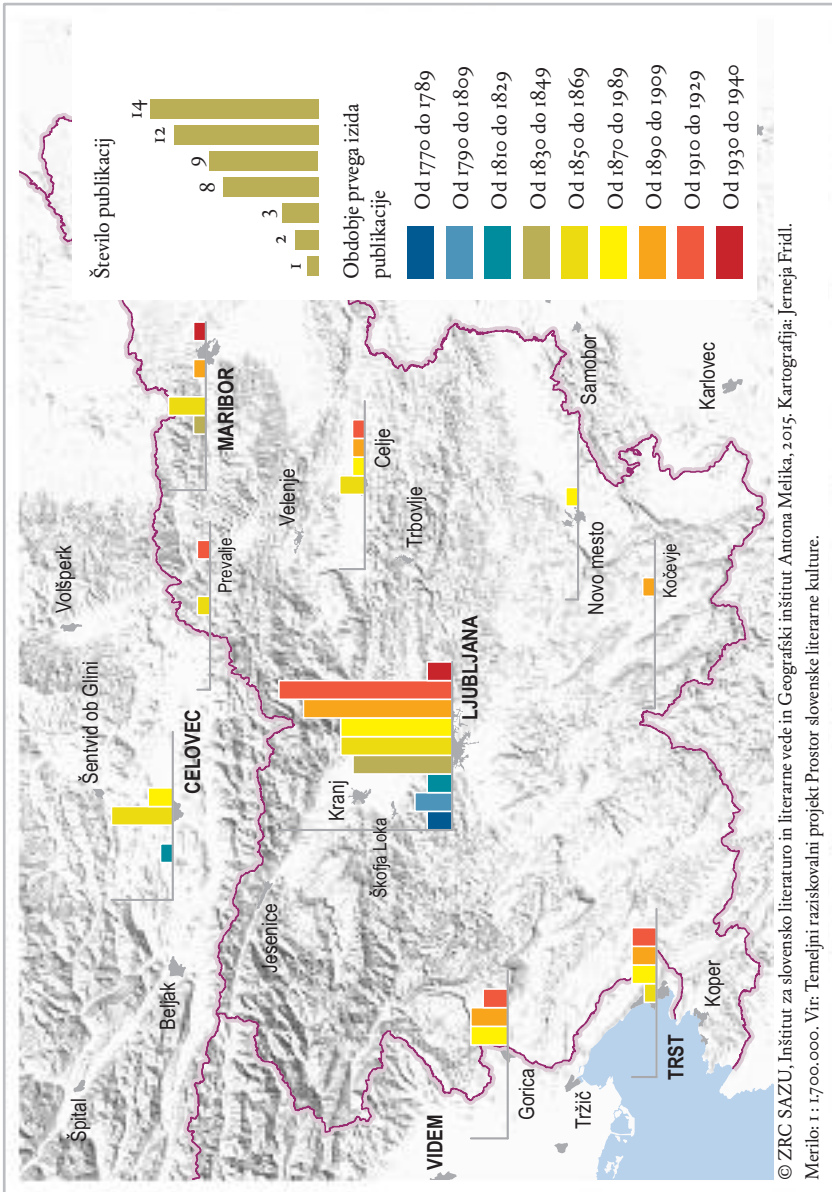
Zemljevidi

Vsaka enota pridobljene podatkovne baze je bila locirana v geografskem prostoru. Kot primer so v nadaljevanju priloženi zemljevidi, izdelani na podlagi izbranih kategorij statističnih podatkov, tj. krajev prvega in zadnjega izida 97 zajetih periodičnih publikacij.

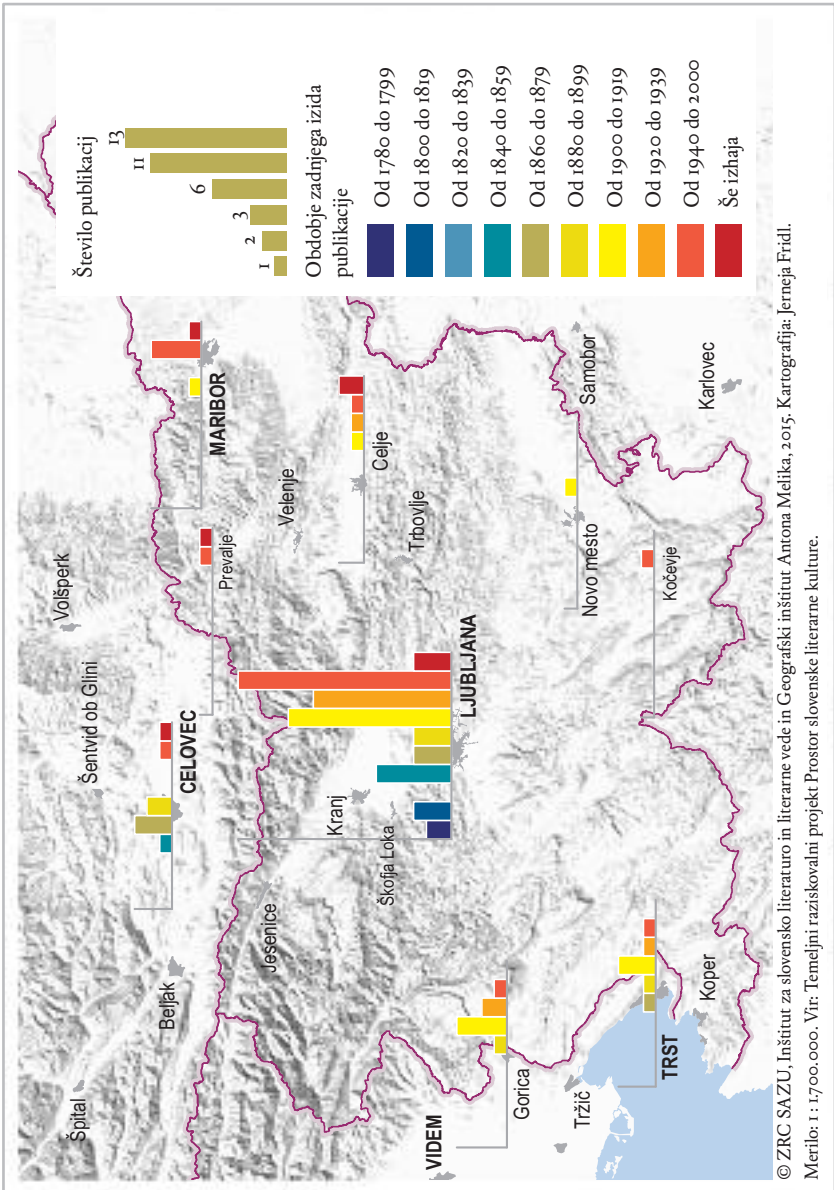
Sklep

Prispevek statistično predstavlja podatkovno bazo periodičnega tiska slovenske literarne kulture, ki je nastala v okviru projekta *Prostor slovenske literarne kulture*. Obdelanih je bilo 97 izbranih periodičnih tiskov iz obdobja med letoma 1780 in 1940. Podatki so v prispevku prikazani s pomočjo devetih grafov in zemljevida. Grafi zajemajo naslednje kategorije: vrsta tiska, jezik, prevladujoč tip vsebine, kraj prvega izida, obdobje prvega izida, obdobje zadnjega izida, število let izhajanja, frekvenca izhajanja in ciljni prostor. Analizirani podatki kažejo, da je upravičena domneva o tem, da je slovensko časopisje, ki prevladuje

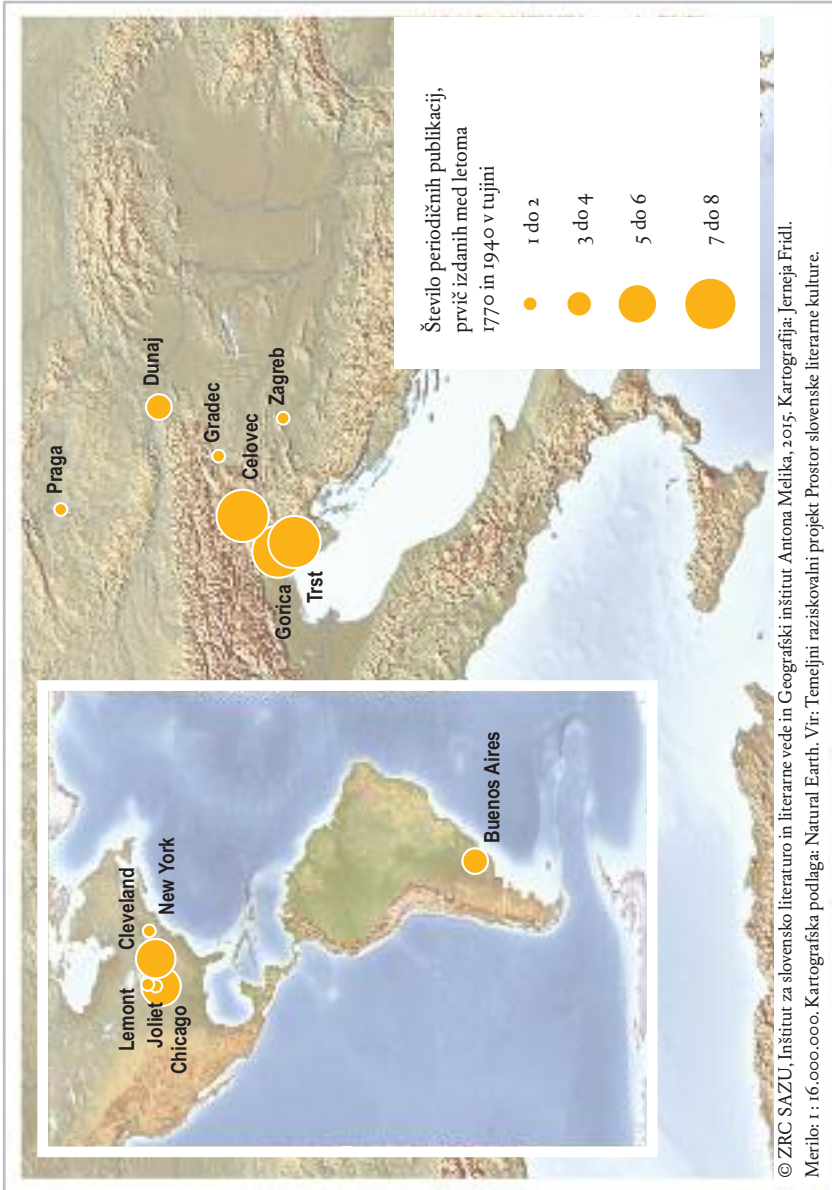
PROSTOR SLOVENSКИH TISKANIH MEDIJEV

Zemljevid 1: Obdobja prvih izidov periodičnih publikacij na Slovenskem

Zemljevid 2: Obdobja zadnjih izidov periodičnih publikacij na Slovenskem

Zemljevid 3: Število periodičnih publikacij, izdanih v tujini (1770–1940)

nad tujejezičnim, v veliki meri služilo zamišljanju nacionalne skupnosti in je torej pomembno sooblikovalo prostor slovenske nacionalne kulture. Pomenljiva sta že sorazmerno visoka odstotka tematsko heterogene, bolj ali manj novičarske (informativne) in pa literarne periodike. Potrjujeta namreč izpostavljeno vlogo periodičnega tiska pri zamišljanju nacionalne skupnosti, za katerega je po Benedictu Andersonu poleg novičarskega časopisja ključna prav literatura, predvsem roman. Med kraji prvega izida tiskov močno prevladuje Ljubljana kot središče slovenskega kulturnega prostora; celo periodika, porojena na obrobju slovenskega ozemlja (Celovec, Trst, Gorica) in onkraj njega (Dunaj, Gradec, Praga, Buenos Aires, Chicago, Cleveland, New York), je bila očitno pogostejše slovenska (enojezična) kot dvojezična. Osrednje obdobje začetka izhajanja periodičnih publikacij so bila desetletja na prehodu 19. v 20. stoletje. Redko so tiski vzniknili v desetletju, ki ga je zaznamovala druga svetovna vojna, pred letom 1870 pa je bila frekvenca nastajanja novih periodičnih tiskov prav tako manjša od osrednjega obdobja desetletij na prehodu med stoletjema. V časih prenehanja izhajanja tiskov in trajanja njihovega izhajanja lahko prepoznamo ne le učinke generacijskih ritmov, ampak tudi vpliv pomembnih historičnih okoliščin (prva in druga svetovna vojna, vzpon fašizma po prvi svetovni vojni in revolucionarna sprememba oblasti po drugi) in ciklov akumulacije kapitala (gospodarska kriza v obdobju med obema vojnama). Prevladujočo relativno nizko oziroma heterogeno frekvenco izhajanja kaže pripisati sorazmerni nerazvitosti dejavnosti, vendar ta vtis popravi dejstvo, da je število publikacij z večjo frekvenco izhajanja (tedensko, večkrat tedensko, dnevno) dvakrat večje od tistih z nizko frekvenco (letno, večkrat letno). Močno prevladujoči vseslovenski ciljni prostor periodičnega tiska dodatno potrjuje tezo o ključni vlogi obravnavane periodike pri zamišljanju slovenske nacionalne skupnosti. Na koncu prispevka prikazuje zemljevid krajev prvega izida periodičnih publikacij med letoma 1780 in 1940 nekatere možnosti nadaljnje uporabe pridobljene baze.

Literatura

- ANDERSON, BENEDICT, 2007: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Prev. Alja Brglez Uranjek in Andrej Kurillo. Ljubljana: Studia humanitatis.
- BAJEC, JOŽE, 1973: *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1. januarja 1937 do osvoboditve 9. maja 1945*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

BERČIČ, BRANKO, 2000: *O knjigah in knjižničarstvu: razvojne študije in analize*.

Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo.

KIDRIČ, FRANCE, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica.

MORAVEC, DUŠAN, 1994: *Novi tokovi v slovenskem založništvu: od Schwentnerja do prvih publikacij Akademije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

ŠLEBINGER, JANKO, 1937: *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1797–1936*. Ljubljana: s. n.

Prostor tiskarn in založb

JOLA ŠKULJ

POGLAVJE SE POSVEČA osnovnim potezam podatkovne baze založnikov in tiskarjev. Podatki se nanašajo na 51 založniško-tiskarskih ustanov, ki so omogočale prisotnost tiskane besede in širjenje pisne kulture v slovenskem prostoru, s tem pa so odigrale ključno vlogo izgrajevanja infrastrukturnih pogojev, ki so pomagali vzpostavljati prostor literarnega življenja ter spodbujati in formirati razvoj slovenske kulture. Čeprav se je sam projekt osredotočal na obdobje 1780–1940, pa je bilo smiselno v podatkovno bazo založb na slovenskih tleh zajeti podatke o tej dejavnosti od ustanovitve tiskarne Janeza Krstnika Mayrja (1678) do desetletij po drugi svetovni vojni, ker je kontinuiteta nekaterih zgodnjih tiskarn usahnila šele v tem času. Podatkovno bazo informacijsko dopolnjujejo štirje grafikoni, ki statistično prikazujejo obdobja ustanovitve, obdobja ukinitve, število let delovanja založb ter kraje ustanovitve založb, georeference iz podatkovne baze pa so vnesene tudi v prikaz založb na zemljevidu, s čimer je na voljo geokritična slika o razpršitvi in koncentraciji kulturnih prizadevanj založb.

Metodologija

V okviru projekta *Prostor slovenske literarne kulture* je bil prvotno načrtovan izbor 30, kasneje v procesu raziskave pa razširjen na 51 založniških oziroma tiskarskih hiš, ki so s svojim tudi knjigotrškim delom in prizadevanji izgrajevale vzpon pisne kulture na Slovenskem in tako bile dejavno udeležene v vzpostavljanju slovenskega literarnega prostora, ki je do začetka druge svetovne vojne dobil otipljivo podobo in uresničen individualni profil. V izdelavi podatkovne baze je bilo upoštevano tudi gradivo o zgodnejših tiskarjih in knjigotrcih, ki so bili predhodni lastniki nekaterih kasneje pomembnih založb oziroma tiskarn na slovenskem ozemlju. Prvotno je posel izdajatelja pokrival tako izvedbena tiskarska opravila kot tudi tisto, kar danes razumemo pod pojmom

založba, vključno z zbiranjem naročnikov in prodajno distribucijo. Prav zato so v obdelavo založništva in njegove kulturno-posredniške vloge pritegnjeni tudi podatki o tiskarjih. Tiskarsko-založniški posel je svojčas predstavljal rigorozno reguliran poklic in dovoljenja zanj je prvotno podeljevala dunajska cesarska oblast, potrebno pa je bilo tudi privoljenje deželnih stanov. Ta rigoroznost je tesno povezana ne le s cehovskimi interesi tiskarsko-založniških izvajalcev ter nadzornimi zadolžitvami oblasti, ampak predvsem z notranjo naravo dejavnosti, ki je omogočala prehod iz sveta oralne v pisno kulturo, ta pa je z umeščanjem pojavov infrastrukture pisne kulture – knjigo, založništvom, prevodi – prinašala utrjevanje vernakularnih jezikov in postopoma etablirala živo govorico avtohtonega prebivalstva, skozi nastanek prevodov pa krepila njihovo pismenost ter vzpostavitev sveta subjektivnosti in transgresivnega uma.

Ob problemih, ki se pojavijo pri preštevnihi analizah, naj omenimo dejstvo, da je tiskarsko-založniški posel na isti lokaciji v istem posloplju v različnih obdobjih delovanja potekal pod več različno poimenovanimi lastniki, ker je rodbinsko dedno prehajal iz enih rok v druge ali pa bil prodan drugemu tiskarju. Primer je veriga lastništva Blaznikovih predhodnikov: Mayrjeva rodbina, ki je v Ljubljani prva vzpostavila tiskarsko knjigarniško obrt, potem ko jo je že prej osnovala v Salzburgu, je s svojim delovanjem – Janez Krstnik Mayr (1678–1682), Jožef Tadej Mayr (1683–1695), vdova Ana Barbara (1695–1705), Janez Jurij Mayr (1705–1730) – to mesto eno stoletje po prizadevanjih protestantov ponovno spremenila v središče kulturnega delovanja; omeniti velja, da so pri njih izšle tudi publikacije člankov *Academiae Operosorum Labacensium*. Nato gre prenos tega lastništva v roke Adama Friderika Reicharda (1731–1757) in potem vdove Ane Elizabete (1757–1759). Sledi odprodaja Janezu Juriju Heptnerju (1759–1764), nakar preide v roke vdove Marije Terezije (1764–1765), z njeno vnovično poroko pa Janezu Frideriku Egerju (1765–1799), po njegovi smrti spet vdovi Mariji Tereziji (1799–1801), ki odproda pravice Andreju Gasslerju (1801–1803), ta pa sorazmerno kmalu Janezu Krstniku Retzerju (1803–1815). Z Retzerjevim lastništvom postane ta tiskarsko-izdajateljska hiša za naslednje stoletje in pol v družinski lasti: med lastniki je prva vdova Marija (1815–1816), s poroko sledi Jožef Skerbina (1816–1819), pa spet vdova Marija (1819–1827), nato hči Frančiška Retzer (1827–1829), z njeno poroko Jožef Blaznik (1829–1872), pa hčere Frančiška, Albina in Aleksandrina (1872–1878), sledijo Tiskarna Blaznikovi nasledniki (lastniki so zgolj dediči) (1878–1920), Tiskarski in litografski zavod, knjigoveznica in založništvo J. Blaznikovi nasledniki (delniška družba)

(1920–1930) in J. Blaznika nasledniki, univerzitetna tiskarna, litografija in kartonažna d. d. (1930–1946), po nacionalizaciji pa Blaznikova tiskarna (1948–1961) in ČP Delo, obrat Blaznikova tiskarna (1962–1975). To pomeni, da je v obdobju nekaj manj kot tristoletih let bilo to lastništvo v rokah petih družin, pri čemer je bil eden lastnik komaj dve leti. – V bazi podatkov so dislocirane podružnice, ki so jih tiskarji ustanovili v drugih krajih, analitično obdelane posebej, prav enako pa velja, če je šlo za stalno preselitev založniške dejavnosti v drug kraj (prim. Mohorjeva družba).

Pri sleherni založbi ali tiskarni so bili za vnos v podatkovno bazo pridobljeni podatki za sledeča polja:

1. Zaporedna številka
2. Ime založbe oziroma izdajatelja
3. Druga imena založbe (po obdobjih)
4. Lokacije (po obdobjih)
5. Najtrajnejša lokacija v geografskih koordinatah
6. Najtrajnejša lokacija v Gauss-Krügerjevih koordinatah
7. Datum ustanovitve
8. Datum ukinitve
9. Povezave z drugimi inštitucijami
10. Referenčna literatura
11. Spletne povezave
12. Ime in priimek vnašalca (in redaktorja)
13. Datum vnosa

Ime in lastništvo založb se je včasih v kratkih časovnih razmikih spreminjalo. Tiskarsko-založniški posel ni bil lahek, zaradi pogojev tiska – zavoljo navzočnosti svinca pri svinčenem tiskarskem stavku so mu rekli tudi »črna umetnost« – pa tudi zdravju neprijazen poklic. Tiskarji/založniki so neredko umirali precej mladi, njihova posest pa se je dedovala in smela prenesti tudi na ime ovdovele žene. Tako je ta obrt pogosto prehajala v roke novega lastnika tudi preko vnovičnih porok, izdajateljska dejavnost pa se je običajno nadaljevala pod drugim imenom. Seveda je bilo nekaj tudi primerov, ko je prišlo do odprodaje tiskarskih pravic in premoženja, ker pa je bilo do dovoljenja za to obrt, ki je omogočala širjenje pisne kulture in preko knjig transfer besedilnih svetov in s tem človekove vednosti, težko priti, je v včasih obstajala velika zadržanost do prenosa tiskarskih pravic na novega kupca, ki je v veliko primerih prihajal iz

drugih dežel in ga v okolju niso poznali, da bi mu zaupali. – Sama določitev lokacij je predstavljala nemalo zadreg, ne toliko zaradi selitev tiskarsko-založniških zavodov, ampak tem bolj zaradi preštevilčenja zgradb, preimenovanja ulic, pa tudi zato, ker so stare ulice predvsem v Ljubljani po potresu doživele drugačno pozidavo. – Lokacijski podatki so bili v zamudnem procesu branja mnogih člankov preverjani po številnih virih, dostopnost do zbirke Digitalne knjižnice Slovenije (dlib.si) pa je trud, da smo se dokopali do prave navedbe, potrebne za georeferenciranje, vsaj malo olajšala.

Ob podobne težave smo trčili tudi, ko smo preverjali letnice ustanovitve oziroma ukinitve založb, tem bolj zato, ker so jih različni viri različno navajali, tako da se tudi ni dalo zanesti na že obstoječo preglednico o času delovanja tiskarn, kot jo je sestavil Branko Berčič za svojo knjigo *Tiskarstvo na Slovenskem* (1968). Če je bilo le mogoče, smo pri letnicah zabeležili podatek iz digitaliziranega vira Arhiva Slovenije.

V letu 2011 so bile izdelane vnosne matrice za založbe oziroma tiskarne in dokončan izbor prvotno 30, kasneje 51 enot. Sledila je prva faza popisovanja, v kateri so v študijskem letu 2012/2013 študenti ljubljanske slovenistike v seminarju pod mentorstvom Urške Perenič poskrbeli za prve podatkovne vnose. Vsak od teh vnosov je bil sprva popisan v posebni datoteki (Microsoft Excel), ki so bile nato združene v skupno podatkovno bazo. Sledila je faza dopolnitev in verifikacije (od jeseni 2013 do konca februarja 2014), v kateri so člani projektne skupine preverjali podatke in izpopolnjevali združeno bazo (v formatu .xlsx).

Izhodiščni podatki so bili zajeti iz sekundarne tiskane literature (Rudolf 1934; Berčič 1968, 2000; Dular 2002, 2007, 2009; Kidrič 1929–1938; Kraigher 1939; Moravec 1994, *Podrobni* 1933; Reisp 1991; Šterbenc Svetina 2012; Žnideršič 1995), in ko smo v fazi skrbnega pregleda, dopolnjevanja in verifikacije te podatke tudi navzkrižno preverjali in jih razbirali še iz dostopnih listinskih spletnih virov, včasih tudi le iz navedb v Cobissu ter iz starejših digitaliziranih gradivskih objav, ki so bili predvsem na voljo na dlib.si (digitalna knjižnica Slovenije, ki jo vzdržuje NUK), pa tudi v nekaterih drugih spletnih objavah (dostopnih kot Google knjige), se je pokazalo, da se marsikatera navedba letnic o ustanovitvi, pa tudi o ukinitvi založb ne ujema, včasih pa so se pokazala tudi neskladja v navajanju hišne številke lokacije. Tako verjetnost napake lahko še vedno obstaja, saj so nekatere letnice navedene po zapisnikih o ustanavljanju ali

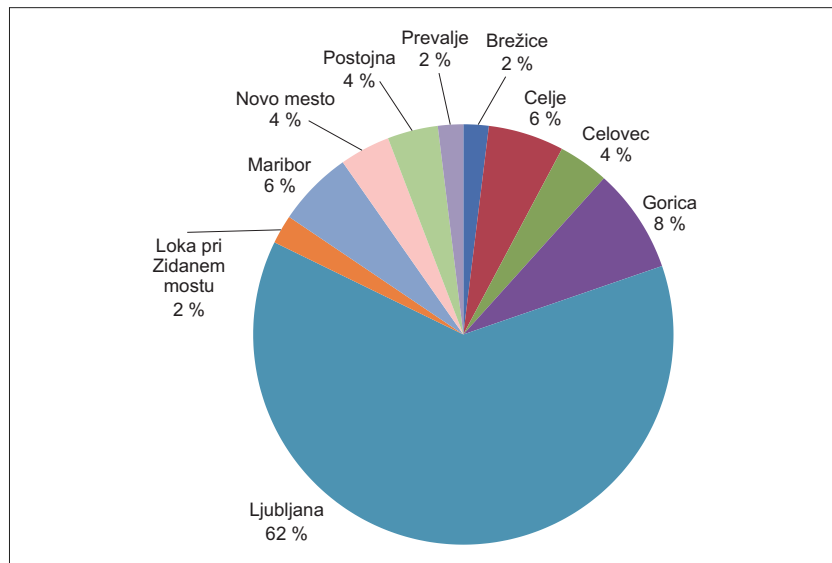
ukinjanju založbe ali po časopisnem zapisu o tem, drugje – zlasti ob zgodnejših založnikih ali ob založbah, ki so sorazmerno malo časa obstajale – pa je bil edini možni vir navedbe letnice podatek iz Cobissa, ki omenja ime založnika.

Statistične analize

Obdelani so bili podatki 51 tiskarn in založb. V nadaljevanju so v grafih prikazane osnovne statistične značilnosti te podatkovne baze.

Kraj ustanovitve založbe

Graf 1 spregovori o lokacijah ustanovljenih tiskarn in založb in nakazuje krajevno razpršenost tiskarsko-založniških prizadevanj na nekoč večjezičnem slovenskem teritoriju in v njegovih središčih kulturnega življenja. Ta razrez prikaže razmerja razširjenosti založniške dejavnosti po krajih delovanja založb in opozarja, kako mnogo večje so bile možnosti za nastajanje knjig v osrčju kulturnega življenja v Ljubljani (62%), medtem ko pripada Gorici 8%, Celju in Mariboru po 6%, Celovcu, Novemu mestu in Postojni po 4%, Prevaljam in Brežicam pa po 2%.

Grafikon 1: Kraji s tiskarnami/založbami

Loka pri Zidanem mostu (2 %) je v razrezu založniške dejavnosti navedena, ker je v tem kraju obstajal sedež dejavne založbe Umetniška propaganda (prvotno ustanovljene v Ljubljani 1915), ki jo je vodil Hugo Uhliř, kulturni delavec izvorno češkega rodu, sicer pa tudi gradbenik-projektant ter gospodarstvenik, lastnik bližnjega gradu Ruda. Njegova založba je v treh desetletjih delovanja izdala 100 knjig izvirnega in prevedenega leposlovja (tudi Balzac, *Evgenija Grandetova*, 1935; Dickens, *Pickwickovci*, 1936) ter vsebinsko vznemirljivih in aktualnih strokovnih knjig in slovarjev, njegov grad pa je nudil streho prenekateremu kulturnemu delavcu v procesu ustvarjanja svojih del (Joža Glonar, Hinko Smrekar, Ivan Vavpotič).

Obdobje ustanovitve založbe

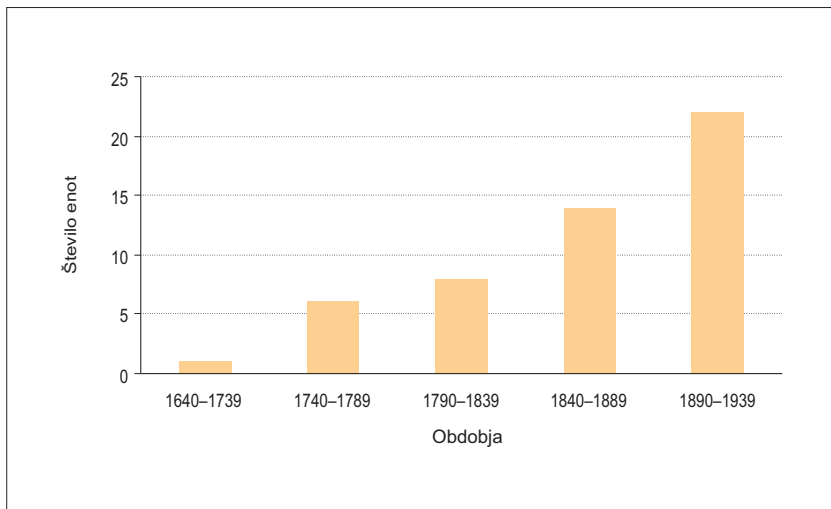
Grafični prikaz ustanavljanja založb po obdobjih izriše zgodovinski vpogled v razvojno napredovanje založniške aktivnosti (gl. *Zemljevid 1*). Proces vznikanja založb je bil seveda odvisen od mnogih faktorjev, nikakor ne zgolj od interesa o nujnosti in hotenjih za preboj vsestranskega kulturnega življenja. Tisk in knjiga sta bila vselej povezana tudi z ekonomskimi faktorji in s tehnološko možnostjo obetavnega posla prodirajoče industrijske miselnosti. Knjiga je predstavljala tudi zaslužek in ker je obenem pomenila daljnosežni mišljenjsko stimulativen preobrat iz oralne kulture v pisno, je zanjo obstajal tudi trg, kar je spodbujalo nastanek knjigarn.

Grafični prikaz (*Graf 2, Zemljevid 1*) za obdobje 1640–1739 upošteva knjigarno Matije Kleimayrja v Celovcu, ki ji 1692 lastnik pridruži še lastno tiskarno. Prihod prvega tiskarja/založnika in knjigarnarja v Ljubljano se je zgodil že 1678 na priporočilo cerkvenega dostojanstvenika in pisatelja Janeza Ludvika Schönlebna in na povabilo tukajšnjih deželnih stanov ob zagotovitvi vsakoletne nagrade 200 goldinarjev. In ker je pobuda za ustanovitev prve ljubljanske založbe prihajala s strani cerkvenega kroga, so bila tudi pričakovanja za repertoar tiskanih izdaj močno vezana na religiozne vsebine. Seveda so ob tem v Mayrjevem založništvu izhajala še filozofska, teološka, juridična, medicinska in druga dela v nemškem, latinskem in slovenskem jeziku. 1707–1709 je sin Janez Jurij Mayr, ki je maloprej prevzel posel kot četrti lastnik, ambiciozno poskusil tudi z izdajanjem prvega časnika na Kranjskem *Wochentliche Laybacherische Ordinari und Extra-Ordinari Zeitungen*, kar pa se je izkazalo za tukajšnje razmere kot prezgoden in prezahteven podvig. Založniki so bili tisti čas nasploh spretni, pogumni in ambiciozni, kar priča tudi Mayrjeva izdaja po običaju sejemskih katalogov

sestavljenega splošnega kataloga *Catalogus librorum, qui nundinis Labacensibus autumnalibus in officina libraria Job. Bapt. Mayr venales prostant* (1678), natisnjene na 128 straneh v prvem letu njegovega delovanja v Ljubljani, ki navaja 2500 naslovov večinoma latinskih knjig njegove knjižne zaloge. Prvotna Mayrjeva tiskarna je bila dolgo (vse do 1782) edina na Kranjskem, le da je lastništvo s prodajami prešlo v druge roke: Adam Friderik Reichard (1731–1757) in vdova Ana Elizabeta (1757–1759), Janez Jurij Heptner (1759–1764), vdova Marija Terezija (1764–1765), z njeno vnovično poroko pa postane lastnik Janez Friderik Eger (1765–1799).

Graf 2 in Zemljevid 1 za obdobje 1740–1789 prikazujeta nastanek 6 založb. Prikaz potrjuje, da so potrebe po tiskarskih uslugah in knjigah, tudi posvetnih, vse bolj naraščale. V tem času so se uveljavljale vedno bolj spreminjajoče gospodarske in nove politične razmere, ki so 1781 sprožile še nove predpise cesarja Jožefa II. o cenzuri in tisku, ti pa so bistveno zrahljali cehovske vezi in lokalno zaprtost za pridobitev ustanovnih založniških, tiskarskih in knjigarniških pravic. Tako je bil omogočen nastanek novih tiskarsko-založniških hiš in knjigarn tudi proti volji dotedanjih tiskarjev in lokalnih oblasti. 1782 je v kratkem časovnem presledku z Dunaja prišlo dovoljenje za ureditev še dveh tiskarn v Ljubljani, prvo za celovškega tiskarja Ignaca Alojza Kleinmayrja, drugo pa za ljubljanskega knjigarnarja Mihaela Prombergerja, ki pa potem te pravice ni uveljavil. 1786 je pridobil tiskarsko-založniške pravice tudi Ignac Merk, ki je bil tudi knjigarnar. Istega leta kot Kleinmayr se je iz Celovca v Ljubljano preselil tudi knjigarnar s francoskimi koreninami Viljem Henrik (Wilhelm Heinrich) Korn, ki je z odprtjem svoje trgovine s knjigami prinesel v ta prostor povsem svežo izbiro leposlovja, tehnične literature in muzikalij. Knjigarniška ponudba je doživela razcvet, kar nepreklicno odseva družbene premene in drugačne kulturne težnje na Kranjskem v tem času. Slovenski preporod tako ni naključje.

Graf 2 in Zemljevid 1 za tretje obdobje 1790–1839 prikažeta, da se pojavi še 6 založb, za četrto 1840–1889 pa 14 enot te panoge, medtem ko obdobje 1890–1939 z 22 enotami založniške dejavnosti kaže že povsem drugo sliko povsem na novo razcvetelega življenja založb in posredno slovenske literarne kulture. Četrto obdobje sovпада z rastočim prebojem nacionalne emancipacije, ko se je v kulturnih prizadevanjih in pridobivanju nove vednosti krepil občutek za prepoznavnejšo samobitnost, zadnje obdobje pa se ujame v čas, ko

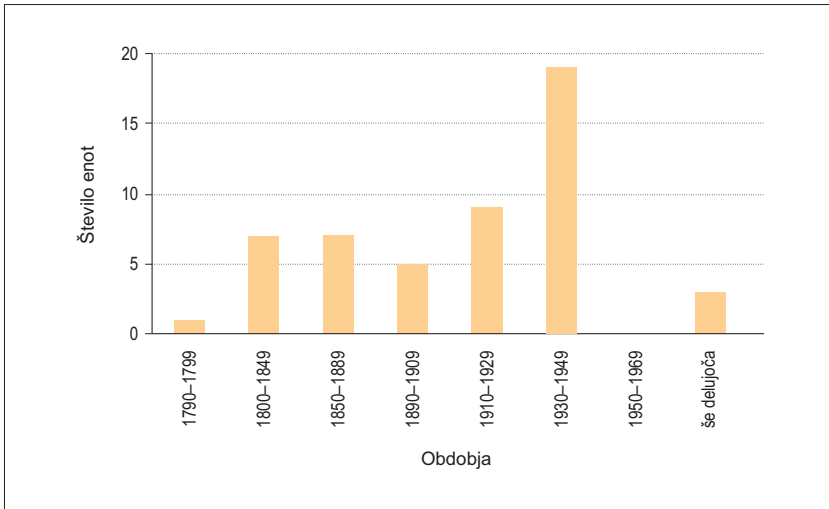

Grafikon 2: Obdobja ustanovitve tiskarn/založb

nastaja modernejši tip profiliranih, za aktualni poetološki izraz občutljivih založnikov (prim. Lavoslav Schwentner, Ciril Vidmar, založba Modra ptica, založba Hram, Delavska založba, Naša založba, Akademska založba Silvestra Škerla, Slovenska Matica, Tiskovna zadruga itn.), ki so že intenzivno zavezani ne več toliko zgolj k dejavnemu delovanju in napredku kulturnega prostora, temveč (nekateri med njimi) tudi estetskemu prerajanju literarnega življenja, poglobljenemu razumevanju znanstvenih spoznanj in družboslovne misli.

Obdobje ukinitve založbe

Tu gre za precej krajše intervale, zajete v grafični prikaz (*Graf 3, Zemljevid 2*). Ena od zanimivosti je, da je v obdobjih 1890–1909, 1910–1929 beležimo porast ukinitja založb, še posebej pa je opazen ta trend v letih 1930–1949, torej prav obdobju, ko je istočasno v slovenskem prostoru največ novih založb tudi nastalo. Razloge je treba videti v tem, da lastniki založb, ki so bili običajno široko profilirani kulturni delavci in kozmopolitsko razgledani zanesenjaki, niso imeli dovolj sredstev za vzdrževanje ambiciozno zastavljenih programov izdajanja prominentnih knjižnih naslovov. – Druga zanimivost, ki jo tudi graf že na prvi pogled ponuja, pa je, da po letu 1950 presenetljivo ni zabeležena nobena ukini-

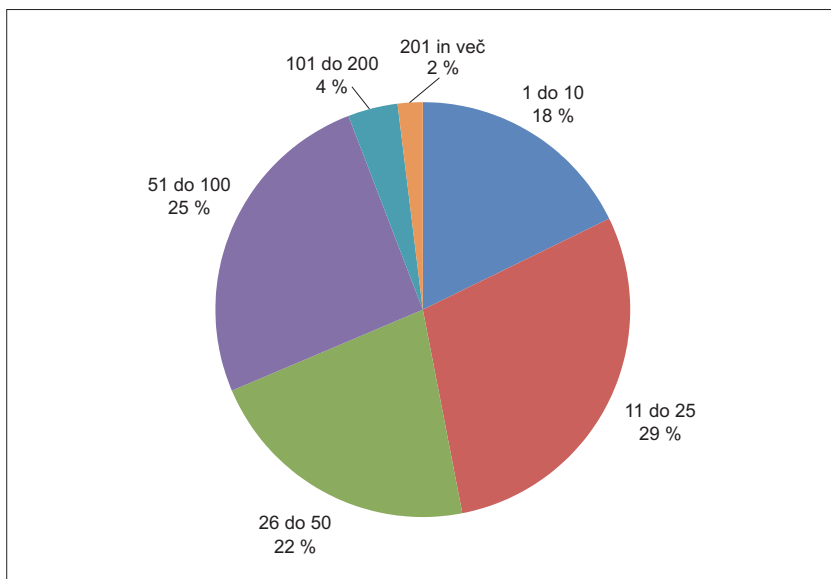

Grafikon 3: Obdobja ukinitve tiskarn/založb

tev založbe, kar nakazuje misel, da je bilo za povojno založniško dejavnost poskrbljeno z državnim finančnim razrezom denarja, kar pa nikakor ni bilo povsem samoumevno, ampak bolj plod mnogih individualnih prizadevanj in prepričljivih dogovarjanj o pomenu knjige z odločevalci kulturne politike. Večji obseg ukinitev v obdobju 1910–1929 (9) in 1930–1949 (19) je povezan z menjavami državnega okvira in družbenega sistema.

Število let delovanja založbe

Iz *Grafa 4*, ki ponazarja število let delovanja založb, je mogoče razbrati, da obstaja v slovenskem kulturnem prostoru vsaj pri nekaterih založbah evropsko primerljiva kontinuiteta delovanja in da so finančni okviri in včasih turbulentne širše kulturno-družbene okoliščine podobno skrajševale obstojnost njihovega dela. Pravega nihanja glede na to, ali gre v življenju tukajšnjih založb za eno, dve do tri ali pet dekad ali pa skoraj za stoletje, pravzaprav ni. To pomeni, da je bila potreba po knjigi kot nosilcu pisne kulture v tem prostoru neodtujljivo navzoča, pa tudi, kot pričata zadnja dva stolpca v grafu, da se izkazujejo prizadevanja posameznih ustanov po nepretrganem delovanju, kar izkazuje, da si prostor slovenske literarne kulture vendarle modro prizadeva za ohranjanje izdajateljske tradicije.

Grafikon 4: Število let delovanja tiskarn/založb

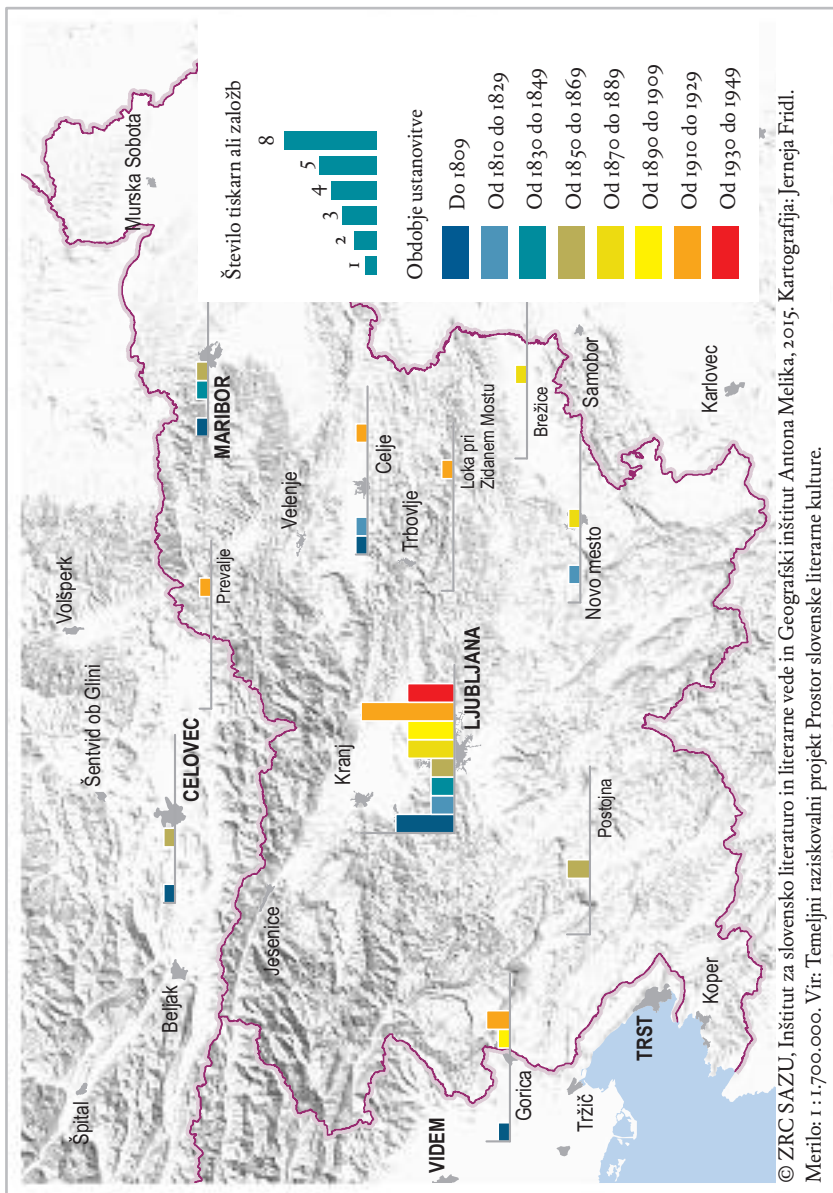
Zemljevida

Pridobljena baza založb vsebuje geografsko komponento: vsaka enota, ki je vključena v ta zajem podatkov, ima točkovno ustreznico v geografskem prostoru. Digitalno kartiranje založniške dejavnosti izpričuje, da je bilo založniško delovanje najbolj zgoščeno v Ljubljani in da so bile tu starejše založbe predvsem locirane v starem delu mesta (pretežno desno od Ljubljani), medtem ko so bile lokacije založb, ki so nastale po letu 1900, umeščene v mestnem centru (levo od Ljubljani). *Zemljevida 1* in *2* pokažeta, da je delovanje založb izven slovenske prestolnice navzoče v omejenem številu (Brežice, Celje, Celovec, Gorica, Loka pri Zidanem mostu, Maribor, Novo mesto, Postojna, Prevalje), da pa to še ne pomeni, da je bilo njihovo delo zanemarljivo, kar najbolj nazorno kažejo založniška prizadevanja novomeškega tiskarja Janeza Krajca, pa seveda dolga tradicija Mohorjeve založbe, ki se je po razpadu Habsburške monarhije najprej selila na Prevalje, potem pa v Celje. Vse te založniške aktivnosti so ključno pripomogle k dejavnemu založniškemu delovanju v teh krajih tudi danes, pri

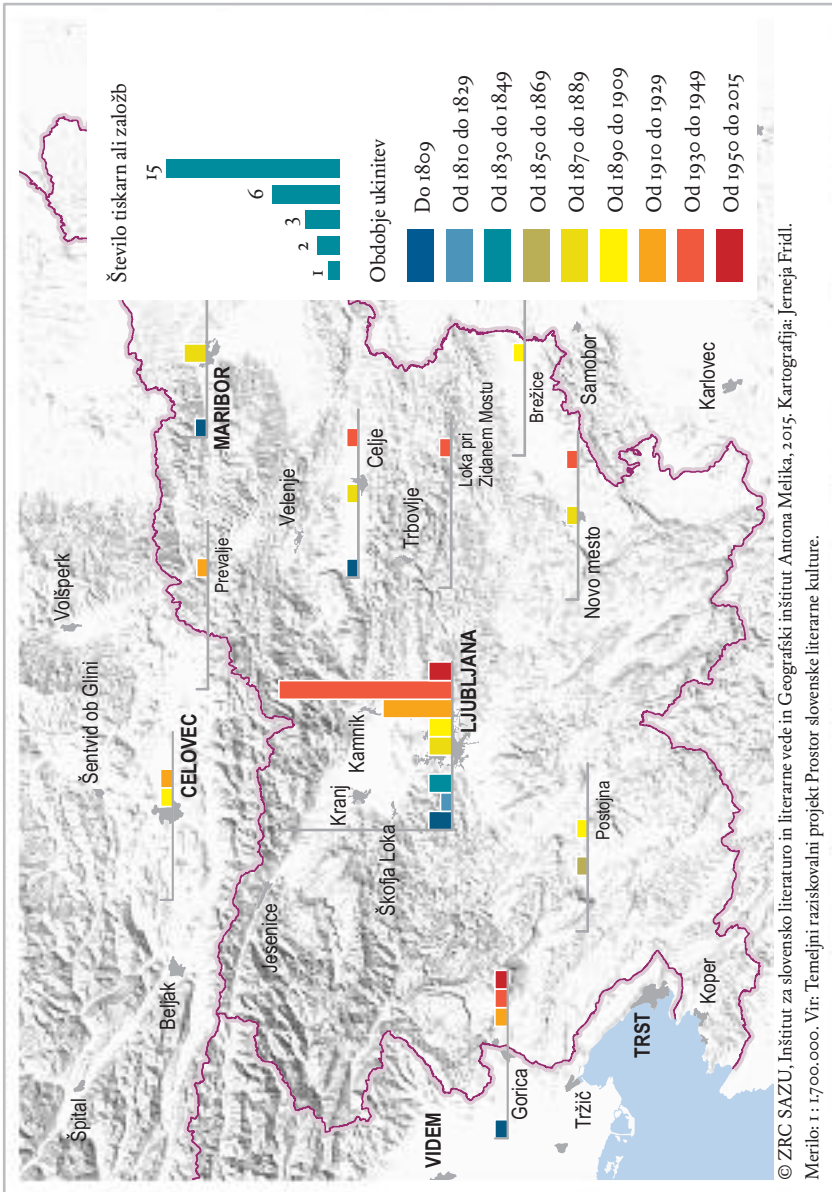
čemer imajo tamkajšnja predhodna delovanja gotovo tudi vsaj malo svoj delež zaslug.

Sklep

Delovanje tiskarjev in založnikov na slovenskem etničnem ozemlju je zaradi politične vpetosti v Habsburško monarhijo predstavljalo prostor večjezikovnega miljeja in tako kulturno vzdrževalo prostor pluralnega pisanja. Ker je bilo poleg tega založništvo skupaj s knjigotrštvom moderen in le postopno osamosvojen posel, ki ga je proizvedla tiskarska revolucija po Gutenbergovem izumu mehničnega premičnega tipa tiska in so tiskarji ter knjigarji na Kranjsko prihajali tudi iz drugih, ne le nemško govorečih dežel, je ta dejavnost kozmopolitsko presnavljala in pomembno preoblikovala kulturno podobo življenja posameznikov, pa tudi tukajšnjih mest, kjer so se z njo srečevali. Izum tiska je s pospešenimi koraki naznanjal pohod pisne kulture, ta pa je, kot je očitno, imela moč izzvati skokovite in nesluteno daljnosežne posledice, odločilne za drugačna odzivanja in načine mišljenja ljudi na našem ozemlju. Naj spomnimo, kaj je bistven postulat zapisane besede, in da je pojav pisne kulture vezan na vzorec družbe, ki ni zaprta sama vase in vznikne v okoliščinah, v katerih je človeku prvič dana, kot je ugotavljal že Lotman, možnost izbire oziroma odločanja. Prav ta *moment možnosti izbire* je seveda tudi za samo dogajanje kasnejšega slovenskega literarnega, pa tudi nacionalnega preporoda imel ključno vlogo, sprožal pa je sprva plah, potem pa nezadržan občji in literarni razvoj. Vznik pisne kulture vsekakor sovпада hkrati s priostrenim zanimanjem za čas in kot je tudi previdno namignil Lotman, »lahko celo rečemo, da je zgodovina eden od stranskih rezultatov pismenosti« (Lotman 2006: 351). Daljnosežne razvojne konsekvence, ki jih namreč daje ideja odločanja ali izbire kot *temelj pisne kulture*, je mogoče povezati »bodisi s semantiko *kršitve osnovanega reda* [...], bodisi s takima negativnima lastnostma, kot sta dvoumnost in neodločnost« (355), kar daje odgovor, zakaj je vsakokratna oblast, cerkveno gospodstvo pa še prav posebej, doživljala nelagodje s prihodom tiska in založništva, še bolj pa ob pojavih laične pisne kulture, tj. porajajoče se literature, in ob možnem širjenju knjig med ljudmi, ter zakaj je dolgo preganjala posvetno ustvarjanje, pa tudi, zakaj se je na Slovenskem s protireformacijo zgodil obsežen požig knjig, natisnjenih v domačem jeziku. Knjige so deležniki kulturnih transferjev in z dejavnostjo tiska, založb in knjigarn so se sprožale zamisli kulturnega planiranja, snovale povsem drugačne socialne mreže

Zemljevid 1: Obdobja ustanovitev tiskarn/založb v krajih na slovenskem etničnem ozemlju

© ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede in Geografski inštitut Antona Melika, 2015, Kartografija: Jerneja Fridl. Merilo: 1 : 1700.000. Vir: Temeljni raziskovalni projekt Prostor slovenske literarne kulture.

Zemljevid 2: Obdobja ukinitvev tiskarn/založb v krajih na slovenskem etničnem ozemlju

kot v časih (in prostorih) oralne literature, zapisana besedna imaginacija pa je dobivala svoje regionalne obrise in vse bolj z prepričljivostjo stopala v iskriavo polje virtualno navzoče svetovne literature.

Prikazani statistični podatki in zemljevidi o dejavnosti založb skozi stoletja na slovenskem etničnem teritoriju kažejo oprijemljiva dejstva o ključni infrastrukturi, ki je omogočala zasnove za preboj slovenske literature, trasirala njen razvoj in uspešno transformirala poetološke premike.

Literatura

- ANDREJKA, RUDOLF, 1934: Najstarejše ljubljanske industrije. *Kronika slovenskih mest* 1, št. 1, str. 58–59, št. 2, str. 135–137, št. 3, str. 186–188, št. 4, str. 288–290.
- BERČIČ, BRANKO, 1968: *Tiskarstvo na Slovenskem*. Ljubljana.
- , 2000: *O knjigab in knjižničarstvu: razvojne študije in analize*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo.
- DULAR, ANJA, 2002: *Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- , 2007: Le commerce de livres en Carniole (XVIe – début du XIXe siècle). *Histoire et civilisation du livre. Revue internationale* 3, str. 197–238.
- , 2009: Johann Thomas Edler von Trattner (1719–1798) and the Slovene Book Market of the 18th Century. V: Johannes Frimmel in Michael Wögerbauer (ur.): *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Str. 45–54.
- KIDRIČ, FRANCE, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KRAIGHER, VITO, 1939: »Albert Mathiez: 'Francoska revolucija'«. *Ljubljanski zvon* 59, št. 7, str. 415–416.
- LOTMAN, JURIJ M., 2006: *Znotraj mislečih svetov*. Prev. Urša Zabukovec. Ljubljana: Studia humanitatis.
- MORAVEC, DUŠAN, 1994: *Novi tokovi v slovenskem založništvu: od Schwentnerja do prvih publikacij Akademije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Podrobni seznam, 1933: Podrobni seznam industrije, trgovine in obrti v Dravski banovini kraljevine Jugoslavije = Detail-Verzeichnis der Industrie, des Handels und Gewerbes. 2.* Domžale: Uredništvo Adresarja in drugih strokovnih knjig za Dravsko banovino.
- REISP, BRANKO: Tiskarstvo. V: Mateja Kos in Matija Žargi (ur.): *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo: industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem*. Ljubljana: Narodni muzej, 1991. Str. 65–71.

ŠTERBENC SVETINA, BARBARA, 2012: *Zgodovinske dimenzije Ilirskih provinc*. Ljubljana: Založba ZRC.

ŽNIDERŠIČ, MARTIN, 1995: Pregled razvoja založništva in knjigotrštva v Sloveniji od začetkov do danes. V: Martina Orožen (ur.): *Informativni kulturološki zbornik*. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Str. 119–136.

Prostor literarnih društev: čitalništvo v kontekstu demografskih značilnosti, upravno-politične in sodne delitve ozemlja ter mreže srednjih in višjih šol

URŠKA PERENIČ

Čitalništvo in demografska struktura¹

OBDOBJE ČITALNIŠTVA NA SLOVENSKEM se je začelo v 60. letih 19. stoletja, vendar so politično-kulturna društva, ustanovljena v Trstu, Gorici, Gradcu, na Dunaju, v Ljubljani in Celovcu kot nekakšni predhodniki čitalnic, delovala že prej. Skozi društveno življenje, ki je vključevalo spodbujanje branja, zbiranje, hranjenje in razširjanje časopisja in knjig, skrb za dramsko-gledališko dejavnost ter prevajanje in prirejanje literature za narodnokulturne in zabavne prireditve,² so ta društva še pred pojavom čitalnic igrala nespregledljivo vlogo za razvoj literarnega življenja in kulture. Še bolj se je društveno delovanje okrepilo po zatonu absolutizma in v ustavni dobi, kar je dodatno spodbudil februarški patent (1861), s katerim je bilo dovoljeno ustanavljanje nepolitičnih društev.³ Čitalnice so se najbolj pospešeno razvijale ravno na začetku te dobe. Njihovo število in število članov je vseskozi raslo, tako da je bilo konec 60. let na Slovenskem 58 čitalnic (*Zemljevid 1*).⁴ Takrat se je začelo obdobje taborov, v katerih

¹ Članek, ki je podlaga temu poglavju, sem pod naslovom Čitalništvo v perspektivi družbenogeografskih dejavnikov prvič objavila v tematski številki *Slavistične revije* (Perenič 2012). Prim. še Perenič 2010a, 2010b, 2011a, 2011b. Gl. tudi Costa 1869; Prijatelj 1955.

² Poznejše čitalniške besede.

³ Iz leta 1867 je zakon o društvih, ki je prav tako spodbudil njihov razvoj. Vendar je ogromno čitalnic nastalo že pred njegovim sprejetjem.

⁴ Skupaj naj bi v tem obdobju šteje več kot 4000 članov. Ob koncu stoletja pa naj bi še vedno delovalo okrog 80 čitalnic (Reisp 1988: 137).

je mogoče videti svojevrstne naslednike čitalniških društev, pri čemer so mnoge čitalnice delovale še globoko v 19. stoletje in na začetku 20. stoletja.

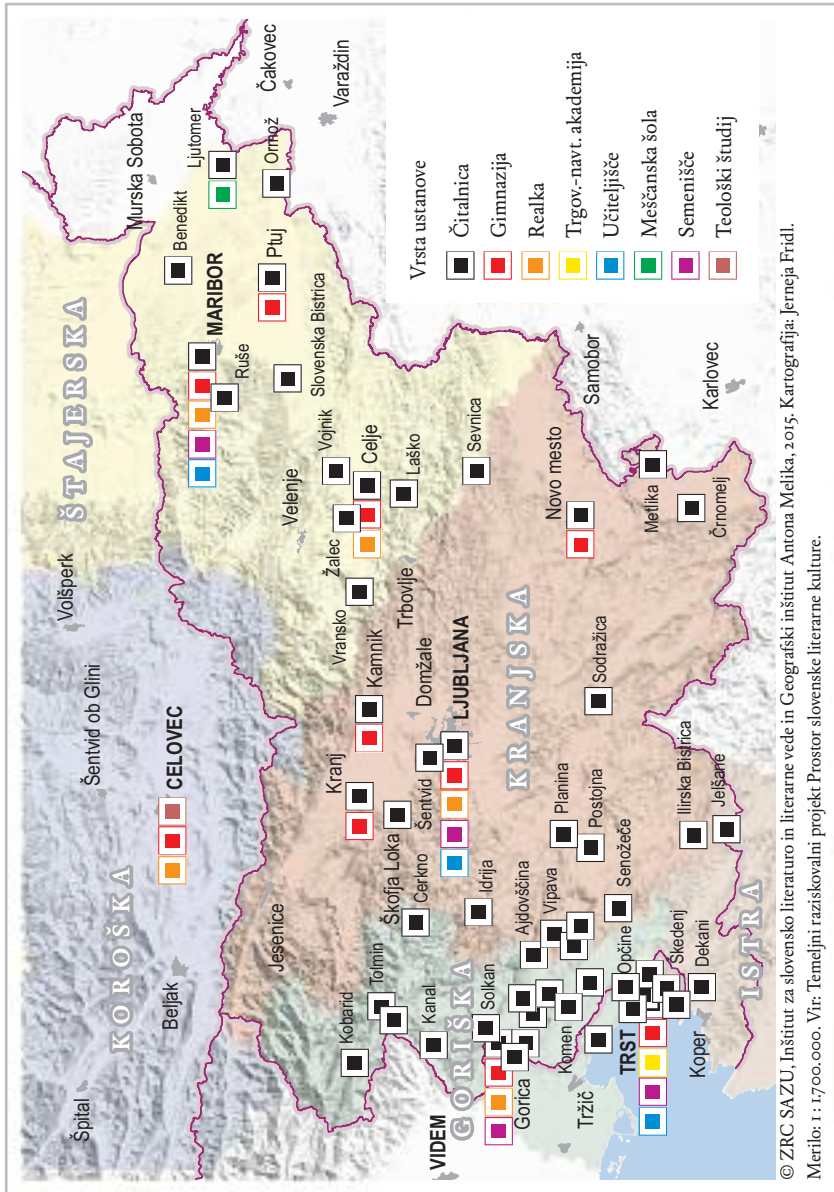
Kot prva je bila 29. januarja 1861 ustanovljena narodna čitalnica v Trstu, ki ji je bil tajnik Fran Levstik. Sledila ji je čitalnica v Mariboru, ki je po nastanku nekoliko prehitela ljubljansko čitalnico. Na Primorskem je bilo čitalništvo, vsaj kvantitativno gledano, sploh najbogatejše, saj je v 60. letih obstajalo 26 čitalnic. Sledile so Kranjska s 17, Štajerska s 13 čitalnicami in Koroška z dvema čitalnicama. Na Primorskem so bila narodna društva na Goriškem,⁵ Tržaškem in v Istri. Z izjemo Trsta, ki je bil s 70.274⁶ prebivalci še na začetku 20. stoletja največje slovensko mesto po številu prebivalcev (v njem sta bili dve čitalnici – leta 1868 je bila odprta čitalnica pri Sv. Ivanu), so bile vse druge tržaške čitalnice, ki jih je bilo šest, na podeželju oziroma v mestnem zaledju z 52.824 prebivalci. To je treba omeniti zato, ker je primerljivo z veliko večino naselij na Primorskem⁷ pa tudi na Štajerskem, kjer so se čitalnice pojavljale v kmečkih naseljih oziroma na podeželju (med večjimi sta bila na Primorskem Štandrež in Branik oziroma Rihemberk s 1544 prebivalci, na Slovenskem Štajerskem npr. Ljutomer, ki še ni imel mestnih pravic in je štel 1074 prebivalcev). Razloge za to, da so se na zahodnem in vzhodnem delu etničnega ozemlja čitalnice pojavljale v naseljih z manjšim številom prebivalstva kot na Kranjskem, bi bilo mogoče iskati v večjih potrebah lokalnih prebivalcev po ustanovah za učinkovitejše narodnokulturno delovanje na območjih, ki so bila v močnejših oziroma »usodnejših« stikih z italijanskim ali nemškim elementom, medtem ko so bile te potrebe v osrčju Kranjske in širše, kjer je bilo približno 90 % slovenskega prebivalstva, očitno manjše.⁸

⁵ Goriška bo v nadaljevanju obravnavana ločeno po političnih okrajih oz. glavarstvih. Poleg mesta Gorica z najožjo okolico bodo posebej obravnavana glavarstva Gorica - okolica, Tolmin in Sežana.

⁶ Vsi demografski podatki so iz prvega popisa prebivalstva 1869.

⁷ Na Goriškem so bile z izjemo mesta Gorica s 16.659 prebivalci vse čitalnice podeželske. Enako velja za istrski čitalnici.

⁸ To je ne nazadnje razvidno že iz primerjave deželnih središč, saj se v Ljubljani z večjim številom prebivalcev, kar bi lahko porajalo večje potrebe po čitalništvu, tako kakor v Mariboru, ki je s predmestji štel precej manj prebivalcev, pojavi ena čitalnica. V neposredni bližini je delovala tudi čitalnica v občini oziroma naselju Ruše (Maria Rast), ki je štelo le 612 prebivalcev. Med Gorico in Mariborom je po številu prebivalcev Celovec, kjer je čitalnica delovala od leta 1863.

Zemljevid 1: Mreža čitalnic v 60. letih 19. stoletja

Upošteva je podatke iz prvega popisa, ki je bil ravno konec 60. let 19. stoletja, bi naselja s čitalnicami glede na število prebivalcev lahko razdelili v tri različno velike skupine. Dobra polovica naselij, tj. 29, kjer so delovale čitalnice, je vasi in trgov oziroma manjših krajev, kjer se je število prebivalcev gibalo v razponu med 262 (Benedikt v Slovenskih goricah) in 987 (Cerkno). 22 je naselij, ki so štela od 1050 (Štandrež) do 6623 (Rocol) prebivalcev. Število prebivalcev v večjih naseljih, ki so Ljubljana, Celovec, Maribor, Trst in Gorica, pa je bilo med 12.828 in 70.274. Če zdaj vzamemo seznam naselij s čitalnicami, vidimo, da je bilo največ čitalnic na podeželju na Primorskem, in sicer 15, kar je krepko čez polovico vseh čitalnic na zahodnem delu etničnega ozemlja. Sledi ji Štajerska, kjer je bilo med 13 čitalnicami trških oziroma vaških osem, medtem ko sta bili na Koroškem ena čitalnica v mestu in ena na podeželju.⁹ Z ozirom na drugo skupino, v kateri so srednje velika naselja, je bilo največ čitalnic na Kranjskem, tj. 10, ki ji sledita Primorska z osmimi in Štajerska s štirimi čitalnicami. Vendar ni mogoče spregledati dejstva, da se je Primorska v drugi skupini znašla tako visoko na račun zalednih krajev (Rocol, Škedenj, Kolonja, Rojan, Barkovlje in Opčine na Tržaškem ter Štandrež na Goriškem), ki so dejansko vasi in bi jih bilo ne glede na razmeroma veliko število prebivalcev bolj smiselno prišteti k naseljem v prvi skupini. Skupno število podeželskih čitalnic bi potem namesto 29 znašalo 36, kar predstavlja dobrih 60 % vseh čitalnic.

Tako kakor posamezna naselja, kjer so delovale čitalnice, kličejo po ločeni primerjavi tudi zaledja deželnih središč oziroma glavnih mest. Uvodoma omenjeno tržaško zaledje je po vzorcu naseljenosti primerljivo s kranjskim glavarstvom Ljubljana - okolica,¹⁰ ki je imelo skorajda enako število prebivalcev, tj. 50.519, vendar samo eno vaško čitalnico v Šentvidu nad Ljubljano. Od tod se vidi, kako je bila čitalniška dejavnost veliko živahnjša v tržaškem kot v ljubljanskem primestju, kar velja tudi, ko primerjamo Primorsko in Kranjsko. Med primestji nekoliko izstopa le mariborsko okrožje, ki je štelo več kot 80.000 prebivalcev in kjer so skupaj z mestno delovale tri čitalnice. Spodnještajerska okrožja so bila po številu prebivalcev nasploh večja od večine kranjskih in primorskih političnih okrajev, zaradi česar je pokritost Štajerske s čitalnicami po prebivalcih in glede na pričakovanja nekoliko nižja od tiste na Kranjskem, kjer so delovale štiri

⁹ Gre za slovensko koroško čitalnico v Železni Kapli (Bad Eisenkappel), ki je edina od čitalniških lokacij, za katero nisem mogla dobiti demografskih podatkov.

¹⁰ Ljubljana sem ni prišteta, ker jo je kot Trst ali Gorico smiselno obravnavati ločeno.

čitalnice več. V celovškem okrožju, ki je pokrivalo širšo okolico mesta in je štelo približno 60.000 prebivalcev, ni bilo slovenske čitalnice.

Ker so med družbenogeografskimi dejavniki podatki o prebivalstveni sestavi eden izmed bolj izčrpnih virov pri preučevanju prostorske distribucije čitalnic, si bomo v nadaljevanju v njihovi perspektivi podrobneje pogledali posamezne zgodovinske dežele; začeli bomo s Primorsko. Če med seboj primerjamo demografske vzorce primorskih naselij, kjer so delovale čitalnice, najprej pade v oči širok razpon v številu prebivalcev med najmanjšim in največjim naseljem s čitalnico, ki sta v konkretnem primeru Skopo na Krasu s samo 309 in Trst z dobrimi 70.000 prebivalci. Seveda ni najbolj upravičeno primerjati urbanega središča in vasi, saj bi bilo bolj smiselno vleči vzporednice na primer med Skopim in tržaškim Roccolom.¹¹ Kraji tržaškega zaledja so sploh pri vrhu lestvice in si sledijo takoj za Gorico in Trstom v razponu med 6623 in 1166 prebivalci, pri čemer je med Kolonjo in Rojanom s 1570 in 1465 prebivalci še Branik, ki je kot občinsko središče povezoval več vasi in je imel 1544 prebivalcev. Za Barkovljami s 1166 prebivalci je Štandrež (St. Andrea), ki je spadal pod goriško glavarstvo in se – kakor več čitalniških središč – danes nahaja v Italiji. Na enajstem mestu je Cerčno (tolminsko glavarstvo) z 987 prebivalci, ki mu sledijo manjši, vendar po številu prebivalcev primerljivi kraji, in sicer Nabrežina (876), Tolmin (846), Prvačina (837), Komen (779), Ajdovščina (772), Volče (770), Kobarid (767), Dekani (715), Vrtojba (603), Crniče (545), Kanal (510), Solkan (466), Jelšane (428) in Skopo (309). Številčni podatki so zanimivi zato, ker se da na eni strani razbrati povprečno velikost čitalniške lokacije po številu prebivalcev v posameznem okraju in na deželni ravni. Po drugi strani so podatki zanimivi, ker kažejo, kakšna je bila gostota čitalnic v posameznih politični okrajih oziroma glavarstvih¹² znotraj dežele glede na celotno število prebivalcev v teh okrajih. Na tej podlagi se da nato primerjati pokritost posameznih okrajev oziroma okrožij s čitalnicami na meddeželni ravni.

Če izvzamemo Trst, bi kraj s čitalnico na Tržaškem štel v povprečju 2361 prebivalcev, kar je zaradi večjih naselij v okolici mesta nekoliko več od povprečja

¹¹ Vendar so razlike vnovič precejšnje, saj je bila koncentracija prebivalstva v tržaških predmestnih naseljih neprimerno večja kot v ostalih primorskih vaseh, kjer so delovale čitalnice.

¹² V popisu prebivalstva so to t. i. *Bezirkshauptmannschaft*. Gre za notranjepolitično razdelitev posamezne dežele.

v drugih okrajih, povprečno število prebivalcev v kraju s čitalnico v goriškem glavarstvu¹³ bi bilo 790, na Tolminskem, Sežanskem in v Slovenski Istri pa bi si številke sledile takole: 842,¹⁴ 656 ter 428 in 715.¹⁵ Če bi upoštevali vse podeželske lokacije, ne pa tudi mest Gorica in Trst, pa bi bila povprečna velikost (neurbanega) naselja s čitalnico po prebivalstvu 1173. Obojne povprečne velikosti kažejo sorazmerno majhnost naselja s čitalnico na zahodnem robu etničnega ozemlja. Kar se tiče pokritosti primorskih okrajev s čitalnicami, je bila na deželni ravni največja na Goriškem in na meddeželni v glavarstvu Postojna, ki je spadala pod Kranjsko, vendar je bilo hkrati na zgodovinski mejni črti s Primorsko.¹⁶ Sicer je bila gostota čitalnic na Primorskem po glavarstvih takšna. Na Goriškem (mesto, Gorica - okolica, Tolmin, Sežana) je bila ena čitalnica na 12.692 prebivalcev. Če zaradi primerljivosti demografskih podatkov spet izločimo mesto Gorica ter se omejimo samo na glavarstvo Gorica - okolica, ki je po prvem popisu štel 56.082 prebivalcev in kjer je bilo osem čitalnic, pridemo do približno ene čitalnice na 7010 ljudi. Sledi Trst oziroma tržaško zaledje; če ga obravnavamo skupaj z mestom, bi to pomenilo eno čitalnico na 15.387 ljudi, medtem ko da ločena obravnava podeželja eno čitalnico na 8804 ljudi. Nato sledita okrajni glavarstvi Sežana (skupaj 27.142 prebivalcev) s tremi čitalnicami, kar bi pomenilo eno čitalnico na 9047 prebivalcev, in Tolmin (37.591 prebivalcev) s štirimi čitalnicami, ki se zaradi nekoliko večjega števila prebivalstva in z eno čitalnico na 9397 prebivalcev uvršča za Sežano. V Istri sta bili dve slovenski čitalnici, in sicer v Jelšanah, ki so spadale pod volosko okrajno glavarstvo, po številu prebivalcev primerljivo s Tolminom (37.265), in v Dekanih, ki so pripadali koprskemu glavarstvu, ki se z 62.149 prebivalci uvršča med Trst z zaledjem

¹³ Ravno tako brez Gorice.

¹⁴ Razmeroma visoko povprečno število prebivalcev, ki tolminski okraj uvršča npr. pred sežanskega, gre pripisati sorazmerni velikosti čitalniških naselij, kot sta Tolmin in Cerkno, kjer je bil sicer največji kraj Otalež (1399). Najmanjše naselje z narodno čitalnico v tem okraju je imelo 767 prebivalcev (Kobarid).

¹⁵ Zadnji dve vrednosti se nanašata na kraja Jelšane in Dekani, ki sta spadala pod ločeni glavarstvi. Povprečna velikost kraja s slovensko čitalnico po prebivalstvu, in sicer ne glede na pripadnost okraju, bi bila 570. Toda ker smo slovenske dežele spremljali po okrajih, je tudi pokritost za Istro v neposrednem nadaljevanju podana ločeno za Volosko in Koper.

¹⁶ Na Postojnskem je povprečna velikost kraja po prebivalstvu nekoliko večja od tiste na Goriškem.

in glavarstvo Gorica - okolica.¹⁷ Primerjava med najbolj in najmanj pokritim primorskim okrajem je presenetljiva, saj je bila v okraju Gorica - okolica pokritost s slovenskimi čitalnicami po prebivalstvu za skoraj dvajsetkrat večja kot v Istri, kjer je bila ena slovenska čitalnica na 127.453. Vendar slovenski čitalnici nista bili osamljeni. V letih 1866 in 1869 sta bili namreč v Istri ustanovljeni čitalnici v Kastvu in Pulju, kar pomeni, da je bilo čitalništvo živahnejše, kot se zdi na prvi pogled. Da sta obe slovenski čitalnici vzniknili v manjših krajih s pod 1000 prebivalci (Jelšane so četrti najmanjši kraj s čitalnico), pa samo potrjuje domnevo o odpiranju čitalnic v zelo majhnih krajih na narodnostno bolj ali manj izpostavljenih območjih, kjer majhnost očitno ni predstavljala ovire v procesu narodnega osveščanja in je pomembnejšo vlogo igrala prostorska stičnost s tujim/drugim elementom. Od Jelšan je bilo na Primorskem manjše Skopo, na Štajerskem in Kranjskem sta bila manjša samo Benedikt in Šentvid.

Šentvid nad Ljubljano, kjer je vaška čitalnica delovala od leta 1866, je sicer spadal med najmanj pokrite okraje v kranjskem in širšem merilu, medtem ko je bila na Kranjskem in gledano po prebivalstvu čitalniška mreža najgostejša v že omenjenem postojnskem glavarstvu, ki je štelo 41.225 prebivalcev in je imelo šest čitalnic (na eni strani je Podnanos oz. Šembid s 438 prebivalci, na drugi trg Postojna s 1701 prebivalcem), kar da eno čitalnico na 6870 prebivalcev in ga uvršča celo pred glavarstvo Gorica - okolica. Postojna je z okrajem Gorica - okolica ter primorskima glavarstvoma Tolmin in Sežana najbolj primerljiva tudi po prebivalstveni sestavi, saj je čitalniško središče na Postojnskem štelo v povprečju 931 prebivalcev. Razen Postojne in Vipave so imeli vsi kraji na tem območju manj kot 1000 prebivalcev, prav tako so dominirale podeželske čitalnice. Bile so v Senožecah (943) in (Ilirski) Bistrici¹⁸ (670) ter Podragi (584) in Podnanosu. Za postojnskim glavarstvom je po številkah logaško glavarstvo, kjer je bila povprečna velikost kraja s čitalnico po prebivalcu neprimerno večja, in sicer 2502. Vendar je treba upoštevati, da sta bili na Logaškem delujoči čitalnici v Idriji, ki je bila drugo največje mesto na Kranjskem, in Planini. Nekoliko manjša je bila

¹⁷ Jelšane so imele po prvem popisu 428 prebivalcev. V istoimensko občino, ki je spadala pod sodni okraj Castelnovo – Novigrad), so poleg več slovenskih vasi spadali hrvaški kraji Rupa, Šapjane in Lipa. Dekani so imeli 715 prebivalcev in so bili z več manjšimi kraji povezani v občino Rožari, ki je spadala pod največji primorski okraj Koper.

¹⁸ Pridevek Ilirska je Bistrica dobila na začetku 20. stoletja.

povprečna velikost kraja v glavarstvu Kranj, in sicer 2171 (Kranj in Škofja Loka), in v črnomaljskem 1120 (Metlika in Črnomelj). V novomeškem, kamniškem, kočevskem okraju in v okraju Ljubljana - okolica, kjer je bila samo po ena čitalnica, pa 2068, 1868 in 656 ter 361. V Ljubljani s predmestji je po štetju iz leta 1869 prebivalo 22.593 ljudi.

Povprečna velikost naselja s čitalnico na Kranjskem bi bila 1383; podobno kot pri Primorskem, kjer smo izvzeli Trst in Gorico, je bila iz izračuna izločena Ljubljana in so bili upoštevani trgi, vasi in srednje velika naselja, od katerih jih je nekaj že imelo mestne pravice, vendar jih po naselitvenem vzorcu nikakor ni mogoče obravnavati skupaj z deželnimi središči in so se v naši tipologiji znašla v drugi skupini naselij. Ob večini kranjskih glavarstev, ki v povprečnih velikostih naselij s čitalnicami odstopajo navzgor, sta izjemni Ljubljana - okolica in Kočevje, kjer sta bili čitalnici v večkrat omenjenem Šentvidu in v trgu Sodražica s samo 361 oziroma 656 prebivalci. V zadnjem primeru ne gre povsem spregledati niti dejstva, da so bili v glavarstvu Kočevje, kamor je Sodražica spadala politično, oziroma na Kočevskem večinsko prebivalstvo kočevski Nemci, kar bi utegnilo posredno prispevati k narodni dejavnosti na tem koncu. Hkrati vemo, da so bile v večjih mestih kazine, ki so bile večidel nemška zbirališča, vendar to ni spodbudilo kakšne čitalnice več.

Iz primerjave povprečne velikosti krajev na Kranjskem in krajev na Primorskem, in sicer ne glede na to, ali vzamemo povprečja po glavarstvih ali deželno povprečje, lahko ugotovimo, da so bile na Kranjskem za osnovanje čitalnic potrebne nekoliko večje spodbude kot na zahodnem delu etničnega ozemlja. Če se vrnemo k pokritosti kranjskih okrajev s čitalnicami, sta Postojni še najbližje črnomaljsko glavarstvo, ki je imelo 29.646 prebivalcev in dve čitalnici, kar pomeni eno čitalnico na 14.823 ljudi, in glavarstvo Logatec s 35.152 prebivalci in eno čitalnico na 17.576 ljudi. Sledi Ljubljana s predmestji in eno čitalnico na 22.593 prebivalcev. Glavarstvo Kranj s 53.804 prebivalci je imelo eno čitalnico na 26.902 ljudi in mu skupaj sledita glavarstvi Kočevje in Kamnik s po eno čitalnico na 38.106 in 38.204 ljudi. Okrajno glavarstvo Novo mesto je imelo samo eno čitalnico na 44.559 ljudi, v glavarstvu Ljubljanska okolica je bila torej ena čitalnica na 50.519 prebivalcev. Razloge za slabo pokritost naštetih glavarstev je bolj kot v sorazmerni gostoti prebivalstva treba iskati v dejstvu, da je bila Kranjska v primerjavi z ostalimi zgodovinskimi deželami »najbolj« slovenska. V oči bode, da postojnsko in črnomaljsko glavarstvo, ki sta na Kranjskem najbolj pokriti s čitalnicami, rišeta kranjsko-hrvaško mejno črto.

To na Štajerskem naprej riše brežiško okrožje na jugovzhodu. Na Štajerskem je bila velikost krajev s čitalnicami v osmih krajih, ki so Benedikt (262), Vojnik (488), Žalec (553), Vrnsko (586), Ruše (612), Laško (613), Sevnica (670), Ormož (762), pod 1000, nad 1000 prebivalcev so imeli Celje (4224), Ptuj (2361), Slovenska Bistrica (1168), Ljutomer (1074) in Maribor (12.828). Če spet izvzamemo deželno središče ter upoštevamo primerljiva okolja, ki so podeželsko, trško in (malo)mestno, je povprečna velikost čitalniškega naselja na Štajerskem 1083, kar je manj tako od povprečja na Kranjskem kot na Primorskem, kjer povprečno velikost naselja dvigajo številnejši zaledni kraji in ne gre za šibkejšo društveno dejavnost. Povprečne velikosti naselij s čitalnico po posameznih okrožjih se gibajo med 560 (celjsko) in 12.828 (Maribor mesto); vmes si od spodaj navzgor sledijo brežiška (670), mariborska (681), ljutomerska (1074) in ptujaska enota (1561).

Pokritost je bila na Štajerskem največja v sicer najmanjšem med obravnavanimi štajerskimi okrožji, in sicer v Ljutomeru z 20.040 prebivalci in eno čitalnico. Eden od razlogov bi utegnil biti ta, da je mejil na Prekmurje, ki je spadalo pod Madžarsko (deloma pod Železno županijo, deloma pod županijo Zala). Najmanjša je bila pokritost na Brežiškem (sem je spadala Sevnica) s 45.982 prebivalci in eno čitalnico, kjer je čitalnica nastala v sorazmerno majhnem naselju. Za Ljutomerom je Maribor z okolico, kjer je bilo 83.596 prebivalcev in kjer so delovale tri čitalnice (Slovenska Bistrica, Benedikt in Ruše), tj. ena malomestna in dve podeželski, kar pomeni eno čitalnico na 27.899 ljudi. Sledi celjski okraj, ki je bil velik, saj je vključno z mestom štel 122.281 prebivalcev in je imel pet čitalnic (poleg mestne še štiri trške oziroma vaške v Laškem, Vojniku, Žalcu in na Vrnskem), kar bi pomenilo eno čitalnico na 24.456 prebivalcev. Na zadnjem mestu je ptujsko glavarstvo z dvema čitalnicama in 76.835 prebivalci, kar da eno čitalnico na 38.418 ljudi. Ta politični okraj je po prebivalstvu primerljiv z mariborskim, razpon med najmanjšim krajem s čitalnico, ki je Ormož, in največjim, ki je Ptuj, znotraj Štajerske nekoliko spominja na razmerje med Benediktom in Mariborom, na Primorskem in na Kranjskem na Trst in Skopo ali Ljubljano in Šentvid, čeprav so razlike tu znatno večje.

Gledano v meddeželni perspektivi, bi se mesto Maribor po pokritosti znašlo med postojnskim in črnomaljskim okrajem, ki jima sledita Gorica-mesto ter logaški okraj, ki so v skupini najbolj pokritih okrajev, v katerih ena čitalnica pokriva med približno 6000 in 17.000 ljudi. Vanjo padejo goriški, tržaški, sežanski, tolminski okraj in sem bi lahko dali Celovec, kar pomeni, da je največ

najboljše pokritih okrajev na Primorskem, dva na Kranjskem, in sicer oba na mejnih črtah, ter po en kraj oziroma okrožje na Štajerskem in Koroškem. Celjski, mariborski (Ruše, Slovenska Bistrica in Benedikt) in za las tudi ljutomerski kraj bi se znašli ob Ljubljani in Kranju v drugi skupini, v kateri ena čitalnica pokriva od 20.000 do 30.000 prebivalcev, medtem ko bi ptujski in brežiški kraj padla v zadnjo skupino, v kateri so najslabše pokriti okraj, kjer je bila ena čitalnica na več kot 30.000 prebivalcev. Spregledati ni mogoče, da je bil Ptuj med večjimi enotami z več kot 70.000 prebivalci in se je tudi zato znašel v zadnji skupini. Brežiški kraj, kjer je bilo število prebivalcev skoraj dvakrat manjše, pa je bil na stiku s hrvaškim ozemljem in stik s slovanstvom verjetno ni bil tako usoden oziroma spodbuden za čitalništvo kot stik z drugimi narodi. V isti skupini so kočevski, kamniški, novomeški kraj, kraj Ljubljana - okolica ter obe istrski glavarstvi, kjer sta imela slovenski čitalnici Volosko in Koper. Vendar so v Istri dejansko delovale štiri slovanske čitalnice.

V zvezi s Štajersko zbuja pozornost obratno sorazmerje med povprečno velikostjo naselij po posameznih okrožjih in njihovo pokritostjo. Poleg prej omenjenega brežiškega okrožja je dober primer številčen celjski kraj, ki ni bil med najbolj pokritimi¹⁹ in v katerem je bila povprečna velikost kraja samo 560 prebivalcev. To spominja na okraja Ljubljana - okolica in Volosko, ki sta bila izredno slabo pokrita, vendar sta imela čitalnice v naseljih s pod 500 prebivalci. Naštetim okrajem oziroma okrožjem je blizu mariborsko okrožje s povprečjem 681, ki se je znašlo med srednje pokritimi območji. Nasprotno velja za Ljutomer, ki je z malo več kot 20.000 prebivalci in dvema čitalnicama na zgornji meji z najbolj pokritimi slovenskimi okraji, da je bila povprečna velikost naselja po prebivalstvu v tem okrožju za 40 % večja od povprečne velikosti kraja v mariborski okolici. Gledano s stališča demografske strukture to pomeni, da je bila včasih navkljub dobri pokritosti območja za delovanje čitalnice v povprečju potrebna dosti večja populacija. Prav tako velja obratno, da so se čitalnice osnovali v majhnih krajih, ki so pripadali slabo pokritim okrožjem. Od tega vzorca odstopa Ptuj, ki izkazuje šibkost v obeh smereh; najdemo ga med slabo pokritimi območji in čitalnica se pojavi šele v večjem naselju. Predvidljivosti ni tam, kjer manjkajo podatki, in sicer pri koroški Kapli. Celovec bi lahko po karakteristikah postavili ob Maribor ali Gorico.

¹⁹ Med šestimi obravnavanimi štajerskimi okrožji je Celje na 4. mestu, in sicer za mestom Maribor, mariborskim okrožjem in Ljutomerom.

Trinajst čitalnic na Štajerskem se morda ne zdi veliko, saj so bili štajerski okraji med največjimi in je Štajerska štela vsega skupaj 1.131.309 prebivalcev, medtem ko sta imeli v primerjavi z njo Kranjska in Primorska (z Goriško, Tržaškim in Istro)²⁰ 463.273 oziroma 581.078 prebivalcev. Toda upoštevati je treba, da je bilo na Slovenskem Štajerskem šest slovenskih okrožij oziroma okrajev (Brežice, Celje, Ljutomer, Maribor, Ptuj in Slovenj Gradec), tako da je bilo število prebivalcev dejansko nižje, tj. 406.180.²¹ Na Koroškem je bilo po podatkih iz prvega štetja 336.400 prebivalcev.²² Če bi se čitalniški standard določal po številu prebivalstva, iz katerega so izhajali potencialni društveniki in podporniki, na čitalnico, je bil ta v ustavni dobi po pričakovanih najvišji na Primorskem (ena čitalnica na 22.394 ljudi), ki ji sledita Kranjska z eno čitalnico na 27.251 in Štajerska, kjer je bilo za 25 % manj čitalnic kot na Kranjskem, z eno čitalnico na 31.245 ljudi. Na repu je Koroška z eno čitalnico na 168.200 ljudi. Dosti drugače ne bi bilo niti, če bi pritegnili povprečno velikost vaškega oziroma (malo)mestnega naselja s čitalnico po prebivalstvu, ki znaša 1083 za Štajersko, 1173 za Primorsko in 1383 za Kranjsko,²³ ter spremljali pokritost posameznih deželnih okrožij oziroma okrajev. Po zgoraj navedenih kriterijih med najbolj pokrite pade pet primorskih, dva kranjska okraja in eno štajersko okrožje, med srednje pokrite dva kranjska okraja in tri štajerska okrožja, med najslabše pokrite pa dva primorska (istrska), štiri kranjski okraji in dve štajerski okrožji. Na prvem mestu bi bila Primorska, ki bi ji sledili Štajerska in Kranjska (tu je bilo največ slabo pokritih okrajev), vnovič bi bila na zadnjem mestu Koroška.

Čitalništvo ter upravno-politična in sodna delitev ozemlja

Med družbenogeografskimi dejavniki ni mogoče poleg naselitvenih oziroma demografskih vzorcev zaobiti niti upravopolitične in sodne organiziranosti

²⁰ Pri seštevku so upoštevana vsa istrska okrožja: največje Koper (62.149) ter Lošinj (35.917), Poreč (39.460), Pazin (36.569), Pulj (43.545) in Volosko (37.265).

²¹ Ljutomer (25.040), Maribor z okolico (83.596 + 12.828 = 96.424), Ptuj (76.835), Brežice (45.982), Slovenj Gradec (39.618), Celje z okrajem (4224 + 118.057 = 122.281).

²² Poleg mesta Celovec s 15.285 prebivalci je okrožje Celovec - okolica štelo 59.151, kar je primerljivo s tržaškim zaledjem in okrajem Ljubljana - okolica, Šmohor (Hermagor) 17.740, Spittal 43.925, Šentvid na Glini (St. Veit an der Glan) 52.982, Beljak 54.284, Velikovec, kamor je spadala Železna Kapla, 52.533 in Volšperg (Wolfsberg) 40.500.

²³ Koroške ni bilo mogoče obravnavati primerjalno zaradi nerazpoložljivosti podatkov.

naselij in njihovih širših območij, saj je bilo za narodni in kulturni razvoj kraja gotovo pomembno, ali so imela na teh območjih svoje sedeže glavarstva, sodišča, občinske uprave, davčni uradi ipd. Vprašanje, ki se poraja, je, ali pri razvoju čitalništva naštetih faktorji delujejo bolj vsak zase ali je med njimi mogoče zaznati tesnejšo povezanost, kar bi pomenilo, da je na primer na območju s plodovitejšo čitalniško dejavnostjo mogoče pričakovati hkratno prisotnost in medsebojni vpliv več faktorjev. Vnovični pregled čitalnic je pokazal, da v vseh krajih, kjer so odprli čitalnice, niso bili nujno sedeži sodnih okrajev. Zraven je bilo zanimivo spremljati, kateri so bili tisti sodni okraji, kjer je delovalo več čitalnic, ter v katerih političnih okrajih je bilo največ oziroma najmanj sodišč in kako bi to lahko vplivalo na oblikovanje mreže čitalnic. Tržaško z zaledjem je imelo osem, sodni okraj Gorica-okolica, kamor so spadali Gorica, Solkan, Štandrež, Vrtojba in Prvačina, pet društev, v ajdovskem sodnem okraju, ki je spadal pod goriško glavarstvo, so bila tri (Ajdovščina, Branik, Črniče), v kanalskem sodnem okraju, ki je ravnotako spadal pod okrajno glavarstvo Gorica - okolica, samo eno društvo. Eno društvo je imel sodni okraj Sežana, sodni okraj Komen dve (oboje sežansko glavarstvo). V tolminskem sodnem okraju so bile tri čitalnice v Tolminu, Volčah in Kobaridu, medtem ko je imel sodni okraj Cerkno eno čitalnico (oboje glavarstvo Tolmin).

Na kratko: na Primorskem je bila sodno upravljanih približno četrtnina krajev s čitalnicami. Iz medsebojne primerjave primorskih glavarstev vidimo, da je bilo sodno nekoliko bolj razparcelirano tisto, kjer je bila čitalniška mreža po prebivalstvu najgostejša, tj. Gorica - okolica, kjer je osem oziroma devet naselij (če pritegnemo mesto) s čitalnicami pripadalo trem sodnim okrajem. Na Kranjskem je bilo takih naselij, kjer so delovale čitalnice in kjer so bili hkrati sedeži okrajnih sodišč, dve tretjini (Ljubljana, Idrija,²⁴ Kranj, Novo mesto, Škofja Loka, Kamnik, Postojna, Vipava,²⁵ Metlika, Črnomelj, Senožeče in (Ilirska) Bistrica),²⁶ kar pomeni, da sodna organiziranost še zdaleč ni zanemarljiv dejavnik pri pojasnjevanju prostorske distribucije čitalnic. Podobno je bilo na Kranjskem, saj je bilo sodno najbolj razparcelirano glavarstvo, ki velja za najbolj

²⁴ Planina ni imela statusa sodnega okraja in je skupaj z Idrijo spadala pod sodni okraj Logatec, kjer je imel sedež glavar.

²⁵ Pod vipavski sodni okraj sta spadala tudi Podnanos in Podraga.

²⁶ Sodražica, kjer je bila čitalnica, pa je spadala pod sodni okraj Ribnica (glavarstvo Kočevje).

pokrit kranjski in slovenski okraj. Gre za Postojno, kjer je bilo vsega skupaj šest čitalnic, ki so pripadale štirim sodnim okrajem. Sodne organizacijske enote lahko pomenijo več sodnega oziroma pravniškega osebja, ki je poleg učiteljstva, duhovščine, trgovcev, obrtnikov, posestnikov in podjetnikov tvorilo pomemben del narodnobuditeljske srenje. Podobno velja za Štajersko. Naselij z delujočimi čitalnicami, kjer so imela sedeže okrajna sodišča, so dobre tri četrtine. To so Maribor,²⁷ Slovenska Bistrica, Celje,²⁸ Vrankso, Vojnik, Laško, Ptuj, Ormož, Ljutomer in Sevnica.²⁹ Železna Kapla, ki je spadala pod velikovško glavarstvo, in Celovec sta pripadala ločenima sodnima okrajema.

Do podobnih ugotovitev pridemo, če obravnavamo upravno ureditev posameznih okrajev in okrožij. Rahlo od drugih dežel odstopa samo Primorska, kjer sta vseeno imeli status občin dve tretjini krajev s čitalnicami. Poleg Gorice in Trsta, ki sta upravljala okoliške kraje in zaledje, so imeli status občin, v katere je bilo običajno povezanih več vasi, kraji Jelšane, Cerknjo, Kobarid, Volče, Tolmin, Nabrežina, Komen, Skopo, Črniče, Branik, Štandrež, Solkan, Ajdovščina, Kanal, Vrtojba.³⁰ To pomeni, da so čitalnice praviloma nastajale v samoupravnih lokalnih skupnostih oziroma občinah. V tem smislu sta bila izjemna samo kraja Dekani in Prvačina; Prvačina je spadala pod občino Dornberk, ki je imela več prebivalcev kot Prvačina (1491 : 837), in Dekani pod občino Rožari (Rosariòl di sopra/Rožari pri Cerkvi, Rosariòl di sotto/Rožari), ki je po prebivalstvu zaostajala za Dekani (257 : 715).³¹ Na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem so bili vsi kraji s čitalnicami hkrati občine, kar kaže na to, da je treba pri pojasnjevanju vzpostavljanja in prostorske distribucije čitalnic vsekakor upoštevati tudi upravno avtonomnost kraja oziroma območja.

Med spremenljivkami, kot so politična, sodna in upravna organiziranost okrajev oziroma okrožij, ni mogoče preprosto konstatirati kakšnih neposrednih

²⁷ Sem so spadale tudi Ruše.

²⁸ Pod sodni okraj Celje je spadal tudi Žalec.

²⁹ Benedikt je spadal pod sodni okraj Sv. Lenart.

³⁰ Čitalnica je bila v Spodnji Vrtojbi s 603 prebivalci. Nekaj manj jih je štela Zgornja Vrtojba (552). Občina Vrtojba je imela vsega skupaj 2223 prebivalcev.

³¹ Podobno velja za občino Solkan, kjer je bila čitalnica v Solkanu s 466 prebivalci in ne npr. v Lokah (naselje pri Gorici) s 1399 prebivalci, in omenjeno Spodnjo Vrtojbo, saj jo je po prebivalstvu prekašalo Vogrsko (623).

povezav, vendar natančen pregled in obravnava društev dopuščata sklep, da obstaja (naj)močnejša povezanost med sodno in upravno organiziranostjo naselij. Med skupno 58 naselji je 31 takih (53%), ki so bila sedeži sodnih okrajev in občinskih uprav. Da so čitalnice dejansko nastajale v upravnih središčih, se da posredno potrditi, ko si priključimo razpoložljive demografske podatke iz prvega dela poglavja. Središča čitalnic so bila v vseh tistih primerih, ko niso sama tvorila občine in upravno povezovala več krajev, največji kraj po številu prebivalcev v občini. Razen za mestne oziroma trške občine Trst, Gorica, Ljubljana, Maribor, Celovec, Kranj, Škofja Loka, Kamnik,³² Ajdovščina, Črnomelj, Novo mesto, Slovenska Bistrica, Ptuj, Ljutomer in tudi (Ilirska) Bistrica³³ to velja za naslednja naselja, ki so bila sedeži čitalnic, okrajnih sodišč in občinske uprave: Kanal, kjer je živila dobra četrtina vsega prebivalstva v občini, Komen z dobro tretjino prebivalstva, in Tolmin, kjer je živila sicer samo petina vsega prebivalstva, pri čemer je treba upoštevati, da je bila občina Tolmin med bolj razdrobljenimi in je upravno povezovala 12 krajev bližnje okolice. V občini Postojna je bila čitalnica v istoimenskem trgu, kjer je živila skoraj polovica vsega prebivalstva, medtem ko je bila druga polovica v devetih okoliških vaseh (skupaj 3606). Podobno velja za občino Vipava, v občini Senožeče (sem so spadale še Gabrče) je v Senožečah živilo 90% prebivalstva. V občini Idrija je bila čitalnica v največjem kraju, ki je seveda Idrija, v kateri je bilo skoncentrirano skoraj vse prebivalstvo (3813 od skupno 3937); preostalih nekaj občanov je živilo v Zgornji in Spodnji Kanomlji (tu so bili po prvem popisu samo štirje prebivalci v eni hiši) ter v Jeličnem Vrhu. V dosti manjši občini Metlika s 1331 prebivalci je bila čitalnica v Metliki, kjer je bilo 90% vsega prebivalstva. Na Štajerskem so bili kraji s čitalnicami v povprečju manjši od krajev na Kranjskem, toda čitalnice so bile v občinskih središčih, ki so bila največji kraji v občini in so Vransko (z dobro tretjino vsega prebivalstva v občini), Vojnik, Laško, Ormož (sem je spadala še Dobrova) in Sevnica, v kateri je bila dobra tretjina vsega prebivalstva. V občini Vojnik, ki je bila po velikosti primerljiva s Postojno, je bila v kraju Vojnik res samo petina prebivalstva, kar je povezano z njeno veliko razdrobljenostjo, saj je občino Vojnik tvorilo 25 vasi. V občino Laško je spadalo 23 krajev z 2969 prebivalci in v Laškem je prav tako živila ena petina prebivalstva. Na seznamu med

³² Kamnik, Škofja Loka in Kranj so imeli s pred- oz. primestji primerljivo število prebivalcev. Po popisu iz leta 1869 so številke znašale 2178, 2298 in 2326.

³³ Okoliški kraji, kot so Trnovo, Čelje, zemljiški gospostvi Jablanica, Prem itd., so bili samostojne občine.

občinami izstopa Cerkno, saj je bila čitalnica v trgu Cerkno in ne v večjem in bližnjem naselju Otalež. Je pa bil v Cerknem sedež sodnega okraja, občine in davčnega urada.

Čitalništvo ter razvitost mreže srednjih in višjih šol

V nadaljevanju poglavja si bomo pogledali, kako je bilo v ustavni dobi z razvirstjo šolske mreže³⁴ na Slovenskem, kako se povezuje s prostorsko razmestitvijo čitalnic in ali je mogoče dognati povezave z drugimi obravnavanimi dejavniki. Obstoječo in na novo oblikujočo se šolsko mrežo so sestavljale trivialne, glavne šole in normalke, na katerih so potekali tečaji za učitelje, ki jih najdemo med društveniki, nižje in višje srednje realne šole in gimnazije ter redkejšje višje (tehnične) in visoke šole (univerze) s študijem filozofije, teologije, prava in medicine. Ponekod so bile (obrtne) šole, na katerih so se izobraževali za poklice (Medveš 1999: 86). Trgovci in obrtniki so predstavljali eno izmed pomembnejših plasti društvenikov, ki so se jim pridružili posestniki in gospodarstveniki, veliko je bilo intelektualcev ali polintelektualcev, kot so šolniki (učitelji, profesorji), uradniki, duhovniki, pravniki in politiki, in nekateri člani so bili iz umetniških poklicev (književniki, kulturniki, slikarji).

Na Primorskem je bilo v 60. letih, ki so najplodovitejše obdobje čitalniške dejavnosti, možno šolanje na meščanskih šolah, realkah in gimnazijah. Šolska dejavnost je bila v tem prostoru na več stopnjah in smereh dobro razvita že v letih pred čitalniškim obdobjem (konec 18. stoletja), kar ni bilo brez pomena za intelektualni razvoj primorskega življa. Kmalu po sprejetju splošnega šolskega reda 1774, ki je prinesel obvezno šolanje od šestega do trinajstega leta, so v tržaškem zaledju, tj. v Škednju (1780), na Katinari (1791), v Devinu (1793), na Proseku (1795) in Opčinah (1798), zrasle trivialke. Šolska mreža se je od 19. stoletja izpopolnjevala (babiška šola 1815, kmetijska šola 1842, moško učiteljšče, realna in navtična akademija 1817). V 60. letih je v Trstu naprej delovala

³⁴ Glavni vir za srednje in višje šolstvo je predstavljalo delo Vlada Schmidta (1963). Izvleček iz knjige je v namene raziskovalnega projekta *Prostor slovenske literarne kulture* pripravil sodelavec Marjan Dolgan. Zato v nadaljevanju vir ne bo vsakič posebej naveden.

gimnazija,³⁵ ki je bila od 1851 osemrazredna z nemškimi učnimi jeziki. Leta 1852 je na njej slovenščina – drugače od nižje realke,³⁶ kjer ni bila obvezna – postala obvezni predmet za slovenske dijake. Poleg realne in navtične akademije je bilo med šolami višje stopnje semenišče s teološkim študijem, iz katerega je izhajala duhovščina in ki je bilo ustanovljeno po letu 1849. Delovalo je do leta 1875, ko je bilo mogoče študirati na semeniščih v Ljubljani in Gorici. V Trstu je bilo tudi učiteljsko, ki so ga 1875 preselili v Koper, tako da so bile na Primorskem šole za poklicno usposabljanje učiteljev v Kopru, Trstu in Gorici.

V dobi razmaha čitalništva, v letih 1864/65, je bila v Trstu odprta moška pripravnica za učitelje. V Gorici se je slovenščina na nižji šoli oziroma normalki uporabljala od začetka 19. stoletja (1808) oziroma od 1815/16, ko so bili odprti slovenski oddelki in se je začel pouk odvijati v nemščini in slovenščini,³⁷ kar ni veljalo za vse šole. Na srednji in višji stopnji šolanja je vlogo pri uveljavljanju slovenščine odigrala višja realka v Gorici, na kateri slovenščina še v 50. letih ni bila obvezna in je to postala v sredini 60. let (1865), ko se je šola preoblikovala v popolno višjo osemletko.³⁸ Tačas je v Gorici že delovala čitalnica, ki je bila odprta leta 1862 in se ji je leta 1864 pridružila čitalnica v Ajdovščini. So pa vse ostale čitalnice v okraju Gorica - okolica nastale po letu 1865, ko se je vsaj formalno izboljšal položaj slovenščine v šolah, in sicer v letu 1867 v Solkanu, Kanalu, Braniku in Črničah, 1868 v Vrtojbi, 1869 v vaseh Štandrež in Prvačina. V sežanskem in tolminskem okraju so razen v Tolminu, kjer je bila čitalnica ustanovljena leta 1862, čitalnice povečini nastajale od sredine 60. let; 1866 v vasi Skopo na Krasu, 1867 v Volčah, 1869 v Kobaridu, Cerknem in Komnu. V Trstu in njegovi okolici so odpirale vrata od 1861. leta.

Z začetka ustavne dobe (1861 in pred tem 1849) je potrjen odlok o slovenskem pouku za Slovence, ki ga je gubernij izdal že 1846. Tako kakor v Trstu je med višjimi šolami v Gorici delovalo semenišče, katerega ustanovitev sega v leto 1757. Leta 1818 so na njem uvedli dveletni filozofski in teološki študij in

³⁵ Ustanovljena 1620 kot jezuitska, odpravljena po letu 1773; 1792 so jo obnovili frančiškani in je 1807 postala petrazredna.

³⁶ Ustanovljena 1849 kot nižja dvorazredna in je 1870 postala popolna višja osemletna.

³⁷ V Trstu celo trijezično (nemško, slovensko, italijansko).

³⁸ Realca je bila ustanovljena 1849 (nižja dvorazredna) in je postala popolna višja osemletka 1860.

je postal semenišče za vse primorske škofije. Slovensko so na njem poučevali od leta 1869, čeprav je tudi pomembno vedeti, da je bila slovenščina na modroslovnem učilišču od 1847/48 in na gimnaziji od 1849/50, ko je postala osemrazredna³⁹ in so se morali slovensko obvezno učiti vsi dijaki, katerih materni jezik je bila slovenščina. Kljub močnemu italijanskemu pritisku in dejstvu, da se je zasebno, poklicno in strokovno šolstvo na Tržaškem in Goriškem izraziteje krepilo šele od 80. in 90. let 19. stoletja, so torej srednje in višje šole, ki so ponujale splošno izobrazbo in so z opravljeno maturo tlakovale pot na višji študij, prispevale tako h krepitvi sloja intelektualcev kot k boljši povezanosti slovenske skupnosti na robu etničnega ozemlja in bujenju narodne zavesti, ki je bila pomembno gonilo društvene dejavnosti. Zato ne čudi, da je bilo čitalništvo na Goriškem in Tržaškem také bogato.

Razvitost šolske mreže, pomembne za izobraževanje, krepitev narodne zavesti in utrjevanje rabe slovenščine v javnih položajih, je bila dobra na Kranjskem. Tako za Primorsko kot za Kranjsko velja, da mreža ni bila razsrediščena. V Ljubljani je bila državna gimnazija,⁴⁰ ki je v 60. letih⁴¹ postala osemrazredna. Gimnazijski oziroma licejski študij je obsegal teološke in filozofske študije – filozofijo so priključili gimnaziji kot 7. in 8. razred –, tako da je pravzaprav imel akademske poteze in je pripravljal za študij na univerzi.⁴² Izobraževanje je na višji oziroma licejski ravni ponujala realka, ki je veljala za bolj praktično usmerjeno šolo in je bila ustanovljena 1849 kot nižja dvorazredna šola. Od 1865 je bila to osemrazredna (nemška višja) šola.⁴³ Med šolami višje stopnje je delovalo

³⁹ Tudi ta gimnazija je bila ustanovljena 1620 kot jezuitska, med letoma 1780 in 1810 so jo upravljali piaristi in je po 1807 postala šestrazredna. Ko so 1811 odpravili licej in gimnazijo, so ustanovili kolegij.

⁴⁰ Ustanovljena je bila 1597 kot jezuitska; po 1773, ko so razpustili jezuitski red, je postala državna gimnazija (do 1849), ki je obsegala filozofski in teološki študij. Po ustanovitvi generalnih semenišč v Gradcu in Innsbrucku so 1762 v Ljubljani odpravili teološki študij, 1785 oba letnika filozofije, ki so jo obnovili 1788. Gimnazija je 1807 postala šestrazredna, po 1849 osemrazredna, poslovenila se je 1918 (I. gimnazija).

⁴¹ Od 1849 (do 1958).

⁴² Kdor je hotel nadaljevati univerzitetni študij, je moral dokončati samo še tretje leto filozofije na univerzi.

⁴³ Z državno gimnazijo sta se poslovenili 1918. 1930 se je iz nje oblikovala I. realna gimnazija.

učiteljske, ki se je leta 1867 preoblikovalo iz nekdanje izobraževalnice za učitelje pri normalki,⁴⁴ kar ni nič neobičajnega, če upoštevamo, da so na normalkah oziroma meščanskih šolah v deželnih središčih že prej potekali kurzi za učitelje (Medveš 1999: 86). Šolniki so bili pogosto vidnejši člani (ustanovnih) odborov čitalnic. Konkretno pri Ljubljani bomo med ustanovniki izmed šolnikov našli Ivana Macuna, trgovce, obrtnike, posestnike in različne (pol)intelektualne poklice (pravniki, uradniki, zdravniki, publicisti, politiki). Bodoči bogoslovci oziroma duhovniki so se v Ljubljani lahko izobraževali na semenišču (1708), na katerem so 1791 obnovili popoln štiriletni teološki študij, iz katerega se je kot škofijski zavod leta 1848 osamosvojila teološka fakulteta. Tu ima svoje korenine zasebna škofijska gimnazija (1905) v Šentvidu pri Ljubljani, v kateri je bila slovenščina učni jezik in je bila edina povsem slovenska gimnazija v Avstro-Ogrski. V Šentvidu, ki velja za tretje najmanjše naselje s čitalnico, je bila 1866 odprta čitalnica in je med ustanovniki imela dva duhovnika: Blaža Potočnika, ki je bil župnik, literat in publicist, ter kaplana Alojzija Stareta; pridružili so se jim obrtnik oziroma zlatar, podobar in dva posestnika.

V drugem največjem mestu na Kranjskem, Idriji, kjer je bila čitalnica od leta 1866, v 60. letih še ni bilo gimnazije, zaradi česar sklepamo, da so bili med obravnavanimi dejavniki za razvoj čitalništva na Idrijskem pomembnejši politični, sodni, upravni faktorji in naselitveni vzorec (občina Idrija, ki je bila pod pristojnostjo logaškega glavarstva, je leta 1869 štela 3937 prebivalcev). Zgornjo je tudi to, da je bil idrijski sodni okraj na Kranjskem blizu glavarstvu Postojna, kjer je bilo čitalništvo najbolj razvito, in ni mogoče izključiti niti meddeželnih vplivov. Kranjska glavarstva je na zahodu »ščitila« Goriška, ki je risala etnični rob in je imela razvito čitalniško dejavnost.

Drugače od Idrije je Kranj imel gimnazijo. Kranjska čitalnica je delovala od leta 1863, kar je dve leti po ustanovitvi nižje klasične gimnazije z nemškim učnim jezikom, ki ga je v 70. letih 19. stoletja zamenjala slovenščina.⁴⁵ Gimnazija,

⁴⁴ Od 1803 do 1810 so potekali pedagoški tečaji. Žensko učiteljske se je osnovalo 1870 in je postalo samostojni zavod v 20. letih 20. stoletja. Na začetku 30. let je postalo mešano učiteljske in študij se je podaljšal.

⁴⁵ Ustanovitev gimnazije (dvorazredna), ki je bila že 1811 odpravljena, sega v leto 1810. Leta 1870 se je gimnazija iz klasične preoblikovala v realno gimnazijo; hkrati je postala prva gimnazija na Slovenskem s slovenskim učnim jezikom, nemščina pa je bila učni predmet.

ki je dajala splošno izobrazbo in je bila odskočnica za morebitni študij na univerzi, je bila na Kranjskem v Novem mestu in se je v osemrazrednico preoblikovala pred čitalniško dobo (1855).⁴⁶ V Kamniku je delovala frančiškanska gimnazija province Sv. Križa Slovenije, samo da zasebna.⁴⁷ Če osvežimo ugotovitev, da so bile v perspektivi demografije za osnovanje društev posebej na Kranjskem potrebne večje spodbude kot na zahodnem ali vzhodnem delu etničnega prostora, je mogoče predpostavljati in vsaj deloma verificirati hipotezo, da so na Kranjskem pomembnejšo vlogo pri izobraževanju in spodbujanju narodnega življenja odigrale šole.

Kar se tiče nižjega in višjega srednjega šolanja, razen v Idriji to tačas ni bilo mogoče ne v Škofji Loki ne v belokranjskem glavarstvu Črnomelj. Vendar je Škofja Loka spadala pod glavarstvo Kranj, kjer je bila gimnazija, črnomaljsko glavarstvo je bilo blizu novomeškemu, v katerem je bila tudi srednja šola. Podobno kot Idrija⁴⁸ zbujajo nekaj več pozornosti na Kranjskem Postojna, saj ni imela mreže srednjih in višjih šol, a je imela nekaj šolske tradicije; v Napoleonovem času (1810) je v Postojni delovala gimnazija, ki je bila 1811 kolegij, odpravljen kmalu po odhodu Francozov (1813). Zato je bil za čitalništvo gotovo pomembnejši njen mejni položaj – na Kranjskem je na jugu podoben položaj imelo črnomaljsko glavarstvo –, saj je bila na obodu Kranjske in se je zahodno stikala z Goriško, kjer predpostavljamo medsebojne vplive. Glavarstvo Postojna, ki je obsegalo še sodne okraje Planina, Senožeče, Lož, Bistrica, je poleg tega na Bistriškem mejilo na slovenski del Istre. V neposredni bližini Bistrice je bila narodna dejavnost živahna v Jelšanah, ki so spadale pod glavarstvo Volosko (sodni okraj Castelnovo) in kjer je narodno društvo svoja vrata odprlo leta 1867.

Na Spodnjem Štajerskem so bile v ustavni dobi nižje, višje srednje in višje šole v Mariboru, Celju, na Ptujju in v Ljutomeru. Maribor je imel podobno kot Ljubljana in Gorica gimnazijo, realko, semenišče in učiteljsiše. Na gimnaziji v Mariboru so se slovenski razredi (nižja gimnazija) pridružili nemškimi šole

⁴⁶ Nastala je kot frančiškanska gimnazija (1746). Nato je postala petrazredna (1807). Leta 1811 jo je zamenjal kolegij, ki je v zmanjšanem obsegu opravljal nalogo gimnazij in licejev. Realna višja gimnazija je bila tako kot v Kranju ustanovljena 1870.

⁴⁷ Ustanovljena 1821 s sedežem v Gorici, do 1877 s pravico javnosti.

⁴⁸ V Idriji je (trirazredna) gimnazija delovala do prihoda Francozov (1784–1797) in nato od 1807 do 1811. Med letoma 1823/24 in 1827 je bil odprt prvi razred nižje gimnazije.

1889, tako da gimnazija v 60. letih še ni bila poslovenjena,⁴⁹ temveč je imela dotlej razmeroma dolgo tradicijo. Njeni začetki segajo v leto 1758,⁵⁰ ko je bila ustanovljena kot jezuitska, in je na začetku 19. stoletja (1807) postala petrazredna. Za izobrazbo na nižji srednji stopnji je skrbela realka, ki je bila ustanovljena leta 1850 in se je po letu 1870 preoblikovala v popolno osemletno višjo realko.⁵¹ Semenišče, ki je dajalo bogoslovce in duhovnike, je bilo v Mariboru odprto po letu 1849. Bodoči učitelji so se lahko v ustavni dobi, in sicer od 1862, izobraževali na dvoletnem učiteljišču, na katerem je bila slovenščina učni jezik. Učiteljiščna šola je imela podlage v t. i. preparandiju, trimesečnem tečaju za učitelje ljudskih šol (ustanovljenem leta 1802; do 1849), ki se je leta 1850 razširil v enoletno učiteljiščno šolo. V okrožju Maribor - okolica, kjer so v 60. letih delovale štiri čitalnice, položaj slovenščine kot učnega jezika ni mogel biti čisto brez pomena ne pri krepitvi njegove javne vloge ne narodne zavesti, sploh če primerjamo s stanjem leta 1869, ko se je šola preoblikovala v triletno učiteljišče z nemškimi učnimi jeziki.⁵² Ruše, ki so bile med najmanjšimi naselji s čitalnicami, v tem času niso imele šole. V najslabšem položaju so bile med okraji oziroma okrožji Brežice, kjer je bila med dejavniki narodno-kulturnega življenja bolj pomembna mejna lega. Da včasih celo tam, kjer je obstajala šolska ponudba, ne gre pripisovati prevelikega pomena šolam, priča glavarstvo Ptuj. Čitalnici na Ptuj in v Ormožu sta delovali od 1863/64 in 1868, deželna nižja realna gimnazija pa je bila na primer ustanovljena 1869. Drugače je v primeru Prlekije. Čitalnica v Ljutomeru je delovala od 1868, medtem ko je bila meščanska šola, iz katere je leta 1870 nastala nižja realna šola, ustanovljena že 1861. Na Celjskem, kjer je bilo pet čitalnic, sta izobraževalno poslanstvo na nižji in višji srednji stopnji izpolnjevali realka⁵³ in gimnazija (ust. 1808). Leta 1895 so na njej ustanovili slovenske razrede. Celovec je imel teološki študij, obnovljen na začetku 19. stoletja (1801), gimnazijo in realko,⁵⁴ ki sta bili v dobi čitalnic popolni osemletni šoli.

⁴⁹ To se je zgodilo 1918.

⁵⁰ Vmes je doživela več sprememb. Leta 1773 so jo razpustili, 1775 so jo obnovili in od 1781 so jo vodili piaristi. Svetni učitelji so na njej poučevali od leta 1790.

⁵¹ Podobno kot (klasična) gimnazija se je poslovenila 1918.

⁵² Leta 1874 je postala štiriletna. Iz nje je prav tako 1918 nastalo moško učiteljišče, ki je delovalo do začetka 2. svetovne vojne. Tu ima korenine III. gimnazija Maribor.

⁵³ Ustanovljena 1849 kot nižja dvorazredna.

⁵⁴ Gimnazija je postala osemletna 1849. Ustanovitev jezuitske gimnazije sega v leto 1604. Leta 1773, ko so razpustili jezuitski red, je postala državna in 1807 šestrazredna. Realka pa je bila 1849 ustanovljena kot nižja dvorazredna.

Prikaz srednjega in višjega šolstva za Štajersko kaže, da so imela razen Brežic (Sevnica) vsa okrožja, kjer so bile čitalnice, šole različnih stopenj. To je pomembno tako z vidika razvoja slovenske kulture in oblikovanja narodne zavesti, ki je bila podlaga za snovanje čitalnic, kot z vidika izobraževanja dejavnih članov čitalnic, med katerimi je bilo veliko šolnikov. V nasprotju s tem se je pri brežiški enoti za pomembnejšo izkazala lega, saj je skupaj s Črnomljem, Metliko, Novim mestom na (jugo)vzhodu ter Ljutomerom in Ptujem na (severo)vzhodu risala slovensko-hrvaško oziroma slovensko-madžarsko mejno črto. Večjo vlogo kakor šolam bi bilo mejni legi mogoče pripisati pri Ormožu. Naslednja ugotovitev je, da se na Štajerskem sorazmerna razsrediščenost šolske mreže povezuje s sorazmerno majhnim naselitvenim vzorcem; čitalnice so bile večidel v krajih z manj kot 1000 prebivalci. Med društvenimi dejavniki sta se na Slovenskem Štajerskem izkazala za precej pomembna sodna in upravna delitev ozemlja. Tri četrtnine štajerskih čitalniških središč so bile hkrati sedeži sodnih okrajev in vsa čitalniška središča so bila sedeži občinskih uprav, kar pomeni, da so bile čitalnice v upravnih središčih občin.

Obravnani dejavniki se lahko povezujejo še drugače. Na Kranjskem je šolska infrastruktura segla samo v nekatera središča. Poleg Ljubljane so imeli višje srednje šole Kranj, Kamnik in Novo mesto, kar ne pomeni, da sem ni hodilo okoliško in drugo prebivalstvo. Zanimivo je, da gre v vseh treh primerih za čitalniške lokacije, kjer koncentracija prebivalstva presega deželna povprečja, tako da značilnosti šolske mreže in naselitveni vzorec – sodeč po prebivalstvu so bile torej potrebne večje spodbude kot na primer na Štajerskem in Primorskem – konvergirata drugače kot zgoraj. Sklepamo lahko, da so tu v primerjavi z narodnostno bolj izpostavljenimi okraji, kjer so bili potrebni bistveno manjši demografski vložki, več pomena za narodno dejavnost imele obstoječe vzgojno-izobraževalne ustanove. Pri obravnavi učinkovanja različnih dejavnikov je Kranjska bližje Štajerski, ko govorimo o sodni razparceliranosti političnih okrajev/okrožij in upravnem statusu naselij s čitalnicami, saj sta bili na Kranjskem dve tretjini čitalniških središč hkrati sedeži sodnih okrajev in v njih je imela svoj sedež občinska uprava. Za Koroško, kjer je bilo šolanje v deželnem središču mogoče na vseh stopnjah, je težje prepričljivo potrditi prepletenost naštetih dejavnikov, a ni mogoče spregledati, da sta imela Celovec in Železna Kapla, ki sicer ni tvorila samostojnega sodnega okraja, ločeni občinski upravi.

Na Primorskem mreža srednjih in višjih šol ni bila tako razsrediščena kot na Štajerskem, saj so bile te samo v Gorici in Trstu, kjer je bilo največ čitalnic na

Primorskem. To Primorsko približuje Kranjski in daje pri pojasnjevanju prostorske distribucije čitalnic večji pomen šolstvu na obeh omenjenih območjih. Obenem vemo, da so bile na Primorskem podobno kot na Štajerskem čitalnice povečini na podeželju, tj. v manjših krajih. Značilnost šolske mreže in naselitveni vzorec sta pri Primorski v bistvu kombinacija zgornjih dveh vzorcev (Štajerska: sorazmerna razsrediščenost šolske mreže in majhen naselitveni vzorec, Kranjska: sorazmerna sredotežnost šolske mreže in večji naselitveni vzorec), za katerega je značilna sredotežnost šolske mreže in majhen naselitveni vzorec. Rečeno drugače, so bili na Primorskem – v primerjavi s Kranjsko – potrebnejši manjši demografski vložki, tako da gre večji pomen kot vzgojnoizobraževalnim dejavnikom pripisati strateški mejni legi na stiku z italijanskim elementom in večjim narodnointegrativnim potrebam. V prid vplivnosti mejnega položaja nasproti drugim dejavnikom govori dejstvo, da ni bila tako odločilna niti sodna organiziranost primorskih okrajev, saj so bila naselja, kjer so bile čitalnice in sedeži sodnih okrajev, v manjšini. Tržaško, ki ni bilo ne med sodno ne med upravno najbolj razdrobljenimi območji, je imelo osem čitalnic. Drugače je pri Goriški (vsa tri glavarstva), ki je v tem smislu bližje Kranjski ali Štajerski. Tu je 16 (od skupaj 26) primorskih čitalnic pripadalo sedmim oziroma osmim okrajem. Vendar se podobno kot na Tržaškem sodna ureditev spet ni izkazala za tako odločilen dejavnik, saj je bilo samo pet (od 16) krajev s čitalnicami, tj. ena tretjina, hkrati sedežev okrajnih sodišč. V Istri ne naselje Jelšane ne naselje Dekani nista bila sedeža okrajnih sodišč. Drugače od okrajnih sodišč je imela občinska uprava sedež v dveh tretjinah krajev s čitalnicami. V tem se Primorska, Štajerska, Koroška in Kranjska skorajda ne razlikujejo. Med obravnavanimi dejavniki, ki se pri posameznih okrajih in na deželni ravni povezujejo različno, je to najbolj prekriven dejavnik.

Ob veliki večini primerov, ki jih je mogoče sorazmerno dobro razložiti skozi delovanje in součinkovanje različnih dejavnikov, nekateri primeri ostajajo uganaka. Ilustrativen primer je na (severo)vzhodnem delu ozemlja Ormož, ki ni imel šole (šoli sta bili na Ptuj in v Ljutomeru), in je večja vloga pripisana narodnostnemu stiku (npr. slovensko-madžarski), ki je v sorazmerno majhnih krajih spodbudno deloval na čitalniško dejavnost. Z Ormožem je po številu prebivalcev primerljiva (Ilirska) Bistrica na jugozahodu, kjer prav tako ni bilo šol, a iz lege ni mogoče dovolj prepričljivo razložiti čitalništva, saj je bila severna Istra tudi slovenska, na zahodu pa je bila tako ali tako Goriška. Ponuja se več možnih odgovorov. Za tovrstne primere je mogoče večjo vlogo pripisati meddeželnim

oziroma medokrajnim vplivom; Bistrica je spadala pod okrajno glavarstvo Postojna, ki je bilo v najbolj slovenski deželi, vendar obenem na meji z narodnostno bolj izpostavljeno Primorsko. Pozabiti ne gre niti na zavzetost nekaterih posameznikov, ki je ne bo mogoče izmeriti, a si delovanja narodnokulturnih društev brez njih ni mogoče predstavljati. Podobno bi veljalo za kranjsko glavarstvo Logatec, ki ni bilo strateško izpostavljeno, saj ga je na zahodu ščitila Goriška, in bi lahko govorili o nekakšnem verižnem vplivanju med bližnjimi okraji Istra–Postojna–Goriška–Logatec. Sta pa bila tako Bistrica kot Ormož in sploh večina krajev s čitalnicami sedeži sodnih okrajev in občinskih uprav. Zato bi lahko naselja, kjer so bile čitalnice, brez večjih špekulacij označili kot središča upravnega, političnega in kulturnega življenja.

Literatura

- COSTA, ETBIN HENRIK, 1869: Statistični pregled vseh slovenskih čitalnic. V: *Letopis Matice slovenske*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 282–296.
- MEDVEŠ, ZDENKO, 1999: Šolstvo. V: Dušan Voglar idr. (ur.): *Enciklopedija Slovenije*. 13. zv. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 86.
- Orts-Repertorium des Herzogthumes Kärnten. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Bearbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission*, 1872. Dunaj: Carl Gerold's Sohn.
- Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Bearbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission*, 1872. 1. in 2. zv. Gradec: Grazer Zeitung.
- Orts-Repertorium von Triest, und Gebiet Görz, Gradisca und Italien. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Bearbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission*, 1873. Dunaj: Carl Gerold's Sohn.
- Orts-Repertorium des Herzogthumes Krain. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Bearbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission*, 1874. 1. in 2. zv. Ljubljana: Ign. von Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- PERENIČ, URŠKA, 2010a: *Empirično-sistemsko raziskovanje literature: Konceptualne podlage, teoretski modeli in uporabni primeri*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- , 2010b: Kulturno življenje v društvih sredi 19. stoletja in njihova vloga pri oblikovanju literarnega polja. V: Irena Novak Popov (ur.): *Vloge središč: konvergenca regij in kultur*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. Str. 233–244.

- , 2011a: Literaturnaja žizn' v 1860-e gg. v Slovenii skoz' prizmu dejatel'nosti čitatelej. Prev. N. S. Pil'ko i J. A. Sozina. V: K. V. Nikiforov (ur.): *Slovenica. 1, Istorija i perspektivy rossijsko-slovenskib otnošenij*. Sankt Peterburg: Aletejja. Str. 190–211.
- , 2011b: The Literary Activities of Mid-nineteenth-century Politico-cultural Societies: A Systemic Approach. *Slovene Studies* 33, št. 1, str. 61–71.
- , 2012: Čitalništvo v perspektivi družbenogeografskih dejavnikov. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 365–382.
- PRIJATELJ, IVAN, 1955: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina: 1848–1895*. Ljubljana: DZS.
- REISP, BRANKO, 1988: Čitalništvo. V: M. Javornik idr. (ur.): *Enciklopedija Slovenije*. 2. zv. Ljubljana: MK. Str. 137–138.
- SCHMIDT, VLADO, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. 3. zv. Ljubljana: Delavska enotnost.

Prostor literarnih ustanov in društev: gledališča, dramatična društva, narodni domovi

MARKO JUVAN

Zgodovinski uvod

GLEDALIŠČE – KOT STAVBA, MEDIJ, USTANOVA in/ali igralski ansambel – je poglavitna oblika posredovanja in družbenega življenja dramatike, ene od literarnih nadzvrsti.¹ Gledališče je v primerjavi s tiskom tesneje vpeto v konkreten družbeni prostor in geolokacije: dramske tekste oživljajo igralci v fizično določenem prostoru, v tem ali onem kraju, pred neposredno navzočim občinstvom.

Kot sklepamo iz preglednih spisov zgodovinarjev slovenskega gledališča Antona Trstenjaka (1892: 7–23) in Dušana Moravca (1995: 233–235), so bile na slovenskem etničnem prostoru spektakelske prakse od srednjega veka do izteka 17. stoletja zvečine bodisi alohtone in nomadske, bodisi sporadično vključene v versko življenje, bodisi v oblike razvedrila za višje stanove ali v obrobno ljudsko kulturo. Raba zgodovinskih zvrsti in dialektov slovenščine v gledaliških predstavah vse do sredine 19. stoletja ni imela kontinuitete. Posamezna poslopja, ki so bila na ozemlju današnje Slovenije ali tik ob njem namenjena gledališkim uprizoritvam, so Rimljani sicer zgradili že v antiki (Virunum, Emona, Tergeste),² prva izpričana gledališka stavba na Slovenskem pa je poznosrednjeveška,

¹ Gledališče pa – tudi na Slovenskem – ni bilo rezervirano zgolj za dramatiko, ampak je dajalo prostor tudi glasbenim in plesnim predstavam: operam, operetam, spevoigram itn.

² Razvaline, ki so jih 1714 izkopali na Mirju, so pokazale sledi emonskega amfiteatra ob Ljubljani, o katerih poroča tudi Dolničar (Trstenjak 1892: 7).

zgrajena je bila okoli leta 1400 v Kopru. Gledališče v srednjem in zgodnjem novem veku je bilo v glavnem domena potujočih tujih gledaliških skupin ali pa postranska dejavnost domačih samostanskih redov in ustanov cerkvenega šolstva. Nekoliko vztrajnejše gledališke pobude so na Slovenskem zato vse do konca 18. stoletja praviloma povezane na eni strani z ljudskimi prazničnimi koledarji, na drugi pa z vznikanjem šolskih ustanov, prek katerih so se formirale razmeroma tanke plasti izobraženstva, dolga stoletja pretežno duhovniškega. Od začetka 17. stoletja naprej so jezuiti in njihovi dijaki ob cerkvenih praznikih ali ob drugih svečanih priložnostih redno uprizarjali nabožne dramske zvrsti (npr. pasijonske igre) in posvetne zgodovinske ali mitološke »komedije«. Nastopali so zvečine v latinščini, a tudi v nemščini in celo v slovenščini. Slovenski jezik je bil ponekod v rabi ne samo v posameznih prizorih, ampak izjemoma v celotni predstavi. Trstenjak (1892: 20), Jože Koruza (1991: 111–118) in Moravec (1995: 233) tako omenjajo rabo slovenščine v celovškem jezuitskem gledališču na začetku 17. stoletja, v igri o raju, uprizorjeni 6. februarja 1670 v Ljubljani, ali v igrah, ki so jih v Rušah uprizarjali med letoma 1680 in 1722. Šolske igre, ki so jih jezuiti uprizarjali v prostorih kolegijev v Ljubljani (tam od 1602 naprej), Celovcu in Gorici, so v glavnem temeljile na bibličnih snoveh in strogih poetoloških pravilih, služile pa so humanističnemu izobraževanju dijakov (v retoriki, zgodovini in teologiji), pa tudi reprezentanci (predstave so obiskovali starši dijakov, plemiči ipd.). S svojim verskim gledališčem (z božičnimi, velikonočnimi in pasijonskimi igrami), ki je barokiziralo srednjeveško tradicijo, pa so jezuiti na prostem z razkošnostjo spektakla in v duhu protireformacijske pastorale h katoliški Cerkvi pritegovali širše občinstvo (Trstenjak 1892: 8–11; Koruza 1991: 109).³ Na mestnih trgih in ulicah so uprizarjali pasijonske procesije in sorodne zvrsti tudi kapucini in druge samostanske bratovščine. Takšne sprevode, v katerih je nastopala množica akterjev in ki so pritegovali občinstvo od blizu in daleč, so poleg Ljubljane poznali še drugi kraji, na primer Novo mesto, Kranj in Škofja Loka (Trstenjak 1892: 11–20; prim. tudi Kuret 1981: 82–89). Prav Romualdov *Škojeloški pasijon* (1715–1721), napisan za takšne poulične procesije, je prvo znano dramsko besedilo v slovenščini.

Dramsko-gledališka dejavnost koroških bukovnikov v slovenskem koroškem dialektu je bila na prehodu iz 18. v 19. stoletje vpeta v ljudsko kulturo in

³ Pri tem so si dijaki, ki jim je bilo dovoljeno poulično uprizarjanje predpustnih verskih iger, tudi šaljivih, včasih dali duška z mnogimi ekscesi, celo s »tepeži in poboji« (Trstenjak 1892: 10; Koruza 1991: 116–117).

praznični koledar, vendar pa se je obenem naslanjala na splošnoevropske tradicije srednjeveškega duhovnega gledališča. Eden maloštevilnih pisemenih in za slovstveno dejavnost vnetih kmetov, Andrej Šuster Drabosnjak (1768–1825), je na Koroškem pisal, tiskal in uprizarjal nabožne ljudske igre različnih zvrsti: pasijonsko in pastirsko (božično) igro ter moraliteto *Igro od zgublanega sina*, v kateri je precej posvetnega in komične ljudske teatralike (prim. Kotnik 1933; Koruza 1991: 188–192).

Z graditvijo poslopij in dvoran, namenjenih dramskim, plesnim in glasbenim uprizoritvam, so se postopno oblikovali pogoji, da se redne spektakelske prakse, ki niso vezane na versko življenje in praznični koledar, trajneje zasedajo v mestni prostor in navade meščanov različnih družbenih stanov. Že v srednjem veku, bolj redno pa od srede 17. stoletja so na odprtih mestnih prostorih – po letu 1700 pa tudi v raznih drugonamenskih mestnih zgradbah (npr. v dvorani ljubljanskega rotovža in vicedomski palači, v opuščeni mariborski cerkvi sv. Duha) – nastopale razne potujoče gledališke in operne skupine iz Italije in nemških dežel.⁴ Mnoge od njih so igrale le pred izbranim občinstvom višjega stanu v salonih, gradovih in dvorcih, na primer v dvorani knežjega dvorca, ki so ga Auerspergi leta 1642 zgradili v Ljubljani. Wolf Engelbert Auersperg je spodbudil tudi izvirno produkcijo nemške zgodovinske dramatike na Kranjskem, uprizarjali pa so jo gojenci ljubljanskega liceja (Trstenjak 1892: 20–22; Moravec 1995: 234). V mestu Koper so pod vplivom Benetk zgradili gledališče že v 17. stoletju, v drugih večjih krajih na Slovenskem pa so prva javna gledališka poslopja nastajala v 18. stoletju in na začetku 19. stoletja.

Stanovsko gledališče v Ljubljani (z dvorano za 850 ljudi, torej kar desetino tedanjega mestnega prebivalstva) je bilo zgrajeno leta 1765, v njem pa je do 1887, ko je poslopje pogorelo, prevladoval repertoar nemških gostujočih skupin (ta je mdr. obsegal Schillerja, Shakespeara, Kotzebueja in Ifflanda); tu so nastopali tudi italijanski operisti in baletniki (Trstenjak 1892: 24–25). V dobi, ki jo je naznanila francoska meščanska revolucija 1789, je kultura, namenjena estetskemu uživanju in razvedrilu, že sestopala iz družabnega življenja plemiškega stanu v nastajajočo izobražensko-meščansko javnost. Pri tem je sprva ohranjala knjižni jezik, ki je na Slovenskem za reprezentativne namene prevladoval: na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem predvsem nemščino, na Primorskem pa italijanščino.

⁴ Prva italijanska opera je bila v Ljubljani uprizorjena že 1660 (Trstenjak 1892: 21).

Zgodnji narodnoprerodni krožki, zlasti Zoisov, pa so si prizadevali za odrsko rabo slovenščine. Razsvetljeni industrialec, polihistor in mecen Žiga Zois je za nastope italijanskih operistov v ljubljanskem stanovskem gledališču prirjal kuplete v slovenščini, ki so navduševali občinstvo, v revolucionarnem letu 1789 pa je botroval uspešni praižvedbi Linhartove komedije *Županova Micka* v izvedbi domačih amaterskih igralcev višjega stanu; po Zoisovi smrti je slovenska gledališka beseda utihnila vse do pomladi narodov (Trstenjak 1892: 23–30). »Slovensko društvo«, ustanovljeno 25. aprila 1848 v Ljubljani, je imelo namen – kot navaja Trstenjak – »omikanje slovenskega jezika in pouzdigga slovenske narodnosti«. K temu naj bi bistveno prispevalo prirejanje »besed« in gledaliških predstav. Slovensko društvo je izrecno izrazilo potrebo »ustanoviti narodno gledališče v Ljubljani«, kar so leta 1850 skušali (sicer neuspešno) doseči z zbiralno akcijo za ustanovitev slovenskega gledališča s stalnim ansamblom (nav. d.: 34, 41–43). Poleg recitacijskih »besed« je Slovensko društvo 1848–1850 v Ljubljani uprizorilo Linhartovo *Županovo Micko, Ta veseli dan* in nekaj veseloiger (nav. d.: 35–41).

Z ustavno dobo so se v 60. letih 19. stoletja na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in Goriškem okrepila trajnejša prizadevanja za javno veljavo slovenščine, tudi na odrih. Gledališka dejavnost v slovenščini se je najbolj množično širila v mestih, trgih in na podeželju kot pomembna sestavina ljubiteljske narodnobudniške kulture čitalnic, s katerimi se je – v zavezništvom s časopisjem – med izobraženci, duhovščino, uradništvom, nižjim meščanstvom in kmeti oblikovala »zamišljena skupnost« slovenskega naroda, utemeljena prav v kulturi, ki se izraža v skupnem slovenskem knjižnem jeziku. Razvejeno omrežje čitalnic (gl. *Perenič, Prostor literarnih društev*), ki je prekrilo skoraj celotni slovenski etnični prostor (z izjemo Prekmurja), njegovo središče pa je od svoje ustanovitve leta 1861 postala ljubljanska čitalnica, »središče in shajališče slovenskih prvakov« (Trstenjak 1892: 44), je skrbelo za družabnost, omikano slovensko konverzacijo, veselice, recitacije (»bésede«), petje in muziciranje narodno uglašenihi skladbi, a tudi za uprizoritve dramatičnih slik, prizorov in dramskih del. Do novembra 1867 (leta ustanovitve Dramatičnega društva) je ljubljanska čitalnica na primer priredila 23 gledaliških predstav (niz izvernih, prevedenih in prirejenih dramskih prizorov ali del zvečine komičnega, domoljubnega in zgodovinskega žanra [npr. Bilčeva *Slovenija oživiljena* ali Levstik-Pennov *Krst pri Savici*], med njimi pa tudi nekaj oper oziroma spevoiger) in tako dala prostor slovenski odrski besedi, ki je bila v tej dobi v deželnihi gledališču praktično neslišna (nav. d.: 44–54).⁵

Čitalništvo pa kljub množičnosti s svojim domoljubno-razvedrilnim programom ni več moglo zadovoljiti teženj po oblikovanju estetsko zahtevnejšega in po možnosti poklicnega gledališča (Moravec 1995: 236). Fran Levstik in drugi ustanovni člani ljubljanskega Dramatičnega društva so v svojem vabilu novim članom 1. maja 1867 zapisali prvi izrecni program za narodno gledališče, ustanovo, v kateri bi se prek reprezentativne rabe izborne slovenščine, estetsko kultiviranega izraza in moralne vzornosti dramskih likov v javnem prostoru utrjevala ideja slovenskega naroda: »Kar so izvrstni domorodci že dolgo želeli, kar se ji je pa le z malim uspehom izpolnjevalo [...], skusimo zdaj z združenimi močmi. *Položimo temelj narodnemu gledišču*, katero bo bistrega uma slovenskega vredno, katero bo prijeten dom za narodno razveseljevanje, šola lepih npravov in čiste narodne besede ter budilno zrcalo plemenitih čustev in dejanj človeških.« (Trstenjak 1892: 58–59). Akterji teženj k dvigu gledališke kulture do ravni narodnega gledališča, posvečene ustanove slovenske odrske besede, so bila torej dramatična društva. Prvo je bilo ustanovljeno v Ljubljani (1867), naslednja pa precej pozneje še v Idriji, Mariboru, Celju, na Ptuj in v Trstu. Dramatična društva so spodbujala pisanje, prevajanje, tiskanje in uprizarjanje izvirne in prevodne dramske literature (npr. obsežna knjižna zbirka Slovenska Talija) ter stremela k bolj centralizirani institucionalizaciji ideje estetsko-nacionalno prestižnega gledališča ter k vzgoji profesionalnih igralskih ansamblov. V ljubljanskem Deželnem gledališču (do požara) in pozneje v ljubljanski čitalnici je Dramatično društvo, ki je začelo s 168 člani, v sezoni 1880/81 pa jih je imelo 221, postavilo na oder med drugim Schillerja, Gogolja in Ibsena (Moravec, nav. m.; Trstenjak 1892: 59). Kljub temu estetska raven repertoarja, ki ga je sestavljalo Dramatično društvo v Ljubljani, vse do nastopa režiserja Ignacija Borštnika konec 80. let in njegove prelomne priredbe Jurčičeve nacionalne klasike, tragedije *Veronika Deseniška* (ob otvoritvi novega deželnega gledališča v Ljubljani leta 1892), ni bistveno presegla čitalniške provincialnosti, razvedrilnosti, narodnjaštva in zamudništva; težišče je bilo na drugorazrednih avstrijskih in nemških dramatikih in veseloigrah (Moravec 1967: 1–13).⁶

⁵ Večje odre, namenjene dramskemu in glasbenemu gledališču, so imele čitalnice v Gorici, Trstu, Novem mestu, Kamniku, Mariboru, Kranju in Sevnici (Trstenjak 1892: 192–193).

⁶ V dramski zbirki Slovenska Talija je Dramatično društvo od leta 1867 do 1896 izdalo 80 zvezkov izvirne in prevedene dramatike (a tudi kar nekaj »spevoiger«); daleč prevladujejo komični žanri (veseloigre, burke, glume, šaljivi prizori, enodejanke ipd.), precej manj je »igrokazov«, »žaloiger« in »dram« (gl. popis v Trstenjaku 1892: 103–109).

Dramatika in gledališče v slovenskem jeziku sta za nacionalistične izobražence načelno veljala za izraz kulturnega prestiža Slovencev v primerjalni tekmi z drugimi narodi Evrope. A očitno je bilo za slovenske gledališke zanesenjake pomembneje, da se na odru in v javnosti sliši kolikor toliko omikana slovenščina, kakor da bi skrbeli za razvoj elitne prevodne in izvirne dramatike. Dokazovanje naroda z izvirno slovensko »umetniško« dramatikom in gledališčem je bilo torej bolj deklarativno kot dejansko, kajti mestno in trško (pol)izobraženstvo je svoj (malo)meščanski habitus raje izkazovalo in potrjevalo prek značilno buržoaznih oblik cenenega gledališkega razvedrila in spremljajočih družabnosti.

Proti koncu 19. stoletja so slovenske predstave in igralski ansambli prek omenjenih društev ali s trudom rodoljubnih posameznikov bolj ali manj pogosto zasedali obstoječa poslopja dotlej pretežno nemških mestnih gledališč na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem, obenem pa so se morali spoprijemati z vladajočo (deželno) politiko habsburške monarhije, ki je favorizirala avstrijski patriotizem in deželno zavest, do slovenskega nacionalizma pa je bila zadržana in ga skušala čimbolj omejiti.⁷ V Ljubljani so si v sezoni 1869/70 člani Dramatičnega društva od deželnega zbora izposlovali po eno slovensko predstavo mesečno v prevladujoče nemškem Deželnem gledališču,⁸ potem ko je 21. junija 1868 na občnem zboru Levstik razgreto zahteval: »Dramatičnemu društvu je namen gojiti in spešiti najplemenitejšo umetnost, dramatikom. Ves svet čisla narode, ki so dospeli v tej umetnosti do visoke stopinje in so zgled drugim narodom. Mi nočemo nikogar preganjati, [...] temveč zopet ponižno in pohlevno prosimo prostorčka v hiši, ki je naša. Naš narod slovenski prosi doma v svoji lastni hiši.« (Trstenjak 1892: 63) V 25 letih je Dramatično društvo v Deželnem gledališču in ljubljanski čitalnici skupaj priredilo 477 gledaliških predstav, torej 19 letno

⁷ Deželni zbor je še leta 1880 prilagodil razpis Dramatičnega društva za »resni igrokaz« tako, da »mora resni igrokaz biti uzet le iz kranjske ali pa iz avstrijske zgodovine, ne pa iz slovenske ali slovanske zgodovine, kakor je želelo društvo« (Trstenjak 1892: 66–67).

⁸ Število predstav na mesec so 1870/71 povečali na tri, 1872/73 na štiri. Bile so zelo dobro obiskane; do 1871 je bilo vseh predstav 23; v sezoni 1873/74 31, 1875 pa 28. Deželni zbor je slovenske predstave, dramske in operne natečaje in ostale dejavnosti Dramatičnega društva tudi subvencioniral, sicer v manjšem obsegu kot nemško gledališče. Toda tako subvencije kot število predstav so v 80. letih začele strmo upadati, kar je privedlo do resne krize delovanja Dramatičnega društva (nav. d.: 64–73).

(nav. d.: 147). Trstenjak poroča, da je Josip Drobnič (duhovnik, gimnazijski učitelj in urednik *Slovenske čbelle*) v celjskem mestnem gledališču že v letih 1851/52 uprizoril štiri veseloigre v slovenščini, obenem pa januarja 1851 v Celju ustanovil še čitalnico. Tudi gledališče v rudarski Idriji, zgrajeno že leta 1769 in namenjeno zabavi uradnikov in delavcev idrijskega rudnika, je poleg nemških predstav že leta 1850 in nato vse do 1869 uprizarjalo slovenske igre, skupaj 16; po prekinitvi, ki jo je zakrivil Slovenecem nenaklonjeni rudniški »nadsvetnik«, je idrijsko gledališče ponovno odprlo vrata slovenskim predstavam leta 1880, 1889 pa so v mestu ustanovili tudi Dramatično društvo, drugo najstarejše na Slovenskem (nav. d.: 189–192).⁹

V avstrijskih deželah s slovenskim prebivalstvom so se začele graditi že tudi prve reprezentativne zgradbe, namenjene prvenstveno slovenskemu umetniškemu gledališču. Poleg narodnih domov (od zadnje četrtine 19. stoletja naprej sezidanih v Novem mestu, na Ptuj, v Ljubljani, Celju, Mariboru in Trstu), v katerih je bilo gledališče še vedno sinkretično povezano z narodnjaško družabnostjo in kulturo (pretežno na ljubiteljski ravni), so se uveljavljala tudi samostojna dramska gledališča, ki so se bolj ali manj profesionalizirala. V teh danostih so gledališke stavbe, ki so jih – podobno kot drugod v habsburški monarhiji – na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem gradili v glavnem od 18. stoletja naprej (stanovsko gledališče v Celovcu 1737, v Ljubljani pa 1765, idrijsko rudniško gledališče 1769, mestno gledališče na Ptuj 1786 itn.), omogočile prostorsko in produkcijsko zasidranje spektakelskih praks, njihovo kontinuiteto, funkcijsko avtonomiziranje in razmeroma uravnoteženo razmestitev po regionalnih središčih slovenskega etničnega ozemlja.

Do izteka dolgega 19. stoletja so tovrstne gledališke ustanove postajale reprezentativna središča narodove kulture, primerljiva s tistimi pri drugih modernih evropskih narodih (k temu so pomembno prispevali številni češki gledališčniki): novo mestno gledališče, zgrajeno v Celju leta 1885, ponudi svoj oder slovenskim predstavam po prvi svetovni vojni; tudi mariborsko mestno gledališče iz leta 1852 postane sedež slovenskega poklicnega gledališča šele 1919; novo deželno gledališče, zgrajeno 1892 v Ljubljani (današnja Opera), je slovenskim predstavam

⁹ Slovenci iz tržaške čitalnice so januarja 1880 v tržaškem gledališču Fenice uprizorili prvo slovensko predstavo, leta 1889 pa ustanovili dramski odbor v okviru sokolskega društva (Trstenjak 1892: 193).

(ob nemških) odprlo vrata takoj, medtem ko nemško Jubilejno gledališče, zgrajeno 1911 le nekaj sto metrov stran (današnja Drama), postane sedež osrednjega slovenskega (narodnega) gledališča prav tako šele 1919, podobno kot je bilo v Celju in Mariboru.

Svojo reprezentativno vlogo so gledališča torej okrepila na začetku slovenske državnosti v okvirih Kraljevine SHS. Slovensko poklicno gledališče se je med obema vojnama dokončno razločilo od ljubiteljskih uprizoritvenih dejavnosti na podeželju, v manjših krajih in delavskih okoljih. Z letom 1919 se s profesionalizacijo gledaliških ansamblov utrdita estetsko-umetniška in nacionalna funkcija gledališča, ki so jima pot že dobro desetletje poprej utirali Ignacij Borštnik, Rudolf Inemann, Friderik Juvančič, Oton Župančič, Hinko Nučič, Anton Danilo, Avgusta Danilova, Ivan Cankar in drugi gledališki umetniki (Moravec 1974). Za časa češkega režiserja Inemanna (1894–1900) so v Ljubljani na primer začeli prvič uprizarjati Shakespeara in izvirno Cankarjevo dramatiko, pod poznejšim vodstvom Friderika Juvančiča in nato še Otona Župančiča pa poleg Shakespeara tudi Molièra, Calderóna, francosko dramatiko in Cankarjeve novitete (Moravec 1995: 237). Čeprav je gledališče kot oblika (malo)meščanske zabave – podobno kot za časa Govekarjevega ravnateljstva¹⁰ – tudi po prvi svetovni vojni mnogokrat zdrsnilo v trivialno komercialnost po povprečnem okusu, so izšolani in poklicni umetniški vodje, dramaturgi, lektorji, režiserji (na primer Milan Skrbinšek, Osip Šest, Ciril Debevec, Branko Gavella, Bojan Stupica, Anton Verovšek) in igralski ansambli sistematično skrbeli za bogat, diferenciran in zahteven repertoar izvirne in prevodne dramatike, in sicer tako klasike svetovne književnosti kakor novitet, na primer Čapka, Pirandella, Galsworthyja, Yeatsa, Krleža, Brechta, Gruma in Krefta. Gojili so stike z gledališči v Jugoslaviji in onkraj njenih meja ter ohranjali visoko raven odrske slovenščine. Gledališče se je kot panoga umetnosti izrazno postopno zavedalo sebe kot samostojnega medija in v svojem razvoju izoblikovalo prepoznavne poetike in slogovne usmeritve (od realistično-naturalističnih prek simbolistično-ekspresionističnih do modernističnih, avantgardističnih in delavskih), te pa so se vpletale v estetska in ideološka navzkrižja slovenske družbe pred drugo svetovno vojno (Moravec 1980).

¹⁰ Govekar je popustil komercialnim interesom, čeprav je občasno uprizarjal tudi zahtevno moderno dramatiko, na primer Ibsena in Maeterlincka, a z njo ni mogel napolniti dvorane (Moravec 1995: 238).

Metodologija prostorske raziskave

Med ustanovami, ki so oblikovale javni prostor slovenske literarne kulture, smo v raziskavi natančneje preučili čitalnice, narodne domove in gledališča. Dvoran ljubiteljskih gledališč in manjših kulturnih domov nismo upoštevali (z izjemo ljubljanskega Šentjakobskega gledališča kot največjega in najtrajnejšega med amaterskimi gledališči). Evidentirali smo 26 gledaliških poslopij (vključno z narodnimi domovi in sorodnimi večnamenskimi stavbami, namenjenimi tudi gledališkim uprizoritvam), ki so bila zgrajena med letoma 1400 in 1964, ob njih pa še kraje, v katerih so delovala dramatična društva. Glede na časovni okvir projekta smo statistično obdelali le tiste enote, ki so delovale med letoma 1780 in 1940. Eden večjih problemov pri preštevni analizi je dejstvo, da so v istem gledališkem poslopiju v različnih obdobjih delovala razna oziroma različno poimenovana gledališča (npr. na Ptuj v isti zgradbi Städtisches Comödienhaus, 1786–1896, nemško Mestno gledališče, 1891–1918, po 1919 pa slovensko Mestno gledališče) oziroma da se je drugojezični (nemški, italijanski) repertoar v njih najprej družil s slovenskim, sicer manj zastopanim, potem pa postal izključno slovenski (npr. v Kranjskem deželnem gledališču v Ljubljani). Razen tega v čitalnicah in gledaliških zgradbah niso uprizarjali zgolj dramatike, temveč tudi spevoigre oziroma zvrsti glasbenega gledališča. Po drugi strani so dramatična društva včasih delovala v različnih stavbah (npr. ljubljansko v Stanovskem gledališču do požara 1887, nato v ljubljanski čitalnici, s 1892 pa v novem Deželnem gledališču; tržaško Dramatično društvo v imenitnem Gledališču Fenice od leta 1880 in novozgrajenem Narodnem domu po 1905; Moravec 1967: 15–31; 1974: 9–19). V preštevni analizi smo torej striktno ločili med gledališkimi stavbami in narodnimi domovi na eni strani in uprizoritveno dejavnostjo v njih (nemško oziroma italijansko, slovensko-drugojezično, slovensko) ter dramatičnimi društvi kot obliko gledališke organiziranosti in delovanja. Tako smo prišli do baze 19 gledaliških stavb, 8 narodnih domov in 7 dramatičnih društev.

Pri slehernem gledališču in narodnem domu so bili za vnos v podatkovno bazo pridobljeni podatki za sledeča polja:

1. Zaporedna številka
2. Ime ustanove
3. Druga imena
4. Lokacije po obdobjih

5. Najtrajnejša lokacija
6. Leto ustanovitve
7. Leto ukinitve

Podatke smo zajemali iz sekundarne tiskane literature (Trstenjak 1892; Moravec 1967, 1974, 1980, 1995), člankov *Enciklopedije Slovenije* in iz spletnih virov (portalov *Si gledal* in *Theatre database: Theatre architecture*). Navzkrižno smo jih preverjali, a verjetnost napak še vedno obstaja. Leto ustanovitve smo, kadar se letnica nanaša na začetek delovanja same stavbe, razumeli kot leto izgradnje gledališke stavbe; kadar pa se letnica nanaša na spremembo delovanja oziroma funkcije te stavbe (predvsem prehod iz nemških/italijanskih v slovenske repertoarje), smo jo razumeli kot datum ustanovitve gledališkega korpusa, ki je v tej stavbi deloval.

Preštevne in prostorske analize

Lokacije gledaliških zgradb

Obdelanih je bilo skupno 26 gledaliških stavb in narodnih domov. *Tabela 1* prikazuje število gledaliških zgradb (vključno z narodnimi domovi) na posamezen kraj; dobo, v kateri so bile zgrajene; in delež tistih zgradb, v katerih so bile predstave v slovenščini v več kot 10 letih. Ob tem je za ustreznejšo predstavo o zastopanosti slovenščine v gledališčih na Slovenskem treba upoštevati na primer Moravčev podatek, da si je Dramatično društvo v Ljubljani po nekaj letih delovanja »mukoma izvojevalo pravico do štirih dni vsak mesec, ko sta jima bila na voljo oder in avditorij Stanovskega gledališča« (Moravec 1974: 10), kjer so sicer uprizarjali zvečine nemške igre. Moravec v svojih spisih poleg tega poudarja, da je bil slovenski repertoar čitalnic in gledališč od sočasne sosednje ponudbe v nemškem jeziku številčno skromnejši, estetsko manj zahteven, inerten (neprestano ponavljanje istih gledaliških komadov) in zamudniški vse do konca 19. stoletja, in da se zahtevnejša domača in prevodna dramatika niti po »Cankarjevi dobi« ni mogla zakoreniniti med slovenskim (malo)meščanstvom.

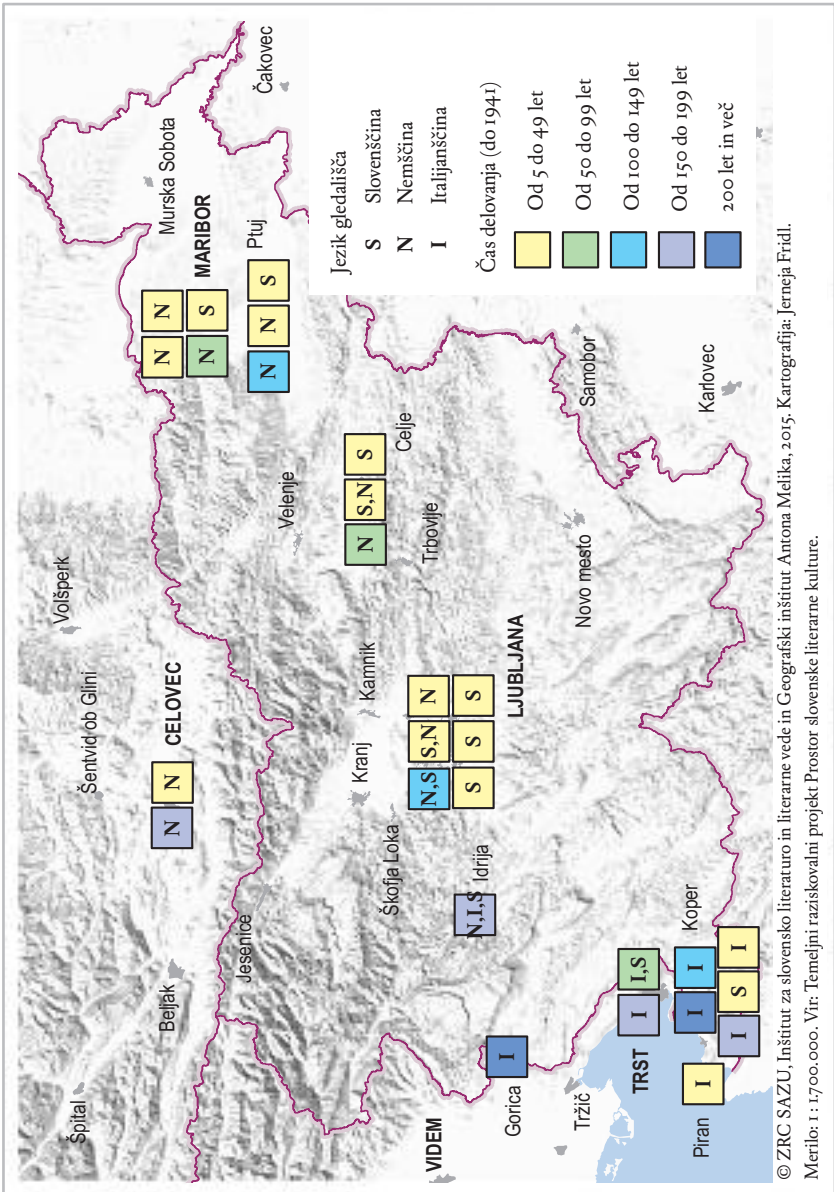
Na Slovenskem so se z gledališči ponašala naslednja mesta: Celovec, Maribor, Ptuj, Celje, Ljubljana, Kranj, Novo mesto, Idrija, Gorica, Piran, Koper in Trst.

Tabela 1: Število gledaliških stavb po krajih

Kraji	Število gledaliških objektov – čas izgradnje					Od tega narodni dom	Od tega več kot 10 let slovenske predstave
	Vseh	1400–1700	1700–1800	1800–1850	1850–1920		
Celovec	1	0	1	0	0	0	0
Maribor	4	0	1	1	2	1	2
Celje	2	0	0	1	1	1	2
Ptuj	2	0	1	0	1	1	2
Ljubljana	5	0	1	0	4	1	4
Kranj	1	0	0	0	1	1	1
Idrija	1	0	1	0	0	0	1
Novo mesto	1	0	0	0	1	1	1
Gorica	2	0	1	0	1	1	1
Koper	3	2	1	0	0	0	0
Piran	1	0	0	0	1	0	0
Trst	3	0	1	0	2	1	1
Skupaj	26	2	8	2	14	8	15

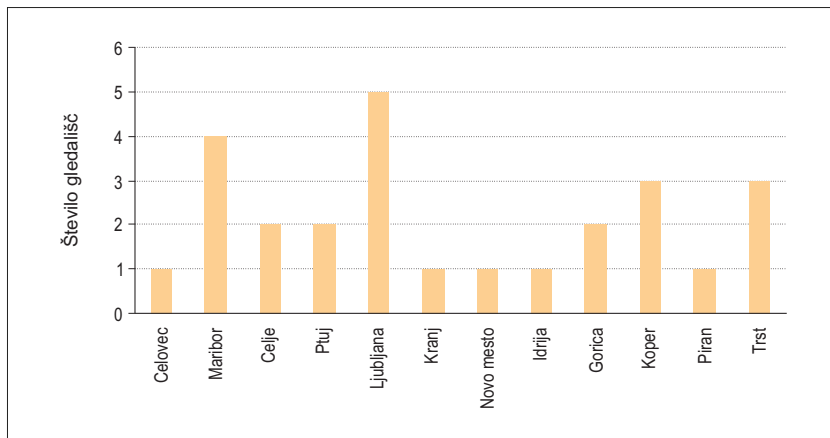
Zemljevid 1 sinoptično, ne glede na kronologijo, prikazuje lokacije ustanov, ki so na slovenskem etničnem ozemlju v večjih krajih uprizarjale javne gledališke predstave od 1400–1941. Plemiške in šolske dvorane, čitalnice, vaški in delavski odri ipd. niso upoštevani, narodni domovi pa so prikazani na drugem zemljevidu. Prostorska konstelacija stavb, namenjenih gledališču v slovenščini in drugih jezikih (nemškem, italijanskem), kaže, da se v geografskem (gospodarskem, demografskem, kulturnem) težišču slovenskega ozemlja (Ljubljana) gosti dejavnost v slovenščini, medtem ko je na obrobjih (Koroška, Štajerska, Primorska) jezikovna podoba gledališč bolj mešana bodisi prevladujeta nemščina ali italijanščina.

Koliko gledaliških zgradb je imelo posamezno mesto, prikazuje *Graf 1*, koliko od teh ustanov je več kot 10 let (a ne nujno skozi celo sezono) uprizarjalo predstave v slovenščini, pa *Graf 2*. Iz obeh grafov je razviden delež posameznega večjega kraja v skupni stavbeno-prostorski »materializaciji«
ustanov gledališke kulture na Slovenskem.

© ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede in Geografski inštitut Antona Melika, 2015. Kartografija: Jerneja Fridl. Merilo: 1 : 1700.000. Vir: Temeljni raziskovalni projekt Prostor slovenske literarne kulture.

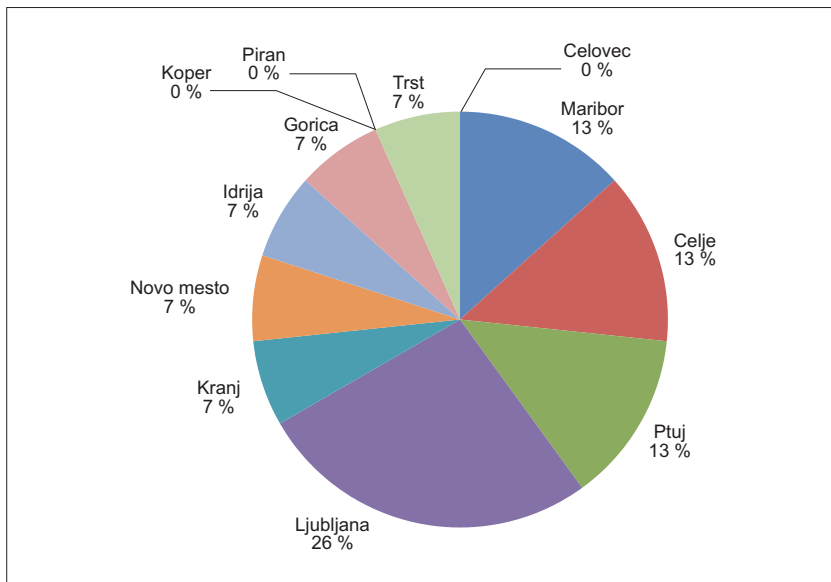
Zemljevid 1: Gledališča (opomba: v istih stavbah so delovale ustanove različnih narodnosti)

Grafikon 1: Kraji z gledališkimi stavbami

Podatki potrjujejo, da so gledališke zgradbe povezane z razvojem mest, industrializacijo in trgovino ter z oblikovanjem meščanske javnosti in mestne kulture. Z gledališči se odlikujejo urbana naselja, ki so imela vlogo bodisi deželne ali narodne prestolnice bodisi pokrajinskih središč s solidnim gospodarskim zaledjem in lokacijo ob pomembnih prometnicah. Gledališča so najvidnejši izraz vzpona nacionalnega meščanstva in distinkcije njegovega življenjskega sloga. Slovensko etnično ozemlje je bilo v obravnavanem obdobju (1780–1940) z gledališkimi zgradbami (od katerih pa dve v Kopru nista bili več aktivni) razmeroma enakomerno pokrito. Gledališča so imeli južna Koroška (Celovec; 4 % vseh gledaliških zgradb na Slovenskem), Spodnja Štajerska (Maribor, Celje, Ptuj; skupaj 31 %), Kranjska (Kranj, Ljubljana, Idrija, Novo mesto; skupaj 31 %), Goriška (8 %), severozahodna Istra (Koper, Piran; skupaj 15 %) in mesto Trst (11 %).

Graf 2 kaže, da se slika gledališke pokritosti dežel spremeni, če upoštevamo gledališča s trajnejšo (nad desetletno) dejavnostjo v slovenskem jeziku, četudi ta ni zaznamovala gledaliških sezon v celoti. Teh stavb je bilo 15, torej le dobro polovico (57,7 %) od vseh gledališč: mesta na Kranjskem so s 47 % prevzela vlogo težišča narodnega gledališkega življenja, štajerski kraji zaostajajo za 7 odstotnih točk (40 %), precej šibkejša so mesta na Primorskem (Gorica 7 %, Istra 0 %, Trst 7 %) in na Koroškem (0 %) – »narodno« gledališče je torej precej bolj sredotežno in, kot kaže, v sorazmerju z etnično sestavo prebivalstva. Znano je, da je

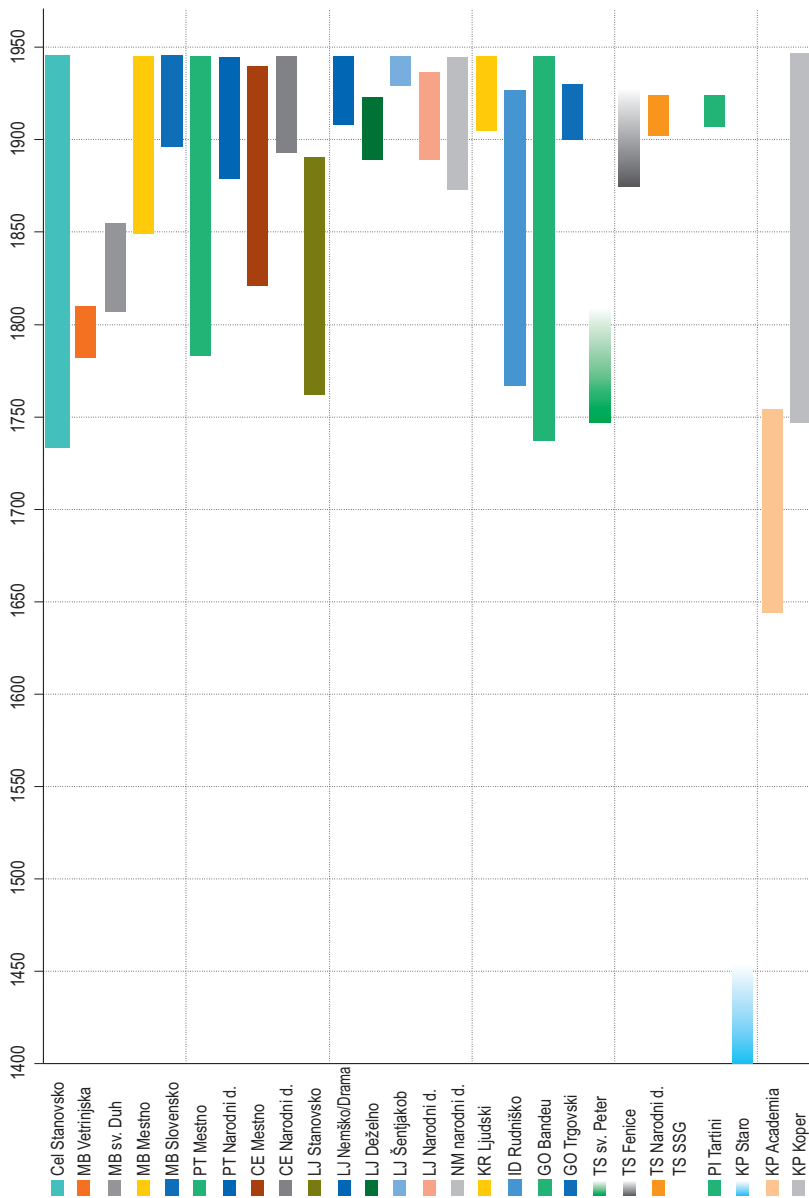

Grafikon 2: Kraji, v katerih so bile predstave v slovenščini nad deset let

bila prav Kranjska v 19. stoletju edina od dežel, v kateri so bili slovensko govoreči prebivalci v večini. Da so se ti začeli prepoznavati kot Slovenci, tj. kot sodoben narod, pa je bržčas tudi dosežek opisane mreže gledališč in repertoarja, ki je do konca dolgega 19. stoletja ob prevladujoči težnji po javni rabi slovenske besede in ugajanju publikli vendarle zajelo tudi zahtevnejšo dramatiko, tako prevode iz svetovne klasike in sodobnosti kakor tudi izvirno slovensko produkcijo zgodovinskih in meščanskih dram ter žaloiger. – *Zemljevid 1* kaže razporeditev lokacij tistih gledališč, v katerih je bila dosežena nad desetletna kontinuiteta uprizoritev v slovenščini: osrednji deželi (Štajerska in Kranjska) sta očitno veliko bolj pokrta od obrobni Koroške in Primorske.

Časovna dinamika gledališč

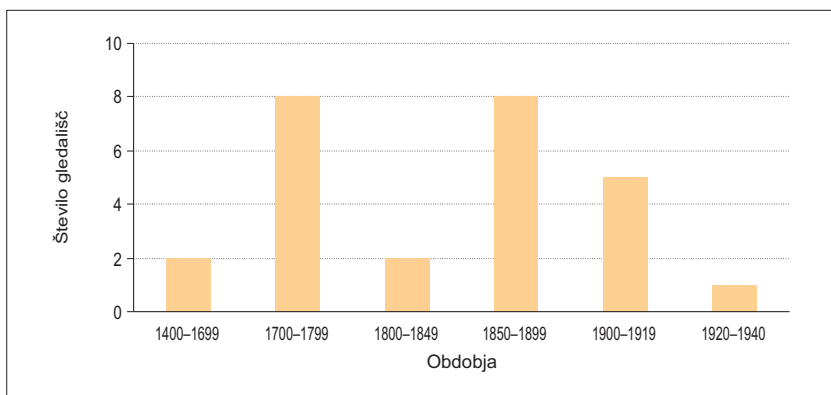
Slika 1 prikazuje časovni trak delovanja gledaliških stavb na Slovenskem in v zamejstvu. Upoštevani so tudi narodni domovi (ter Ljudski dom v Kranju in Trgovski dom v Gorici). Kot ena enota so obravnavane zgradbe, ki so bile predelane ali prezidane, a so ostale na isti lokaciji. Mnoge stavbe so gostile glasbeno (operno) in dramsko gledališče hkrati. Zabeleženo je tudi Stalno slovensko

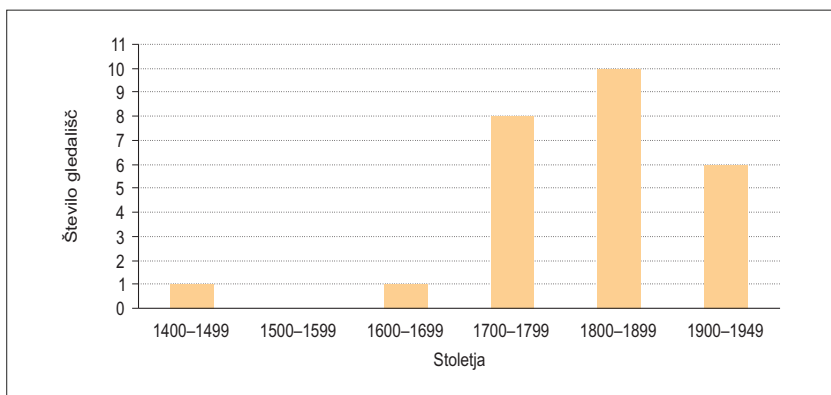
Slika 1: Časovnica gledališč na slovenskem etničnem ozemlju

gledališče v Trstu, čeprav je bilo zgrajeno izven časovnega okvira naše raziskave. Dobo delovanja smo spremljali do začetka druge svetovne vojne (1941), ki je tako tudi podlaga za izračun let delovanja posamezne gledališke stavbe. V zakup je treba vzeti dejstvo, da literatura, na katero smo se opirali, ne daje popolne slike o dejanski kontinuiteti gledališkega delovanja v vsaki izmed obravnavanih stavb. Za to bi bilo treba opraviti natančnejše zgodovinske raziskave.

Grafa 3 in 4 prikazujeta časovna obdobja, v katerih so bila zgrajena obravnavana gledališka poslopja (vključno z narodnimi domovi jih je 24) – prvi graf

Grafikon 3: Izgradnja gledališč po obdobjih

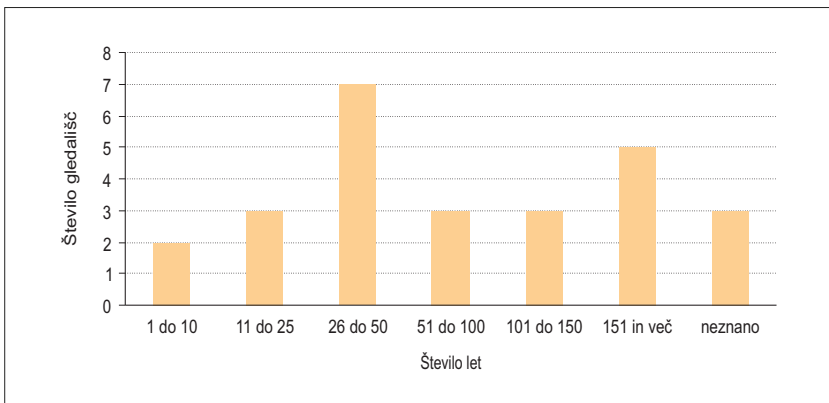
Grafikon 4: Izgradnja gledališč po stoletjih

v segmentih, ki se grobo ujemajo z zgodovinskimi obdobji (baročno in razsvetljensko 18. stoletje, romantično obdobje pred pomladjo narodov, pomarčna in ustavna doba, moderna in konec prve svetovne vojne z razpadom habsburške monarhije, obdobje jugoslovanske kraljevine med obema vojnama), drugi graf pa čisto mehanično, po stoletjih.

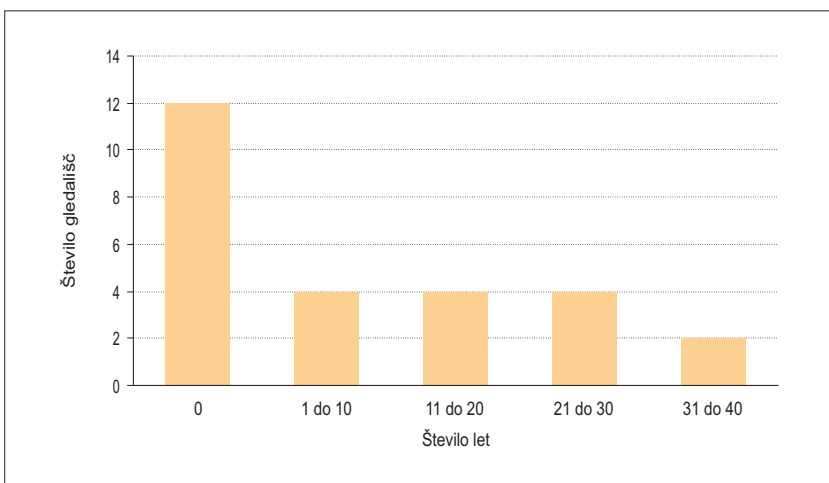
Zlati obdobji gradnje gledališč sta bili na Slovenskem v 18. stoletju, na začetkih razsvetljenske modernosti, ko so tovrstne stavbe postavljali tudi drugod po habsburški monarhiji, in v drugi polovici 19. stoletja, dobi izobražensko-meščanskega narodnega gibanja. V 18. in 19. stoletju je bilo zgrajenih kar 18 od 26 poslopij, to je 69 %.

Slika gledališkega delovanja v teh stavbah, ki zajema predvsem spremembe iz pretežno drugojezičnega repertoarja v prevladujoče ali izključno slovenski oziroma poslovenjeni repertoar, je precej bolj dinamična, posebej če zasledujemo letnice začetkov in koncev teh dejavnosti. V časovnem segmentu med 1880 in 1930 so se zgostili premiki iz nemške/italijanske v slovensko gledališko dejavnost. Gre torej za petdesetletje, ki ga najprej zaznamujejo modernizacija in profesionalizacija gledališč (v Ljubljani na primer po letu 1892, ko je bilo zgrajeno novo Deželno gledališče, današnja Opera) ter njihovo stremljenje k umetniškosti (jedro tega obdobja je Moravec [1974] označil kot »Cankarjevo dobo«), po koncu prve svetovne vojne pa državno etabliranje Slovencev v Državi SHS (pozneje Kraljevini SHS), nastali na razvalinah Habsburške monarhije (prim. Moravec 1980). Okrog nastanka Kraljevine SHS se zgoščajo tudi ukinitve gledališke dejavnosti v nemščini.

Koliko let so delovala gledališča (vključno z narodnimi domovi) na Slovenskem in v zamejstvu do začetka druge vojne? *Graf 5* pokaže, da je največ (7; 27 %) gledališč in narodnih domov obratovalo od 26 do 50 let, kar 5 stavb (19 %) pa ima več kot 150-letno kontinuiteto uprizoritvenih praks (gradbenih predelav nismo upoštevali). Za 3 poslopja nam ni uspelo pridobiti podatkov, stavbe SSG v Trstu, zgrajene 1964, torej izven časovnega okvira opazovanja, nismo upoštevali. Iz *Grafa 6* razberemo, da so po 4 gledališča s kontinuiteto slovenskih predstav do 10 let, 11 do 20 let in 21 do 30 let, le 2 gledališči od skupaj 14 (14 %) pa do začetka druge svetovne vojne dosejata od 31 do 40 let kontinuiranega delovanja v slovenščini. Za Trgovski dom v Gorici nimamo natančnejših podatkov – v času njegovega delovanja (1903–1926) so bile v njem tudi gledališke predstave.

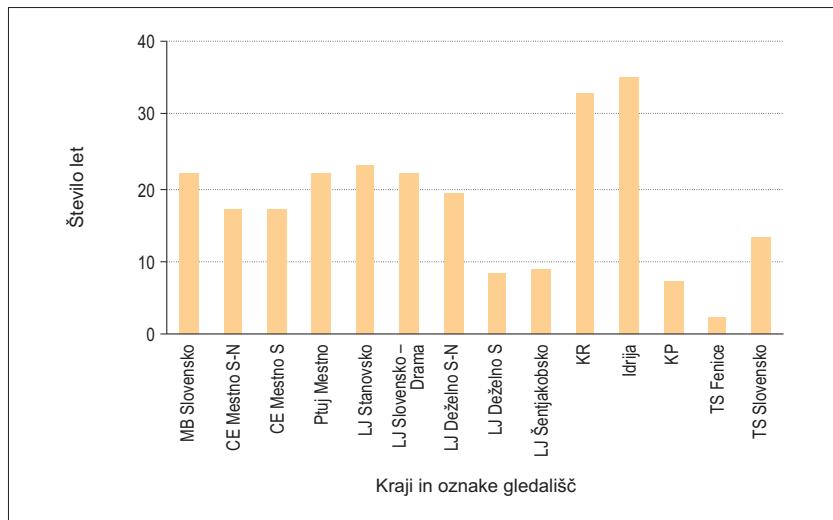

Grafikon 5: Trajanje delovanja gledališč v letih

Grafikon 6: Število let s predstavami v slovenščini

Kako je s kontinuiteto gledališkega programa v slovenščini po posameznih krajih in namensko zgrajenih gledaliških stavbah (tokrat brez narodnih domov)? O tem pripoveduje *Graf 7*. Brez presenečenja ugotovimo, da so predstave v slovenščini v časovnem okviru 1780–1940 več kot 20 let uprizarjali v gledališčih v Mariboru (22 let), Celju (skupno 34 let), Ljubljani (skupno 81 let) in na Ptujju (22 let), nekoliko presenetljiva pa je slovenska kontinuiteta v Kranju (33 let)

Grafikon 7: Število let predstav v slovenščini po gledališčih

in Idriji (35 let). Za Trgovski dom v Gorici ni podatkov: vemo, da so bile v času njegovega 13-letnega delovanja (1903–1926) tudi gledališke uprizoritve.

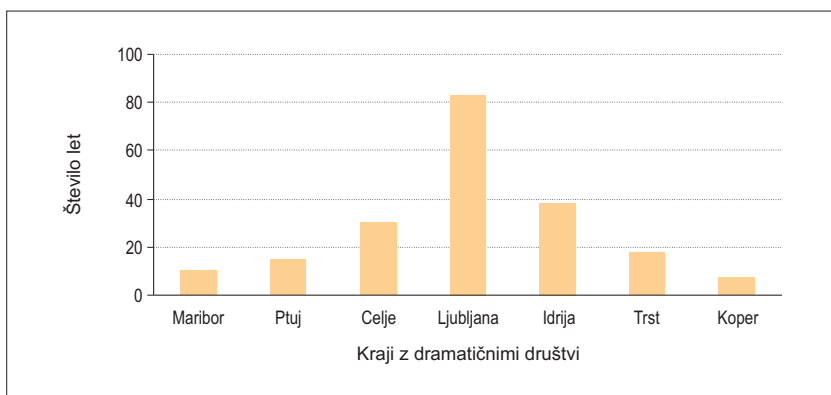
Pomemben mejnik, ki je omogočil kontinuirano delovanje gledališč v slovenščini, je ustanovitev nove južnoslovanske države leta 1918 (Maribor, Ptuj, Celje, Ljubljana), v to kontinuiteto pa je v Italiji v 20. letih zarezal fašizem (zatrte slovenščine v javnem prostoru v Trstu in Gorici).

Čitalnice in dramatična društva

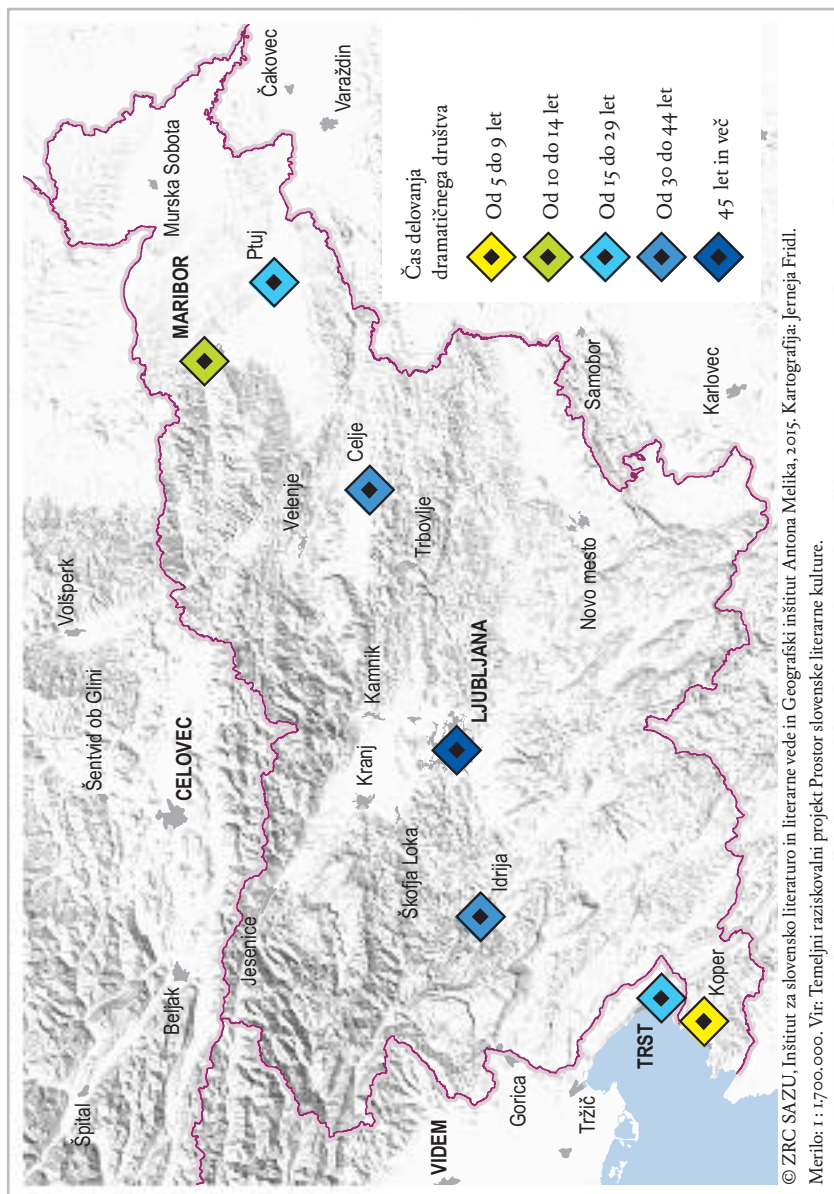
Z začetkom ustavne dobe se je na Slovenskem razcvetelo čitalništvo (gl. *Perenič, Prostor literarnih društev*). Od leta 1861 so čitalnice ustanovljali v Trstu, Mariboru, Ljubljani, nato v Tolminu, Gorici, na Ptujju, v Celovcu in drugih večjih krajih. Od 1866, ko je bila v Šentvidu pri Ljubljani ustanovljena prva vaška čitalnica, so se ta družabno-kulturna shajališča narodno zavednih Slovencev širila tudi po podeželju, zlasti v zaledju Gorice in Trsta. Iz odpora do gledališkega diletantizma čitalništva je bilo 1867 v Ljubljani ustanovljeno Dramatično društvo, ki je imelo cilj, postaviti temelje slovenskemu narodnemu gledališču ter uprizarjati umetniško zahtevnejšo domačo in tujo dramatiko (Moravec 1967: 11). Čeprav so dramatična društva, v prvi vrsti ljubljansko, namenjala večjo

pozornost sami dramatikim kakor pa njenim uprizoritvam in čeprav njihov kompromisni repertoar dolgo ni bistveno presegel čitalniške ravni, so imela pomembno vlogo pri razvoju gledališkega življenja na Slovenskem. Že soustanovitelj Dramatičnega društva Levstik je leta 1867 v tiskanem vabilu k članstvu očrtal njegov glavni namen – položiti »temelj narodnemu gledališču« (nav. po Trstenjak 1892: 60) Težnja k izgraditvi narodnega gledališča kot konkretne institucije posredovanja estetsko in narodno valorizirane dramske književnosti pa je prodrla v prvi plan društvenih pravil šele leta 1891, tik pred izgradnjo novega Deželnega gledališča (Moravec 1974: 12). Graf 8 in *Zemljevid 2* prikazujeta dejavnost dramatičnih društev in sorodnega društva v Kopru (Dramski skup Istra). Ta društva niso vsa delovala nepretrgano, izvajala so tudi glasbeno-gledališki repertoar, a v analizi smo morali ta odstopanja poenostaviti.

Graf razločno prikaže, kolikšno vlogo je imela nad 80-letna kontinuiteta najstarejšega dramatičnega društva (v Ljubljani) pri tem, da se je v slovenski prestolnici lahko izoblikovalo osrednje narodno gledališče na Slovenskem. Z izjemo Ljubljane (1867) in (presenetljivo!) Idrije (1889) so se dramatična društva v drugih regionalnih središčih ustanavljala šele med letoma 1902 in 1912, prenehanje delovanj posameznih dramatičnih društev pa se razmeroma dobro ujema s formiranjem profesionalnih slovenskih gledališč. Dramatična društva so prispevala k temu, da se je prostorsko razpršena ljubiteljska gledališka dejavnost, značilna za čitalnice, ne le postopno profesionalizirala, temveč tudi centralizirala v posameznih večjih središčih, zlasti v Ljubljani.

Grafikon 8: Trajanje delovanja dramatičnih društev v letih

Zemljevid 2: Dramatična društva

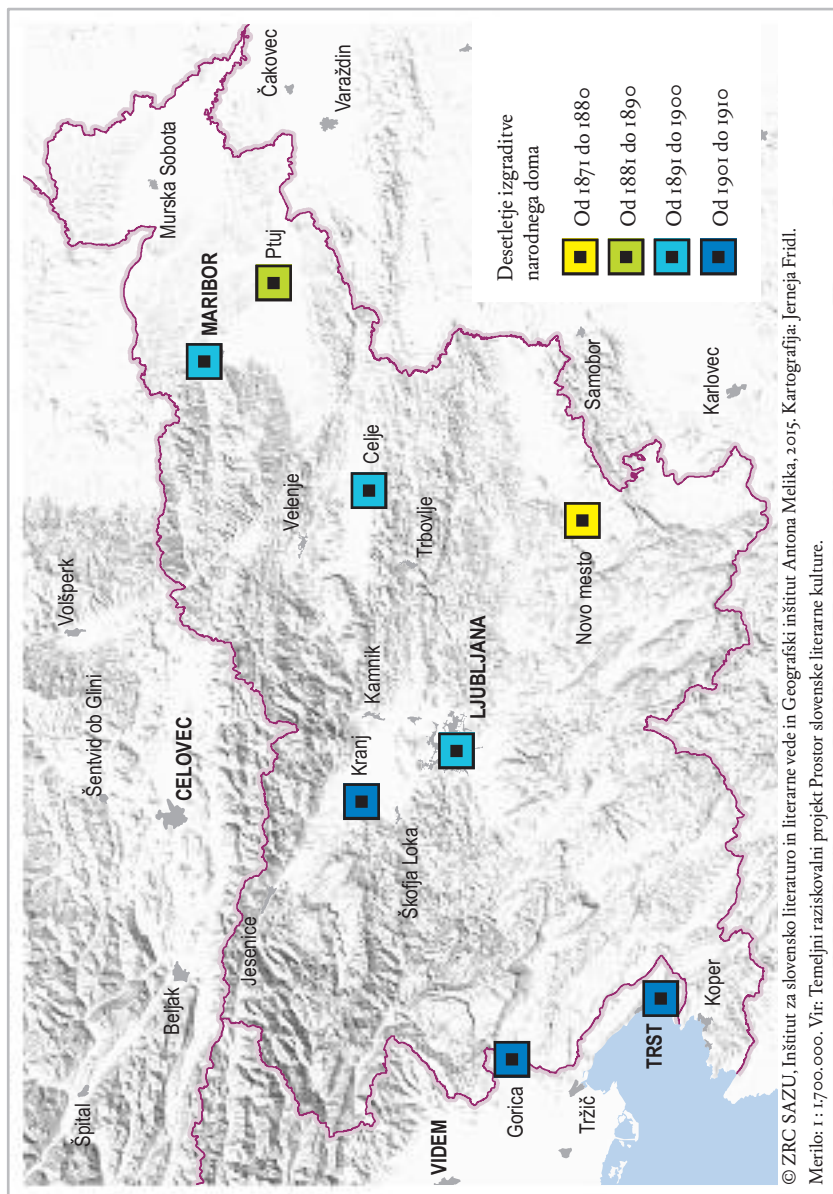
Narodni domovi

Deloma ljubiteljska, do neke mere pa že tudi poklicna gledališka dejavnost je potekala tudi v večnamenskih narodnih domovih (Narodni dom v Trstu je na primer gostil predstave Dramatičnega društva, med 1905 in 1920 pa je v njem delovalo Slovensko gledališče). Narodni domovi so ustanove, ki so tudi drugod po Evropi, kjer je delovala ideologija kulturnega nacionalizma, prostorsko simbolizirale razvitost in identiteto naroda, živečega na politično določenem etničnem ozemlju. Arhitekturna mogočnost teh stavb in njihova historistična estetika sta simbolizirali ekonomsko moč in kulturni kapital narodne buržoazije, narodno zgodovino in prestiž, poleg tega pa identificirali lokacije, ki so v danem etnoprostoru dobivale vlogo narodnih središč, tudi prestolnic. Njihova večnamenska raba (družabni prostori ter gledališke, koncertne, razstavne, plesne in telovadne dvorane) pa je z raznimi oblikami socializacije praktično oblikovala meščanske javnosti, ki so se prepoznavale kot konstitutivne za zamišljeno skupnost naroda (prim. Pemič 2006). V to skupino stavb smo uvrstili tudi Ljudski dom v Kranju in Trgovski dom v Gorici. *Zemljevid 3* upodablja prostor in časovno dinamiko graditve teh ustanov na Slovenskem.

Trije osrednji narodni domovi so bili zgrajeni 1895–1900 na Kranjskem in Štajerskem (Ljubljana 1896, Celje 1897, Maribor 1899), prva dva sta bila vsaj delno dograjena že pred tem v Novem mestu (1875) in na Ptujju (1882), najpoznejše pa so narodni dom zgradili na slovensko-italijanski etnični meji, v Gorici (1903) in Trstu (1904); njuno delovanje je bilo tudi najprej prekinjeno (1920 s fašističnim požigom v Trstu, 1926 v Gorici). Vlogo, primerljivo narodnemu domu, je imel tudi Ljudski dom v Kranju, zgrajen 1908.

Sklep

Analiza podatkov o gledaliških zgradbah, narodnih domovih in dramatičnih društvih na Slovenskem in v zamejstvu je pokazala, kako sta izvirna in prevodna dramska produkcija v slovenščini v dolgem 19. stoletju postopoma zavzeli obstoječo strukturo gledališč na tem ozemlju in potisnili dominantne jezike nekdanje Habsburške monarhije z odra. Z »osvojenimi« in novozgrajenimi gledališkimi poslopji se je na prelomu iz 19. v 20. stoletje še naprej reproducirala nacionalistična meščanska kultura, vendar je bila že dojeta in strukturirana kot elitna. Gledališča so kot mestna poslopja po eni strani materialno simbolizirala idejo

Zemljevid 3: Narodni domovi

kulturnega naroda, po drugi strani pa so z estetsko funkcijo svojih predstav in s fetišizacijo odrske slovensčine krepila kohezivne prakse, utemeljene na omenjeni ideji. Svojo vlogo zastopanja Slovencev kot avtonomnega in kulturnega naroda so gledališki odri v polnosti uveljavili z ustanovitvijo nove južnoslovenske države leta 1918. Slovensko poklicno gledališče se je med obema svetovnima vojnama v mestu, na podeželju, v manjših krajih in delavskih okoljih dokončno razločilo od ljubiteljskih uprizoritvenih dejavnosti. S profesionalizacijo gledaliških ansamblov so se estetsko-umetniške, jezikovno- in narodnoreprezentativne vloge gledališča sicer utrdile, a so morale še naprej sklepati kompromise s komercialnimi vidiki in z okusom večinskega občinstva. Slovensko gledališče med obema vojnama, ki je načrtno obseglo klasični in moderni repertoar, izvirno in prevodno dramatiko ter skrbelo za uprizarjanje novitet, je začelo tudi zavestno razvijati svoj medij in izraz. Vključevalo se je v nazorska, ideološka in razredna navzkrižja slovenske družbe ter se odpiralo v širši jugoslovanski in srednjeevropski prostor.

Literatura

- Enciklopedija Slovenije*. Ur. Marjan Javornik idr. 16 zv. Ljubljana: MK, 1987–2002.
- KORUZA, JOŽE, 1991: *Slovstvene študije*. Ljubljana: ZIFF.
- KOTNIK, FRANCE, 1933: Drabosnjakov »Izgubljeni sin«. *Etnolog* 5/6, str. 259–276.
<<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc:HVEESWHS>>
- KURET, NIKO, 1981: *Dubovna drama*. Ljubljana: DZS. (Literarni leksikon 13).
- MORAVEC, DUŠAN, 1967: *Pričevanja o včerajšnjem gledališču*. Maribor: Obzorja.
- , 1974: *Slovensko gledališče Cankarjeve dobe*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- , 1980: *Slovensko gledališče od vojne do vojne (1918–1941)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- , 1995: Mejniki v razvoju slovenskega gledališča. V: Martina Orožen (ur.): *Informativni kulturološki zbornik*. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Str. 233–243.
- PEMIČ, MONIKA, 2006: Die nationale Idee zog in unsere bürgerlichen Kreise ein. *Zbornik za umetnostno zgodovino (Nova vrsta)* 42, str. 92–113.
- Si gledal*. Portal slovenskih gledališč. <http://www.veza.sigledal.org> (dostop 20. 5. 2015).
- Theatre database: Theatre architecture*. <http://www.theatre-architecture.eu/si/db.html> (dostop 20. 5. 2015).
- TRSTENJAK, ANTON, 1892: *Slovensko gledališče*. Ljubljana: Dramatično društvo.
<<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-PGK6BXDE>>

Prostor spomina: spominska obeležja slovenske literarne kulture

MARIJAN DOVIĆ

V TEM POGLAVJU BOMO OBRAVNAVALI KONSTELACIJO¹ spomenikov oziroma spominskih obeležij slovenske literarne kulture, ki danes vidno zaznamuje kulturno krajino slovenskih ozemelj. Nastajanje takšnih konstelacij nikakor ni slovenska posebnost: sorodni procesi so se odvijali tudi v drugih evropskih literarnih kulturah in pravo intenzivnost dosegli v teku »dolgega devetnajstega stoletja«, ko se je po celini naglo širil kulturni nacionalizem. Ustvarjanje spominskih krajev – imenovali bi jih lahko tudi mnemotopi oziroma »lieux de mémoire«² – je tesno povezano s procesom kanonizacije osrednjih osebnosti nacionalnih literatur (prim. Dović 2011; Helgason 2011). Na splošno velja, da so prostorski dejavniki kanonizacije (na primer muzealizacija rojstnih hiš in drugih objektov, načrtovanje javnih spomenikov, plošč in nagrobnikov ter poimenovanje lokacij ali institucij) imeli konstitutivno vlogo pri oblikovanju komemorativnih kultov nacionalnih pesnikov in drugih »kulturnih svetnikov« (Neubauer 2010; Dović 2013; Leerssen in Rigney 2014).

Kanonizacija velikih osebnosti nacionalnih literatur je seveda kompleksen problem sam po sebi, kot je mogoče ugotoviti že ob Prešernovem primeru (Dović 2014). Po drugi strani zgodovina domala sleherne spominske enote lahko ponudi dovolj gradiva za literarnosociološko študijo. Tu seveda ne bomo

¹ V tem kontekstu je bil že uporabljen tudi izraz »mreža« ali »omrežje« (prim. Dović 2013); vendar pa se zdi izraz konstelacija primernejši, saj ni nujno, da med posameznimi spominskimi točkami obstaja notranja povezanost.

² Uporaba priljubljenega termina *lieux de mémoire* je lahko v tem kontekstu problematična, saj Nora s tem širokim konceptom označuje tudi nekatere negeografske enote (prim. Nora 1989). Ustrenejši je npr. angleški izraz *memory sites*, ki meri na simbolno zaznamovane spominske lokacije.

mgli poglobljeno analizirati prostorskih vidikov kanonizacije posameznih avtorjev, kaj šele, da bi se ukvarjali s posebnostmi posameznih spominskih enot. Namesto tega bomo, prosto po Morettiju, skušali podati nekaj iztočnic za »oddaljeno branje« spomeniške podatkovne baze projekta *Prostor slovenske literarne kulture*. Pri tem moramo takoj poudariti, da ta baza ni omejena na peščico avtorjev kanoničnega jedra. Za pridobitev celovite slike o spomeniški literarni kulturi to tudi ne bi zadoščalo; upoštevati je namreč treba dolgi niz obrobni, pogosto le lokalno zanimivih avtorjev, ki so skupaj z osrednjimi protagonisti prispevali k oblikovanju gosto tkane spominske mreže. Gonilna sila tega procesa seveda niso bili sami avtorji, temveč »postulatorji« njihove posmrtno kanonizacije: častilci, kolegi literati, kritiki in učenjaki, kulturni in politični veljaki najrazličnejših formatov ali preprosto iskalci turističnih in ekonomskih niš. Ti so zaslužni, da so v teku dobrega stoletja in pol spominska obeležja poprej nezaznamovano pokrajino prepredla z nacionalnimi literarnimi konotacijami (prim. Dovič 2012).

V tej luči bomo torej skušali zgoščeno (in nemara nekoliko suhoparno) predstaviti pridobljeno podatkovno bazo, poglobljene interpretacije primerov pa bomo prihranili za drugo priliko.

Metodologija

V okviru projekta je bil najprej opravljen izbor osebnosti, ki so dejavno sooblikovale slovenski literarni prostor med letoma 1780 in 1940. Izbor je zajel 323 imen. Osrednji kriterij je bil pomen posameznika za slovensko literarno kulturo, poleg tega je bila upoštevana tudi pokrajinska, žanrska in spolna zastopanost. Poleg samih ustvarjalcev (pesniki, pisatelji, dramatik) so vključeni vidnejši literarni posredniki (založniki, tiskarji, knjigotržci itn.) in kritiki, pa tudi druge osebnosti, ki so posegale v literarno življenje, a so primarno delovale v drugih kontekstih (npr. v politiki, medijih, religiji ali v drugih umetnostih). Vključeni so tudi avtorji, ki so osrednji del opusa ustvarili po letu 1940, a so v literarno dogajanje opazno posegli že pred tem. Kot delo projektne skupine izbor seveda ostaja subjektiven, pa vendar dovolj reprezentativen, saj so v njem brez dvoma zajeti osrednji, kanonični ustvarjalci slovenske književnosti iz omenjenega obdobja.³

³ Seznam izbranih avtorjev je na spletišču *Prostor slovenske literarne kulture* (<http://pslk.zrc-sazu.si/>). Pripravljalne analize so bile deloma opravljene v dveh projektih zbornikih

Spominska obeležja in njihovi tipi

Poleg izbranih biografskih podatkov so bila za izbranih 323 osebnosti evidentirana (in georeferencirana) tudi spominska obeležja. Ta so nastajala skoraj izključno posmrtno. Popisana so bila tudi obeležja, ki so nastala po letu 1940 (vse do konca leta 2012). Popisane so bile sledeče vrste spominskih obeležij:

1. Celopostavni javni kip (na odprtem prostoru)
2. Doprsni javni kip (na odprtem prostoru)
3. Javni kip literarnega junaka (na odprtem prostoru)
4. Spominski objekt (hiša, soba, obelisk, nagrobnik, plošča ipd.)
5. Poimenovanje ustanove (šola, knjižnica, muzej, društvo ipd.)
6. Poimenovanje lokacije (ulica, cesta trg, park ipd.)
7. Spominska pot

Ob tem je treba takoj opozoriti na nekatere omejitve pridobljene podatkovne baze. Prva je, da so pri celopostavnih in doprsnih kipih upoštevani le tisti, ki so postavljeni na javni odprt prostor. Zajeti torej niso dokaj številni kipi v cerkvah, avlah in dvoranah muzejev, knjižnic in drugih ustanov, čeprav so javno dostopni. Druga omejitev je v ohlapnejši kategoriji »spominskih objektov«, za katero bi bila morda primernejša natančnejša členitev, saj so zdaj vanjo vključeni raznorodni objekti (hiša, soba, obelisk, nagrobnik, plošča). Dodatna težava utegne biti, da spominske plošče niso popisane sistematično, saj jih je preprosto preveč; vključene so le tiste pomembnejše, ki so povezane s spominskimi objekti. Ker je odkrivanje plošč stvar prizadevnosti in iznajdljivosti, ocena pomembnosti posamezne plošče pa izrazito subjektivna, je tu evidenca daleč od popolne. Tretje opozorilo je, da nekatere osebnosti spomenikov niso dobile pretežno zaradi svojih dosežkov v literarni kulturi (dobra primera sta Maister in Slomšek); v takih primerih je treba statistične prikaze opremiti z ustrežno interpretacijo. Četrta omejitev je v tem, da so bili podatki o letnicah postavitve v javni prostor sistematično pridobljeni le za celopostavne in doprsne kipe, kar

Prostor v literaturi in literatura v prostoru / Space in Literature and Literature in Space (tematska številka *Slavistične revije*, 2012, ur. Urška Perenič) in *Prostorski obrat v literarni vedi / The Spatial Turn in Literary Studies* (tematski sklop v *Primerjalni književnost* 36.2, 2013, ur. Marko Juvan, Marijan Dović in Jernej Habjan). Za utemeljitev projekta prim. zlasti Juvan 2013 in Škulj 2013, za biografije Perenič 2013, za spomenike pa Dović 2012. Celovita analiza spomeniške baze je že bila objavljena v angleščini, v reviji *Slovene Studies* (Dović 2013a). Tu priobčujemo dopolnjeno slovensko varianto.

omejuje možnosti kronoloških analiz.⁴ Peta težava – ravno tako povezana s kronologijo je, da popis ne zajema obeležij, ki so bila odstranjena. Problem pri osebnostih z literarnega področja sicer ni tako pereč kot na primer pri političnih spomenikih, ki so bili pogosto predmet menjavanja in uničevanja, a kljub temu bi bilo iz historiata »izbrisanih« spomenikov treba dodati vsaj nekaj interpretativnih literarnozgodovinskih opomb (ali, še bolje, historično študijo v kontekstu celotne baze spomenikov na slovenskem ozemlju). Še ena omejitev, ki jo je treba omeniti, je v resnici samoomejitev: zadeva zgodovinsko necelovitost (manjkajo osebnosti od Trubarja do Svetokriškega in seveda avtorji druge polovice 20. stoletja), ki pa izhaja iz same zasnove projekta.

Vsem omenjenim zadržkom je končno treba samokritično dodati, da baza tudi sicer ni popolna: takšno iluzijo so sproti podirale nove in nove enote, ki so se ves čas projekta pojavljale tako rekoč mimogrede. Kaže, da tudi zaradi razpršene dinamike nastajanja obeležij podatkovna baza nujno ostaja nedokončan projekt: nikdar ni mogoče zanesljivo vedeti, ali so vanjo res vključene vse relevantne enote. V tem smislu imajo torej vse predstavljene številke *relativno vrednost*; a kot bo razvidno, so vendarle lahko koristno empirično izhodišče za nadaljnje razmisleke.

Zajem in obdelava podatkov

V letu 2011 so bile izdelane vnosne matrice za spomenike. Sledila je prva faza popisovanja (2011–2012), v kateri so študenti ljubljanske slovenistike poskrbeli za prve vnose. V tej fazi je bilo popisanih preko 1300 obeležij. Vsako obeležje je bilo sprva popisano v ločeni datoteki (Excel), na koncu pa je bila izdelana združena podatkovna baza. Sledila je faza dopolnjevanja in verifikacije (2012–2013), v kateri so člani projektne skupine preverjali podatke in dopolnjevali združeno bazo. Pri tem je bilo evidentiranih blizu 400 novih enot, popravljenih oziroma dodanih je bilo nekaj sto napačnih ali manjkajočih geografskih koordinat ter odpravljenih več sto drugih manjših ali večjih napak.⁵ Pri delu so bili uporabljene predvsem spletni viri (iskalnik Google, podatki iz baz Digitalne knjižnice Slovenije in COBISS, podatki iz Registra nepremične kulturne dediščine, literarni sloj na Geopediji, za georeferenciranje pa predvsem Google Earth in

⁴ Iskanje datumov se je že pri obeh omenjenih kategorijah izkazalo kot izredno zahtevno pa tudi zamudno početje, ki je preseгло zmoglosti projektne skupine.

⁵ Na tej točki bi se želel posebej zahvaliti Marjeti Pisk in Andražu Ježu, ki sta pomembno prispevala k dopolnjevanju in popravljanju spomeniške baze.

Geopedija), poleg njih pa še pisni viri (predvsem monografije o spomenikih in rojstnih hišah pisateljev)⁶ ter v številnih primerih tudi telefonsko ali dopisno poizvedovanje pri lokalnih ustanovah (knjižnice, muzeji, društva, občine). Za obeležja prvih dveh kategorij, tj. celopostavne (30 enot) in doprsne (141 enot) kipe, so bile dodane tudi letnice postavitve v javni prostor. Vnosna matrica za vsako enoto v kategoriji spominskih obeležij je obsegala naslednje elemente (z zvezdico so označena neobvezna polja):

1. Zaporedna številka spomenika
2. Ime in priimek osebnosti
3. Ime spomenika
4. Vrsta spomenika (spustni seznam)
5. Leto postavitve* (obvezno za celopostavne in doprsne kipe)
6. Opisna lokacija
7. Geografske koordinate (φ - λ /Gauss-Krüger)
8. Besedilo na spomeniku*
9. Pobudnik(i)*
10. Avtor(ji)*
11. Referenčna literatura*
12. Povezave*
13. Slikovno gradivo*
14. Vnašalec podatkov
15. Datum vnosa

Statistične analize

Končni obseg evidentiranih in georeferenciranih spominskih obeležij za izbranih 323 osebnosti je do sredine leta 2015 dosegel skupno 1701 enoto.⁷ V povprečju to pomeni okrog 5,27 enote na posamezno osebnost. Pri tem za približno tretjino obravnavanih osebnosti ni bilo mogoče najti nobene spominske enote (106 oz.

⁶ Zlasti sta bila koristna pregleda spomenikov v devetnajstem in dvajsetem stoletju (Žitko 1996 in Čopič 2000). Pomemben vir je bil tudi zbornik *Slovenska pisateljska pot*, vodnik po domovanjih 106 slovenskih literatov (Forstnerič Hajnšek idr., 2011).

⁷ Trenutno je v bazi na spletni strani upoštevanih 1676 enot. V tem prispevku je poleg tega upoštevanih še 25 dodatnih spominskih enot, ki jih je avtor našel naknadno ob študiju Župančičevih spominskih obeležij – zlasti ulic in ustanov. To je razlog, da se podatki nekoliko razlikujejo od tistih iz angleške študije (Dović 2013a).

32,8% osebnosti), medtem ko je bila pri dobrih dveh tretjinah (217 oz. 67,2% osebnosti) evidentirana vsaj ena spominska enota; če torej upoštevamo le osebnosti z vsaj eno enoto, dobimo povprečno 7,84 enote na osebnost. V nadaljevanju so v *Tabeli 1* prikazane osnovne statistične značilnosti podatkovne baze, v *Tabeli 2* sledijo prikazi po posameznih kategorijah spominskih obeležij.

Tabela 1: Delež osebnosti po številu spominskih enot

Število enot	Število osebnosti	Delež
0 enot	106	32,8%
1 enota	60	18,6%
2 enoti	39	12,1%
3 enote	20	6,2%
4 enote	17	5,3%
5-10 enot	41	12,7%
11-20 enot	19	5,9%
Nad 21 enot	21	6,5%
Skupaj	323	100%

Spominske enote po kategorijah

Tabela 2: Spominske enote po kategorijah

Kategorija	Število enot	Delež
Celopostavni kip	30	1,76%
Doprski kip	141	8,29%
Kip literarnega junaka	5	0,29%
Spominski objekt	223	13,11%
Poimenovanje ustanove	304	17,87%
Poimenovanje lokacije	957	56,26%
Spominska pot	41	2,41%
Skupaj	1701	100%

Osebnosti po številu spominskih enot

V *Tabeli 3* so prikazani podatki za 41 osebnosti, ki imajo skupaj evidentiranih deset ali več spominskih enot.

Tabela 3: Osebnosti po številu spominskih enot

Ime	Priimek	Število enot
France	Prešeren	134
Ivan	Cankar	102
Rudolf	Maister	52
Oton	Župančič	50
Anton Martin	Slomšek	47
Simon	Gregorčič	40
Valentin	Vodnik	39
Josip	Jurčič	38
Anton	Aškerc	36
Srečko	Kosovel	35
Karel	Destovnik Kajuh	32
Lovro	Kuhar	31
Fran	Levstik	30
Fran Saleški	Finžgar	28
Dragotin	Kette	28
Ivan	Tavčar	27
Janez	Trdina	27
France	Bevk	26
Matija	Čop	23
Josip	Stritar	23
Friderik Irenej	Baraga	22
Alojz	Gradnik	20
Josip	Murn	20
Miran	Jarc	19
Simon	Jenko	19
Josip	Vandot	18
Janko	Kersnik	17
Anton Tomaž	Linhart	17
Janez Evangelist	Krek	17
Louis	Adamič	15
Miroslav	Vilhar	15
Janez	Mencinger	14
Valentin	Stanič	14
Stanko	Vraz	14
Žiga	Zois	14
Igo	Gruden	13
Miško	Kranjec	13
Franc Ksaver	Meško	13
Jernej	Kopitar	12
Ivan	Trinko	11
Edvard	Kocbek	10

Celopostavni javni kip (na odprtem prostoru)

V *Tabeli 4* so prikazani podatki za vse osebnosti, ki so dobile celopostavne kipe. Toda ravno za prve tri med njimi (Maister, Slomšek in Baraga) pri tem niso bile odločilne njihove literarne zasluge, temveč dosežki na političnem (vojaškem) oziroma verskem področju. Najzgodnejši izmed kipov je Auerspergov v avstrijskem Gradcu iz leta 1887, medtem ko je bil prvi celopostavni kip na današnjem slovenskem ozemlju ljubljanski Vodnikov iz leta 1889, ki mu je leta 1905 sledil Prešernov. Niz zaključujejo Rudolf Maister, Filip Terčelj in Alma Karlin (gre za prvi in doslej edini celopostavni kip pisateljici pri nas) iz leta 2010 ter Franc Metelko iz 2011, v svetovnem merilu pa novi – že tretji – celopostavni Baraga (Grand Rapids, 2012). V tujini sicer najdemo tri izmed tridesetih evidentiranih celopostavnih kipov (Auersperg in dvakrat Baraga), vendar pri nobenem od njih ne gre za spomenik slovenskemu literarnemu avtorju v ožjem pomenu. Izključno domovanje velikih javnih kipov slovenskim literarnim avtorjem torej ostaja ozemlje današnje Slovenije.

Tabela 4: Celopostavni kipi

Ime	Priimek	Število enot
Rudolf	Maister	5
Anton Martin	Slomšek	4
Friderik Irenej	Baraga	3
Karel	Destovnik Kajuh	2
France	Prešeren	2
France	Bevk	1
Ivan	Cankar	1
Alojz	Gradnik	1
Simon	Gregorčič	1
Josip	Jurčič	1
Alma	Karlin	1
Edvard	Kocbek	1
Lovro	Kuhar	1
Franc	Metelko	1
Ivan	Pregelj	1
Ivan	Tavčar	1
Filip	Terčelj	1
Valentin	Vodnik	1
Anton Alexander	von Auersperg	1

Doprсни javni kip (na odprtem prostoru)

V Tabeli 5 so prikazani podatki za vse osebnosti, ki imajo dva ali več doprskih kipov. Tudi tu pri nekaterih posameznikih spomeniki niso bili postavljeni izključno ali pretežno zaradi njihovih dosežkov v literaturi. Poleg že omenjenih (Maister, Baraga) v to kategorijo sodijo tudi osebnosti, ki so sicer delovale na literarnem področju, a v širšem kontekstu praroditeljstva (Trinko, Lavtižar,

Tabela 5: Doprсни kipi

Ime	Priimek	Število enot
France	Prešeren	6
Fran Saleški	Finžgar	5
Simon	Gregorčič	5
Anton	Aškerc	4
Ivan	Cankar	4
Ivan	Trinko	4
Karel	Destovnik Kajuh	3
Janko	Glazer	3
Josip	Jurčič	3
Dragotin	Kette	3
Srečko	Kosovel	3
Ivan	Tavčar	3
Janez	Trdina	3
Oton	Župančič	3
Louis	Adamič	2
Friderik Irenej	Baraga	2
Igo	Gruden	2
Josip	Lavtižar	2
Fran	Levstik	2
Rudolf	Maister	2
Josip	Murn	2
Ivan	Prijatelj	2
Radoslav	Razlag	2
Gustav	Šilih	2
Ljubka	Šorli	2
Josip	Vandot	2
Miroslav	Vilhar	2

Vilhar) oziroma v kombinacijah s politiko (Razlag) ali različnimi humanističnimi vedami (Priatelj, Glaser, Šilih). Skupno število evidentiranih doprskih kipov je 141. Od teh jih je le nekaj postavljenih v zamejstvu (trije v Svečah, Trinko v Čedadu, Gruden v Nabrežini) in v tujini (Prešeren v Moskvi, Auersperg in Cankar na Dunaju, Baraga v ZDA). Evidenca tujih kipov žal ni popolna, poleg tega nekaterih ni več oziroma njihova usoda ni znana; na tem področju bi bile dobrodošle dodatne raziskave.⁸

Javni kip literarnega junaka

V *Tabeli 6* so prikazani vsi evidentirani kipi literarnih junakov. V tej kategoriji smo sicer predvidevali več spomenikov. Pri Prešernu smo sem prišteli ljubljanski kip Primičeve Julije (1990), saj je bila njegova postavitelj motivirana z Julijo kot literarnim likom. Sicer so tu le še Tavčarjeva škofjeloška Agata in Jurij (1969), Vandotov kranjskogorski Kekec (1982), Prežihov Pobič s solzicami na Preškem vrhu (2002) ter Levstikov Krpan s kobilo v Cerknici (2006).

Tabela 6: Kipi literarnih junakov

Ime	Priimek	Število enot
Lovro	Kuhar	1
Fran	Levstik	1
France	Prešeren	1
Ivan	Tavčar	1
Josip	Vandot	1

Spominski objekt (biša, soba, obelisk, nagrobnik, plošča itn.)

V *Tabeli 7* so prikazani podatki za osebnosti, ki imajo tri ali več spominskih objektov. Tudi tu v nekaterih primerih nastajanje obeležij ni bilo motivirano pretežno z njihovimi literarnimi dosežki (Slomšek, Zois, Maister, Baraga, Rutar, Terčelj, Šuster). Skupno število evidentiranih spominskih objektov je 223. Enot v tej kategoriji so zelo heterogene. Prevladujejo objekti v klasičnem smislu, predvsem hiše, kjer so se osebnosti rodile, živele ali umrle; pri tem so nekatere zgolj

⁸ V številnih primerih bi bilo usodo spomenikov treba podrobneje raziskati; npr. v nekdanjem jugoslovanskem kulturnem vrtu v Clevelandu, kjer so med drugim stali spomeniki Baragi, Cankarju, Gregorčiču, Zormanu in Maistru.

označene s ploščami, druge pa so javno dostopne kot muzej, domačija, spominska soba ipd.⁹ Sem so uvrščeni tudi spominski koticiki, domovi in zbirke; ti so pogosto na meji uvrstitve v naslednjo kategorijo – poimenovanje lokacije, kar velja tudi za takšne »objekte«, kot sta Maistrov razgledni stolp ali Linhartov oddelek v radovljiškem muzeju. Veliko je tudi spominskih plošč, ki označujejo lokacije, pomembne za življenje ali delo referenčne osebnosti.¹⁰ V kronološkem smislu postavljanje slovenskih spominskih plošč uvajajo slovesnosti ob Vodnikovih stoletnici leta 1858, ko je nastala plošča na pesnikovi rojstni hiši v Šiški. Naslednjo pomembno skupino obeležij v tej kategoriji tvorijo nagrobniki; upoštevani so bili le tisti, za katere je izkazana komemorativna vrednost, ki presega družinske okvire (običajno so bili postavljeni z javnimi nabirkami in razpisi). Ta tip spomeniških enot je bil zaradi povezave z rituali še posebej pomemben v drugi polovici 19. stoletja. Prelomnico je tu predstavljala postavitve Prešernovega nagrobnika v Kranju (1852), ki so mu sledili Jenkov, Jurčičev, Erjavčev, Gregorčičev in mnogi drugi. Naslednjo skupino, ki je bila ravno tako posebej aktualna pred razpadom Avstro-Ogrske, tvorijo klasični obeliski oziroma piramide. Če je imel obelisk Josipini Turnograjski iz leta 1870 še pretežno družinsko vrednost, sta imela v tej skupini prelomen pomen zlasti Prešernov obelisk ob Blejskem jezeru (1883) in Levstikov v Velikih Laščah (1889); sledili so Cigaletov v Lomeh pri Črnem vrhu (1894) in drugi, vključno s Plečnikovo ljubljansko Zoisovo piramido (1927). Zadnjo in morda najbolj zanimivo skupino spominskih objektov predstavljajo nefigurálni spomeniki in drugi »izvenserijski« spominski objekti. Med takšnimi najdemo novomeški Kettejev vodnjak (1955), spomenik sedmim Küzmičevim knjigam v Ivanovcih (2004), spomenik Kajuhu in Balantiču na kamniških Žalah (1990), mizo in stole Cirila Drekonje v Temljinah (1954), orehovo deblo Slomškovega odlikovanja na Ponikvi (1912), znameniti ljubljanski spomenik Ilirskim provincam (1929) ter Cankarjev spomenik pred kompleksom ljubljanskega Cankarjevega doma (1982). V to skupino je uvrščen tudi Slomškovo kip z oltarjem v mariborski stolnici (1878), prvi celopostavni javni kip slovenskega avtorja, ki je bil prvotno namenjen postavitvi na odprtem prostoru.¹¹ Nekaj spominskih objektov (večinoma plošč) se nahaja v tujini, predvsem v zamejstvu

⁹ O domovanjih slovenskih pisateljev prim. Forstnerič Hajnšek idr. 2013, na splošno pa Hendrix 2008.

¹⁰ Popis spominskih plošč v podatkovni bazi je nepopoln; mnoge plošče je težko najti, popisovalci pa niso imeli dovolj sistematičnih navodil za iskanje.

¹¹ Kontroveržno usodo tega pomembnega spomenika opisuje Ana Lavrič (2013).

Tabela 7: Spominski objekti

Ime	Priimek	Število enot
France	Prešeren	13
Anton Martin	Slomšek	6
Ivan	Cankar	5
Žiga	Zois	5
Anton	Aškerc	4
Josip	Jurčič	4
Dragotin	Kette	4
Srečko	Kosovel	4
Oton	Župančič	4
Louis	Adamič	3
Friderik Irenej	Baraga	3
Karel	Destovnik Kajuh	3
Fran Saleški	Finžgar	3
Simon	Gregorčič	3
Janez Evangelist	Krek	3
Anton Tomaž	Linhart	3
Rudolf	Maister	3
Janez	Mencinger	3
Valentin	Vodnik	3
Simon	Rutar	3
France	Balantič	3
Janez	Bleiweis	3
Josipina	Urbančič	3
Josip	Stritar	3
Fran	Milčinski	3
Andrej	Šuster	3
Filip	Terčelj	3

(Trinko, Erjavec, Gruden, Drabosnjak, Einspieler), v Zagrebu (Nučič), na Dunaju (Prešeren-Auersperg, Prešeren) in v ZDA (Adamičeva ustanova v Princetonu).

Poimenovanje ustanove

V Tabeli 8 so prikazani podatki za osebnosti, po katerih so poimenovane vsaj tri ustanove (zajete so tako tiste v Sloveniji kot tiste v tujini, pri čemer evidenca

Tabela 8: Poimenovanje ustanove

Ime	Priimek	Število enot
France	Prešeren	36
Ivan	Cankar	20
Anton Martin	Slomšek	15
Rudolf	Maister	14
Miran	Jarc	10
Oton	Župančič	10
Lovro	Kuhar	8
Karel	Destovnik Kajuh	6
Simon	Gregorčič	6
Srečko	Kosovel	6
Janez Evangelist	Krek	6
Josip	Vandot	6
Valentin	Vodnik	6
Valentin	Stanič	5
Friderik Irenej	Baraga	4
France	Bevk	4
Matija	Čop	4
Janko	Kersnik	4
Ivan	Trinko	4
Jože	Udovič	4
Anton	Aškerc	3
Fran Saleški	Finžgar	3
Janko	Glazer	3
İgo	Gruden	3
Anton	Ingolič	3
Simon	Jenko	3
Dragotin	Kette	3
Miško	Kranjec	3
Anton Tomaž	Linhart	3
Danilo	Lokar	3
Franc	Metelko	3
Gustav	Šilih	3
Karel	Štrekelj	3
Ivan	Tavčar	3

skoraj gotovo ni popolna). Tudi v tej kategoriji pri nekaterih osebnostih poimenovanje ni bilo motivirano pretežno z njihovimi literarno-umetniškimi dosežki (Slomšek, Maister, Stanič, Baraga, Trinko, Čop, Metelko, Šilih, Štrekelj). Skupno število vseh evidentiranih poimenovanj ustanov je 304. Med enotami prevladujejo izobraževalne ustanove (osnovne šole, gimnazije, vrtci, liceji, študentski domovi itn.), kulturna, umetniška ali prosvetna združenja (društva, zbori, klubi), kulturne ustanove (knjižnice, galerije, kulturni domovi, gledališča, založbe), precej je tudi gorskih koč (Prešernova, Žoisova, Mencingerjeva, Staničeva, Vodnikova, Krekova), gostišč in barov; najde se celo badmintonski klub (Maister). Ta kategorija je izmed vseh daleč najbolj prisotna v tujini, kjer najdemo mnogo kulturnih ali izobraževalnih ustanov, poimenovanih po Prešernu (15 enot), Slomšku (5 enot), Cankarju (4 enote) in Gregorčiču (3 enote). Poleg teh so v izseljenstvu (ZDA, Kanada, Argentina, Nemčija, Švedska itn.) prisotni še Baraga, Balantič, Kajuh (2 enoti), Jenko, J. E. Krek in Levstik, v zamejstvu pa A. Budal, Bartol, Erjavec, Finžgar, Gruden (3 enote), Jarnik, Kosovel, J. Ribičič, K. Širok, Štrekelj, Trinko (4 enote) in Župančič (3 enote). Evidenca tujih ustanov skoraj gotovo ni popolna, pri čemer dodatno težavo predstavlja dejstvo, da so nekatere ustanove bolj, druge pa manj formalizirane (načeloma so v GIS-evidenco lahko zajete le tiste, ki so uradno registrirane in imajo geografsko določljiv »sedež«).

Poimenovanje lokacije

V *Tabeli 9* so prikazani podatki za osebnosti, po katerih je poimenovanih vsaj deset lokacij, zajete pa so tako tiste v Sloveniji kot tiste v tujini (evidenca pri zadnjih verjetno ni popolna). Tudi tu pri nekaterih osebnostih poimenovanje ni bilo motivirano pretežno z literarnimi dosežki (Maister, Slomšek, Čop, Vilhar). Ni mogoče spregledati, da so ravno v tej kategoriji sorazmerno največje pozornosti deležni kanonični literarni avtorji, iz česar je mogoče sklepati, da so (bili) literati za poimenovanje lokacij v slovenskem prostoru še posebej zanimivi. Sorazmerno izstopajoče je število lokacij, poimenovanih po Matiji Čopu (16), ki se sicer v drugih kategorijah ne uvršča tako visoko. Skupno število vseh evidentiranih poimenovanj lokacij je 957, torej gre za daleč najbolj pogosto kategorijo (56,1% vseh enot). Sicer med enotami izrazito prevladujejo ulice, sledijo pa jim ceste, trgi in poti.¹² Le po nekaj najdemo drevoredov (Cankarjev v Izoli,

¹² Ulice, ceste ipd. smo v geografskem smislu opisali točkovno, pri čemer smo skušali upoštevati njihove »začetke«; linijska predstavitev namreč v okviru projekta ne bi imela dodane vrednosti, poleg tega je konkreten potek ulic splošno znan in dostopen.

Kettejev v Novem mestu, Lokarjev v Ajdovščini, Gregorčičev v Postojni), nabrežij (Cankarjevo v Ljubljani, Verdu in Piranu ter Prešernovo v Piranu), parkov (Maistrov v Ljutomeru, Baragov v Michiganu), vrhov (Staničev vrh, Trdinov vrh, Vodnikov vršac) ali dvorov (Metelkov Dvor, Grosuplje). Nekaj čez dvajset lokacij je v tujini, predvsem v zamejstvu (Cankarjeva in Grudnova ulica v Doberdolu, Kettejeva, Kosovela in Grudnova v Bazovici, Župančičeva v Jamljah, Bartolova v Opčinah, Kosovelova v Ronkah, Staničev trg v Gorici), v nemškem

Tabela 9: Poimenovanje lokacije

Ime	Priimek	Število enot
Ivan	Cankar	70
France	Prešeren	69
Oton	Župančič	32
Valentin	Vodnik	28
Josip	Jurčič	27
Rudolf	Maister	27
Anton	Aškerc	24
Simon	Gregorčič	22
Fran	Levstik	22
Srečko	Kosovel	21
Anton Martin	Slomšek	20
Josip	Stritar	20
Janez	Trdina	19
France	Bevk	18
Karel	Destovnik Kajuh	18
Lovro	Kuhar	18
Fran Saleški	Finžgar	17
Dragotin	Kette	17
Ivan	Tavčar	17
Matija	Čop	16
Josip	Murn	15
Alojz	Gradnik	14
Simon	Jenko	13
Janko	Kersnik	11
Miroslav	Vilhar	10
Stanko	Vraz	10

prostoru (Staničev trg v Münchnu, ulica Jožefa Stefana v Zellu in Larreltu ter ulica Anastazija Grüna na Dunaju), na področju nekdanje Jugoslavije (kar sedem Župančičevih ulic od Varaždina do Skopja, Mahničeva ulica na Krku, Vrazovi ulici v Splitu in Višnjevcu) ter v ZDA (Baragova vas, okrožje in park v Michiganu).

Spominska pot

V *Tabeli 10* so prikazani podatki o številu spominskih poti za osebnosti, pri katerih obstajata vsaj dve takšni poti. Skupno število spominskih poti, ki smo jih evidentirali v okviru projekta, je 41. Evidenca skoraj gotovo ni popolna, poleg tega pa je treba opozoriti tudi na dejstvo, da so poti po svojem značaju zelo različne: v nekaterih primerih gre za označene spominske poti po lokacijah, ki so pomembne z vidika življenja ali dela posameznika, v drugih pa za spominske pohode z bolj ali manj stalno traso, ki nimajo nujno zveze z lokacijami, povezanimi z življenjem ali delom referenčne osebnosti. Tako kot pri ulicah smo za geografsko referenčno točko vzeli točko začetka poti; natančno linijsko označevanje vseh spominskih poti bi namreč terjalo niz dodatnih raziskav.

Tabela 10: Spominska pot

Ime	Priimek	Število enot
France	Prešeren	7
Simon	Gregorčič	3
Ivan	Cankar	2
Fran	Levstik	2
Janez	Trdina	2

Možnosti kartografske predstavitve spominskih obeležij

Med odlikami pridobljene baze spominskih obeležij je treba izpostaviti njeno GIS-komponento: vsaka enota ima točkovno ustreznico v geografskem prostoru (tudi ulice, ceste in spominske poti so prikazane točkovno). Takšna baza torej omogoča izdelavo najrazličnejših zemljevidov. Za vzorec bodo v nadaljevanju kartografsko prikazani celopostavni in doprsni kipi slovenskih literarnih avtorjev ter spominska obeležja, posvečena ustvarjalcu z najbogatejšo spomniško bero; kot je bilo mogoče pričakovati, je to France Prešeren.¹³

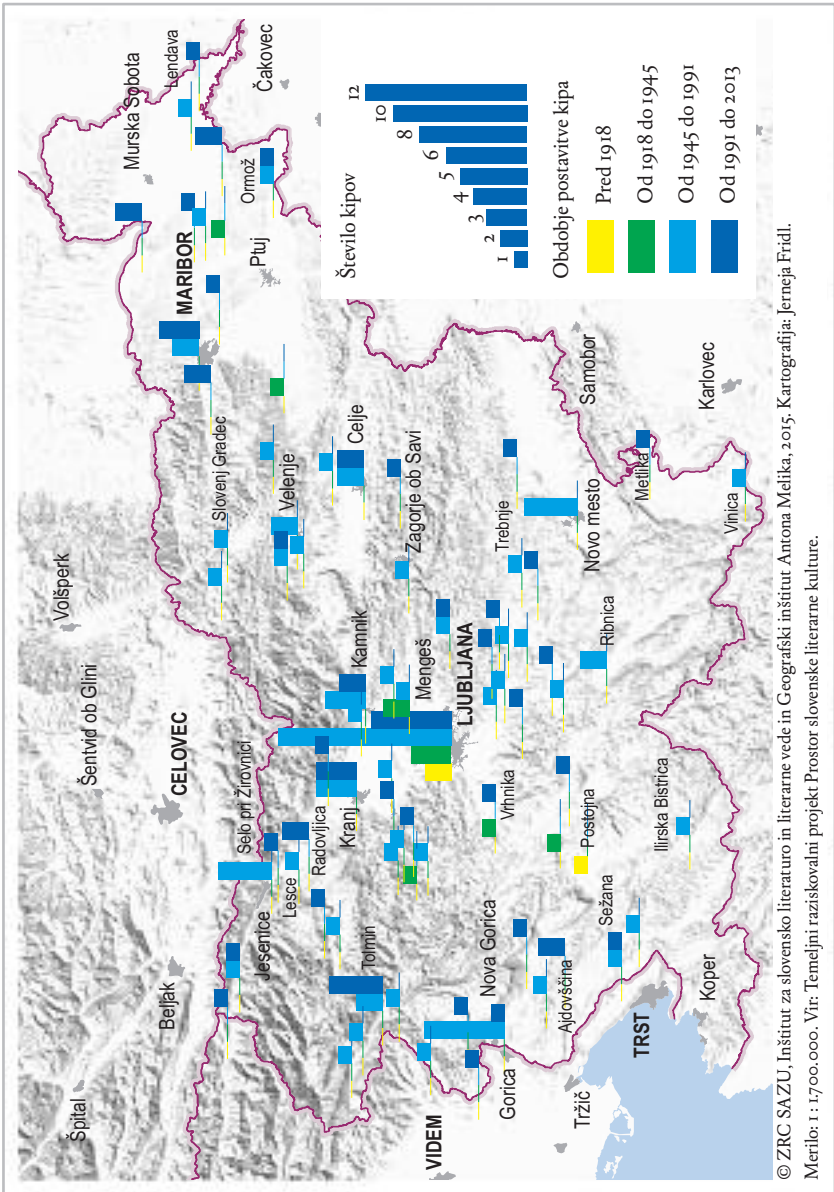
Celopostavni spomeniki slovenskih literarnih avtorjev: geografija in kronologija
 Nastajanje spomenikov je kompleksen proces, ki ga ne moremo ustrezno razumeti, če ne upoštevamo vsakokratnega zgodovinskega in političnega konteksta; še toliko bolj to velja za večje spomenike, ki vidno zaznamujejo javni prostor. Izrazito pomembna razsežnost je v tem smislu tudi kronologija. Zato smo pri celopostavnih in doprskih kipih poiskali letnice postavitve v javni prostor, ki poleg geografske omogočajo še časovno razporeditev. Pionirska faza postavljanja spomenikov v zadnjih desetletjih 19. stoletja je potekala še v avstro-ogrskem okviru; v njej so se prepletale uradne dinastične tendence in spomeniške pobude, ki sta jih sprožala vse bolj konfliktna nemški in slovenski nacionalizem. Če je na Kranjskem s postavitvijo celopostavnega Vodnika (1889) in Prešerna (1905) v Ljubljani slovenska stran zmagovala v simbolnem zavojevanju javnih površin (prim. Dovič 2013), so na Štajerskem do konca prve svetovne vojne nastajali skoraj izključno nemško intonirani spomeniki (prim. Vidmar 2013 in Žitko 1996). Ta zgodnja faza bi vsekakor terjala dodatno analizo. Na *Zemljevidu 1* je prikazanih 27 celopostavnih spomenikov na slovenskem ozemlju, ki smo jih evidentirali v okviru projekta. Nakazane so tudi lokacije treh celopostavnih spomenikov, ki stojijo v tujini (Auerspergov v Gradcu in Baragova v Michiganu, ZDA). Zemljevid ne prikazuje pomembnih figuralnih kipov v notranjostih stavb (npr. Slomškov celopostavni kip v mariborski stolnici iz leta 1878, ki je sicer bil namenjen postavitvi na odprt prostor, a zaradi nemškega nasprotovanja to ni bilo mogoče), pa tudi nekaterih pomembnih spomenikov na odprtem prostoru (npr. Cankarjev ljubljanski spomenik iz leta 1982 pred Cankarjevim domom). Takšni spomeniki so v bazo večinoma vključeni kot spominski objekti.

Celopostavni in doprski kipi na slovenskem ozemlju po obdobjih

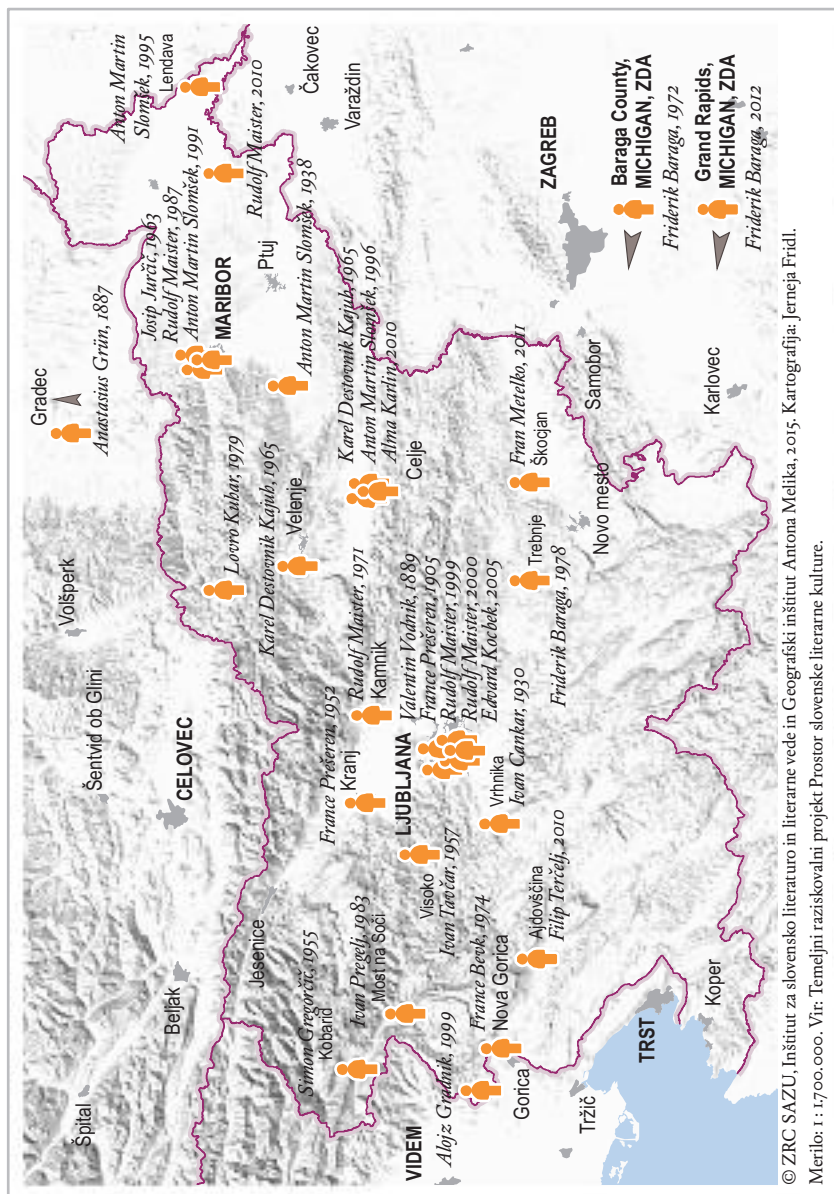
Na *Zemljevidu 2* so prikazani vsi celopostavni in doprski kipi, ki smo jih za izbranih 323 osebnosti evidentirali na ozemlju današnje Slovenije. Razporejeni so v štiri skupine, ki odražajo štiri različne zgodovinske in politične kontekste, v katerih so bili postavljeni v javni prostor. Takoj je mogoče ugotoviti, da je bilo v avstro-ogrskem obdobju postavljenih izrazito malo kipov (le 3 enote);¹⁴

¹³ Tu se želim zahvaliti kolegom z Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU za potrpežljivo sodelovanje. Zlasti se zahvaljujem Jerneji Fridl, ki je izdelala zemljevide, vključene v to poglavje.

¹⁴ Dva spomenika Anastasiusu Grünu sta bila v tem času postavljena zunaj današnjega slovenskega ozemlja, in sicer celopostavni kip v Gradcu (1887) in doprski kip na Dunaju (1891). Oba sta zabeležena v bazi, nista pa prikazana na tem zemljevidu.

Zemljevid 1: Celopostavni in doprtni kipi slovenskih književnikov v javnem prostoru po obdobjih

Zemljevid 2: Celopostavni kipi slovenskih književnikov v javnem prostoru

podobno velja tudi za obdobje stare Jugoslavije (10 enot). Ta slika se dopolni, če upoštevamo, da so v tem času nastajala tudi druga pomembna spominska obeležja v odprtem prostoru, ki niso bila figuralna (predvsem obeliski in veliki nagrobniki), hitro pa so se širile tudi spominske plošče. Izrazito veliko kipov je nastalo v socialističnem obdobju (87 enot), nekoliko presenetljivo pa je, da trend tudi po osamosvojitvi Slovenije ne popušča. Nasprotno, od leta 1991 do 2013 je nastalo 69 novih kipov, torej več kot trije na leto, medtem ko sta v socialističnem obdobju na leto nastala povprečno manj kot dva. Na splošno je mogoče ugotoviti, da so v prvih dveh fazah nastajali predvsem kipi kanoniziranih literarnih ustvarjalcev, pa tudi narodnih buditeljev (Vilhar, Razlag) in celo literarnih zgodovinarjev (Priatelj). V socialističnem obdobju so bili ob kanoničnih avtorjih 19. stoletja privilegirani tisti, ki so bili bližje vladajoči ideologiji. Po letu 1991 je poleg rehabilitacije disidentov in avtorjev katoliške provenience (Kocbek, Balantič, Baraga, Terčelj idr.) predvsem v devetdesetih letih opazen izrazit porast spomenikov Maistru in Slomšku, v polnem zagonu pa je tudi postavljanje lokalno motiviranih spomenikov in spomeniških alej, ki skušajo poudariti kulturno in intelektualno tradicijo domačega okolja.

Prešernova spominska obeležja

Med posameznimi avtorji po skupnem številu evidentiranih spominskih enot izstopa France Prešeren (gl. *Zemljevid 3*). S 134 enotami nesporno vodi pred Cankarjem (102), Maistrom (52), Župančičem (50), Slomškom (47) in Gregorčičem (40); najvišje se uvršča tudi pri doprskih kipih, ustanovah in spominskih poteh. Kot je mogoče pričakovati, se enote iz prvih štirih kategorij (kipi in spominski objekti) zgoščajo v krajih, ki so povezani s pesnikovo biografijo (predvsem Kranj in Ljubljana), medtem ko poimenovanje ustanov in lokacij presega ta okvir. S te plati so zanimive tri spominske poti (oz. pohodi) v severovzhodni Sloveniji. Podoben vzorec na splošno velja za osebnosti s številnimi obeležji, medtem ko se pri tistih z manjšim številom enot praviloma vse nahajajo v okviru biografsko relevantnih lokacij.¹⁵

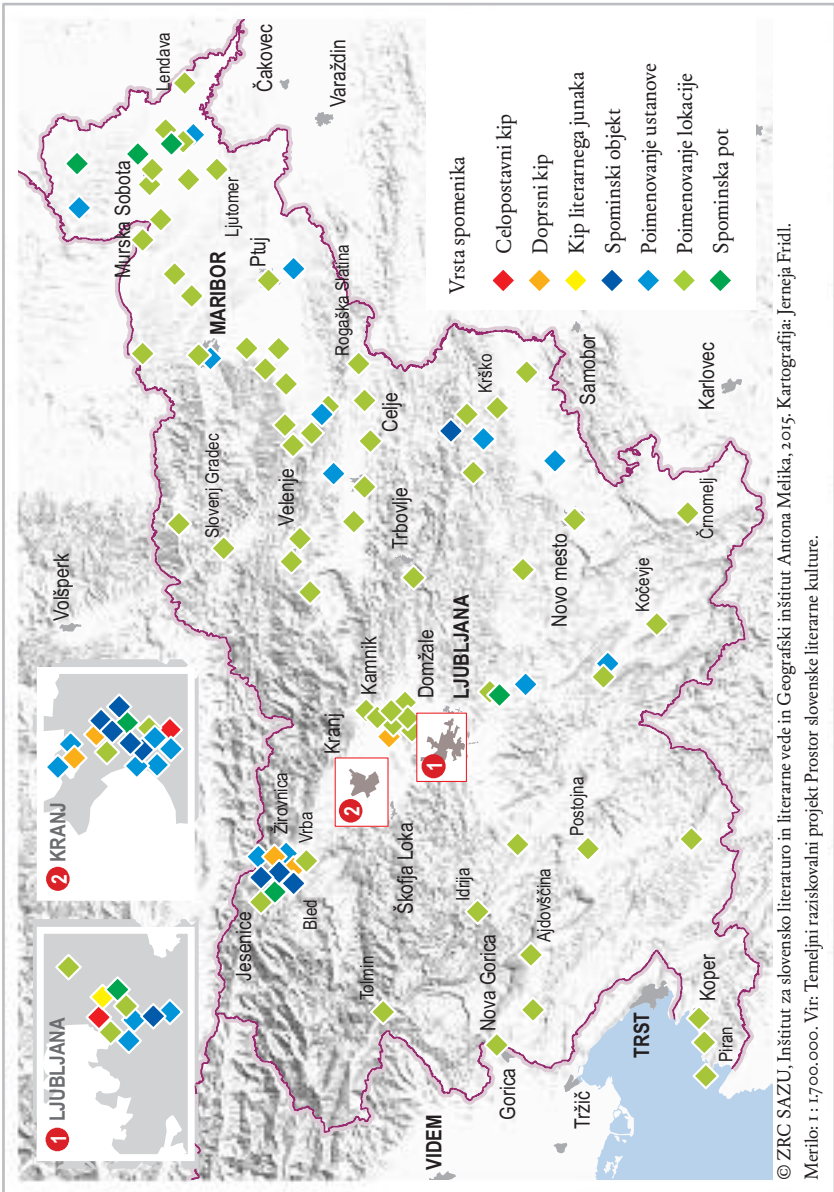
¹⁵ Prešernov posmrtni vzpon na prestol nacionalnega pesnika je bil že temeljito obdelan (prim. Dovič 2010). Kot paradigmatični kulturni svetnik je bil Prešeren primerjalno obravnavan tudi s svojim islandskim ustreznikom Jónasom Hallgrímssonom in drugimi nacionalnimi pesniki svojega časa (Dovič 2011; Egilsson 2011; Helgason 2011; Juvan 2012).

Prešeren med izbranimi avtorji po številu spominskih enot še bolj izrazito kot v Sloveniji izstopa v tujini. Kot kaže *Zemljevid 4*, z izjemo moskovskega doprsnega reliefnega portreta in treh spominskih plošč vse prikazane enote sodijo v kategorijo poimenovanje ustanove, kar je tudi sicer značilno za enote zunaj slovenskega ozemlja.

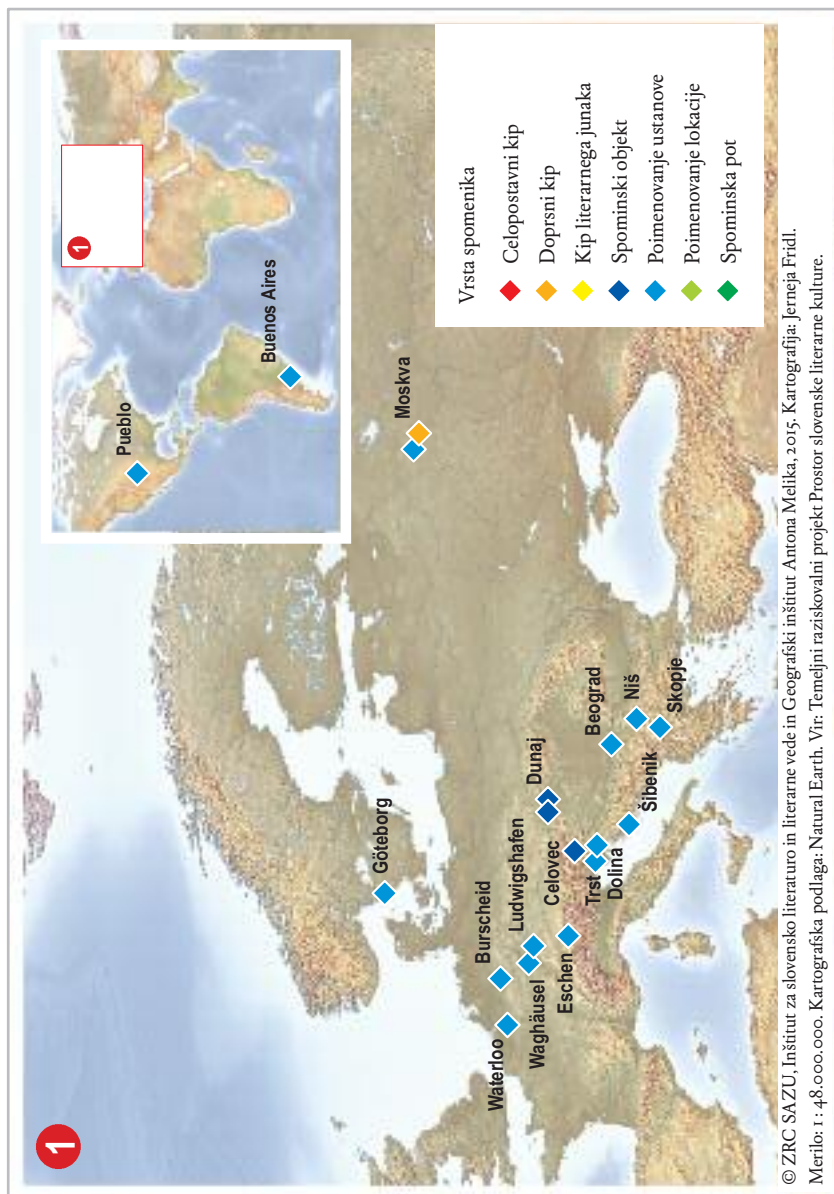
Sklep

Prikazani statistični podatki in zemljevidi so namenjeni kratkemu orisu temeljnih značilnosti podatkovne baze spominskih obeležij ter predstavitvi možnih oblik njene uporabe. Nepredstavljivo večje možnosti se ponujajo z uporabo posebnega iskalnika na spletišču projekta *Prostor slovenske literarne kulture*, v katerem uporabnik lahko vnaša različne iskalne kriterije in na ta način iz podatkovne baze sproti individualno generira zelene prikaze. Na ta način je mogoče (po vzorcu Prešerna) izdelati prikaze spomeniških enot za vsako izmed vključenih 323 osebnosti, pa tudi za preostale kategorije spominskih obeležij (po vzorcu celopostavnih in doprsnih kipov) ali v kombinacijah z drugimi bazami (predvsem biografsko).

Spomeniška podatkovna baza torej tvori pomembno analitično orodje, ki ga bo mogoče s pridom uporabljati v prihodnjih prostorskih analizah slovenske literarne kulture. Nekateri problemi, na katere smo naleteli pri njeni izdelavi, seveda odpirajo nove dileme in hkrati širijo polje možnosti nadaljnjih raziskav. Med dilemami velja v prvi vrsti omeniti vprašanje natančnejše klasifikacije spominskih enot. Med možnostmi za širitev pa je najprej mogoče pomisliti na vključitev širšega časovnega okvira, torej evidentiranje spominskih obeležij tistim osebnostim, ki so prostor literarne kulture sooblikovale pred letom 1780 oziroma po letu 1940. Še bolj mikavna pa je morebiti zamisel, da bi na tak način – v okviru nove, še obsežnejše raziskave – skušali zajeti kar vsa spominska obeležja pomembnih slovenskih osebnosti. V tem primeru bi se raziskava seveda izmaknila iz ožjega področja literarne vede ter postala resnično interdisciplinarna, saj bi poleg geografije morala vključiti tudi pomembne vidike politične, kulturne in umetnostne zgodovine. Njeni rezultati bi bili široko uporabni in inovativni celo v svetovnem merilu.

Zemljevid 3: Prešernova spominska obeležja na ozemlju današnje Slovenije

Zemljevid 4: Prešernova spominska obeležja zunaj današnje Slovenije

Literatura

- ČOPIČ, ŠPELCA, 2000: *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija.
- DOVIĆ, MARIJAN, 2010: France Prešeren: A conquest of the Slovene Parnassus. V: Marcel Cornis-Pope in John Neubauer (ur.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. Vol. 4. Amsterdam: John Benjamins. 97–109.
- , 2011: The canonization of cultural saints: France Prešeren and Jónas Hallgrímsson. *Slovene Studies* 33, št. 2, str. 153–170.
- , 2012: Mreža spomenikov slovenske literarne kulture kot semiotično prilaščanje (nacionalnega) prostora. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 339–350.
- , 2013: Vodnik, Prešeren in začetki postavljanja spominskih obeležij slovenske literarne kulture. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 133–151.
- , 2013a: Memorials in Slovenian literary culture. *Slovene Studies* 35, št. 1, str. 3–27.
- EGILSSON, SVEINN YNGVI, 2011: Nation and elevation: Some points of comparison between the »national poets« of Slovenia and Iceland. *Primerjalna književnost* 34, št. 1, str. 127–146.
- FORSTNERIČ HAJNŠEK, MELITA, idr. (ur.), 2013. *Slovenska pisateljska pot. Vodnik po domovanjih 106 pesnikov in pisateljev*. Radovljica: Didakta.
- HELGASON, JÓN KARL, 2011: Relics and rituals: The canonization of cultural »saints« from a social perspective. *Primerjalna književnost* 34, št. 1, str. 165–189.
- HENDRIX, HARALD, 2008: Writers' Houses as Media of Expression and Remembrance. V: Harald Hendrix (ur.): *Writers' Houses and the Making of Memory*. New York in London: Routledge. Str. 1–11.
- JUVAN, MARKO, 2012: Romanticism and national poets on the margins of Europe: Prešeren and Hallgrímsson. V: Sonja Stojmenska-Elzeser in Vladimir Martinovski (ur.): *Literary dislocations*. Skopje: Institute of Macedonian literature. Str. 592–600.
- , 2013: Prostorski obrat, literarna veda in slovenska književnost: uvodni zaris. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 7–28.
- LAVRIČ, ANA, 2013: »Javni« spomenik škofu Antonu Martinu Slomšku v azilu mariborske stolnice. *Acta historiae artis Slovenicae* 18, št. 1, str. 25–64.
- LEERSSEN, JOEP, ANN RIGNEY, 2014: Introduction: Fanning out from Shakespeare. V: Joep Leerssen in Ann Rigney (ur.): *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building and Centenary Fever*. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan. Str. 1–23.
- NEUBAUER, JOHN, 2010: Figures of National Poets. Introduction. V: Marcel Cornis-Pope in John Neubauer (ur.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. Vol. 4. Amsterdam: John Benjamins. Str. 11–18.

- NORA, PIERRE, 1989: Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire. Representations* 26 (posebna št.), str. 7–24.
- PERENIČ, URŠKA, 2013: Kartiranje biografij slovenskih književnikov: od začetkov do sodobne prostorske analize v GIS. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 163–83.
- ŠKULJ, JOLA. 2013: Prostor, spacialnost, spacializacija: literarne raziskave po prostorskem obratu in spacialna logika (zgodovinskega) narativa. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 43–63.
- VIDMAR, POLONA, 2013: Lokalpatriotismus und Lokalpolitik. Die Denkmäler Wilhelms von Tegetthoff, Kaiser Josefs II. sowie Erzherzog Johans in Maribor und die Familie Reiser. *Acta historiae artis Slovenicae* 18, št. 1, str. 65–87.
- ŽITKO, SONJA, 1996: *Po sledeb časa. Spomeniki v Sloveniji 1800–1914*. Ljubljana: Debora.

Prostori zgodovinske povesti na Geopediji

MIRAN HLADNIK*

DEBATA O PROSTORSKEM OBRATU V HUMANISTIKI sovпада s spremjenim pristopom javnosti in literarne zgodovine do literature. Lokalne skupnosti kažejo povečan interes za pisatelje (in druge pomembne osebnosti), ki so se pri njih rodili, bivali ali umrli, in preko njih utrjujejo svojo kulturno prepoznavnost. Prirejajo jim proslave, po njih imenujejo pohodniške poti,¹ nagrade,² ustanove, postavljajo jim spominska obeležja.³ Tudi moje literarnozgodovinsko pisanje je pozornejše na lokalno zasidranost književnikov in literature kot prej.⁴

Povezovanje pisateljev in njihovih del s kraji je olajšala digitalizacija slovenske pisne dediščine: po besedilih v Digitalni knjižnici Slovenije in na Wikiviru je namreč imena krajev enostavno iskati. Drugi pomembni pripomoček pa je

* Podatke za karte in tabele pripravila Barbara Lampič.

¹ Geslo Slovenske literarne poti na Wikipediji pozna 33 literarnih poti.

² Seznam slovenskih literarnih nagrad na Wikipediji obsega 50 enot, nadaljnjih ducat pa je poimenovanih po pisateljih.

³ Sveži so npr. spomeniki Ivana Minattija v Slovenskih Konjicah, med bolj živimi skupnostmi so občina Videm Dobropolje s Franom Jakličem, Okič z Antonom Umkom Okiškim, Rateče z Josipom Lavtižarjem, Podbrezje z Mimi Malenšek, Karlom Mauserjem, Francem Pircem itd. V Trebnjem so 2015 odkrili celo spominsko ploščo *materi* generala in pesnika Rudolfa Maistra. Obstajajo tudi kulturno indferentni kraji, npr. turistični center Bled, kjer pisatelju Karlu Mauserju niso namenili nobenega obeležja, kip pisatelja Toneta Svetine pa so leta 2014 kar odstranili.

⁴ Mislim na spremni besedi, ki sva ju napisala z Urško Perenič za ponatis Prežihove *Jamnice* (1945; 2010, 2012) in za natis rokopisne tetralogije iz 1980. let *Na mrtvi straži (Ljudje in zemlja)* Jožeta Čampe (2015). Tudi naslednja naročena spremna beseda je za besedilo, ki ga bodo ponatisnili v kraju, kjer se povest dogaja: Josip Lavtižar, *Junaška doba Slovencev: Zgodovinska povest iz 15. stoletja. Godi se na Gorenjskem v dobi turških vpadov* (Gorenjec 1935/36, Križe, 2016)

spletišče Geopedija, kamor je mogoče literarna dejstva geolocirati⁵ in jih ponuditi na ogled javnosti. Javni značaj tega spletišča, prosta dostopnost njegovih zbirk in možnost kooperativnega postavljanja novih zbirk so prispevali k odločitvi, da vanjo postavimo tudi zbirko dogajališč slovenskega zgodovinskega romana.⁶

Zbirka Dogajališča zgodovinskih romanov (na spletu) se v dveh točkah konceptualno razlikuje od drugih zbirk pri projektu *Prostor slovenske literarne kulture*. Postavljena je na javno spletišče Geopedija namesto na samostojno projektno spletno lokacijo, kjer se nahajajo druge, in ta umestitev bistveno določa tudi njen namen in rabo. Zbirka sicer omogoča različna vzorčenja in izpise za potrebe akademskega raziskovanja, a njen prvi namen ni akademska, temveč javna raba. V tem je podobna drugim javnim zbirkam, kot so slovarji in enciklopedije: po njih uporabnik običajno išče posamezno, medtem ko je raziskovalčev pristop k zbirkam usmerjen h grupiranju zapisov po izbranem kriteriju. Z drugimi besedami, slučajnega laičnega uporabnika bo v zbirki dogajališč zanimalo, ali je v njegov kraj umeščeno dogajanje kakšnega zgodovinskega romana, raziskovalca pa bo zanimalo na primer, kateri kraji so bili najbolj zanimivi za pisce zgodovinskih romanov ali kateri avtorji so umeščali dogajanje svojih romanov na Notranjsko. Splošni uporabnik zbirke ne bere linearno, od zapisa do zapisa, ampak ga vsakokrat zanima zgolj posamezni zapis. Njegov interes za zbirko izvira iz interesa za kraj. Dejstvo, da je kraj doživel literarno upodobitev, prispeva h kulturni podobi in kulturnemu prestižu kraja in s tem potrjuje kulturno identiteto njegovih prebivalcev. Literarna dela tako postanejo sredstvo lokalne kulturne podobe.

Še pomembnejša kot dostopnost za ogled je možnost poseganja vsakogar v zbirko, njeno popravljanje in dopolnjevanje. Zbirka, ki je odprta za urejanje, apelira na uporabnika in ga spodbuja k sodelovanju. V tem smislu je družbeno

⁵ Literarni sloji (zbirke) na Geopediji so Rojstni kraji slovenskih pisateljev, Rojstni kraji zgodovinskih romanopiscev, Literarne poti.

⁶ Zgodovinski roman je zbirno ime za žanr daljše zgodovinske pripovedne proze, ki vključuje besedila z različnimi oznakami v podnaslovu – povest (standardni podnaslov v 19. stol.), roman (standardni podnaslov od 2. polovice 20. stol. dalje), novela itd. – ali tudi brez natančnejše vrstne oznake. Prag za vpis je bil obseg vsaj 10.000 besed, besedila so izšla bodisi v nadaljevanju v časnikih in revijah ali v knjižni obliki.

»uporabnejša« in ustreza civilizacijskemu idealu kulturno kreativnega angažmaja slehernika.

Na razlike v perspektivi in namenih je bilo treba opozoriti zato, ker je literarna veda ravno obratno navajena videti v središču svojega interesa literarno delo in mu podrejati vse drugo, tudi njegov prostorski kontekst. Dogajališča zgodovinskih romanov se priključujejo projektu *Prostor slovenske literarne kulture* iz ilustrativnih razlogov. Geolociranja literarno pokritih zgodovinskih lokacij smo se lotili, da bi preizkusili uporabnost obstoječe podatkovne zbirke na zemljevidu.

Ker se število dogajališč od romana do romana precej razlikuje, lahko že en sam zgodovinski roman z množico geografsko določljivih dogajališč opazno spremeni statistične rezultate. Zato bo zbirka uporabna za resne raziskave in posplošitve šele, ko bodo v njej dogajališča vseh slovenskih zgodovinskih romanov. Dogajališča imajo v romanih različno težo. Nekateri kraji so komaj omenjeni, čeprav se v njih dogaja marsikaj in skozi celotni roman, drugi se v besedilu pojavijo večkrat, dogajanje pa se jih le dotakne. Pomanjkljivost označevanja je, da na zemljevidu ni videti razlike med kraji, ki so samo omenjeni (*so se oglasili zvonovi iz Podbrežja*), in kraji, ki so jim posvečeni obsežni pripovedni nizi, saj bi bilo popisovanje števila omemb in dolžine besedila, posvečenega prostoru, preveč komplicirano. Obsežnejša ko je zbirka, manj so take razlike moteče.

Popisovanje dogajališč slovenskega zgodovinskega romana je šlo skozi več faz. Izhodišče je bila podatkovna zbirka 359 daljših zgodovinskih pripovedi (na spletu), kolikor jih je nastalo od 1859 do leta 2008. Zbirka se je nahajala na strežniku Filozofske fakultete v Ljubljani, zdaj pa iskalce preusmerjamo na nje-no novo lokacijo na Arnesovem strežniku. Iz nje smo za preizkus izbrali 40 romanov, njihove zapise prekopirali v samostojno zbirko v okviru projekta PSLK, jih tam dopolnili, poenotili in prečistili. Izpuščena so bila polja z idejo, zgodbo, letom in časom dogajanja, z naštetimi zgodovinskimi osebami in ostalo, in izpolnjeno je bilo polje dogajališče tam, kjer je v prvi zbirki iz različnih razlogov ostalo prazno. Vsak zapis v zbirki je predstavljal eno geografsko določljivo dogajališče enega romana. Nekateri romani imajo desetine lokacij, pri nekaterih ni bilo nobene. Zapis je vseboval naslednja polja:

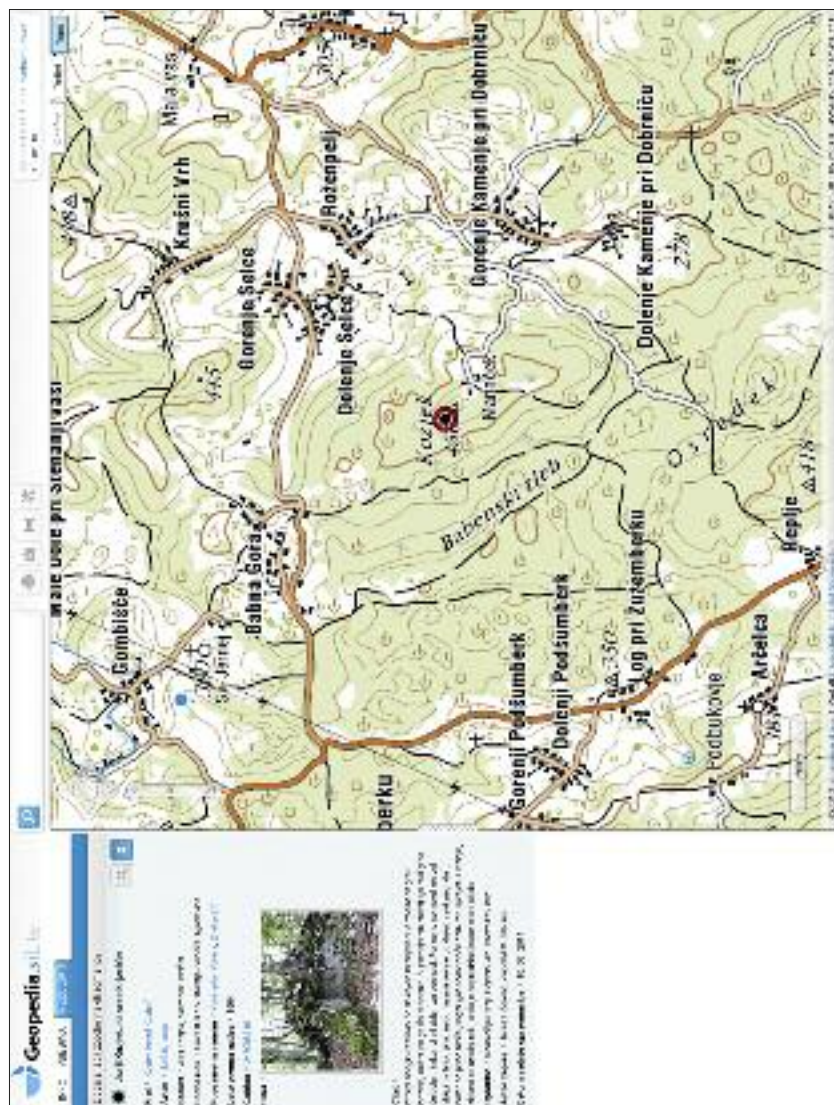
1. Zaporedna številka
2. Koordinate kraja dogajanja
3. Ime kraja dogajanja

4. Avtor
5. Naslov romana
6. Podnaslov romana
7. Leto izida

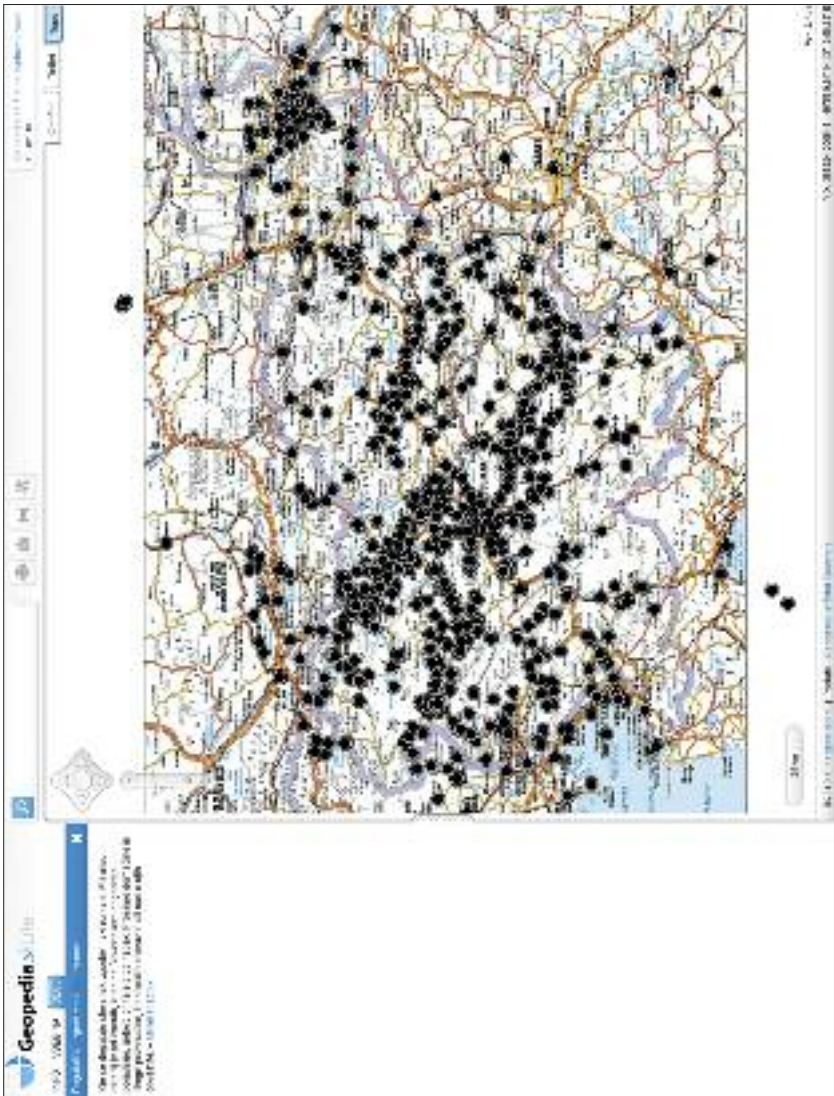
Dodatno pojasnilo potrebuje izpust podatka o času dogajanja, ki je za zgodovinski roman bistven. Izkazalo se je, da je dogajalne čase v romanu sicer mogoče pregledno naštet, težje ali nemogoče pa je označiti čas v zapisu o kraju dogajanja, saj se junak lahko znajde v kraju dogajanja večkrat, v različnih časih. Smiselno bi bilo mogoče le dopolniti zbirko s poljem, v katerem bi bil čas dogajanja posplošen na stoletje.

V naslednji fazi je bil vzorčni izbor preseljen na Geopedijo, kjer se postopoma dopolnjuje z zapisi o drugih zgodovinskih romanih. Na Geopediji sta bili dodani še dve polji: za fotografski posnetek dogajališča, kot je videti danes ali iz zgodovinskih upodobitev (iz zgodovinskih knjig ali kar z informacijskih tabel ob kulturnozgodovinskih objektih), in za vpis citatov besedila, ki izrecno govorijo o dogajališču. Polji sta še večinoma prazni, ko pa bosta izpolnjeni, bo sloj zaradi slike pridobil privlačnost, zaradi citatov pa uporabnost za potrebe literarnih ekskurzij. Iz dolžine citatov bo mogoče razbrati, kdaj so se začeli pisatelji natančneje posvečati popisom dogajalnih prostorov in kako se ti popisi od avtorja do avtorja razlikujejo. Trenutno je na Geopediji dobra polovica žanrskega korpusa; romani z dogajališčem zunaj današnjih meja Slovenije so bili zaradi omejenosti Geopedije na slovensko etnično ozemlje prihranjeni za kdaj drugič. Naslov sloja je Dogajališča zgodovinskih romanov in spletni iskalniki ga pokažejo, ko poizvedujemo po njem, na prvem mestu (*Slika 1* in *Slika 2*). Po njem lahko išče vsakdo, prijavljen ali neprijavljen, vpisovanje novih romanov v sloj pa je mogoče le prijavljenim uporabnikom spletišča. Brisanje napačnih ali zmotnih vpisov in dopolnjevanje vnosne maske je dovoljeno samo tvorcu in skrbniku spletišča.

Lociranje na Geopediji je lahko točkovno, linijsko ali poligonsko. Ker so literarno zanimivi samo kraji s konkretnim dogajanjem, tj. pripovedne scene, smo izpustili pokrajinska poimenovanja, ki bi zahtevala poligonsko označevanje, in poimenovanja poti (linij), ker so tudi ceste/reke/poti v pripovedni sceni običajno predstavljene s točko na liniji. Težave so bile z zgodovinskimi imeni; vpisana so bila samo tista, za katera smo našli današnjo ustreznico (*Marpurg: Maribor*).

Slika 1: Grad Kozjak – zgled zapisa v zbirki

Slika 2: Dogajališča zgodovinskega romana na Geopediji

V posameznih primerih ne vemo, ali je avtor zapisal ime v obliki, kot je nekdanje obstajalo (*Dobrava pri Podnartu* za današnje *Dobrava pri Kropi*), ali je ime v okviru *licentie poetice* ali iz drugih razlogov sam prikrojil. So tudi primeri, ko ime ustreza, ne pa opis njegove geografske lege, ker si ga je avtor dovolil prestaviti drugam.

V izhodišču se je bilo treba odločiti, katere prostorske podatke v romanih sploh upoštevati. Dileme so se odpirale v opozicijah poimenovane : nepoimeno-
 novane lokacije (*Ljubljana : neko mesto, v vasi B.*), kraj kot izhodišče : cilj : dogajališče
 (*je rekel Pečnik iz Bistrice : namenil se je bil v Kranj : v Stražišču je začelo pokati*).
 Označiti je bilo seveda mogoče in smiselno samo z dejanskimi imeni opremlje-
 ne lokacije, na katerih se odvija pripovedna scena. Na Geopediji smo za
 natančnejše označevanje vključili sloj Register zemljepisnih imen 25, ki je obsto-
 ječim krajevnim imenom dodal še posamezna ledinska imena, imena delov
 kraja, vrhov, koč in podobno.

Od primera do primera se je bilo treba odločati tudi, kako natančno označiti kraj na zemljevidu: kadar je bilo le mogoče, so vpisovalci označili kraj na ravni ulice oziroma kolikor mogoče natančno. Pogled ortofoto na Geopediji, kjer so na posnetkih vasi vidni tudi objekti okrog hiš, omogoča zelo natančno pozicioniranje, ki pa za zgodovinski roman večinoma ne pride v poštev, saj se je razporeditev hiš in prometnic do danes močno spremenila, pa tudi opisi v romanih običajno niso tako natančni. Še natančnejše lokacije pokaže Googlov StreetView. Zadrega z iskanjem dejanskih lokacij so z zgledi predstavljene v posebnem članku (Hladnik in Fridl 2012: 439–440), npr. kako pred Markovo cerkvijo v Firencah danes ni stopnic, o katerih govori roman, in da jih zelo verjetno tudi nekoč ni bilo. Leposlovni opisi prostora so praviloma manj natančni od geografskih, zato je bilo vnašanje literarnih lokacij na zemljevid do neke mere odvisno od vpisovalčeve interpretacije in torej arbitrarno. Ampak to je pri literarnih delih pravzaprav običajno.

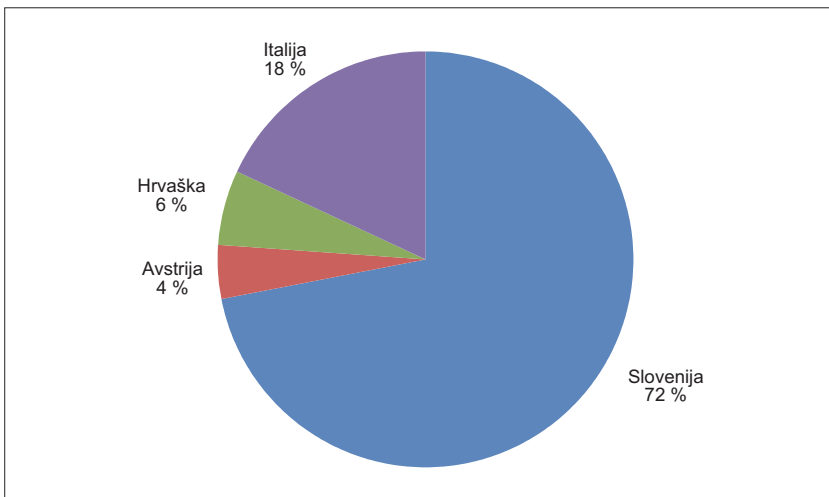
Na vzorcu pridobljene izkušnje so prispevale k oblikovanju natančnih Navodil za vnos romaneskni dogajališč za celotni romaneskni korpus na Wikiverzi. Na Geopediji sem sloj Dogajališča zgodovinskih romanov opremil z naslednjimi polji:

1. Zaporedna številka
2. Kraj dogajanja
3. Avtor
4. Naslov romana
5. Podnaslov romana

6. Povezave na roman
7. Leto prvega natisa
8. Cobiss
9. Slika
10. Citat
11. Opombe
12. Avtor zapisa

Šest študentov je vnašalo lokacije neposredno na Geopedijo, vsak 20–40 romanov (seveda samo tiste na slovenskem etničnem ozemlju, ki jih je zemljevid še zajemal),⁷ tuje lokacije pa so vnašali v ločeno razpredelnico za morebitni poznejši vnos na globalno geografsko spletišče (*Grafikon 1*). Dosledno so vnašali povezave na zapis o prvi izdaji knjige v Cobissu, na zapis v Zbirki slovenskega zgodovinskega romana, na Wikiviru ali Wikipediji in na geslo o avtorju ter na zapis o kraju v Wikipediji.

Geopedija ponuja prijavljenemu tvorcu sloja izpis zbirke v formatih gpx, shp, xls in csv; uporabljen je bil slednji. Pri koordinatnem sistemu je bilo

Grafikon 1: Graf razmerja med domačimi in tujimi lokacijami⁸

⁷ Nova verzija Geopedije že pokriva ves svet.

⁸ Graf temelji na manjšem vzorcu romanov iz zgodnejše faze popisovanja.

mogoče izbirati med formatoma WGS 84 in D48/GK. Pri sortiranju izvožene zbirke se je pokazalo še precej napak: zatipkana ali alternativna imena avtorjev, krajev in romanov, podvojeni in pomanjkljivi zapisi, ki bi motili statistiko. Pomanjkljivi zapisi so bili črtani in druge napake v zbirki popravljene, na Geopediji pa bo treba to delo še opraviti ali popravljeno zbirko vanjo enostavno uvoziti. Prečiščena zbirka je bila izhodišče za izris zemljevidov, tabel in grafov. Ker zapisi pokrivajo velik del korpusa, lahko vzorce, ki so se pokazali, posplošimo, v posameznostih pa se lahko slika potem, ko bo zbirka popolna, tudi spremeni. Barbara Lampič, ki je podatke pripravila za analizo, ugotavlja, da zbirka za analitične namene res ni optimalna.

V zbirko je bilo do 5. oktobra 2015 vpisanih 182 daljših zgodovinskih pripovedi slovenskih avtorjev s skupaj 1458 dogajališči (*Zemljevid 1*), torej povprečno s skoraj osmimi dogajališči na besedilo; najštevilčnejša skupina besedil je tista z dvema do štirimi dogajališči (*Tabela 1*). Povprečno število dogajališč na roman se je v času spreminjalo in deli celotno produkcijo žanra na polovico: število

Tabela 1: Romani po številu dogajališč

Dogajališč	Romanov	Delež romanov (%)
30 in več	9	4,9
15 do 29	22	12,1
10 do 14	20	11,0
5 do 9	38	20,9
2 do 4	50	27,5
Eno	43	23,6
Skupaj	182	100,0

Tabela 2: Povprečno število dogajališč na roman skozi čas

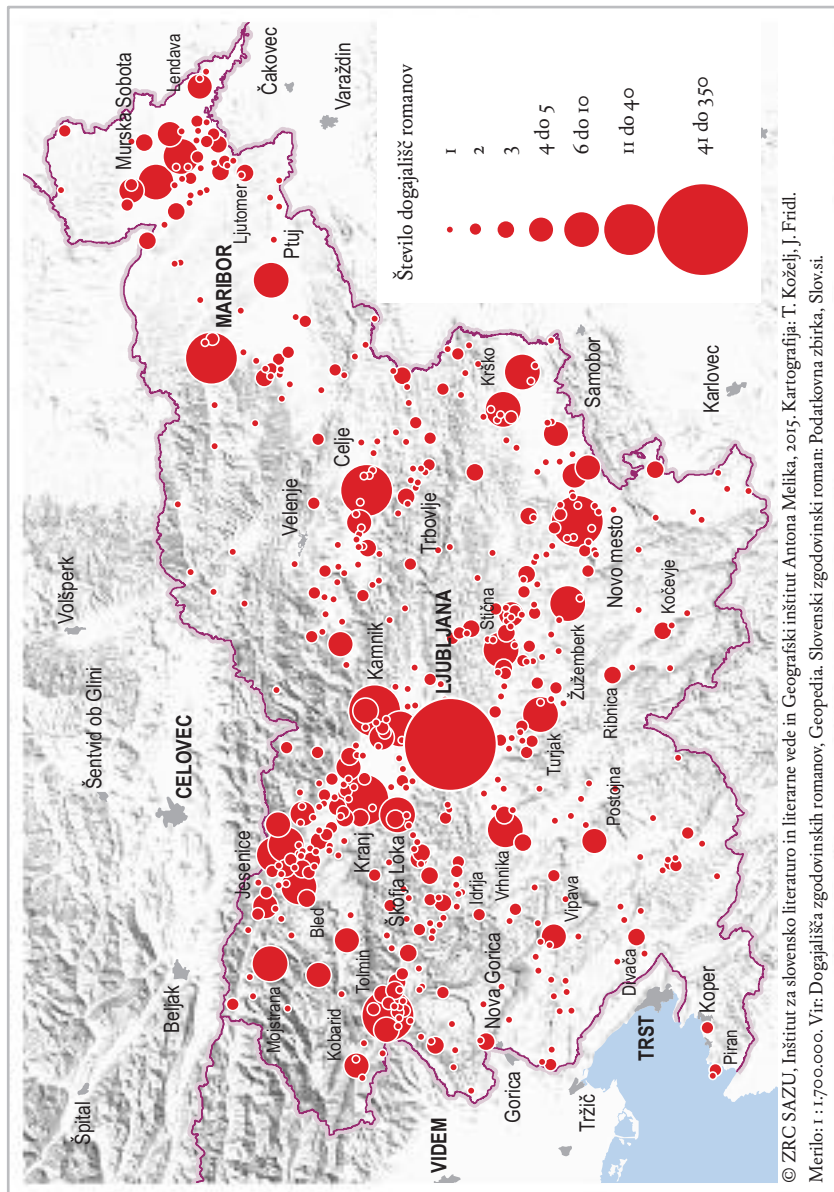
Obdobje	Dogajališč	Romanov	Dogajališč/roman
do leta 1900	120	22	5
1900 do 1918	164	27	6
1918 do 1941	470	23	24
1941 do 1960	83	13	6
1960 do 1980	245	14	17
1980 do 1999	376	17	22

dogajališč je od začetka do 1941 naraščalo in kulminiralo v obdobju literarnega regionalizma v 20. in 30. letih 20. stoletja; takrat se je število dogajališč povečalo kar za štirikrat. Podoben proces se je ponovil po drugi svetovni vojni. Prvo povečanje števila dogajališč na roman je bilo pričakovano, odkritje drugega povečanja dogajališč ob koncu 20. stoletja pa je sveže (*Tabela 2*).

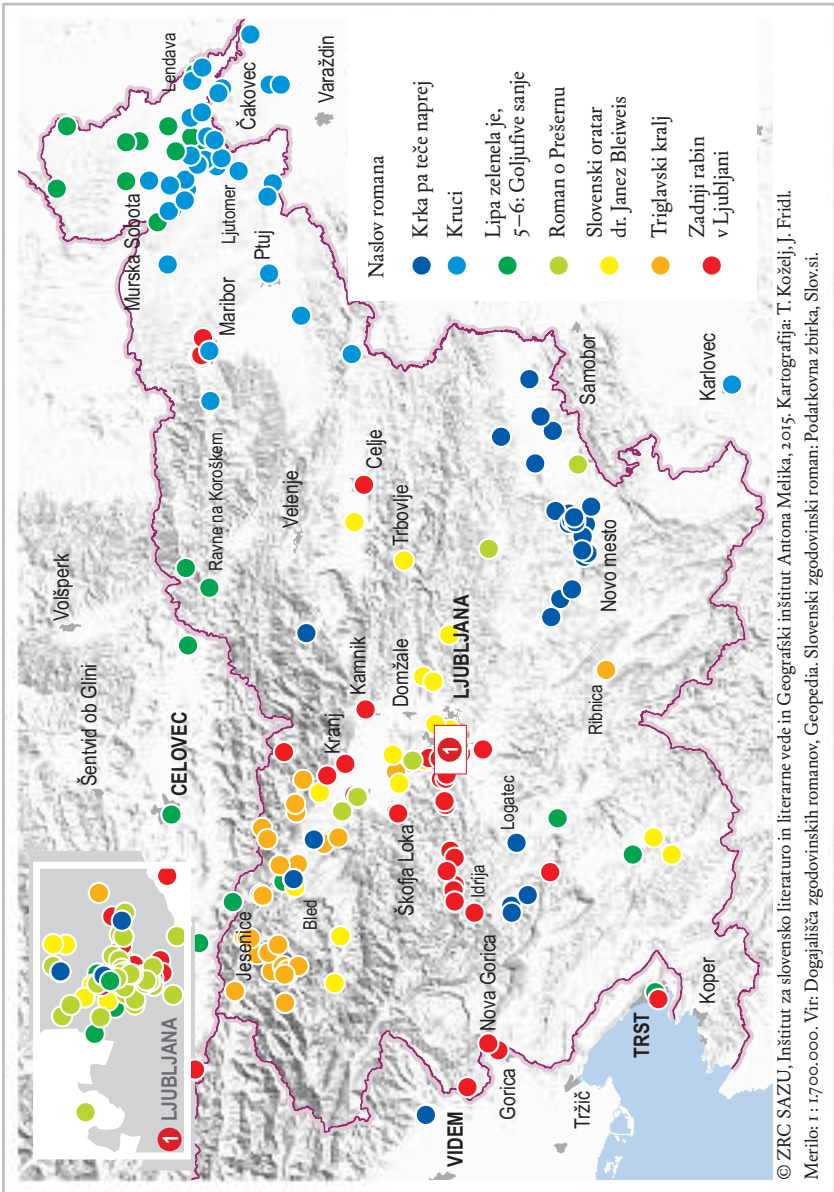
Opazna je koncentracija dogajanja na zgodovinsko bolj izpostavljenih lokacijah: regionalni centri vzdolž gorenjske in dolenske prometnice SZ–JV, Tolminsko. Največje število dogajališč ima povest *Zadnji rabin v Ljubljani* Lojzeta Ilije (1975) – 64, pač zaradi različnih uličnih lokacij v Ljubljani.⁹ Sledijo mu *Roman o Prešernu* Ilke Vašte (1937) – 47, *Lipa zelenela je*, 5–6 Bogdana Novaka (1995) – 45, *Slovenski oratar dr. Janez Bleiweis* Tite Artemis Kovač (1990) in *Triglavski kralj* Ivana Sivca (1994) – 39. Avtorji teh romanov so tudi sicer najbolj selili svoje junake – Bogdan Novak (157 dogajališč), Ilka Vašte (100), Ivan Pregelj (77), Tita Kovač Artemis (73), Lojze Ilija (64). Skoraj tri četrtine dogajanja se odvija na ozemlju današnje Slovenije, pa tudi dogajališča v Italiji in Avstriji so največkrat na slovenskem etničnem ozemlju.

Pripovedno nadpovprečno zanimiva dogajališča so gradovi in samostani. Na 51 slovenskih gradov zaide dogajanje 72-krat, največkrat (12-krat) na ljubljanskega, na samostane pa desetkrat. Različnih lokacij je bilo 899; vsak kraj je v povprečju literarno tematiziran dvakrat, več kot dve tretjini lokacij (671) se je vendarle pojavilo samo enkrat. 115 lokacij je bilo za dogajališče dvema pripovedima, 46 trem, 21 štirim, 10 petim romanom ... vse do najpogostejše Ljubljane (55). Če bi Ljubljani prišteli še vse njene mestne lokacije (Ljubljanski grad, Tivoli, Stari trg idr.), bi se frekvenca Ljubljane potrojila (154). Po pričakovanju sledijo Ljubljani večja mesta, s frekvenco 11–15 v naslednjem zaporedju: Trst, Kranj, Celje, Gorica, Kamnik. Zanimivi so manjši kraji s frekvenco od 5 do 8: Beltinci, Žužemberk, Turnišče. Dogajališča sedmih naključno izbranih romanov so se na karti (*Zemljevid 2*) večinoma razporedila v gruče in s tem potrdila domnevo, da so zgodovinski romani lokalno prepoznavni: *Kruci* Januša Golca (1934) se dogajajo na slovenskem vzhodu, *Triglavski kralj* na Gorenjskem, Dularjeva *Krka pa teče naprej* (1983) seveda v dolini Krke, *Roman o Prešernu* v Ljubljani in Kranju. Za roman *Lipa zelenela je* smo že vedeli, da z dogajanjem na slovenskem vzhodu in zahodu simbolno povezuje oba skrajna robova Slovenije.

⁹ Razna prvenstva se bodo po vpisu preostanka korpusa lahko še spremenjala.

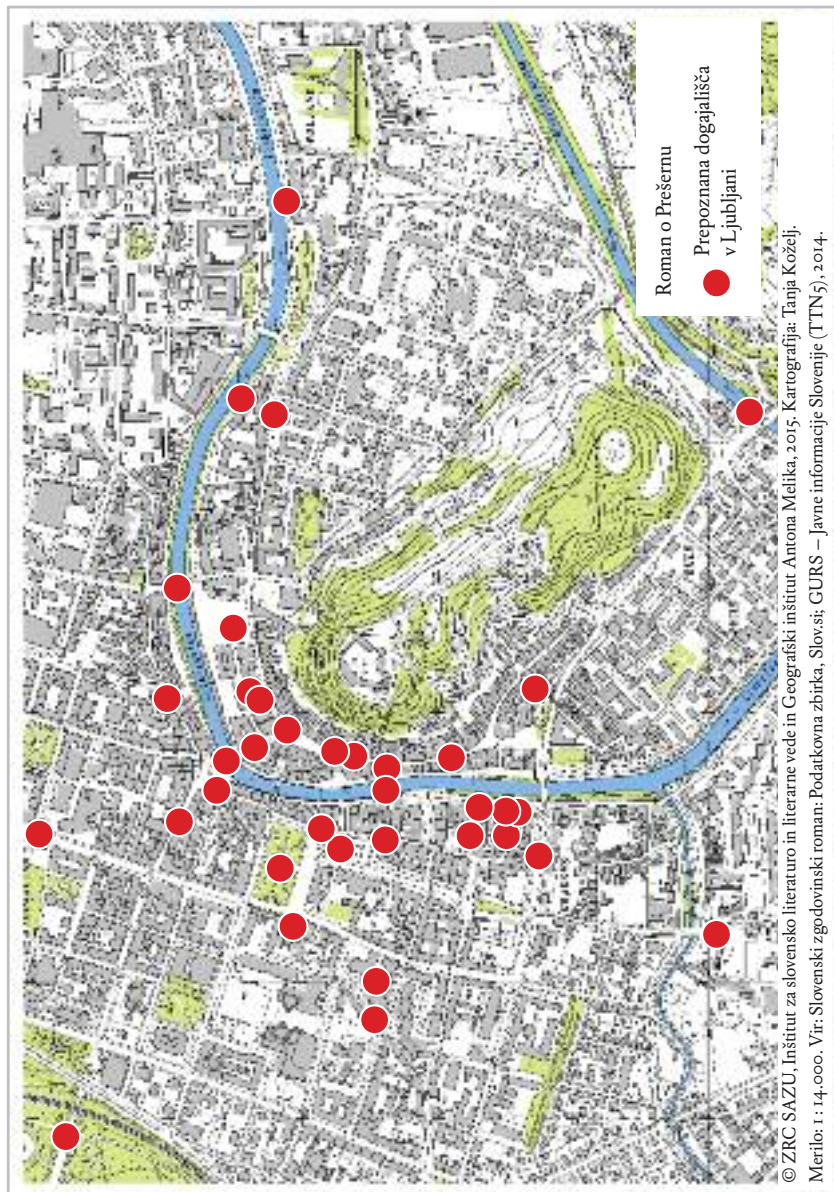

Zemljevid 1: Zemljevid števil dogajališč zgodovinskega romana na naselje

© ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede in Geografski inštitut Antona Melika, 2015. Kartografija: T. Koželj, J. Fridl. Merilo: 1 : 17000.000. Vir: Dogajališča zgodovinskih romanov, Geopedia. Slovenski zgodovinski roman: Podatkovna zbirka, Slov.si.

Zemljevid 2: Zemljevid dogajališč izbranih romanov

Zemljevid 3: Zemljevid ljubljanskih dogajališč v *Romanu o Prešernu* Ilke Vašte (1937)

Zbirka narekuje nadaljnja potrebna dela. Dogajališča na ulični ravni (*Zemljevid 3*) bi bilo smiselno naložiti na zgodovinski zemljevid mesta, saj se je floris mest skozi čas spreminjal, izčistiti bo treba tudi seznam dogajališč, da bomo lahko pokazali na literarno najbolj eksploatirane lokacije. Najfrekventnejše lokacije so se pokazale že pri pregledu zbirke, preden smo začeli dopolnjevati seznam romanov in jih sistematično vnašati na Geopedijo (Hladnik in Fridl 2012: 436), in te lokacije, z Ljubljano na čelu, bodo verjetno prevladovale tudi v dopolnjeni zbirki dogajališč. Na zemljevidu se pri vsakem kraju vidi, kdo, kje in kdaj ga je literarno uporabil.

Zbirka dogajališč slovenske daljše zgodovinske pripovedne proze na Geopediji s trenutno 1458 zapisi ima za lokalne skupnosti kulturno animacijsko, za študente didaktično¹⁰ in za projekt *Prostor slovenske literarne kulture* ilustrativno in promocijsko vlogo, širšo javnost pa želi nagovoriti h kolaborativni udeležbi. Kraji na podlagi popisa romanov, ki se v njih dogajajo, krepijo svojo kulturno identiteto, zbirka torej servisira kulturne potrebe lokalnih skupnosti. V perspektivi sta možna prekopiranje sloja na zemljevide pri projektu PSLK in povezava njegovih polj z zapisi v skupni projektni bazi.

Geolociranje literarnih dejstev ima svoje meje (gl. tudi *Juvan, Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur*). Mogoče je le pri nekaterih literarnih žanrih, nekaterih avtorjih, nekaterih obdobjih ali v nekaterih delih besedila, praviloma pri tistih žanrih, ki se močneje kot drugi povezujejo z zunajliterarno stvarnostjo, na primer v (avto)biografskem, zgodovinskem, rodbinskem, potopisnem romanu, v realizmu 19. stoletja, v 20. in 30. letih 20. stoletja, ko je bil v literaturi popularen regionalizem. Literarni avtor ima vso pravico do izmišljanja imen dogajališč, modificiranja realnih imen ali njihovega prestavljanja na druge lokacije. To počne včasih sistematično, včasih pa selektivno, zato vpisovanje literarnih dogajališč na zemljevid ni enostavno. Početje bremeni povrhu nelagodен občutek, da s tem

¹⁰ Iz projekta je nastala diplomska naloga Tereze Zorenč (2015), vpisovanje novih romanov v zbirko si študentje lahko izberejo v okviru svojih seminarskih obveznosti, npr. pri mojem magistrskem seminarju (gl. na Wikiverzi) Gl. tudi diplome Mateje Jerina *Prostorska analiza povesti slovenskih večernic v obdobju od 1860 do 1870* (2006), Mine Černe *Podobe Bleda skozi literaturo v »dolgem 19. stoletju«*, Klavdije Karničar *Prostor v slovenski planinski povesti* (2014), Anje Nikolavčič *Primerjava prostora v kmečki povesti Franceta Bevka in Miška Kranjca* (2014); večinoma na spletu.

krnimo fiktivno naravo leposlovja in ukinjamo razliko med književnostjo in stvarno literaturo. Avtorji se kljub zavesti, kako nevarna je uporaba realnih imen (osebnih in krajevnih) za status literature in literarnega branja, zanj odločajo mogoče tudi iz odkrite ali prikrite želje bralca zavesti. Kadar obstaja nevarnost, da bi s tem njihovo pisanje izgubilo status fikcije in postalo predmet sodnega pregona zaradi morebitne prizadetosti ljudi, ki bi se v besedilu prepoznali v neugledni luči, takrat se uporabi realnih imen odpovedo.

Ob zbirki romanesknih dogajališč na Geopediji preverimo veljavnost rivalskih trditev, da geografska vizualizacija literarnih prvin ne prinese nič radikalno novega, česar ne bi mogli dojeti že ob njihovem besednem opisu, oziroma da gre za paradigmatško novost, ki sta jo omogočila šele tehnologija in spremenjeni odnos do sveta. Resnica bo, kot bi mogli že skraja trezno predvidevati, nekje vmes. Vizualizacija večinoma res ne prinese prelomnih, prej skritih spoznanj, a je vendarle pomembna in se spleča investirati vanjo, ker razmerja prikaže veliko bolj nazorno, učinkovito in veliko bolj privlačno kot besedni opisi. Da je do nje sploh lahko prišlo, se je moral radikalno spremeniti pogled na literaturo. Sprememba vsebuje spoznanje, da ni smiselno vztrajati pri primarnosti besedila, ampak da je enako pomemben tudi besedilni kontekst in da fiktivnost ne zadeva vseh tekstov oziroma vseh besedilnih ravnin enako. Literarno besedilo skratka ni avtonomno in neodvisno od realnosti. K pomembnim spremembam prištejemo še spoznanje, da stroke ne gojimo zaradi nje same ali da je v službi svojega predmeta, ampak da jo je treba odpreti kulturni publiki. Zbirka dogajališč slovenskih zgodovinskih romanov na javnem kolaborativnem spletišču se tako pridružuje klicu po približevanju stroke javnosti, ki ga je v skrbi za usodo humanističnih disciplin zapisal klasični filolog Gregory Crane.¹¹

Zgodovinski roman je v tem smislu dovolj neproblematičen iz dveh razlogov.
1. Večinski bralec jemlje zgodovinski roman v roke iz zgodovinskega interesa, tj. iz želje seznaniti se z zgodovinskim dogajanjem kot prijetnejšo alternativo

¹¹ »Če mi strokovnjaki ne verjamemo, da je naša prva odgovornost odpreti področje javnosti, kot je to danes v digitalni eri mogoče, potem nisem prepričan, da smemo pričakovati podporo od kogar koli drugega kot od naših kolegov in študentov. Če pa verjamemo, da je naša naloga odpreti področje, potem to v temelju spreminja naše vsakodnevne dejavnosti.« (Gregory Crane, *Greco-Roman studies*, Humanist Discussion Group 21. jul. 2015)

zgodovinopisnim knjigam in člankom; mnogi pisatelji prav za potešitev tega interesa romane sploh pišejo. 2. Krajevna imena v zgodovinskem romanu so praviloma geografsko določljiva in kličejo po geopozicioniranju. Zgodovinski roman je žanr, ki se lociranju dogajanja na realno obstoječe geografske lokacije redko odpove, zato so geografsko določljiva dogajališča ena od njegovih žanrskih konstant.

Literatura

- HLADNIK, MIRAN, 2009: Gorenjska preteklost v zgodovinskem romanu. *Gorenjski glas* 29. 12, str. 12–14. Tudi na spletu.
- , 2012: Gorenjska v slovenski književnosti. V: Aleksander Bjelčevič (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 45–54. Tudi na spletu.
- HLADNIK, MIRAN IN JERNEJA FRIDL, 2012: Prostor v slovenski zgodovinski poeziji in njegova geografska prezentacija. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 431–442.
- ZORENČ, TEREZA, 2015. Dogajališča v izbranih tekstih slovenskega zgodovinskega romana. Diplomsko delo. Mentorica Urška Perenič. Ljubljana.

INTERPRETACIJE

Janez Ludvik Schönleben v luči geografskih in duhovno-kulturnih prostorov

MONIKA DEŽELAK TROJAR

Uvod

JANEZ LUDVIK SCHÖNLEBEN (1618–1681) je primer kranjskega intelektualca 17. stoletja, ki je obširni in vsebinsko bogat opus utemeljil na spoznanjih in vedenjih, ki so se izoblikovala v domačem kranjskem prostoru in drugih (srednje)evropskih geografskih prostorih, v katerih se je gibal v času šolanja in jezuitske redovne formacije pa tudi po izstopu iz jezuitskega reda. Prihajal je v stik z raznolikimi duhovno-kulturnimi območji, med katerimi je imel na njegov osebni nazor, vrednote in zanimanja odločilni vpliv jezuitski prostor. Analiza Schönlebnovega življenja in dela kaže izrazit preplet medsebojnih vplivov srednjeevropskega geografskega prostora z domačim kranjskim. Kraji izven meja domovine, v katerih se je gibal in deloval v svojem jezuitskem obdobju (zlasti Dunaj in Gradec) ter nato v času svoje svetnega duhovništva (predvsem Salzburg, Dunaj, Padova in Bologna), ko je šlo v večini primerov za stike na daljavo (korespondenco), so s svojo duhovno-kulturno dejavnostjo usmerjali in opredeljevali njegovo delo na zgodovinskem, teološkem in retorično-literarnem področju.

Prikaz vplivov kranjskega in srednjeevropskega geografskega prostora na Schönlebnovo življenje in delo

Janeza Ludvika Schönlebna so v zgodovinarja, pridigarja, teologa in polihistorja, kot nam ga odkrivajo njegova ohranjena natisnjena in rokopisna dela, v veliki meri sooblikovala okolja, v katerih je živel, se šolal in deloval. V pokrajinsko zavednega občudovalca preteklosti rodne Kranjske ga je vzgojil zgled matere Suzane in očeta Ludvika, ki je kot mizar in rezbar deloval v prid kranjskega

glavnega mesta in svoj aktivni delež Ljubljani prispeval tudi s sodelovanjem v službah mestne uprave, ki jih je pozneje nadgradil še z večletnim županovanjem (1648–1650, 1652–1655) (Deželak Trojar 2015: 61–62). Pri svojem delu in kot član jezuitske Marijine kongregacije je Schönlebnov oče prihajal v stik s pomembnimi Ljubljanci svojega časa. Očetova poznanstva so bila pozneje verjetno v pomoč sinu Janezu Ludviku pri potegovanju za mesto ljubljanskega stolnega dekana ter tudi ribniškega župnika in dolenskega arhidiakona. Na podlagi očetovega zbiranja podatkov o zgodovini mesta Ljubljane je mogoče sklepati, da je pri sinu odigral tudi vlogo prebuditelja interesa za zgodovino (Deželak Trojar 2015: 63–64).

Odločilno prelomnico v Schönlebnovem vzpostavljanju povezav s srednjeevropskim geografskim prostorom je pomenil njegov vstop v jezuitski red. Z vstopom je Schönleben postal del Avstrijske jezuitske province, ki je v njegovem času obsegala široko območje današnje Srednje in deloma Jugovzhodne Evrope, od Passaua do Sedmograške v današnji Romuniji in od današnje Slovaške do Jadranske obale (Drobesch in Tropper 2006: zemljevid). Tako kakor jezuitski red v celoti je tudi Avstrijska redovna provinca obstajala kot nadnacionalna enota večnarodnih geografskih prostorov. Uniformiranost širokega in raznorodnega prostora je bila utemeljena na latinščini kot uradnem in sporazumevalnem jeziku, na enotnem ustroju delovanja jezuitskih kolegijev ter seveda na enotnem nižjem (»studia inferiora«) in višjem šolstvu (»studia superiora«). Jezuitske gimnazije in univerze so pomenile vozlišča medsebojnega vplivanja raznolikih kulturnih prostorov. Pripravniki in polnopravni člani jezuitskega reda so se med svojim šolanjem in redovno formacijo na poslušno predanost vodstvu reda pripravljali tudi s pogostimi selitvami iz kolegija v kolegij in z menjavanjem poslanstev, nalog in zadolžitev.

Prag domačega kranjskega geografskega prostora je Schönleben prvič prestopil ravno zaradi odločitve, da vstopi v jezuitski red. Odšel je na Dunaj, kjer je v kolegiju sv. Ane opravil noviciat (1635/36–1636/37), zatem pa je v Leobnu eno leto utrjeval znanje retorike (1637/1638). Po opravljenem študiju filozofije v Gradcu (1638/39–1640/41) je v Kremsu (1641/42) in Gradcu (1642/43) poučeval poetiko ter nato v Linzu še retoriko (1643/44), potem pa je študiral teologijo v Passauu (1644/45), Gradcu (1645/46–1646/47) in četrto leto na Dunaju (1647/48). Študiju teologije so sledili poučevanje retorike in notarska služba na dunajski filozofski fakulteti (1648/49) ter tretja probacija v Judenburgu (1649/50).

Od tam je prišel za šolskega prefekta v jezuitski kolegij v Ljubljani (1650/51), od tukaj odšel za kratek čas v Gradec (1651/52) poučevat etiko in nato za nekaj mesecev v Linz. V šolskem letu 1652/53 je na dunajski filozofski fakulteti poučeval logiko (Deželak Trojar 2015: 66–69). V času svoje redovne formacije se je tako preizkusil v več poslanstvih in zamenjal kar nekaj kolegijev. Že navedbe krajev pričajo o za tisti čas razmeroma širokem geografskem prostoru, v katerem se je gibal Schönleben. Če k temu dodamo še posredne stike z drugimi mesti in kraji, ki jih je navezal preko poznanstev z ljudmi iz razprostranjene Avstrijske redovne province, postane njegov krog še širši. V nekaterih mestih je deloval večkrat, višek njegove jezuitske (govorniške) kariere pa je gotovo bilo njegovo drugo dunajsko obdobje, ko je po končanem študiju teologije (1647/48) postal profesor retorike v tamkajšnjem kolegiju ter notar filozofske fakultete (1648/49). V tem obdobju je namreč bilo natisnjenih največ njegovih govorov. Dunaj pa ni pomenil le začetka in pozneje tudi viška njegove jezuitske kariere ter glavnega vozlišča njegovih mednarodnih osebnih stikov, ampak je ne nazadnje postal še ločnica med njegovo jezuitsko in nejezuitsko duhovniško-karierno potjo. Svojo jezuitsko kariero je Schönleben sklenil na Dunaju kot profesor logike na tamkajšnji filozofski fakulteti (1652/53), julija 1653 pa se je tako rekoč poslovil z govorom na čast umrlih ustanoviteljev in dobrotnikov dunajske univerze.¹ Dunaj je pri Schönlebnu odločilno vlogo odigral tudi zaradi možnosti raziskovanja in študija v knjižnici in arhivu kolegija in univerze² pa tudi v knjižnicah drugih ustanov ter posameznikov (uporabljal je npr. knjižnico Johanna Wilhelma Mannagette, dunajskega dvornega zdravnika, večkratnega dekana medicinske fakultete in rektorja dunajske univerze).³

Če je bil Dunaj začetek, vrhunec in zaključek Schönlebnove jezuitske poti, pa je bila rodna Ljubljana kraj premisleka in sprejemanja pomembnejših odločitev. Tukaj je dozorela njegova odločitev za vstop v red (1635), morda je v času njegove šolske prefektore (1650/51) postala tudi kraj premisleka o smiselnosti vztrajanja na jezuitski poti, gotovo pa je po vrnitvi iz Padove, ko je leta 1654 Schönleben postal ljubljanski stolni dekan, pomenila nov začetek. Vloga Ljubljane kot Schönlebnovega kraja tehtnejših premislekov in sprememb se je vnovič

¹ Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del, str. 449–451.

² Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., npr. str. 17, 44, 48–49.

³ ARS, SI AS 1073, I/49r, str. 9r; I/50r, str. 24; Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del, str. 458–462.

potrdila z njegovo odpovedjo mestu stolnega dekana (1667) in odločitvijo, da se poteguje za mesto ribniškega župnika in dolenskega arhidiakona (1669) (Deželak Trojar 2015: 74). Skoraj istočasno z nastopom nove službe je Schönleben postal tako rekoč uradni kronist dežele Kranjske, saj so ga deželni stanovi gmotno podprli in mu s tem olajšali pripravlanje genealoških in zgodovinskih del, zlasti spisa *Carniolia antiqua et nova* (Miklavčič 1960–1971: 237). Pozneje je z njihovo podporo in po osebнем posredovanju uspel pridobiti salzburškega tiskarja Janeza Krstnika Mayrja, da je odprl tiskarsko podružnico v Ljubljani (Dular 2002: 91, 98). Tako je Ljubljana po Schönlebnovi zaslugi po skoraj sto letih znova dobila tiskarno (prim. *Škulj, Prostor tiskarn in založb*). Od tega je imel koristi tudi sam, saj mu je bližnja tiskarna olajšala pripravo besedil za tisk.

Po izstopu iz jezuitskega reda je Schönleben proti koncu leta 1653 odšel v Padovo, kjer je samo dva dneva po vpisu v matrike tamkajšnje teološke fakultete 19. decembra pridobil naziv doktorja teologije. Verjetno je bil v stiku s profesorji padovanske univerze že v času pred izstopom iz jezuitskega reda in se je v dogovoru z njimi na doktorski izpit pripravljajl že na Dunaju. Morda je bila Schönlebnova želja po dokončanju teološkega študija na nejezuitski univerzi v Padovi tudi razlog, da se je odločil zapustiti jezuitski red in se v polnosti posvetiti mariologiji. Zdi se domala nemogoče, da bi mu takšen podvig lahko uspel brez priporočil vplivnih oseb in brez predhodne priprave na doktorski izpit še v njegovem jezuitskem obdobju. Njegovo prošnjo za opravljanje doktorskega izpita je pristojnim predložil frančiškan Mattheus Ferchius, ki se v zapisniku o njegovem doktorskem izpitu omenja kot njegov promotor.⁴ V doktorski diplomi je kot Schönlebnov promotor naveden Franciscus Bettotus, ki je prav tako prihajal iz frančiškanskih vrst.⁵ Tako v zapisniku kot v doktorski diplomi se navajajo številna znana imena profesorjev univerze v Padovi in drugih, ki so bili prisotni pri Schönlebnovemu zagovoru, tudi nekaterih njegovih kranjskih rojakov. Morda je Schönleben pozneje, ko je še nekaj časa ostal v Padovi, s katerim izmed njih navezal tudi osebne stike. Padovansko okolje mu ni odprlo le poti do kariernega vrhunca in novih poznanstev, ampak mu je ponudilo tudi možnost dela in raziskovanja v tamkajšnji univerzitetni knjižnici in arhivu (Deželak Trojar 2015: 70). Na ta poznanstva se je morda zanašal, ko je leta 1661 ali

⁴ USP, vol. 430, str. 20r–21r.

⁵ ARS, SI AS 1065, a. e. 39, str. 3r.

1662 (sicer zaman) iskal možnost tiska svojih (verjetno marioloških) spisov v Padovi in Benetkah.⁶ Verjetno je tudi, da so mu ti stiki iz padovanskega prostora pozneje omogočili ali pa vsaj olajšali sprejem med častne člane bolonjske Akademije gelatov.⁷

Med evropskimi kulturnimi središči so v Schönlebnovem življenju vidnejšo vlogo odigrali še Gradec, Bologna in Salzburg, kot mesti natisa dveh njegovih govorov in dveh marioloških spisov pa sta bila pomembna tudi Linz in Celovec (Deželak Trojar: 66, 72). V Gradcu je bil leta 1643 natisnjen prvi po naslovu znan Schönlebnov govor (*Aegis Palladia Daphnophoria oblata neo-baccalaureis Graecensibus*), ki pa se ni ohranil;⁸ skoraj trideset let pozneje pa je tam izšlo njegovo edino ohranjeno delo v slovenščini, *Evangelia inu lystuvi* (1672). Bologna je pomembna zaradi njegovega častnega članstva v Akademiji gelatov, bila pa je tudi službeno mesto mariologa Simona Santagata (bil je kanonik),⁹ ki je, kot je mogoče ugotoviti iz Schönlebnovega posvetila drugega zvezka postnih pridig, očitno imel največ zaslug za njegov sprejem v akademijo.¹⁰ Iz tega in iz epigrama Santagata k Schönlebnovemu spisu *Palma virginea* je mogoče sklepati, da je Schönlebna s padovanskim in bolonjskim prostorom verjetno povezovala tudi mariologija.¹¹

Schönlebnovi ohranjeni rokopisi in sezname njegovih tiskanih ter za natis pripravljenih del kažejo, da je bila Schönlebnova produkcija še precej obsežnejša od tiste, ki jo izkazujejo ohranjeni tiski. Korespondenca s škofom Buchheimom in notica v eni izmed rokopisnih predlog spisa *Carniolia antiqua et nova* pričata, da je Schönlebnu iskanje možnosti za tisk vzelo veliko časa in da se mu vložen trud pogosto ni obrestoval.¹² To se je spremenilo po letu 1668, ko je svoja dela

⁶ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 138/10: Schönlebnovo pismo Buchheimu (17. julij 1662).

⁷ Zani, *Memorie, imprese*, str. 181r–184r.

⁸ Valvasor, *Die Ebre*, 2. zv., 6. knj., str. 355.

⁹ Zani, *Memorie, imprese*, str. 378–380; Ziegelbauer, *Novissima de negotio saeculorum*: »Author lectori«, 2. str.

¹⁰ Schönleben, *Tractatus geminus*, 2. del: »Epistola dedicatoria«, 3. str.

¹¹ Schönleben, *Palma virginea* (pred proemijem).

¹² NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 138/10: Schönlebnovo pismo Buchheimu (17. julij 1662); ARS, SI AS 1001: Schönleben, *Carniolia antiqua et nova*: »NB Hucusque, nempe duo prima Capita missa sunt Viennam typographo, quae nondum recepta sunt.«

začel izdajati pri tiskarju Melchiorju Haanu v Salzburgu, kar mu je odprlo pot do srednjeevropske bralne publike in večjo možnost vplivanja na sočasno teološko, zgodovinsko in pridigarstvo produkcijo. Schönlebnov govor v počastitev investiture Maksimilijana Gandolpha Kuenburga za salzburškega škofa dokazuje, da ga s Salzburgom niso povezovali le tiskarski posli, ampak tudi osebna poznanstva.¹³ V starejši literaturi se pojavljajo namigi, da je Kuenburg Schönlebnu po resignaciji z mesta ribniškega župnika in diakona ponudil mesto škofijskega knjižničarja (Richter 1817: 316).

Schönleben je stike z domovino in evropskimi deželami gojil in ohranjal tudi preko široko razpredene mreže poznanstev, ki se je začela vzpostavljati v času študija na ljubljanski jezuitski gimnaziji. Med njimi je sam izpostavil Auersperge, in sicer Janeza Vajkarda, njegovega brata Janeza Herbarda in njegega bratranca Janeza Andreja, pred njim pa je jezuitsko gimnazijo obiskoval tudi Schönlebnov poznejši dober prijatelj in zaščitnik Wolfgang Engelbert.¹⁴ V približno istem obdobju kot Schönleben sta jezuitsko gimnazijo obiskovala tudi Marko Dolinar, poznejši ljubljanski stolni dekan in prošt, in Rudolf Coraduzzi, poznejši kanonik, s katerima je Schönleben dobro sodeloval v času svoje službe stolnega dekana.¹⁵ Ko je vstopil v noviciat v kolegiju sv. Ane na Dunaju, je prvo leto nad njim bdel sonarodnjak Janez Šega, ki je bil ravno takrat *magister novitiorum*. Na možnost njunih poznejših stikov kaže notica o njunem srečanju ob obisku cesarja Leopolda I. leta 1660 v Ljubljani.¹⁶ Med šolanjem in jezuitsko formacijo, ki se je v glavnini odvila izven meja rodne Kranjske, je Schönlebna usmerjal še več drugih sonarodnjakov. Med njimi je verjetno vidnejšo vlogo odigral Matija Bastjančič, ki je vsaj posredno, če ne tudi neposredno bdel nad njegovim dunajskim obdobjem, tako v zadnjem letniku študija teologije (1647/48) kot pozneje, ko je bil Schönleben profesor retorike v dunajskem kolegiju in notar filozofske fakultete (1648/49) ter tudi v zadnjem letu Schönlebnove jezuitske poti. Bastjančič je namreč bil prokurator študentov nemške narodnosti (1646/47) in profesor teologije, pa tudi generalni študijski prefekt ter nekaj časa tudi dekan dunajske teološke fakultete. V letu 1648/49 je v virih omenjen tudi kot bibliotekar in bi lahko bil Schönlebnu v pomoč pri zbiranju zgodovinskega in

¹³ Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 6. knj., str. 355.

¹⁴ ARS, SI AS 1073, II/51r, str. 110–111, 116, 119, 121; I/31r, str. 293v, 294v.

¹⁵ ARS, SI AS 1073, II/51r, str. 113, 134.

¹⁶ Npr.: ARS, SI AS 1073, I/32r, str. 82r–v.

drugega gradiva.¹⁷ Schönleben je p. Bastjančiča imenoval »gloria gentis nostrae«. ¹⁸ Morda je Schönleben med dunajskim študijem teologije navezal stik tudi z Lukom Knafljem, za katerega se domneva, da je prav tako študiral teologijo na Dunaju. 6. junija 1648 je bil namreč v nadškofijski kapeli sv. Andreja na Dunaju posvečen v duhovnika (Vodopivec 1971: 20). Schönleben je bil v duhovnika posvečen istega leta, a nam točen datum njegove posvetitve za zdaj ni znan.

Schönleben je prihajal v stik tudi z nekaterimi člani plemiških družin, ki so se v njegovem času šolali na jezuitskih gimnazijah in univerzah na Dunaju, v Gradcu in Passauu, in sicer z Michaelom Adamom Baptistom Althanom, Ferdinandom in Paulom Sixtom Trauthsonom, že omenjenim Maximilianom Gandolfom Kuenburgom in številnimi drugimi.¹⁹ Priložnost za tovrstno navezovanje stikov sta ponudili tudi njegovi drami *Julian Apostata*, ki naj bi jo napisal leta 1644 v Linzu, in *Haeresis fulminata*, ki je bila uprizorjena leta 1651 v Ljubljani. Za prvo je premijo daroval grof Johann Richard Starhemberg (Fröhler 1955: 216, 232),²⁰ drugo pa je Schönleben posvetil Volfgangu Engelbertu Auerspergu.²¹ Prijateljstvo z njim je bilo pozneje za Schönlebna odločilnega pomena, urejal je namreč njegovo knjižnico in tako dobil dostop do obširnih rokopisnih in tiskanih virov in literature. Schönleben je o Volfgangu zapisal, da je bil njegov zaščitnik,²² Radics pa je Schönlebna pomenljivo imenoval Volfgangov znanstveni »drugi jaz« (»sein wissenschaftlicher Alter ego«) (Radics 1878: 51). V času šolske prefekture v Ljubljani (1650/51) je bil Schönleben nekaj časa tudi predstojnik kongregacije Marije Vnebovzete. Iz vpisov v kongregacijsko knjigo je mogoče sklepati, da je bil v prijateljskih stikih tudi z že omenjenim Janezom Andrejem Auerspergom, Eberhardom Leopoldom Ursinijem Blagajem in Godefridom Gallom.²³ Čas Schönlebnove jezuitske redovne formacije in njegovega delovanja

¹⁷ AUW, NA I, str. 750–752; *Catalogus [...] Nationis Austriacae procuratorum*, str. 14; ARSI, Austr. 125 I, str. 154r–v, 183¹⁴v; Lukacs, *Catalogi personarum*, 2. zv., str. 544 in 3. zv., str. 246; Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., str. 86.

¹⁸ Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., str. 86.

¹⁹ Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del., str. 423, 474–480; AUW, Ph II, str. 2, 85; Schönleben, *Mars Austriacus*; ÖNB, Cod. 12219 Han, str. 25r.

²⁰ ÖNB, Cod. 12219 Han, str. 234r.

²¹ OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25.

²² OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 12, str. 36r: »[...] in bibliotheca excelentissimi domini comitis Wolfgangi Engelberti gratiosissimi mei patroni.«

²³ ARS, SI AS 1073, II/51r, str. 29–31, 37.

na Dunaju (1647–1649, 1652–1653) je sovpadel z vrhunci kariere Janeza Vajkarda Auersperga na dunajskem dvoru v službi cesarja Ferdinanda III. Ali sta medsebojne stike gojila tudi na Dunaju, ne vemo, verjetno pa je vsaj Schönleben poznal Vajkardovo vzpenjajočo kariero na Dunaju, kamor sta prišla skoraj sočasno.

Po promociji v doktorja teologije, ko se je Schönleben iz Padove vrnil v rodno Kranjsko, je okreplil stike z lokalnimi cerkvenimi in svetnimi veljaki. V dobrih osebnih odnosih (kar pa ni vedno veljajo tudi za službene) je bil z obema škofoma, najprej z Otonom Friderikom Buchheimom, nato še z Jožefom Rabatto. Tesno je sodeloval z generalnim vikarjem Filipom Terpinom in nekaj časa tudi s pičenskim škofom in ljubljanskim stolnim proštom Frančiškom Maksimilijanom Vaccanom (Deželak Trojar 2015: 71–72). Dobro se je razumel s kanonikom Jakobom Stoperjem, ki mu je pomagal pri zbiranju in urejanju cerkvenopravnih in nekaterih drugih dokumentov.²⁴ Po Stoperjevi smrti so se dobri odnosi prenesli na njegovega naslednika na mestu kanonika, Marka Rosettija (Kiauta 2003: 314).²⁵ Izmed številnih Schönlebnovih stikov z jezuiti v ljubljanskem kolegiju je izstopalo prijateljevanje s p. Frančiškom Harrerjem, jezuitski diariji pa nakazujejo tudi možnost sodelovanja s p. Andrejem Jankovičem.²⁶

O Schönlebnovih osebnih stikih lahko sklepamo tudi iz njegovega lastnega pričevanja v epilogu četrte knjige *Orbis universi votorum*. Posebno pri srcu mu je bil p. Hermann Horst, ki je bil v času Schönlebnevega študija teologije v Gradcu rektor tamkajšnjega kolegija, nato pa je leta 1647 istočasno kot Schönleben odšel na Dunaj, kjer je postal profesor teologije. Schönleben je o njem zapisal, da je bil njegov najljubši profesor (»meus quondam suavissimus professor«).²⁷ Posebej je izpostavil tiste doktorje teologije, ki so bili častilci Brezmadežne Device Marije in ki jih je sam osebno poznal.²⁸ Omenil je Bernarda Geyerja,

²⁴ Npr.: NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 98/1.

²⁵ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 313/2a: »Dispositio ultimae voluntatis« (30. avgust 1676).

²⁶ ARS, SI AS 1073, I/32r, str. 85v.

²⁷ Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., str. 86; Lukacs, *Catalogi personarum*, 3. zv., str. 148, 175, 218.

²⁸ Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., str. 86: »[...] venirent alias in recensitorum numerum plurimi doctissimi pariter et pientissimi viri, quos ego dudum familiariter notos suspicio et omittere non possum, quin saltem nominem.«

Philippa Millerja, rojaka Matija Bastjančiča, Joannesa Bertholda (»meus quondam in philosophia et theologia professor«), Paula Rosmerja (»qui indefesso studio multis annis theologiam scholasticam magno cum discipulorum et fructu et plausu profitetur«), Nicolausa Avancinija (»vir unius scientiae«) in Francisca Pizzonija.²⁹

Nadvse povedna za raziskovanje širine Schönlebovih poznanstev oziroma njegovih želja po navezovanju stikov in naklonjenem branju njegovih del so posvetila njegovih spisov.³⁰ Četrto knjigo *Orbis universi votorum* (1659) je posvetil Lavrenciju Aidinggerju, učitelju in svetovalcu cesarja Leopolda I., in sonarodnjaku Janezu Šegi, cesarjevemu spovedniku.³¹ Drugi zvezek latinskih postnih pridig je v zahvalo za častno članstvo v Akademiji gelatov in mesto v Zanijevem albumu njenih članov (1672) naslovil na svoje akademijske prijatelje.³² S prvo knjigo prazničnih pridig (1669), ki jih je izročil naklonjenosti deželnih stanov, se začne Schönlebov niz posvetil kranjskim (in tudi drugim) odličnikom: mariološki spis *Palma virginea* je posvetil Volfgangu Engelbertu Auerspergu; prvi del latinskih postnih pridig Juriju Žigi Gallenbergu; prvi zgodovinski spis *Aemona vindicata* takratnemu županu Janezu Krstniku Dolničarju in sodniku Janezu Jerneju Bosiju. Prvi zvezek latinskih nedeljskih pridig je izročil časti grofa Volfganga Andreja Rosenberga, drugi zvezek pa grofu Janezu Herbardu Katzensteinu. Svoje najpomembnejše zgodovinsko delo *Carniolia antiqua et nova* je naklonil svojim finančnim podpornikom, kranjskim deželnim stanovom.³³ Svoje v letih 1680–1681 natisnjene genealogije je naslovil na vodilne predstavnike obravnavanih rodbin (npr. Juriju Žigi Gallenbergu in Ferdinandu Auerspergu).³⁴ Poveličanju Habsburžanov namenjeno delo *Dissertatio polemica* je posvetil cesarju Leopoldu I. Enako so se pozneje odločili tiskar in uredniki njegovega postumno

²⁹ Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., str. 86.

³⁰ To velja zlasti za njegov polemični mariološki spis, ki ga je v obeh izdajah (1668, 1670) posvetil neposredno papežu Klemnu IX. (Schönleben, *Vera ac sincera sententia*: »Dedicatio«).

³¹ Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj.

³² Schönleben, *Tractatus geminus*, 2. del: »Epistola dedicatoria«.

³³ Schönleben, *Feyertäglicher Erquick-Stunden*, 1. del: »Zuaignung«; *Palma virginea*: »Dedicatoria«; *Tractatus geminus*, 1. del: »Dedicatoria«; *Aemona vindicata*: »Dedicatoria«; *Horae subsecivae*, 1. in 2. del: »Dedicatoria«; *Carniolia antiqua et nova*: »Dedicatoria«.

³⁴ Schönleben, *Genealogia Aursperg*, *Genealogia Gallenberg*: naslovnici.

izdanega dela *Annus sanctus Habsburgo-Austriacus* in delo posvetili cesarju Leopoldu I., njegovi ženi Eleonori Magdaleni, prestolonasledniku Jožefu I. ter njegovim štirim sestram.³⁵

Schönleben je stike z osebami iz oddaljenih krajev vzdrževal tudi s pismi, to je veljalo zlasti za zadnjih dvajset let njegovega življenja. To ni nenavadno, saj so mu pisma vse bolj postajala nadomestek fizičnega in neposrednega stika z oddaljenimi severnoitalijanskimi, avstrijskimi in drugimi evropskimi prostori. Ohranilo se je Schönlebnovo pismo dunajskemu dvornemu knjižničarju Petru Lambecku,³⁶ štiri pisma Ferdinandu Bonaventuri Harrachu, vplivni osebi na dvoru Leopolda I.,³⁷ in eno pismo opatu Albertu v benediktinskem samostanu Šentpavel na Koroškem (Radics 1894: 71–72). V zvezi s svetniki s področja Kranjske si je dopisoval s koprskim škofom Francescom Zenom in celo z jezuitom (»bolandistom«) Danielom Papebrochom (Bratož 1986: 187–188). Gotovo so obstajali tudi bogati korespondenčni stiki s priznanimi mariologi. Na možnost nekaterih so namignili dosednji raziskovalci Schönlebnovega mariološkega opusa (Miklavčič 1957: 227), nekatere pa je nedvoumno izpričal Schönleben sam. Iz njegovega spisa *Vera ac sincera sententia* izvemo, da si je dopisoval s frančiškanom Petrom de Alva et Astorga (»Vir multorum operum editione clarissimus, & mihi literarum commercio charissimus.«) in s Hypolitom Marraccijem (»Hic ergo literatissimus author mihi ex libris et literis amicus Marraccius.«),³⁸ v posvetilu k drugemu zvezku latinskih postnih pridig pa je omenil Simona Santagata. Z njim si je verjetno samo dopisoval, ni pa se z njim osebno nikoli srečal (»pridem amico, jam etiam collegae, qui praeter spem meam, solo nomine notum, nunquam visum.«).³⁹ France Rozman je v svoji disertaciji namignil na obstoj Schönlebnove korespondence s predstojniki samostanov v Stični, Bistri in Spittalu am Pyhrn, na žalost pa svojega navajanja ni utemeljil z dokazi (Rozman 1962: 22). Obstaja velika verjetnost Schönlebnovega tesnega sodelovanja s samostanskimi predstojniki v Stični, zlasti z opatom Maksimilijanom. Verjetnost za obstoj njegove korespondence z drugimi samostani na Kranjskem, Koroškem in v širšem avstrijskem prostoru je prav tako velika, vendar pa bo to področje v prihodnosti

³⁵ Schönleben, *Dissertatio polemica*: »Dedicatio«; *Annus sanctus*: »Dedicatio«.

³⁶ ÖNB, Cod. 9714 Han, str. 165r–167v.

³⁷ OeStA, AVA, AT-OeStA/AVA FA Harrach Fam. in spec 299.24.

³⁸ Schönleben, *Vera ac sincera*, str. 174–175.

³⁹ Schönleben, *Tractatus geminus*, 2. del: »Epistola dedicatoria«, 3. str.

potrebno še natančneje raziskati. Na večji obseg Schönlebnovih korespondenčnih stikov, kot so nam znani, lahko upravičeno sklepamo iz njegovih ohranjenih dopisov plemstvu in duhovščini s prošnjo za posredovanje gradiva iz njihovih družinskih, samostanskih in župnijskih arhivov.⁴⁰

Duhovno-kulturni prostori – usmerjevalci Schönlebnovih zanimanj

Če se na Schönlebnovo življenje in delo ozremo z vidika duhovno-kulturnih vplivov, ugotovimo, da sta ga najizraziteje zaznamovala jezuitski duhovno-miselni prostor in mariologija. Pomembno vlogo pri obeh je odigralo Schönlebnovo šolanje na jezuitski gimnaziji v Ljubljani in po vstopu k jezuitom redovna formacija. Nedvomno je na Schönlebnu prvi vidnejši pečat pustilo jezuitsko poudarjanje retorike. Dobro retorično znanje in osvajanje govorniških veščin je bilo glavni cilj jezuitskega nižjega šolstva (gimnazije), poudarjalo pa se je tudi na jezuitskih višji šolah (Dolar 1976: 49–50; T. Vidmar 2005: 169–171). Po zaslugi ohranjenih pričevanj in tudi nekaterih njegovih zgodnejših govorov je mogoče razbrati, da je Schönlebna retorika zelo pritegnila, da je bilo njegovo retorično znanje bogato in da je kazal izredno nadarjenost na tem področju. Priložnosti za utrjevanje in dokazovanje govorniškega znanja je bilo pri jezuitih veliko, od rednih šolskih govornih vaj, deklamacij in disputacij do pripravljanja slovesnih govorov ob imenovanjih v univerzitetne nazive, ob godovnih dneh zavetnikov jezuitskih cerkva, kolegijev in univerz ter obiskih vladarjev in dobrotnikov jezuitskih kolegijev. Ohranjeni naslovi Schönlebnovih zgodnejših govorov kažejo, da je tudi največ njegovih govorov nastalo v počastitev študijskih napredovanj.⁴¹ Najpomembnejša govora iz njegovega jezuitskega obdobja sta nastala na Dunaju, prvi na čast posvetitve dunajske univerze Brezmadežni Materi Božji leta 1649 (*Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae*),⁴² drugi pa na čast ustanoviteljev in dobrotnikov dunajske univerze leta 1653 (*Inferiae Austriaco-Academicae piis Manibus augustissimorum et serenissimorum Academiae Viennensis fundatorum, benefactorum, rectorum, doctorum oratio funebris*).⁴³

⁴⁰ ARS, SI AS 1073, I/42r, str. 26d, 26e; ÖNB, Cod. 8351 Han, str. 174r–177v.

⁴¹ Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 6. knj., str. 355.

⁴² Schönleben, *Campus liliorum; Horae subsecivae dominicales*, 2. del, str. 423–433.

⁴³ Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del, str. 423, 441–465.

Jezuitska redovna formacija je Schönlebnu dala tudi bogato filozofsko in teološko znanje, ki se je prepletalo z zgodovinskimi podatki. Te je uporabljal kot nazorne zglede in v podkrepitev omenjenih znanstvenih veščin, pri retoriki pa tudi kot snovno zakladnico. Zgodovinskega znanja jezuiti niso podajali sistematično, prav tako svojih dijakov in študentov niso uvajali v metodologijo zgodovinske znanosti, saj zgodovini v tistem času še niso priznavali statusa samostojne znanstvene vede in je zato niso poučevali kot samostojen predmet. Pridobljeno zgodovinsko znanje je bilo tako v veliki meri sad Schönlebnevega osebnege interesa. Njegova natisnjena in rokopisna dela namreč na več mestih izpričujejo, da je do njega prišel s prebiranjem zgodovinskih tiskanih knjig in rokopisov v knjižnicah in arhivih jezuitskih kolegijev in univerz (npr. Dunaj, Gradec).⁴⁴ Schönleben je poznal tudi gradivo nekaterih avstrijskih samostanov (cistercijanskih samostanov Heiligenkreuz v Wienerwaldu in morda Lilienfeld blizu St. Pöltna), pa tudi tistih na Kranjskem (Stična, Kostanjevica, Pleterje, Bistra, Žiče, Mekinje) ter gradivo ribniške župnije in njenih podružnic (Kögl 1969: 78).⁴⁵ Kot je bilo že omenjeno, je uporabljal tudi knjižnico Wolfganga Engelberta Auersperga in škofijsko knjižnico v Gornjem Gradu.⁴⁶

V nasprotju z zgodovino pa je Schönleben glavnino svojega teološkega znanja nedvomno pridobil med študijem, a ga je pozneje obnavljal in budno spremljal sočasno teološko knjižno produkcijo. To še posebej velja za mariologijo, s katero se je ukvarjal vse do konca svojega življenja, čeprav ga je uvrstitev dveh njegovih najpomembnejših marioloških del na *Indeks prepovedanih knjig* (L. Vidmar 2012: 245) prisilila v prikrito delovanje na tem področju. Za Schönlebnovo ljubezen do Marije imajo poleg očeta gotovo veliko zaslugo prav jezuiti, ki so že od prvih razredov gimnazije dalje pri dijakih spodbujali Marijino češčenje in zato v kolegijih in šolah ustanavljali Marijine kongregacije. Bili so tudi vneti zagovorniki Marijinega brezmadežnega spočetja (Bizant 1998: 142–144).

⁴⁴ Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., npr. str. 17, 44, 48–49; ARS, SI AS 1073, I/49r, str. 9v; I/50r, str. 24; Schönleben, *Dissertatio polemica*, 2. del, str. 198; ARSI, Austr. 6, AEG 1648–1656, str. 190r: »P. Ioannes Ludovicus Schonleben nuper dimissus e Societate, petit sibi restitui scripta, quae privato studio, cum esset in Societate, sibi concinnavit.«

⁴⁵ Npr.: ARS, SI AS 1073, I/42r; ÖNB, Cod. 15300 Han; OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 12.

⁴⁶ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 96/14, 97/22.

O Schönlebnovi vnemi za češčenje Brezmadežne Matere Božje iz časa njegove jezuitske formacije govori le slavljeni govor *Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali Conceptae* (1649), prvo njegovo znano in ohranjeno mario-loško delo pa je izšlo šele šest let po njegovem izstopu iz jezuitskega reda (*Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae*). Je pa zelo verjetno, da je ta spis začel nastajati v njegovem jezuitskem obdobju ali pa kmalu po nastopu službe stolnega dekana v Ljubljani. To možnost bi lahko potrdila podnaslov in vsebina četrte knjige (*Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae [...] Maria Mater Dei et virgo sine macula originali concepta docetur ab antiquissimis archigygnasii Viennensis doctoribus*)⁴⁷ ter tudi Schönlebnova navedba, da je gradivo za ta spis zbiral že na Dunaju (npr: »Hoc solummodo in schediasmatis meis reperio annotatum anno 1653, dum Viennae bibliothecam academicam lustrarem.«)⁴⁸

Vpliv jezuitskega duhovno-kulturnega prostora je v Schönlebnovem primeru še posebej opazen pri izboru virov in literature za njegova vsebinsko razno-vrstna dela. Na več mestih namreč Schönleben navaja spise in avtorje, s katerimi je prišel v stik v knjižnicah in arhivih jezuitskih kolegijev in univerz. Ob tem je treba opozoriti, da ni šlo samo za dela jezuitov, čeprav zlasti v njegovih zbirkah pridig ti prevladujejo. Jezuitske knjižnice so Schönlebnu omogočile vpogled tudi v druge duhovno-kulturne prostore in mu odstirale evropsko preteklost. Osebna poznanstva, ki jih je navezal v jezuitskih vozliščih, kolegijih, gimnazijah in univerzah tudi z nejezuiti, so mu omogočila dostop do nekaterih drugih samostanskih in zasebnih knjižnic. Jezuitski kolegiji so bili namreč pomemben dejavnik povezovanja mednarodnih geografskih, družbenih in kulturnih prostorov. Jezuiti Schönlebnu niso privzgojili le vsakodnevnih navad in praks, posvojil je tudi njihove vrednote in jim ostajal zvest še po izstopu iz reda. V oporoki je o jezuitih zapisal, da je vse, kar ima in ve, prejel od njih: »Quibus plura debeo, et doleo me non posse praestare. Quidquid habeo, per illos habeo, quidquid scio, per illos scio.«⁴⁹ Še posebej opazna je njegova ljubezen do latinščine,

⁴⁷ Četrta knjiga je bolj znana po naslovu *Sexagena doctorum Viennensium Deiparae sine macula conceptae asertorum et vindicum e tenebris vetustatis educta*.

⁴⁸ Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., str. 44 in tudi npr. str. 17, 23–24, 26, 38, 47–49 (kot vir se navajajo različni rokopisi: »Ms. Acad.«, »Ms. Sched. Acad.«).

⁴⁹ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 313/2a: Schönlebnova oporoka, 1. december 1680 (11. točka).

v kateri se je, kot je sam zatrdil, najlažje izražal: »Belangend die Sprach kan ich es nit verneinen, daß es mir leichter vorkommen wäre, etwas in Latein auffzusetzen und also hiemit mehrere Leser zu bedienen [...]«.»⁵⁰ Tako blizu mu je bila ravno zato, ker je bila uradni in sporazumevalni jezik jezuitov in je zato pomembno soustvarjala nadnacionalno enotnost in uniformiranost jezuitskega redovnega ustroja.

Sklep

Pričujoča analiza geografskih in duhovno-kulturnih prostorov, v katerih se je gibal in deloval Schönleben ali z njimi vzpostavljaj vsaj stike na daljavo, je izpostavila vodilni pomen nekaterih kulturnih in geografskih središč Avstrijske jezuitske province. Med njimi so v Schönlebnovem primeru v času njegovega članstva v jezuitskem redu osrednje mesto zavzemali Dunaj, Gradec in Ljubljana ter deloma tudi Linz. Po izstopu iz reda se je povečala osrednja vloga kranjskega oziroma ljubljanskega geografskega prostora, okrepili pa so se Schönlebnovi stiki z današnjim severnoitalijanskim prostorom, zlasti s Padovo in Bologno, težišče stikov v avstrijskem prostoru pa se je z Dunaja in Gradca preselilo proti zahodu, in sicer v Salzburg. Upoštevanje njegovih stikov s španskim mariologom Petrom de Alva et Astorga in bolandistom Danielom Papebrochom težišče prestavi še dlje na zahod.

Duhovno in kulturno gledano sta Schönlebnovo življenje in opus najgloblje zaznamovala jezuitski šolski sistem in natančno razdelana jezuitska redovna formacija. Zaradi njiju je postal to, po čemer je še danes najbolj prepoznaven: dober pridigar, vnet zagovornik Marijinega brezmadežnega spočetja, genealog in zgodovinar. Šolanje pri jezuitih in članstvo v redu sta odigrala odločilno vlogo pri vzpostavljanju osebnih povezav na širokem srednjeevropskem področju. Če te epizode v Schönlebnovem življenju ne bi bilo, verjetno o njem danes ne bi mogli govoriti kot o kozmopolitu, manjkali bi mu duhovna širina in razgledanost, predvsem pa neposreden stik z evropsko tradicijo in sočasno znanstveno produkcijo. Schönlebnovo kozmopolitstvo potrjuje tudi podatek, da so se njegova dela tiskala v Gradcu, Linzu, Dunaju, Celovcu, Salzburgu in Ljubljani.

⁵⁰ Schönleben, *Fasten-Freytag und Sonntag-Predigen*: »Vorspruch deß Authoris an den günstigen Leser«, I. str.

Viri in literatura

Viri

Rokopisni viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana):

SI AS 100r: Schönleben Janez Ludvik (1659–1731), Carniola antiqua et nova (rkp.).

SI AS 1065: Zbirka doktorskih in babiških diplom, 1626–1905, a. e. 39: Doktorska diploma J. L. Schönlebna, str. 3r.

SI AS 1073: Zbirka rokopisov, 13. stol.–1941:

I/31r: Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Iesu (1651–1718), str. 293v–294v.

I/32r: Diarium p. ministri (1. januar 1651–25. oktober 1671), str. 82r–v, 85v.

I/42r: Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica fragmenta (1674); Dodatek k I/42r, str. 26d, 26e.

I/49r: Carniola antiqua et nova (rkp.), str. 9r–v.

I/50r: Carniola antiqua et nova (rkp.), str. 24.

II/51r: Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae in Archiducali collegio Societatis Iesu Labaci, str. 29–31, 37, 110–111, 113, 116, 119, 134.

ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu (Rim):

Austr. 6: Austria epistolae generalium 1648–1656, str. 190r.

Austr. 125 I: Austriae catalogi breves I, 1642–1660, str. 154r–v, 183¹⁴v.

AUW – Archiv der Universität Wien (Dunaj):

NA 1: Liber nationis Austriae 1561–1654, str. 750–752; *Catalogus* [...] *Nationis Austriae procuratorum*, str. 14.

Ph 11: Acta Facultatis Philosophicae 1642–1723, str. 2, 85.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana (Ljubljana):

96/14: »Nota librorum Bibliothecae Oberburgensis, qui Labacum ad Officium episcopale accepti sunt et defacto in eo reperiuntur.« (1664–1665, 1668).

97/22: »Specificatio librorum, quos ego infrascriptus [...] a Collegio patrum Societatis Labaci, qua reverendissimi domini Joannis Ludovici Schönleben p. m. universali haerede, consignari et huc in Episcopale archivum adferri ibique reponi curavi.«

98/1: Hrenove rokopisne pridige.

138/10: Schönlebnovo pismo Buchheimu (17. julij 1662).

313/2a: Schönlebnova oporoka 1676–1680.

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv (Dunaj):

AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv:

AT-OeStA/AVA FA Harrach Fam. in spec 299.24: Schönlebnova pisma grofu Ferdinandu Bonaventuri I. Harrachu: 8. april in 17. december 1680, 3. februar in 25. marec 1681.

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv:

HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25: J. L. Schönleben: Tragödie »Anastasius Tyrannus Orientis« (*Haeresis fulminata Anastasius Tyrannus Orientis Haereticus*).

HHStA, AT-OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 12: J. L. Schönleben: *Arbor genealogica illustrissimae et principalis familiae Auerspergicae* (Ms. 22), str. 36r.

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek (Dunaj):

Cod. 9714 Han: Epistolae ad Petrum Lambecium, str. 165r–167v.

Cod. 8351 Han, str. 174r–177v (Communicanda pro To. II. Carnioliae; Nota was man zur Lands Chroniks dankwürdiges vermerken und communiciren solle; Puncta, secundum quae excerpti possunt ex antiquis chartis servientiae Chronologiae).

Cod. 12219 Han: Litterae annuae Provinciae Austriae Societatis Iesu, 1641–1646, str. 25r, 234r.

Cod. 15300 Han: Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica fragmenta (1674).

USP – Università degli Studi di Padova – Archivio Generale di Ateneo, Archivio Antico (Padova):

vol. 430: Serie Sacro Collegio Teologi, Atti del Sacro Collegio dei Teologi ed esami dei laureandi con indice dal 1652, 12 maggio – 1663, 8 maggio, str. 20r–21r.

Schönlebnova natisnjena dela:

Aemona vindicata sive Labaco metropoli Carnioliae vetus Aemonae nomen iure assertum.

Salisburgi: Melchior Haan, 1674.

Annus sanctus Habsburgo-Austriacus. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1696.

Campus Liliorum, sive Album Austriaco-Marianum. Viennae: Matthaeus Rictius, 1649.

Carniolia antiqua et nova [...] sive inclyti Ducatus Carnioliae Annales sacro-prop-bani [...]. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1680–1681.

- Fasten-Freytag und Sontag-Predigen*. Salzburg: Melchior Haan, 1668.
- Feyertäglicher Erquick-Stunden. Erster Theil. Das Winter- und Frühlings-Quartall*. Salzburg: Melchior Haan, 1669.
- Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgo-Austriacae, in qua viginti diversae opiniones auctorum ventilantur [...]*. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1680.
- Genealogia illustrissimae familiae principum, comitum et baronum ab Aursperg*. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1681.
- Genealogia illustrissimae familiae Sac. Rom. Imp. comitum de Gallenberg. Ex antiquis Chortophylaciis et Schediasmatis studiose collecta*. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1680.
- Horae subsecivae dominicales sive Discursus sacri de tempore in dominicas totius anni, Pars aestiva et autumnalis: a Pentecoste usque ad Adventum. Annexis aliquot panegyricis academicis*. Salisburgi: Melchior Haan, 1676.
- Mars Austriacus, D. Leopoldus, Austriae marchio et tutelaris, panegyrico laudatus*. Vienne: Cosmerovianus, 1648.
- Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae, Liber IV*. Clagenfurti: Georgius Kramer, 1659.
- Palma virginea sive Deiparae Virginis Mariae de adversariis suae immaculatae conceptionis victoriae omnium seculorum aerae Christianae*. Salisburgi: Melchior Haan, 1671.
- Tractatus geminus de mysteriis Dominicae passionis, Tractatus I. quadragesimalis, Sacra pyramis Jesu Christo servatori mundi in monte Oliveti agonizanti erecta*. Salisburgi: Melchior Haan, 1673.
- Tractatus geminus de mysteriis Dominicae passionis, Tractatus II. quadragesimalis, Sacra peregrinatio ad Christi servatoris sepulchrum*. Salisburgi: Melchior Haan, 1673.
- Vera ac sincera sententia de immaculata conceptione Deiparae Virginis*. Salisburgi: Melchior Haan, 1670.

Literatura

- BIZANT, MILAN, 1998: Marijine kongregacije v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. V: Vincenc Rajšp (ur.): *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1997)*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province DJ, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani. Str. 137–156.
- BRATOŽ, RAJKO, 1986: *Kršćanstvo v Ogleju in na vzbojdnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. Acta ecclesiastica Sloveniae* 8. Ljubljana: Teološka fakulteta, Filozofska fakulteta.

- DEŽELAK TROJAR, MONIKA, 2015: Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) v luči arhivskih virov. *Zgodovinski časopis* 69, št. 1–2, str. 58–86.
- DOLINAR, FRANCE MARTIN, 1976: *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pletterje 1597–1704*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- DROBESCH, WERNER in PETER G. TROPPEL (ur.), 2006: *Die Jesuiten in Innerösterreich – Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert*. Celovec: Mohorjeva založba.
- DULAR, ANJA, 2002: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Knjižica »Kronike«, zvezek 7. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- FRÖHLER, JOSEF, 1955: Zur Schauspieltätigkeit der Studenten am Linzer Jesuitengymnasium. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz* (1955). Linz: Stadt Linz, Städtische Sammlungen, str. 197–270.
- KIAUTA, MARIJA (prev.), 2003: *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove.
- KÖGL, HELMAR, 1969: *Leben und Werk Johann Ludwig Schönlebns* (Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien). Wien: Philosophische Fakultät.
- LUKACS, LADISLAUS, 1982: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, 2. zv. (1601–1640). Romae: Institutum Historicum S. I., str. 544.
- , 1990: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, 3. zv. (1641–1665). Romae: Institutum Historicum S. I., str. 148, 175, 218, 246.
- MIKLAVČIČ, MAKŠ, 1957: Johann Ludwig Schönleben, ein slowenischer Mariologe. V: *Virgo Immaculata. Acta congressus Mariologici-Mariani Romae anno MCMLIV celebrati. Vol. XIV: De immaculata conceptione apud varias nationes*. Romae: Academia Mariana Internationalis. Str. 214–241.
- , 1960–1971: Schönleben, Janez Ludvik. V: Alfonz Gspan (ur.): *Slovenski biografski leksikon*, 3. knj. Ljubljana: SAZU. Str. 236–240.
- RADICS, PETER, 1878: Die Hausbibliothek der Auersperge. *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft*, 1878 (Januar, Februar), str. 10–17, 50–55.
- , 1894: Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* (Erste Abteilung: Historischer Theil) 7, str. 1–72.
- RICHTER, FRANZ XAVER, 1817: Ein Beytrag zum gelehrten Österreich aus Krain. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 8. zv., str. 314–319.
- ROZMAN, FRANCE, 1962: *Sveto pismo v spisih Janeza Ludovika Schönlebna* (Inauguralna disertacija). Ljubljana: Teološka fakulteta.
- VALVASOR, JANEZ VAJKARD, 1689: *Die Ebre dess Hertzogthums Crain*, 2. zv., 6. knj. Ljubljana: 1689, str. 353–357.

- VIDMAR, LUKA, 2012: Prepovedane knjige na Kranjskem od Indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): *Libri prohibiti* v Semeniški knjižnici. V: Marko Juvan (ur.): *Svetovne književnosti in obrobja* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 233–262.
- VIDMAR, TADEJ, 2005: *Nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- VODOPIVEC, PETER, 1971: *Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove*. Knjižnica »Kronike«, zv. 5. Ljubljana: Kronika.
- ZANI, VALERIO, 1672: *Memorie, imprese e ritratti de' signori Accademici gelati di Bologna*. Bologna: Manolesi, str. 181r–184r; 378–380. Vir: Google books (http://books.google.si/books?id=LboYAyRQUo8C&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summery_r&cad=0#v=onepage&q&f=false), ogled 28. 9. 2015.
- ZIEGELBAUER, MAGNOALDUS, 1737: *Novissima de negotio saeculorum. Hoc est: Opus parthenicum recentis ac novi argumenti de sanctissimo mysterio immaculatae conceptionis B. V. Mariae*. Vienna: Christophorus Josephus Hueth.

Štajerska književnost v času zgodnjekapitalistične produkcije prostora

ANDRAŽ JEŽ

Prostor produkcijskega načina

HENRI LEFEBVRE je v *Produkciji prostora* (1974) izreden teoretski pomen pripisal prehodu iz enega produkcijskega načina v drugega, saj da je ta rezultat nasprotij v produkcijskih razmerjih, ki neizbežno zaznamujejo prostor. Filozof je želel nadgraditi pogled tistih avtorjev, ki so produkcijski način razumeli kot zaprt in nespremenljiv sistem,¹ in poudarjal, da se »novi« prostor vzpostavi prav skozi prehajanje enega produkcijskega načina v drugega. Za primer je navedel prehod od fevdalnega načina k zgodnjemu kapitalističnemu (Lefebvre 2013: 69). Kot ugotavlja za zahodno Evropo 16. stoletja,² je bila akumulacija kapitala kot historična mediacija med fevdalnim in kapitalističnim prostorom postavljena v urbani prostor oziroma »prostor 'sistema mest', ki se uveljavijo v času tega prehoda« (nav. d. 314). Fevdalizem je bil namreč proizvedel prepoznaven prostor, ki naj bi ga bil »ohranil kot usedlino in simbolni nosilec; na podoben način ta prostor obstaja še danes. Gradovi, samostani, katedrale so bili njegova močna vozlišča, ki so mrežo cest in poti povezovala s pokrajino, ki so jo preoblikovale kmetske skupnosti.« (nav. d. 77)

Zato ne čudi, da je po Lefebvru »blagoslovljeni kraj kompromisa med fevdalci v zatonu in trgovsko buržoazijo« prav mesto oziroma »urbani prostor« (314). Na zahodnoevropski razvoj se v glavnem osredotoča tudi David Harvey, ki prav

¹ Teh ne imenuje, vendar se je moral v istem času pred podobnimi očitki pogosto braniti Louis Althusser.

² Na splošno je treba poudariti, da se Lefebvre v knjigi ukvarja pretežno s prehodom med družbenoekonomskima formacijama, kakor ga izpričujejo zahodnoevropske države (2013: 313 idr.).

tako na več mestih izpostavlja pomen prehoda med fevdalizmom in kapitalizmom za evropsko koncipiranje prostora.³ Pri tem se v glavnem ne sklicuje na Lefebvra – pač pa včasih na Jacquesa Le Goffa (Harvey 1996: 239; 2011: 198 idr.).

V delu *The Condition of Postmodernity – An Enquiry into the Origins of Cultural Change* je Harvey leta 1989 prehod povezoval predvsem z napredkom monetizacije in z njenim uničevalnim vplivom na tradicionalne skupnosti. Ta je impliciral »popolnoma drugačne koncepte časa in prostora od tistih, ki so prevladovali v fevdalnem redu« (Harvey 1991: 242). Vzpostavitev svetovnega trga, ki mu je pot utrlo evropsko odkritje Amerike, ter posledično razširjanje industrije z večanjem mest in racionalizacijo prometa med njimi sta po Harveyju geografski sredstvi, s kakršnimi je meščanstvo postopoma ne le nadvladalo na enoten prostor vezano aristokracijo, temveč si tudi podvrglo državne sisteme, da so služili njegovim interesom. Tudi po dokončni vzpostavitvi je meščanstvo nadaljevalo svojo »revolucionarno misijo« vsaj delno z (zunanjimi in notranjimi) geografskimi transformacijami (Harvey 2001: 373) – do precej podobnih zaključkov je več kot četrto stoletja pred tem prišel tudi Lefebvre (prim. Merrifield 2006: 107), ki je vzpostavljanje kapitalističnega prostora in njegovo ohranjanje razumel kot »abstrakcij[o] v toku – dejavn[o] abstrakcij[o] glede na prostor naravo, splošnost nasproti singularnostim, univerzalnost *in statu nascendi*, ki zajema tudi partikularnosti in jih razkriva. Urbani prostor je torej sredstvo grozljive moči,

³ Mimogrede, prehod med obema produkcijskima načinoma je po Harveyju edinstvene pomena tudi za geografske prakse (2001: 269). Meščanska geografija, ki se je vzpostavila pri tem prehodu, se je, kakor piše Harvey, odtlej razvijala v skladu s praktičnimi zahtevami vladajočega razreda. Tako je zgodnja novoveška kartografska praksa pomagala vzpostaviti privatno lastnino in teritorialne pravice v času, ko se je začel svetovni trg širiti v vse smeri in onkraj vseh klimatskih razlik. Tudi sistematičen opis zemeljske površine v delu geografov poznega 18. stoletja, kot sta Humboldt in Ritter, po Harveyju sovпада s sočasnimi procesi v kapitalističnem izkoriščanju (človeške in naravne) uporabne vrednosti. Ob koncu 19. stoletja so spisi geografov, kot sta bila Ratzel in Mackinder, izpostavljali geopolitične perspektive, v katerih so svoj znanstveni izraz našli imperialistične teritorialne delitve in interesi, na katerih so temeljile. V času zgodnjega neoliberalizma je meščanska geografija po valu radikalizacije, ki jo je za kratek čas zajela konec 60. let, (spet v sklopu konformističnega poslanstva) začela izpostavljati predvsem »racionalno upravljanje« (*rational management*), ob čemer je, kot poudarja Harvey, *racionalno* razumljeno izključno s stališča akumulacije (Harvey 1983: 189, 191).

vendar narave še ne uniči; prežame jo in jo zaseže. Šele kasneje, na drugi stopnji prostorske abstraktnosti, je to vlogo prevzela država.» (Lefebvre 2013: 314–315)

Tudi David Harvey v *The Spaces of Capital – Towards a Critical Geography* iz leta 2001 zagovarja, da sta prehod v kapitalizem in urbanizacija tesno povezana procesa. Ob tem svari pred popolno amnezijo povezave med urbanizacijo in družbenoekonomskimi spremembami v zgodnjem novem veku pri številnih sodobnih makroekonomskih in socioloških študijah (Harvey 2001: 346). V *Kozmopolitstvu in geografiji svobode* (2009), kjer – mimogrede – Harvey analizira tudi Lefebvrovo *Produkcijo prostora*, je glede prehoda in njegovega vpliva na prostor še natančnejši:

Zakaj in kako [je prostor-čas kapitalizma postal vplivna globalna norma], je zgodba, ki jo pripoveduje večina interpretacij prehoda iz fevdalizma v kapitalizem. Pospeševanje prepleta in uskladitve v sodobnem svetu je predvsem posledica dvojne moči državnih aparatov in kapitala. Ta moč cirkulaciji in akumulaciji kapitala ter birokratski koordinaciji, ki jo potrebuje država za podpiranje infrastrukture, ki jo terja akumulacija kapitala, vtisne (in v nekaterih primerih vsili) specifičen prostorsko-časovni red. To pa ima daljnosežne sekundarne učinke. Ni težko razbrati, recimo, kako standardizirana prostorsko-časovna disciplina prodira v vsakodnevno življenje (denimo v naše spalne ali prehranjevalne navede). (Harvey 2011: 198)

Tu pa se že srečamo z véliko Lefebvrovo temo kritike vsakdanjega življenja, ki jo je med drugim razvil v veličastni istoimenski trilogiji (*Critique de la vie quotidienne*, 1947, 1961, 1981). V tem prispevku se bom osredotočil na uveljavljanje kapitalističnega prostora, ki mu je posredno mogoče slediti na primeru razvoja štajerske književnosti in z njo povezanega postopnega prodiranja nacionalistične ideologije v prvi polovici 19. stoletja. Za to bo treba ugotovitve Lefebvra in Harveyja, ki sta se ukvarjala pretežno z zgodnejšo, dolgotrajnejšo in konkretnjšo vpeljavo kapitalistične formacije v »zahodni Evropi«, prilagoditi periferni štajerski situaciji v polperiferni Habsburški monarhiji (oziroma njenem cislajtanskem delu).

Prostor »slovenskih« dežel v prehodnem času med dvema produkcijskima načinoma – reforme Marije Terezije in Jožefa II.

Prehod med fevdalno in kapitalistično družbenoekonomsko formacijo se je v nekdanjih notranjeavstrijskih deželah (tako kot tudi v preostali evropski

[pol]periferiji) odvijal precej dlje in z večjimi ovirami kot v državah, ki so se skozi 18. in 19. stoletje naposled formirale kot kapitalistični center. Kljub temu lahko opazimo več dejavnikov, ki nam pomagajo razbirati spremembe v pojmovanju (in izkoriščanju) prostora – kakor tudi njihove periferne specifikke. Ukinjanje fevdalnega prostora v deželah s slovensko govorečim prebivalstvom se tako že iz prejšnjih stoletij pozna tudi v spremljajočem razvoju mest in postopni urbanizaciji. Tako so se zaradi železarstva že v 17. stoletju začela hitreje razvijati nekatera mesta na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Če pustimo ob strani Koroško s fužinami v Kanalski dolini, Rožu, ob Beli in v okolici Črne, je značilno razmerje med Kranjsko in Štajersko, ki se bo sčasoma manifestiralo v vseh gospodarskih panogah. Medtem ko je bilo edino štajersko središče fužinarstva v mejni Mislinji, je bila Kranjska zastopana s Savo, Jesenicami, Javornikom, Bohinjem, Kropo, Kamno Gorico, Železniki, Tržičem in dolenskim Zagradcem ob Krki.

Nov zagon je kapitalistična proizvodnja v danes slovenskih deželah dobila leta 1717 z razglasom Karla VI. o svobodni plovbi po Jadranskem morju, ki sta mu sledili razglasitvi Trsta in Reke za svobodni pristanišči. Tako imenovana Orientalna kompanija naj bi povezala gospodarsko življenje na Dunaju, v Trstu in na vsem habsburškem jugu (Božič 1970: 82). Hkrati so na cerkveno, plemiško in začetno meščansko izobraženstvo vse intenzivneje in vse hitreje vplivali miselni sestavi, določeni z razvitejšimi kapitalističnimi produkcijskimi razmerji, kakor jih izpričuje sočasni lokalni razvoj. Med njimi sta za naše neposredno razpravljanje zanimiva vsaj dva: (literarno in filozofsko) razsvetljenstvo, ki se je v tako imenovanih slovenskih zgodovinskih deželah manifestiralo posred(ova)no in sporadično, ter (z njim v izhodišču tesno povezani) nacionalizem, katerega razvoj je bil po vsej Habsburški monarhiji razmeroma podoben.

Prostor, ki ga je pozneje usodno spremenil kapitalizem, se je (jugo)vzhodno od Francije že dolgo pred revolucijo močno razlikoval od situacije, ki jo za zahod opisujeta Lefebvre in Harvey. Medtem ko so se zahodne monarhije, kot so Francija, Velika Britanija in v nekem smislu Španija, v glavnem že prej srečale z upravno centralizacijo (nekatero tudi v sklopu absolutističnih reform), so se procesi, ki so vodili k prevladi kapitalizma, v deželah z nemškim in slovanskim prebivalstvom v glavnem upočasnjevali ob izrazito avtarkičnih internih fevdalnih mejah, ki so pogosto odslikavale geografsko razdrobljenost. Za današnje

slovensko ozemlje so bile meje, ki so jih predstavljali gorovja, hribovja in gozdovi, večja prepreka za sporazumevanje kot denimo reke; oboje pa je bilo v tem delu Evrope manjšega pomena od upravnih in cerkvenih meja, »ki so za dolga stoletja usmerjale gibanje prebivalstva na določenih zemljepisnih področjih« (Logar 1966: 135). Te so onemogočale tako pretok komunikacije kot množično identifikacijo z novim – narodnim – političnim telesom.

Situacija, ki jo je v *Produkciji prostora* opisal Lefebvre, je bila zato v teh držav(ic)ah ravno obrnjena. V zahodni Evropi je na predhodno upravno centralizacijo naslonjena kapitalistična formacija preseгла partikularnost umikajočega se fevdalizma s – kakor jo imenuje Lefebvre – »dejavno abstrakcijo« oziroma »univerzalnostjo *in statu nascendi*«. Nasprotno je Sveta aliansa, ki je v Evropi od leta 1815 z dejansko kohezivno nadržavno politiko, ki je preventivno izključevala (tudi) vsak medmonarhični konflikt, povsem fevdalno razkosan fevdalni prostor, ki je onemogočal in pozneje oteževal nacionalistično formacijo, organizirala po (za tedanje razmere v bistvu) *univerzalni* paradigmi – kar se je najbolj daljnosežno kajpak poznalo na perifernem vzhodu. Vrsta različnih manifestacij nacionalistične ideologije, ki je evropski vzhod šele po zatonu Alianse razdrobila na množstvo nacij, je tako vzniknila kot svojevrstni, s parafrazo Lefebvra, partikularizem *in statu nascendi* – čeravno je vsaj na lokalni ravni sprva učinkovala bolj družbeno kohezivno od razpadajočega fevdalizma (kar bi nekoliko težje prisodili angleški situaciji).

Razlike v razvoju med zahodno- in vzhodnoevropskimi nacijami so se po zatonu Svete alianse še stopnjevale. Val revolucij, ki je okoli leta 1830 v glavnem po vsej Evropi zahodno od Rena odpravil fevdalizem, na politiko vzhodnoevropskih držav ni imel institucionaliziranega vpliva (Hobsbawm 1968: 155–156). Na štajerskem primeru si bomo ogledali, kako razvoj nacionalizma v perifernih deželah po letu 1830 v glavnem ni več nadaljeval (tudi prostorskih) nazorov starejše, razsvetljenske generacije, temveč je že tako nesistematične vplive razsvetljenstva zamenjala nova ideologija z novimi geografskimi središči, ki so več dolgovala fevdalnim sedimentom kot prvemu ideološkemu preboju razsvetljenstva.

Prvi večji val gospodarskih, upravnih in kulturnih reform, ki so na Štajerskem (prav tako kot drugje v Cislajtaniji) začele s produkcijo kapitalističnega prostora, čeravno je bil ta (še toliko bolj kot na zahodu) predvsem njihov stranski

učinek, sta sprožila Marija Terezija in zlasti njen sin Jožef II.⁴ Reforme, s katerimi sta želela »razsvetljena absolutista« v drugi polovici 18. stoletja okrepiti gospodarstvo in preseči upravno razkosanost imperija, so bile sprožene v duhu centralizacije habsburške monarhije, ki je *eo ipso* predvidevala preseganje lokalnih avtarkij, o kakršnem sicer govorita tudi Harvey in Lefebvre.

Najpomembnejše reforme, ki so pod Marijo Terezijo (posebno od začetka njenega sovladanja s sinom) uvajale nov prostor, so povezane s fiziokratizmom, ki je kmetijstvo pojmoval kot temelj gospodarstva (Valenčič 1970: 524). Ob koncu 60. let 18. stoletja je tako habsburška cesarica izdala odlok o razdelitvi večine nekdanjih skupnih srenjskih pašnikov, kar je poseglo v jedro dotedanjega poljedelskega sistema (Grafenauer 1979: 362) ter znatno spremenilo videz avstrijskih vasi in njihovo urbanistično zasnovo. Ob razdelitvi pašnikov (z izjemo planinskih) je bilo tako treba preiti na hlevsko živinorejo, manjšanje pašnih površin pa je pospešilo tudi uvajanje krmilnih rastlin in povečevanje pridelkov sena. Zbiranje gnoja v hlevih je omogočalo uspešnejše gnojenje njiv, poleg tega pa so krmilne rastline (skupaj s stročnicami) uvrstili v novo kolobarjenje in tako zemljo izkoriščali tudi med počitkom po žitu. Zato so kmetje opustili praho in skozi vse leto obdelovali vse njivske površine. »Končno je ta preobrat prinesel nove naloge tudi kmečki hiši in je v znatni meri spremenil njeno vnanjo podobo. Zato so te spremembe prinesle enega največjih preobratov v zgodovini slovenske vasi, ki je začela menjavati zunanji videz in gospodarski ustroj.« (Grafenauer 1979: 362)

Istočasno je merkantilistični pragmatizem z maksimo o čim večjem izvozu in čim manjšem uvozu odpravljal interne mitninske pregrade – tako so bile leta 1775 češke in avstrijske dežele združene v enotno carinsko ozemlje z odpravo notranjih carinskih meja (drugo takšno ozemlje so predstavljale ogrske dežele). Pokrajina in socialna struktura sta se začeli spreminjati že v desetletjih pred Marijo Terezijo, in sicer z začetnim uvajanjem manufakturnih obratov. Prav s temi prvimi koraki v smeri industrializacije, ki so jih skozi preostanek 18. stoletja naglo nadgrajevale reforme s spodbujanjem novačenja delavcev za

⁴ Če seveda govorimo o najbolj neposrednem in kontinuiranem procesu, ki je naznanil kapitalistične spremembe prostora; nekatere habsburške reforme so bile sprejete že pred omenjenima vladarjema, na primer graditev normiranih trgovskih cest v širšem tržaškem zaledju, ki je zajemalo vse današnje slovensko ozemlje (Grafenauer 1979: 365).

manufakturna podjetja (Božič 1970: 86), se je v avstrijskem okviru začelo značilno »gospodarsko zaostajanje slovenskih pokrajin« (Grafenauer 1979: 363), ki se je v času obeh vladavin stopnjevalo in do političnega izraza prišlo dobrih sto let pozneje. Hkrati so v sklopu dežel s slovensko govorečim prebivalstvom za 18. stoletje značilne številne pomembne spremembe v trgovini z železom; velika koncentracija železarskih obratov v rokah tenke plasti podjetnikov na Kranjskem se je naposled v celoti zgostila v monopolu tržaškega in ljubljanskega trgovca barona Michelangela Zoisa, ki ga je podedoval sin Žiga (Grafenauer 1979: 361, 363; Božič 1970: 83). To je v dobi stopnjujoče se družbene razslojenosti Kranjski pripomoglo k postopnemu utrjevanju osrednjega mesta med slovenskimi deželami. Prav to je Spodnjo Štajersko, ki v fužinarstvu in denimo vzpenjajoči se tekstilni industriji ni bila konkurenčna, lociralo v primerjalno periferni položaj.

Mimogrede, za prebivalce in obiskovalce Ljubljane je bil bržkone najradikalnejši poseg v prostor, ki je posredno pripomogel k večji funkcionalnosti urbanističnega jedra, Gruberjev prekop, ki ga je predlagala prav Marija Terezija. Že stoletja so se prebivalci mesta spopadali s poplavljanjem Ljubljanice na obeh njenih bregovih, ki sta mu botrovala majhna višinska razlika vodostajev med Vrhniko in Ljubljano ter počasen rečni tok skozi mesto (Humar 2013: 79). Potem ko je aprila 1762 cesarica izdala ukaz za izsuševanje barja (Steska 1905: 42), je leta 1769 jezuit Gabrijel Gruber, učitelj risanja, geometrije, mehanike in hidravlike na ljubljanski učni stolici, ob podpori vlade začel z delom na načrtovanem prekopu, ki bi skrajšal rečni tok in visoke vode po kanalu usmeril mimo mestnega jedra. Največji gradbeni podvig v tedanji Habsburški monarhiji (Humar 2013: 79) je napredoval precej počasi, saj je bilo kopanje »silno težavno. Studenci, ki so izviral iz tal, so sami dvigali šoto in prst, tako da so tla rastla delavcem kar med kopanjem. Vlada je bila radi stroškov in neugodnega uspeha nezadovoljna in je zaukazala delo ustaviti. V Ljubljani so že mislili, da je ves denar zavržen, in so nameravali izkopano strugo zasuti, toda z Dunaja je prišel odlok, da se mora delo nadaljevati.« (Steska 1905: 43)

Projekt je nato prevzel baron Vincenc Struppi, ki mu je preostala bistveno lažja naloga urejanja toka zunaj najbolj kritičnega območja med Gradom in Golovcem. Gradnja se je (četudi jo je bilo treba v 19. stoletju dopolnjevati) končala v letu, ko je Jožef II. prevzel še zadnje vladarske pristojnosti, Ljubljana pa se je odtlej še hitreje razvijala – med drugim so po porušenju obrambnega zidu

in posledičnem širjenju mesta na levem bregu v Ljubljani, ki je imela tedaj komaj dva mostova, postopno začeli nastajati novi (Humar 2013: 79; Steska 1905: 43).

Samostojne Jožefove reforme so za našo raziskavo še nekoliko zanimivejše od materinih, ker niso bile podprte izključno z gospodarskimi in upravnimi vidiki. Za njimi namreč lahko prepoznamo za spoznanje bolj oprijemljivo ideološko agendo, v veliki meri vsaj posredno primerljivo nekaterim manj radikalnim nemškimi različicami razsvetljenstva. Med omenjenimi reformami sta svoboda trgovine in industrije (ne pa tudi politična svoboda) ter osebna svoboda podložnikov (ne pa tudi odprava fevdalizma), ki sta vsaka posebej poudarjeno zaznamovali prostor (Grafenauer 1979: 370).

Jožefove reforme zemljiškega gospostva v smeri večje osebne svobode podložnikov so pripomogle k postopni rasti mest in k (že tedaj nekoliko zapoznani) urbanizaciji, ki jo kot ključno prostorsko intervencijo kapitalizmu pripisujeta Lefebvre in Harvey. Tudi ti sta bili sproženi v ideoloških okvirih merkantilizma (ki je bil utemeljen na pričakovanju prosperitete ob razvoju neagrarnih panog in populacionizmu) in fiziokratizma (ki je bil utemeljen na pričakovanju večje produktivnosti osebno svobodnejšega kmeta) (Vilfan 1980: 347). Najpomembnejši ukrep, s katerim je Jožef II. od novembra 1781 odpravljal nevoljništvo,⁵ je tako kmeta odvezal od *nexus ad glebam*, »navezanosti na grudo«. Ta je sicer v jeziku stanovskih interesov pomenila predvsem načelo, da mora kmet ostati vezan na poklic, ki mu pripada po božji volji (Vilfan 1980: 347, 349), a hkrati jasno kaže na fevdalno konceptualizacijo prostora, ki je z jožefinskimi reformami izginjala. Konec koncev Eric J. Hobsbawm (1968: 17) celo za postrevolucionarno Francijo ugotavlja, da je še leta 1861 kar 90 odstotkov prebivalstva umrlo v departmaju, kjer so se rodili.

Jožef II., ki je cesarici že od leta 1765 pomagal pri vladanju, je tudi po njeni smrti upravno združeval dežele v večje upravne, gospodarske in politične enote in leta 1782 Štajersko, Kranjsko in Koroško združil pod enotnim gubernijem v Gradcu. Cerkvene meje so po reformah sovpadle z državnimi; župnij je bilo

⁵ Sprva je bilo nevoljništvo odpravljeno le na Češkem, nato pa s posameznimi patenti tudi v drugih delih monarhije. Za Štajersko je bil tak patent izdan 11. 5. 1782, torej dobre tri mesece pred kranjskim (Vilfan 1980: 350).

sicer več, zato pa so bile manjše in veliko bolj podrejene enotni državni upravi (Grafenauer 1979: 355, 370–1). To je bil le eden od ukrepov v sklopu Jožefove reforme katoliške cerkve, ki so prostor neposredno zarisovali na novo; drugi, ki je imel bistveno daljnosežnejše posledice za literarno kartografiranje, je bil odlok o verski toleranci. Če nič drugega, je poleg odprave tržnih restrikcij za nemški in judovski kapital (Grafenauer 1979: 371) odprava anateme nad protestantsko manjšino na Češkem in Slovaškem pomembna predvsem za romantično generacijo štajerskih (v neprimerno večji meri kot kranjskih) piscev. Kot stranski učinek povezovanja med nemškimi in češkimi protestanti je bila namreč slovanska mladina v prvih desetletjih 19. stoletja prvič izpostavljena delom nemških nacionalistov, ki so skoraj v celoti ideološko uokvirjali češki panslavi-
zmem (Kohn 1960: XII).

Ideološko podstat praktičnih cerkvenoupravnih vidikov jožefinizma je predstavljal janzenistični rigorizem. V delnem naslanjanju na misel Jansena iz Yperna, škofa iz 17. stoletja, ki je želel katoliško cerkev reformirati iz podobnih izhodišč kot pred tem protestantizem, so rigoristi zagovarjali strožje versko življenje in preprostejše bogoslužje. Jožef II. je cerkveno upravo popolnoma podredil državi in leta 1782 na pobudo ljubljanskega škofa in začetnika notranjeavstrijskega rigorizma Karla Herbersteina škofije preuredil v skladu s političnimi upravnimi enotami. S tem ukrepom je okrepil oblast škofov, ki so bili po novem predvsem predstavniki vlade. Leto zatem je bilo za vse notranjeavstrijske dežele ustanovljeno generalno semenišče v Gradcu. Tudi po Jožefovi smrti in razveljavitvi številnih njegovih reform je rigorizem v notranjeavstrijski cerkvi ostal nedotaknjen in med duhovniki prevladoval vse do sredine 19. stoletja (Grafenauer 1979: 374–375).

Naj na tem mestu osvetlim nekaj vzajemno povezanih primerov, prek katerih bom poskušal nakazati, kako vpeljavo kapitalističnega prostora izpričuje sočasni razvoj slovensko pisane književnosti. Herbersteinovski rigorizem nam bo pri tem služil predvsem zato, ker malodane v celoti definira diseminacijo prve od ideologij, katerih prostorska dialektika nas zanima – razsvetljenske –, in ker je na Kranjskem proizvedel nekoliko drugačne učinke kot na Štajerskem, s tem pa začrtal cezuro, ki se je še jasneje nakazala z naslednjo generacijo piscev.

Kartiranje slovenske literature mora v odnosu med Kranjsko in Štajersko zaznati razmeroma paradoksalno situacijo v tistem ideološkem arealu, ki ga

običajno povezujemo z razsvetlenskimi elementi. Treba je omeniti, da je bil šibek⁶ vpliv francoskega razsvetljenstva med redkimi izobraženci v glavnem⁷ posredovan prek jožefinskega rigorizma, razširjen pa bolj ali manj med duhovščino. Tako moremo tudi vplive razsvetljenstva v literaturi iskati prvenstveno v specifično ozki presečni množici – v *posvetnem* literarnem delu *duhovnikov*.

Rigorizem je bil na Kranjskem – tudi v prihodnjih desetletjih – bistveno močnejši kot na Štajerskem (Petre 1939: 25, 183, 223), iz česar je mogoče sklepati, da je tudi produkcija literature, ki jo lahko analiziramo v sklopu razsvetljskih vplivov, tam prevladovala. A treba je poudariti, da je kranjsko posvetno pisanje ob prelomu 18. stoletja prav zaradi rigorizma jasno zaostajalo. Medtem je na še bolj obrobem Spodnjem Štajerskem »posvetno pesništvo v nekaterih primerih že preraslo mejo med epigonstvom in umetnostjo« (Slodnjak 1968: 88). Pri tedanjem štajerskem pesništvu govorimo skoraj izključno o (literarnem ali zgolj liturgičnem) delu duhovnikov, rojenih v osmem desetletju 18. stoletja, od katerih nobeden ne izpričuje izrazite nagnjenosti k rigorizmu⁸ (Petre 1939: 25).

Nasprotno (in presenetljivo) pa prav na Štajerskem lahko že pred letom 1800 naletimo na najneposrednejši (tudi laični) stik slovensko govorečih študentov z radikalnejšo strujo francoskega razsvetljenstva. France Kidrič (1938: 259) je Gradec imenoval »[n]ajmočnejša postojanka slovenskih simpatizerjev revolucije«, in sicer zaradi hiše štajerske Nemke gospe Wastl, v kateri je njen sin Ignaz Heinrich gostil *kružok*, krožek za najnovejša politična dogajanja navdušenih

⁶ O tem, kako malo so se zgodnji »narodni preporoditelji« zavedali razsvetljske misli, ki je njihovo podjetje ideološko naddoločala, in kako daleč od francoske radikalnosti je bila njihova politična agenda, posredno priča podatek, da je slovensko besedo za jožefinski *Leibeigenschaft* (pa še to kot *nevoljstvo*) po Breznikovih izsledkih prvi zapisal komaj Janez Mencinger v *Abadonu*. Za Valentina Vodnika je *nevoljnik* še toliko kot nezadovoljnej ali upornik in celo Cigale med prevodi navaja *nesvobodno podloštvo*, *sužnost* in *ropstvo*, omenja pa tudi poljski izraz *niewola* in ruskega *krepost* (Vilfan 1980: 390).

⁷ Razen pri redkih posameznikih, kakršna sta bila Anton Tomaž Linhart ali Martin Kuralt, pri katerih lahko govorimo tudi o neposrednih vplivih francoske revolucije (Grafenauer 1979: 349–350).

⁸ Drugače navaja Fran Ilešič (1905: 22), da je bila ob koncu stoletja večina štajerskih duhovnikov pod močnim vplivom jožefinizma. Vsekakor na splošno drži, da je bila »to sploh doba, ko je baš razcvetel plod Jožefovih cerkvenih uredbe« (1905: 22).

nemških in slovenskih vrstnikov. Kružok se je sestajal od leta 1791, ko se je Wastl vpisal na kurz filozofije, ki ga je najbrž obiskovala večina članov (1938: 259–260; Ilešič 1905: 22–23). Kot poroča Ilešič, so člani »svobodno razgovarjali o velikih dogodkih osobito na Francoskem, o Kantovi filozofiji in naravnem pravu ‘brez predpisanega komentarja’, o najnovejših pojavih literature in politike, vmes pa tudi peli. Njih mati, gospa Wastlnova, [...] je znala, prosvetljena, kakor je bila, tudi sama sarkastično izpregovoriti o takratnem svetu, osobito o politiki, saj je imela spominov iz časov Marije Terezije in Jožefa II.« (Ilešič 1905: 23)

Kapitalistični prostor *naroda* štajerskih preporoditeljev v kontekstu prekrivajočih se etničnih arealov

Zdi se, da je bil Wastlov *kružok* tesno povezan s tedanjimi začetki – imenujmo ga s Kidričem – *slovenskega narodnega preporoda*, s tem pa tudi z (najprej sporadičnim) vdorom nacionalistične ideologije med slovensko govoreče prebivalce Spodnje Štajerske.⁹ Ivan Narat, za katerega Kidrič sumi, da je prav tako prisostvoval srečevanjem krožka v hiši gospe Wastl (Kidrič 1935: 192), Ilešič pa je o tem še bolj prepričan (1905: 22), je leta 1803 ustanovil tako imenovano *Svetourbansko akademijo*, s katero je na Štajerskem nameraval organizirati literarno-filološki projekt, kot ga je na Kranjskem Valentin Vodnik. O slednjem je Naratu prvi poročal Kranjec Gašpar Harman, tedaj prav tako član Akademije (Kidrič 1938: 343; Ilešič 1905: 24). Kakor je mogoče razbrati iz pisma verjetno najpomembnejšega člana Štefana Modrinjaka, so se člani Akademije kmalu po njeni ustanovitvi nespravljivo razdelili, in sicer prav ob vprašanju (meja) lastnega naroda, ki ga nacionalistična mitologija rada izpostavlja kot stoletnega in nespremenljivega. Preporoditelji se namreč niso mogli poenotiti, na katero jezikovno tradicijo naj se navežejo pri mobilizaciji Štajercev za »narod«, ki je bil (vsaj v 19. stoletju) najpomembnejši stranski učinek razsvetljskih ideologij.

⁹ Sklepati smemo, da so sporadični začetki razpravljanja o »narodu« v slovenskem jeziku odmev progresivnih razsvetljskih načel (ki jih je v političnem smislu diseminirala francoska revolucija) ter da še niso bili zaznamovani z etničnim ekskluzivizmom in drugimi protirazsvetljskimi ideologemi, ki so nacionalizem – univerzalno – obarvali skozi 19. stoletje.

Narat, ki je po kasnejših Trstenjakovih besedah v začetku stoletja v Mariboru edini »slovenski čutil in mislil« (Ilešič 1905: 7), se je v celoti hotel nasloniti na kranjsko literarno dejavnost, vključno z uporabo dvojine. Nasprotno je Štefan Modrinjak za panonski projekt predlagal čim intenzivnejšo naslonitev na knjižno kajkavščino. Potem ko so se Modrinjaku in njegovi kajkavski identifikaciji pridružili tudi preostali člani Akademije (razen njenega ustanovitelja), je ta prenehala delovati (1905: 14).

Primer tedanjega dogajanja v Gradcu (ki je okoli leta 1800 začel dobivati »še večji pomen, nego ga je imel v dobi entuziastov za ideje velike francoske revolucije«¹⁰ [Kidrič 1938: 458]) je seveda nadvse poučen z vidika transnacionalne literarne vede, ki se v nasprotju z nacionalnimi literarnimi zgodovinami osredotoča na regionalno-prostorske enote. Tako se dela Johna Neubauerja, Césarja Domíngueza, Fernanda Caba Aseguinolaze idr. v »‘transgresivnem’ razmerju do politično-jezikovnih mej nacionalnih literarnih zgodovin navezujejo na kartografske predstave o stičnih ali hibridno prekrivajočih se jezikovnih in etničnih arealih« (Juvan 2013: 15–16; *Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur*). Tedanja štajerska dejavnost je tako po eni hipotezi povzela zelo posredovano ideologijo naroda v njeni francoski (oziroma, kar je bistveno manj verjetno, herderjevski) varianti, po drugi – nasprotni – pa ob večdesetletnih vladnih posegih v ekonomijo in upravo, ki so čez čas proizvedli novo, protokapitalistično infrastrukturo (in prostorske predstave), sama generala zahtevo po *narodu* kot političnem telesu, ustrežajočem novim razmeram. V obeh primerih so morali (tudi) štajerski duhovniki novo identifikacijo z narodom ostvariti z zamišljenimi mejami, kar pa je bilo – kot smo lahko videli na primeru kratkotrajne Svetourbanske akademije – v začetku 19. stoletja še precej težavno početje.

Modrinjak je s svojimi nazori o narodu, ki se z današnjega vidika zdijo precej protislovni, hvaležen primer za tovrstno obravnavo. Tako lahko ugotovimo, da je bil zanj že pomemben ideologem naroda (že pred kranjsko določitvijo)¹¹

¹⁰ Naj spomnim, da je bil Gradec nekdanje središče štajersko-koroško-kranjskega gubernija; prav zaradi preporoditeljskega dela Modrinjaka, Narata, Mihaela Jaklina in drugih pa je v času, ko je (psevdo)razsvetljski rigorizem v Ljubljani onemogočal (psevdo)razsvetljsko posvetno pesništvo, »začel polagoma tvoriti ozadje za preporodno delo ne samo na Štajerskem, ampak tudi na Koroškem« (Kidrič 1938: 458).

¹¹ Zanj lahko utemeljeno sklepamo, da je še največ dolgovala geografskemu pojmu Notranje Avstrije, saj se je tudi v stoletjih po njenem propadu »utrdil občutek medsebojne

etnonima »Slovenec« okrog leta 1806 celo *slovenskega*), da pa je precej vprašljivo, kaj je pod narodom razumel. Meja med eno in drugo (prihodnjo) nacijo je bila v kulturnem smislu še tako zabrisana, da je Modrinjak v svoji pesmi *Molitva na Božico Slovenko*, ki jo je navdihnil Vodnik, leta 1811 na duhovnike apeliral, »naj vučijo Horvacki«, slednje pa pojasnil z »Windisch« (Glazer 1933: 144). Ob tem ne smemo pozabiti, da je šlo vendarle za izobraženo prleško misel. Nepismena večina je imela o razliki med *horvackim*, slovenskim in *Windisch* še bistveno slabšo orientacijo. Leta 1813 je Modrinjak v poslanici ob novi maši Franca Cvetka po Glazerjevih ugotovitvah (1933: 144) »obsojal narodno odpadništvo« (»Zadni človik je na sveti, Ki svoj rod za nič derži ... Med Slovence naj ne hodi, Ki je prav Slovenec né.«), vendar so njegove simpatije še naprej veljale sklicevanju na bližnjo kajkavsko tradicijo.

Modrinjakova »obsodba narodnega odpadništva« vendarle pripada že obdobju po velikem zatišju, ki je med slovensko piščočimi Štajerci nastopilo po razpustu Akademije, pa tudi po tistem, ko je med Štajerce s Kranjske prispel Janez Nepomuk Primic. Slednji je kmalu za dokončnim (kranjskim) konsenzom o imenovanju notranjeavstrijskih Slovanov za Slovence za novo kulturno identifikacijo poskušal pridobiti tudi panonske preporoditelje. S tem pa se je sklenilo tudi obdobje, zanimivo za tisti del transnacionalnih študij, ki družbeni razvoj poskuša locirati v »spreminjajoče se omrežje raznosmernih tokov« (prim. Juvan 2013: 16; *Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur*). Kranjska (tedaj del francoskega kraljestva) je od tega trenutka v štajersko kulturno dogajanje (včasih bolj, drugič manj uspešno) namreč interferirala izključno *enosmerno*, kot center, in še skoraj do sredine 19. stoletja ni integrirala niti enega samega ideološkega ali jezikovnega vidika, ki se je uveljavil na Štajerskem.

Na pobudo proavstrijsko in brambovsko usmerjenega Nepomuka Primica (Kidrič 1938: 466; Slodnjak 1968: 579–580), ki se je o nekdanjem varaždinskem dijaku Modrinjaku posmehljivo izrazil, da je »na Hrovaškem študiral, ino saj se vé, kako so taki diaki v' Hrovaško zatelebani« (Glazer 1933: 144), so v Gradcu ustanovili stolico za slovenski jezik. Ta naj bi pomenila protiutež koncesijam, ki jih je slovenščini na Kranjskem v tistem času že omogočala napoleonska oblast (Slodnjak 1952: 579). Preden se mu je jeseni 1813 kot predavatelju na

povezanosti notranjeavstrijskih dežel, v katere je spadalo tudi celotno [prihodnje] slovensko ozemlje v mejah cesarstva« (Golec 2011: 106).

graški stolici omračil um, je v štajerski kulturni (in posledično politični) prostor posegel z drugačno konceptualizacijo naroda, takšno, ki je že povzemala prevladujoče kranjske poglede. S Kopitarjevo podporo (ki pa je kmalu splahnela) je leta 1810 ustanovil Slovensko družbo, s katero naj bi odpravil »brezbrižnost, ki je vladala med štaj[ersko] dohovščino, in vzgoji[l] prave 'ljudske učitelje', ki bi se zavedali svojih dolžnosti do naroda in materinega jezika« (Slodnjak 1952: 580). To je med drugim poskušal doseči s spodbujanjem slovaropisnega dela, naslonjenega na Trubarjev in Dalmatinov jezik, kar so štajerski člani Družbe zavrnili že na prvem sestanku. Namesto tega so se ukvarjali pretežno s Kopitarjevo slovnico in prevajanjem lekcionarja, ki je pomenilo osnovo za prihodnje dušnopastirsko delo v (tokrat brez dvoma) slovenščini (Kidrič 1938: 497). A tudi to pospešeno zanimanje za pisanje v slovenščini se je končalo z letom 1813, saj v Gradcu še dolgo ni bilo posameznika ali skupine, okrog katere bi se delovanje organiziralo (1938: 573).

Specifična redistribucija romantičnega prostora po letu 1830

Za konec naj zgolj nakažem temeljno različen nadaljnji razvoj književnosti na Kranjskem in Štajerskem. Razlika je posredno povezana z geografsko nadvse nazornim razcepom Evrope na dve polovici po nizu revolucij v celinskih državah, kjer se je do konca 20. let akumuliral kapital. V zahodni Evropi so v teh revolucijah v glavnem odpravili fevdalizem in pospešili industrializacijo – z izjemo Iberskega polotoka (čigar nadaljnji razvoj pa je prav tako nemogoče primerjati z vzhodnimi državami) –, medtem ko je v političnem smislu celota fevdalno organizirane Evrope vzhodno od Rena ostala nedotaknjena (Hobsbawm 1968: 155–156). Tudi v tem pogledu se vprašanje proizvodnje prostora kaže kot simptom širših družbenoekonomskih sprememb in ne kot pojasnilo zanje.

V tem obdobju se je še okrepila osrednja vloga Kranjske, ki si jo je v prejšnjih obdobjih pridobivala sproti z merkantilističnimi ukrepi, (vsaj v preporoditeljskem smislu) s Zoisovim krožkom in z Ilirskimi provincami, katerih prestolnica je bila Ljubljana. Zato se je drugače od Štajerske (in Koroške, prav tako vezane na razvoj Gradca) lahko v veliki meri izognila s herderjanstvom navdihnjeni romantični in etnocentrični manifestaciji nacionalizma, kakršno predstavlja panslavizem Jána Kollárja in Pavla Jozefa Šafárika. Štajerska na vpliv, ki je bil

očiten zlasti v najbolj perifernih ozemljih z mešanim nemško-slovanskim prebivalstvom,¹² ni bila imuna. Tako kot vsi predhodni idejni tokovi je tudi romantika Štajersko dosegla v izkrivljeni, posredovani različici, v največji meri kot politično protirevolucionarni (in v mnogih pogledih tudi protireformni), na hegemonično aristokracijo oprti panslavizem. Kot je za prelom med graškimi študenti v obdobju 1830–33 ugotavljal Fran Petre: »Mlada štajerska generacija ni bila prvi, neposredni vir nove [tj. romantične] smeri, temveč jo je prevzemala iz druge ali tretje roke, da je novost pri nji že izgubila svojo ostrino.« (Petre 1939: 18)

Iskreno težnjo štajerskih prepородiteljev, da bi nekako združili interese, ki sta jih izpričevali panslavistična in kranjska (»panslovenska«) ideologija, je najbolje poosebljal Stanko Vraz, ki se je po dolgoletni razpetosti med dva literarna časopisa (in dve manifestaciji nacionalizma) naposled odločil za sodelovanje z Gajevo (tedaj že štokavsko pisano) *Danico ilirsko*. To je bila za pesnika iz Spodnje Štajerske, že dolgo vezane na kajkavski kulturni prostor, povsem razumljiva odločitev. Nasprotno so jo že tedaj kot nerazumno ocenjevali kranjski prepородitelji; ti zaradi središčne vloge tudi v prepородiteljskem oziru (ki jo je ob zgoraj omenjenih razlogih gotovo podpirala tudi večja koncentracija pokrajinske slovanske populacije) niso izhajali zgolj iz narodnoobrambnihih pozicij. Tako se je vdor kapitalističnega prostora, o kakršnem govori Lefebvre, v obdobju terezijanskih in jožefinskih reform na Kranjskem poznal tudi v tem, da so se s (sicer še vedno počasnim) uvajanjem kapitalizma nekoliko bolj kot na Štajerskem okrepila razredna nasprotja.

Tako se je iz večje stopnje preciznosti, ki je bil nekakšen leitmotiv kranjskega prepородiteljstva vse od njegovih slovničarskih začetkov, postopoma že začinjala izčiščevati s shleglovskim kozmopolitizmom (Juvan 2011: 107, 115) podprta družbenokritična misel Čopovega kroga, ki ji je nesmrtno literarno podobo dala Prešernova poezija. Nasprotno so na Štajerskem in Hrvaškem poudarjeno razvijali etnocentrično nacionalistično mitologijo. Ta je sicer na

¹² Denimo na ogrsko uokvirjenem Hrvaškem; Srbi in Bolgari niso bili toliko vezani na (sprva najbrž tudi namišljeno, pozneje pa dejansko) germanizacijo, Rusi pa kot imperialna sila tudi niso čutili nujnosti povezave vsega slovanskega sveta. Specifično je, da sta bila tudi Kollár in Šafárik v etničnem smislu Slovaka, ki pa sta morala svojo periferno ideologijo utemeljiti na (in v) nekoliko bolj osrednji češčini, da sta imela med določenimi perifernimi deželami sploh domet.

Štajerskem sovpadla s prvimi lokalnimi poskusi v precizni lingvistiki sploh, ki sta jim pot šele v prvi polovici 30. let utrla študenta Vraz in Fran Miklošič. Družbena kritika je bila zaradi edinstvene politične inertnosti panslavizma iz praks štajerskih in hrvaških kollárjevskih epigonov skozi 30. leta povsem odsotna, kar se je jasno manifestiralo v procesih leta 1848.

Čisto na koncu se velja še enkrat navezati na Henrija Lefebvra; ta vendarle omeni tudi države, ki prehoda med fevdalnim in kapitalističnim produkcijskim načinom niso izvršile tako neproblematično in kontinuirano kot evropski zahod. Omenja jih prav ob svoji analizi nacije in nacionalizma (ki sta bila tudi sicer filozofova priljubljena tema). V zvezi z njima se vsaj v nekem smislu približa problematikam, ki jih odpira transnacionalna literarna veda, ko se retorično vpraša: »Toda mar problem naroda [...] ne izvede abstrakcije prostora? [Različni koncepti nacije] se razvijajo v miselnem prostoru, ki ga mišljenje enači z dejanskim prostorom, prostorom družbene in politične prakse, v resnici pa predstavlja zgolj eno od predstav o prostoru, ki je tudi sama podvržena predstavam o zgodovinskem času.« (Lefebvre 2013: 142) V nadaljevanju, ko spregovori o dveh predpogojih prostorskega razpravljanja o narodu (nacionalnem *trgu* in *nasilju* države), na kratko omeni specifike »tistih drugih« držav. A to stori le zato, da bi naposled ugotovil, da v historičnem smislu tudi te prostor oblikujejo v temelju drugače od vseh predhodnih formacij – s čimer upravičuje tudi pričujočo aplikacijo njegovih prostorskih nazorov na štajersko situacijo med sredino 18. in sredino 19. stoletja: »Tam, kjer so mesta zelo hitro prevladala nad podeželjem, se (družbeno, ekonomsko, politično) oblikovanje nacionalnega trga nekoliko razlikuje od njegovega oblikovanja v deželah, v katerih so se mesta razvila na predobstoječi kmečki, ruralni, fevdalni osnovi. Rezultat pa je malone enak: centriran prostor s hierarhijo središč (ki so povečini tržna, a tudi verska, 'kulturna' idr.) in z glavnim središčem, prestolnico.« (nav. d. 142)

Sklepamo lahko še več: za analizo perifernih evropskih držav, ki sta jih zaobšli obe veliki revolucionarni vrenji in v katerih so se trenja stopnjevala do pomladi 1848 (na nekaterih ozemljih pa celo do konca prve svetovne vojne), so refleksije prehodov med fevdalno in kapitalistično družbenoekonomsko formacijo še večjega pomena kot za analizo tistih držav, kjer so se omenjeni procesi odvijali hitreje in prej. Da sta rezultirajoči kapitalizem in prostor, ki ga proizvaja, povsod »malone enaka«, ne implicira nujno nekakšne ločene obravnave posameznih produkcijskih načinov, čeravno bi bil tudi to legitimen pristop. V sklopu Lefebvrove misli

namreč omemba »enakega rezultata« zlahka implicira ponoven razmislek o geografsko razločenih, a v smislu dialektičnega notranjega trenja primeljivih procesov, ki odločilno zaznamujejo prav *prebode* med izginjajočim in uveljavljajočim se produkcijskim načinom. In zdi se, da gre omenjeni pasus razumeti v tem smislu.

Viri in literatura

- BOŽIČ, BRANKO, 1970: *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana: Prešernova družba.
- GLAZER, JANKO, 1933: Štefan Modrinjak. V: *Slovenski biografski leksikon: 5. zv. Maas–Mrkun*. Ur. Franc Ksaver Lukman idr. Ljubljana, Zadržna gospodarska banka. Str. 143–144.
- GOLEC, BORIS, 2011: Od začetkov novega veka do pomladi narodov 1848. V: France M. Dolinar idr.: *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija. Str. 105–111.
- GRAFENAUER, BOGO (s Franom Gestrinom in Vasilijem Melikom), 1979. Začetki slovenskega narodnega gibanja v okviru propadajočega fevdalizma (do 1848). V: Zdenko Čepič idr.: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 351–441.
- HARVEY, DAVID, 1983: Geography. V: Tom Bottomore (ur.): *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford: Blackwell. Str. 189–195.
- , 1991: *Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- , 1996: *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- , 2001: *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. New York: Taylor & Francis.
- , 2011: *Kozmopolitstvo in geografije svobode*. Prevedla Polona Petek. Ljubljana: Sophia.
- HOBBSAWM, ERIC, 1968: *Obdobje revolucije*. Prevedel Mirko Avsenak. Ljubljana: DZS.
- HUMAR, GORAZD, 2013: Hrdeckega most v Ljubljani. *Gradbeni vestnik* št. 62, str. 78–88.
- ILEŠIČ, FRAN, 1905: Iz prvih časov romantike. Ponatis iz *Časopisa za zgodovino in narodopisje*. Maribor: Cirileva tiskarna.
- JUVAN, MARKO, 2011: Svetovna književnost na Kranjskem: transfer romantičnega svetovljanstva in oblikovanje nacionalne literature. *Primerjalna književnost* 34, št. 3, str. 107–126.
- , 2013: Prostorski obrat, literarna veda in slovenska književnost: uvodni zaris. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 5–26.

- KIDRIČ, FRANCE, 1935: Ivan Narat. V: Franc Ksaver Lukman idr. (ur.): *Slovenski biografski leksikon: 6. zv. Mrkun–Peterlin*. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka. Str. 192–193.
- , 1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KOHN, HANS, 1960: *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. New York: Vintage Books.
- LEFEBVRE, HENRI, 2013: *Produkcija prostora*. Prevedla Varja Balžalorsky Antić. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- LOGAR, TINE, 1966: Slovenska narečja. *Jezik in slovstvo* 11, št. 5, str. 134–140.
- PETRE, FRAN, 1939: *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835–1849)*. Ljubljana: Slovenska matica.
- MERRIFIELD, ANDY, 2006: *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*. New York: Routledge.
- SLODNJAK, ANTON, 1968: *Slovensko slovstvo: ob tisočletnici Brižinskih spomenikov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SLODNJAK, BREDA, 1952: Janez Nepomuk Primic. V: Franc Ksaver Lukman idr. (ur.) *Slovenski biografski leksikon: 2: Maas – Qualle*. Str. 579–583.
- STESKA, VIKTOR, 1905: P. Gabriel Gruber. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*. Ur. Anton Koblar. Ljubljana: Muzejsko društvo za Kranjsko. Str. 41–46.
- VALENČIČ, VLADO, 1970: Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, posebno šolstvo in strokovna literatura. V: Pavle Blaznik idr.: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: SAZU-DZS. Str. 523–556.
- VILFAN, SERGIJ, 1980: Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. V: Pavle Blaznik idr.: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II. Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: SAZU-DZS. Str. 279–353.

Literarni, gledališki in filmski prostor pri Ivanu Preglju

MARJAN DOLGAN

SLOVENSKA KNJIŽEVNOST je bila v začetku 20. stoletja kljub neugodnim nacionalnim, političnim, družbenim in kulturnim razmeram sorazmerno razvita, čeprav so bile njene literarne smeri v primerjavi z vodilnimi tuji nacionalnimi književnostmi zamudniške in okrnjene. Poglavitni vzrok je bilo dejstvo, da ni funkcionirala v samostojni nacionalni državi, v kateri bi bila slovenščina uradni jezik, ampak v večnacionalni Avstro-Ogrski z nemškim uradnim jezikom, torej podrejeno in regionalno. Zato slovenščina še ni bila poučevalni jezik na vseh stopnjah šolskega sistema niti še ni obstajala slovenska univerza. Produktivnost in estetska uspešnost slovenske književnosti sta nihali, vendar sta se v začetku 20. stoletja povečevali. Hipertrofija lirike v primerjavi s pripovedništvom in dramatiko je bila že takrat stalnica slovenske književnosti. Najbolj deficitarna je bila dramatika, slovensko gledališče kot institucija za njeno distribuiranje in recepcijo pa najbolj šibko in negotovo.

Kinematograf v bankrotiranem slovenskem gledališču

Leta 1765 so v Ljubljani, glavnem mestu avstrijske dežele Kranjske, na prostoru nekdanje jahalnice (sedaj stoji tu Slovenska filharmonija, Kongresni trg 10) zgradili *Landestheater* (Deželno gledališče), a to je leta 1885 zgorelo. Leta 1892 so zgradili novo stavbo na lokaciji, ki je takrat veljala za mestno obrobje. To je stavba sedanje Opere (zdaj Župančičeva ulica 1), v kateri so uprizarjali dramska in operna dela. V novem Deželnem gledališču sta delovala dva gledališka ansambla: nemški *Theaterverein*, ki je imel prednost, čeprav je bil namenjen Nemcem, ki jih je bilo v takratnem glavnem mestu dežele Kranjske samo petnajst odstotkov, in slovenski, ki ga je leta 1867 zasnovalo Dramatično društvo. Drugi ansambel se je moral prvemu podrejati. Za večinsko slovensko ljubljansko občinstvo je

najprej smel imeti predstave samo dva dni v tednu, preostale dneve so bile na sporedu nemške predstave. Trenja med obema ansambloma so v tej stavbi trajala do leta 1911, ko si je nemški del gledališča zgradil novo stavbo, *Das Kaiser Joseph-Jubiläums-Theater* (Gledališče jubileja cesarja Franca Jožefa), sedanja Drama, Erjavčeva ulica 1 (Moravec 1972: 293–295).

Slovenske predstave v Deželnem gledališču (sedanji Operi) so imele od leta 1892 predvsem narodno ozaveščevalno funkcijo, saj so bile šola slovenskega knjižnega jezika in bontona. Ponovitev je bilo malo, ker ni bilo dovolj slovenskega občinstva, zato so bile premiere pogoste, vaje zanje pa maloštevilne ter režije skromne in slabe. V dramska besedila je posegala cenzura. Maloštevilni, precej amaterski slovenski ansambel (v katerem so prevladovali tuji, predvsem češki igralci) so pestile organizacijske in finančne težave, uprizoritve slovenskih dramskih besedil (ki so bila večinoma slabe kakovosti) so bile skromne (Moravec 1972: 296–297).

Da bi se slovensko gledališče utrdilo, se je začelo komercializirati. Uspešno je uprizarjalo trivialne dramatizacije slovenskih pripovednih del (Levstik: *Martin Krpan*; Jurčič: *Deseti brat*; Jurčič-Kersnik: *Rokovnjači*), ki jih je pripravljal pisatelj in dramatik Fran Govekar (1871–1949). Te so gledališče polnile z nezahtevno, predmestno publiko. Proti takšnemu programu je nastopil Ivan Cankar (1876–1918) s *Krpanovo kobilu* (1907). Avtor polemične knjige, ki je takrat živel na Dunaju, je želel v Ljubljani estetsko in idejno zahtevno slovensko gledališče, poleg tega je v tej knjigi obračunal z rivalskim in nevoščljivim Govekarjem, ki je kot tajnik, pozneje intendant in prvi ravnatelj slovenskega gledališča onemogočal uprizarjanje njegovih dramskih del (Moravec 1972: 315–322).

Uprizoritev Cankarjevih *Hlapcev* je cenzura za časa avtorjevega življenja preprečila, ne pa knjižne objave (1910), zato jo je lahko vsakdo prebral. Uprizoritev Cankarjeve *Lepa Vide* (1912, istega leta tudi knjižna objava) pa je pospremilo nepodpisano javno naznanilo Otona Župančiča (1878–1949), ki se je značajsko in nazorsko razlikoval od Cankarja. V Župančičevem naznanilu je Cankarjeva drama opisana kot »ritmična ekstaza našega jezika, slovesna vélika maša slovenske besede« (Župančič 1982: 36). Oznaka je zanimiva tudi zaradi tega, ker posredno izraža Župančičev ideal in njegovo poetiko: jezikovno-stilni artizem, ki ga je uresničeval v svoji liriki, čez dobro desetletje pa v simbolistični drami *Veronika Deseniška* (1924), ki podobno kot Cankarjeva simbolistična drama ni bila dobro sprejeta. Stalni prevladujoči okus slovenskega literarnega ter gleda-

liškega občinstva, gledaliških vodstev in režiserjev je bil (in je še vedno) psevdorealističen, zato ima s simbolizmom in drugimi nerealističnimi literarnimi in gledališkimi smermi kronične težave. Toda Župančičeva oznaka Cankarjeve drame implicira tudi Župančičev gledališki koncept, ki ga je med obema svetovnima vojnama uresničeval kot upravnik osrednjega slovenskega gledališča. V njem je skrbel za odrsko izreko in vplival na repertoar, zato so v njem z zamudo uprizorili freudovsko psihoanalitično dramo Slavka Gruma (1901–1949) o 'nizkotnih' spolnih variantah sodobnega človeka *Dogodek v mestu Gogi*. To je Grum ponudil ljubljanskemu gledališču že v začetku marca leta 1929, vendar ji ni bil naklonjen niti takratni gledališki ravnatelj, sicer pesnik Pavel Golia (1887–1959). Drama je najprej izšla v *Ljubljanskem zvonu* in samozaložbi leta 1930. Njena krstna predstava pa ni bila v Ljubljani, ampak v Mariboru spomladi leta 1931; ljubljanska uprizoritev je bila šele septembra istega leta (Kralj 1976: 427). Župančičeva oznaka Cankarjeve simbolistične drame kaže tudi takratno stališče večine slovenskih izobražencev, naj bo gledališče sakraliziran kulturni prostor reprezentacije slovenstva, ki se (še) ne more politično emancipirati kot nacija v svoji državi, zato naj se kaže kolektivnemu recipientu (slovenskemu občinstvu) posredno: s stilno vzvišeno nacionalno govorico v osrednjem gledališču, ki pripada tujcem, in se tako družbenopolitično in kulturno utrjuje.

V slovenskem ljubljanskem gledališču so se razmere pred prvo svetovno vojno poslabšale. Leta 1911 je sicer dobilo svojo stavbo, vendar je organizacija začela šepati: vodstveni in igralski kader se je vse bolj menjaval, kvaliteta repertoarja pa je še vedno preveč nihala. Ta ni bil več govekarjevsko komercialen, zato se je število gledalcev manjšalo. Ko je postal zaradi pomanjkanja denarja obstoj gledališča ogrožen, je vodstvo, po soglasju deželne oblasti, aprila in maja 1913 odprlo v gledališki stavbi kinematograf Metropol in začelo v njem predvajati filme, čeprav so se v Dramatičnem društvu zavedali, da so ti trivialni. Potem so predvajanja ustavili, češ da takšni filmi niso primerni za gledališče, to pa je naslednje leto iz finančnih razlogov in nezadostne politične podpore propadlo. V drugem letu prve svetovne vojne, maja leta 1915, pa je v slovenskem gledališču začel delovati kino Central. Najprej zato, da bi tako nastal denarni sklad za obnovo gledališča, toda kinematograf je gledališki prostor kmalu najel, se poslovno osamosvojil in se za obnovo gledališkega delovanja v stavbi ni niti formalno več zmenil.

Prve predstave potujočega kina so bile v Ljubljani že leta 1896 (samo leto dni za Parizom), prvi stalni kinematograf Edison pa je mesto dobilo leta 1907

(Moravec 1974: 282). Novi medij si je v Ljubljani pridobil veliko občinstva (Žun 2014), slovenski gledališki medij pa ga je z opustitvijo trivialnih predstav in zaradi estetsko zahtevnejšega repertoarja izgubil. Skratka, še preden se je gledališče kot medij s tisočletno evropsko tradicijo moglo na Slovenskem nacionalno, kulturno in institucionalno utrditi, je propadlo, ker ni imelo dovolj svojih prihodkov, niti ni dobivalo dovolj subvencij.

Paradokсно je, da se je v njegov 'posvečeni' prostor naselil najmlajši (svetovni) medij, ki takrat ni imel še nobenih umetniških namenov. Zato se tudi lastnik novega ljubljanskega kinematografa ni, v nasprotju z gledališkimi vodstvi, ukvarjal z vzvišenimi narodotvornimi vprašanji, ampak je uresničeval zgolj komercialno logiko, kakršne je bil med gledališniki več samo Fran Govekar. Slovensko gledališče bi najbrž obstalo, če bi njegovo vodstvo brez sprenevedanja dosledno uveljavilo dvojni repertoar: 1. obsežnejši komercialni, ki bi zadovoljeval številno nezahtevno občinstvo in hkrati zagotavljal gledališču zanesljivo finančno podlago, in 2. količinsko manjši, toda estetsko zahtevnejši repertoar, ki bi zadovoljeval maloštevilne slovenske izobražence. Denarja ne bi prinašal, bi pa omogočal višjo estetsko raven in dolgoročno spodbujal izvorno slovensko dramatsko produkcijo. Toda gledališka vodstva so raje radikalizirala prvo ali drugo repertoarno možnost. Govekar je uveljavljal zgolj komercialni program in zanemarjal zahtevnejšega, zato je zaradi takšne enostranosti izgubil vodstveno funkcijo. Njegovi nasledniki so uveljavljali samo zahtevnejši program, zato so izgubili finančno podlago, občinstvo in nazadnje gledališče. Ni čudno, da je obnovo gledališča sredi prve svetovne vojne začel prav Govekar z ustanovitvijo posebnega konzorcija, ki je zagotovil denar za gledališko delovanje. Predstave so se spet začele jeseni leta 1918, tik pred koncem vojne in razpadom Avstro-Ogrske (prim. Moravec 1980: 7–17).

Leta 1913, posebno pa leta 1915, je bila vselitev filma kot novega, atraktivnega, predvsem pa komercialno uspešnega medija v prostor dramatike oziroma gledališča za ljubljanske slovenske izobražence travmatična. Vzgojeni so bili namreč v duhu 'klasičnih' literarnih vrednot, med katerimi je imela vodilno mesto tudi starogrška dramatika s tragedijami, ki so veljale za neprekosljiv vzor, antično gledališče, ki jih je uprizarjalo, pa za poseben sakralni prostor edinstvenega komuniciranja z občinstvom, kakršnega ni bilo več v nobenem poznejšem obdobju evropske kulture. Brezobzirna tržna logika je sredi prve svetovne vojne brez pomislekov odpravila slovenski gledališki prostor estetsko visokih in trivialnih dramskih del in ga spremenila v prostor vse bolj uveljavljajočega se

filmskega medija. Ta z gibljivimi slikami dogajanja, z velikimi posnetki obrazov igralcev in različnimi zornimi koti kamere vzbuja močnejšo iluzijo gledalčeve navzočnosti v prikazanem dogajanju kot gledališče. Gledalec gledališke predstave ne more nikoli (tudi če sedi v prvi vrsti ali stranskem sedežu ob odru) natančno videti obrazov igralcev (razen z gledališkim kukalom) niti ne more videti odrskega dogajanja iz različnih zornih kotov niti spreminjati razdalje opazovanja. Film omogoča gledalcu iluzijo premikanja po dogajalnem prostoru in neposredne bližine igralcem, gledališče pa ne. Gledalčeva iluzija realnosti je ob gledanju filma močnejša kot pri gledanju gledališke predstave. To velja tudi za neme filme, kajti ob nastanku Pregljeve enodejanke še ni bilo zvočnih filmov: govorjenje oseb so nadomeščali posnetki napisanih dialogov, ki so prekinjali potek filmskega dogajanja. Gledalci niso slišali govorjenja filmskih oseb, ker še niso izumili zapisovanja zvoka, vendar so ob tem poslušali pianista, ki je v kinodvorani igral na klavir, ali glasbene »avtomate« – nekakšne lajne –, ki so prav tako stali in 'igrali' v teh dvorinah, včasih pa celo muziciranje skupine glasbenikov. Za prvi zvočni film velja *Pevec jazza* (*The Jazz Singer*), ki so ga začeli predvajati leta 1927; režiral ga je Alan Crosland (1894–1936).

Kljub razločkom med obema medijema sta se takratna filmski in gledališki repertoar stikala, in sicer v trivialnosti. Film je v začetni fazi iz tradicionalnega gledališkega repertoarja melodramskih in cenenih komedij prevzel zgodbene modele za podobna filmska dela, ki so s sentimentalnostjo in humornostjo množično privabljala gledalce. Ti si niso želeli nobenih vzvišenih sporočil visoke umetnosti, ampak samo sentimentalnost in zabavo. Skratka, intermedialnost (prim. Zima, ur. 2009; Robert 2014) med dramatiko oziroma gledališčem in filmom je najprej potekala na estetsko nizki, docela trivialni ravni.

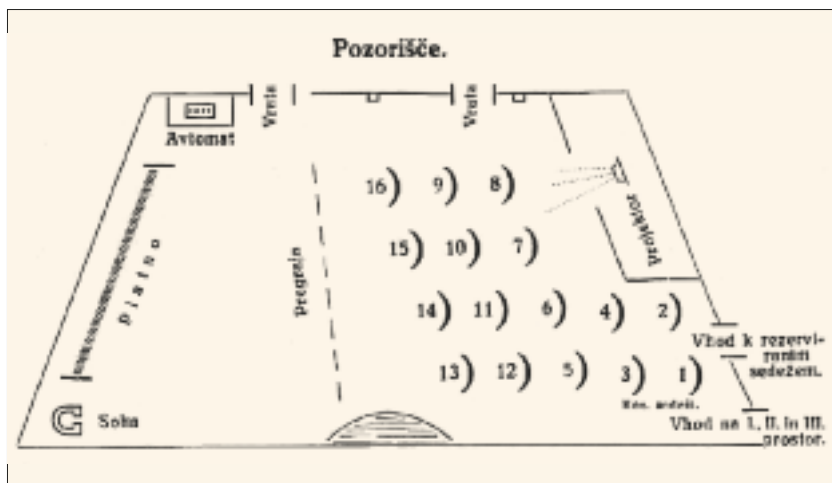
Dvojnost Pregljeve »protestne« enodejanke

Propad slovenskega gledališča v Ljubljani in delovanje kina v njem je Cankarjev bratranec, pisatelj, urednik, umetnostni zgodovinar in poznejši katoliški politik Izidor Cankar (1886–1958) javno imenoval »slovenska kulturna sramota« (Moravec 1974: 298). Enakega mnenja je bil tudi sodelavec literarne revije *Dom in svet*, ki jo je Izidor Cankar urejal med prvo svetovno vojno, ekspresionistični pisatelj in dramatik Ivan Pregelj (1883–1960) (Dolgan 1996). Kot književnik, ki je v Ljubljano prihajal z ogroženega zahodnega nacionalnega obrobja, je imel

glavno mesto dežele Kranjske za središče razvijajoče se nacionalne kulture, zato si je želel trdnosti njenih institucij. Propad slovenskega gledališča je bil zanj barbarsko dejanje, zato je nanj reagiral z »baladno enodejanko« *Katastrofa*. Pozneje, pri prvem knjižnem natisu v VI. knjigi Izbranih spisov (1931), jo je preimenoval v *Vest*. Prvi objavi v reviji *Dom in svet* (1917), urednik Izidor Cankar jo je prav gotovo z veseljem odobril, je dramatik prvotnemu naslovu enodejanke pripisal pod črto pripombo: »Posvečeno imenu moža, ki bo iz slovenskega gledališča izgnal amerikalce! Pisatelj.« (Pregelj 1917: 258) Pregljeva enodejanka ni zanimiva samo kot aktualistična reakcija na sočasno kulturno dogajanje, ampak tudi zato, ker je prvo večje slovensko dramsko delo, katerega snov je postal film in njegova percepcija. Dramsko dogajanje poteka v »dvorani predmestnega kinematografa [...] jesenskega poznega popoldneva leta 1910«. Datacija dogajanja se zdi najprej nepomembna, toda bralca, ki je v tekstu najprej prebral Pregljevo pripombo z ironično-satiričnim posvetilom bodočemu izganjalcu kina iz slovenskega gledališča, premakne iz realnega konteksta razpada gledališča za sedem let nazaj, v fiktivno dogajanje. To ni v ničemer več povezano z realnim razpadom. Pregljeva pripomba vzbuja v bralcu domnevo, da bo enodejanka prikazovala dogodke, povezane z degradacijo gledališke dvorane v filmsko. Ta sploh ni snov enodejanke, pač pa prikaz različnih družbenih slojev, ki sestavljajo predmestno kinematografsko občinstvo, ter njihove medsebojne reakcije pred filmsko predstavo in po njej ter odzivi na filmsko dogajanje.

Zanimivo je, da je Pregelj dodal prvemu, revijalnemu natisu enodejanke, pod seznam nastopajočih oseb, natančen tloris kinematografske dvorane, ki je dramsko »pozorišče«. Ta jugoslavizem so uredniki poznejših knjižnih natisov enodejanke popravili v slovensko »prizorišče«. Za neobičajni likovno-prostorski dodatek v besedilu se je Pregelj najbrž odločil, da bi bralcu olajšal dojetje dramskega dogajanja v prostoru. Vsi bralci takratne vodilne in elitne slovenske literarne in umetnostne revije *Dom in svet* prav gotovo (še) niso redno zahajali v kinematografe, ki so veljali za kraje cenene zabave, zato jim je bila razporeditev scenskih prvin in rekvizitov na prizorišču zgolj na podlagi Pregljevih didaskalij v enodejanki premalo jasna. Tloris scene pa to razporeditev nazorno ponazarja, hkrati pa vsakemu režiserju enodejanke olajša delo.

Prostorsko predstavo dogajanja bi tloris učinkovito olajšal tudi bralcem poznejših knjižnih natisov enodejanke, vendar žal nista niti France Koblar niti Janez Dolenc, urednika Pregljevih *Izbranih del* in Pregljevega *Zbranega dela*,

Slika 1: Tloris »pozorišča« (prizorišča) Pregeljeve enodejanke (Dom in svet 1917)

uvidela koristnosti ponatisa tlorisa iz revije *Dom in svet*. Tloris scene tudi omogoča bralcu pojasnitev besede »avtomat«. Ta ne pomeni, kot se zdi pri prvem hitrem branju enodejanke, kinoprojektorja, marveč glasbeni aparat, nekakšno lajno, ki stoji ob filmskem platnu in v odmorih med kratkimi nemimi filmi predvaja zabavne skladbe. »Projektor«, ki ga enodejanka ne omenja, pa je na risbi vrisan in vpisan na drugem koncu dvorane, na nasprotni strani platna in »avtomata«.

Dramske osebe, gledalci poznopopoldanske kinematografske predstave, večinoma iz nižjih družbenih slojev, so prikazani tipizirano, toda z verističnimi detajli, vedno karikirano, ironično in satirično. Ti gledalci ne poznajo bontona, zanje je predstava zgolj zabava, kraj ljubezenskih zmenkov in priložnost za komuniciranje neznanek in neznancev, polna medgeneracijskih verbalnih izzivov, smešenja, žalitev in erotičnega dvorjenja. Med gledalci je tudi satirična karikatura dijaka-literata, ki je kinematografski sosed, v katero je zaljubljen, posvetil sonetni venec z akrostihom. Tako se Pregelj ponorčuje iz trivializiranja Prešernove pesniške oblike, iz katere so literarni zgodovinarji ob izdatni pomoči učiteljev v šolskem sistemu naredili ikonično besedilo, večina pesnikov naslednjih literarnih generacij pa ga je ponavljala in variirala, vendar ga ni nikoli presegla.

V središču dogajanja je »Elegantni gospod«, ki se je med predvajanjem kratkih igranih filmov zapletel v pogovor s sogledalcem, »Neznancem« s sosednjega sedeža. Ko se en film odvrti in v dvorani prižgejo luči, da bi pripravili projekcijo naslednjega filma, »Neznanec« vedno izgine. Veristično dramsko dogajanje, značilno za preostale osebe v dvorani, se pri »Elegantnem gospodu« (bančnem direktorju), ki živi makiavelistično, in skrivnostnem »Neznancu« prevesi v ekspresionistično grotesko. Očitno postane, da sta obe osebi pravzaprav ena sama, a notranje razdvojena: »Neznanec« je samo »Gospodova« kritična in očitajoča »vest«. Njeni očitki se stopnjujejo, dokler ne povzroči, da se »Elegantni gospod« ustrelji. Pred verbalnim obračunom z »Gospodom« pa »Neznanec« negativno ovrednoti novi filmski medij kot »sramoto dvajsetega stoletja« in kot »na mokre cunje projicirano senzacijo«. Vedeti je namreč treba, da so filmska platna zaradi tehniških pomanjkljivosti pri projiciranju filmov vzbujala vtis, da nanje ves čas projekcije »dežuje«. Nato pa »Neznanec« malomeščansko zadržanega »Gospoda« razoroži z izjavo, da je »cinik«, ki se namerava ustreliti. Sogovornik pove, da namerava storiti enako. Enakost te njune namere je ena izmed točk v njenem pogovoru, ki pokaže strukturo dvojnika. Potem se »Neznančeva« verbalna ostrina do »Elegantnega gospoda« vse bolj stopnjuje: očita mu poneverbo denarja, prešuštvo, zlorabljanje ljubice in povzročitve njihovih samomorov. »Neznanec« imenuje »Elegantnega gospoda« »tiran« in »navaden, plitek egoist«. Z verbalnim pritiskom doseže, da se »Gospod« tik pred koncem predvajanja zadnjega filma kaznuje sam z ustrelitvijo, hkrati pa samomorilčeva krogla zadene še glasbeni »avtomat«, ki je v odmorih med filmi predvajal »lahko operetno blago«. Realni skladatelji teh melodij so poimensko navedeni, zato je mogoče dognati, katere skladbe so bile okrog leta 1910 glasbene uspešnice.

V dramskem dogajanju se prepletajo drobni veristični dogodki, predvsem pogovori stranskih oseb, in dvogovor glavne osebe z njenim »drugim jazom«, ekspresionističnim dvojnikom. Tega vidi samo »prvi jaz«, in sicer med predvajanjem filmov (med iluzijo filmske realnosti), med vmesnimi odmori v osvetljeni dvorani (med iluzijo dramske realnosti) pa ne. Takrat dvojniki vedno izgine in se spet prikaže glavni osebi, ko začnejo prevajati naslednji film. Zato dvojnika razen »Elegantnega gospoda« ne vidi niti ne sliši nobena druga oseba. Po samomoru »Gospoda« ena od sosednjih oseb ugotovi, da je takšna smrt posledica »Gospodovega čudaštva«, ki se je med predvajanjem filmov kazalo v njegovem samogovoru, o katerem bralec enodejanke ve, da je bil dvogovor med »prvim« in »drugim jazom«.

Zaradi izmenjavanja verističnih drobcev in dramatikovega »preskakovanja« od ene do druge skupinice kinematografskih gledalcev in vmesnega »vključevanja« glavne, ekspresionistično razdvojene glavne osebe, deluje celotno dramsko dogajanje baladno in groteskno. Povod za nastanek Pregljeve enodejanke je sicer protest proti kinematografski prilastitvi gledališkega prostora, toda dramatik te prilastitve ni naredil za dramsko dogajanje, v katerem bi osebe aktualistično polemizirale o škandaloznem propadu gledališča, niti ni v dramsko dogajanje vpletel nobenih izjav o blasfemičnosti novega medija v sakralnem prostoru tradicionalnega medija. Raje je dramsko prikazal občinstvo med percepcijo novega medija, s čimer si je odprl možnost za izpoved etične kritike problematičnega posameznika na družbeni ravni (brezobzirno pridobitništvo) in na zasebni, erotični ravni. Zato posameznikova »vest«, ki jo uteleša »Neznanec« z mefitovskimi potezami, posameznika kaznuje tako, da ga požene v samomor. V takšnem dogajalnem koncu je impliciran Pregljev postulat, da se mora človek notranje etično prenoviti, šele potem bo postal pravi, novi Človek, ki bo izboljšal svet. Če se človek zaradi prevelike negativnosti ne more več prenoviti, potem mora preminiti, da bo naredil prostor etično boljšim ljudem. Po enodejanki je Pregelj to idejo v različnih variantah izražal v svojem ekspresionističnem pripovedništvu.

Nenadejani dramatikov komentar k enodejanki

Pregelj je prvi slovenski književnik, ki je filmski medij velikopotezno uporabil za snov literarnega dela. Povrhu še v dramatiki, ki je v slovenski književnosti v primerjavi z liriko in pripovedništvom najmanj produktivna literarna vrsta. Tudi kompozicijo enodejanke je oblikoval filmsko. Iz občinstva, zbranega v kinodvorani, izbira zdaj eno, zdaj drugo osebo ali skupino le-teh, jim 'dopusti', da nekaj časa govorijo, kot da bi bile filmsko posnete v kratki sekvenci, potem preskoči k drugi osebi ali skupini oseb in tudi te 'posname' v 'kratki sekvenci', in tako naprej. Dogajalne linije potekajo po principu preskokov kamere in rezov filmske montaže. Dramatikova 'kamera' se največkrat in najdlje 'ustavlja' pri glavni osebi, ker je kompozicijska in idejna dominantna enodejanke. Enak filmski princip je Pregelj uresničeval tudi v svojem zrelem pripovedništvu od prve objave romana *Tolminci* (pod naslovom *Tlačani*, Dom in svet, 1915/16) naprej. V zunanji in notranji kompoziciji novel in romanov je vizualno opazno in značilno 'drobil' romaneskna in novelistična poglavja na kratke, včasih samo nekaj

stavkov obsegajoče pripovedne enote. Navzven jih ločujejo grafični presledki in v njihovi sredini zvezdice. Te drobne pripovedne enote so strukturno podobne filmskim sekvencam. Zato spada Pregelj med tiste književnike, na katere je v začetku dvajsetega stoletja vplival film, med njimi sta najznačilnejša ameriški pisatelj John Dos Passos (1896–1970) z romanom *Manhattan Transfer* (1925) in nemški pisatelj Alfred Döblin (1878–1957) z romanom *Berlin Alexanderplatz* (1929).

Toda Pregelj je ob svoji enodejanki naredil še eno potezo, ki je pogosta v književnosti druge polovice dvajsetega stoletja: svoje literarno besedilo je komentiral v neliterarnem besedilu. Ni se ni zadovoljil samo z javno 'vlogo' dramatika, ampak je iz nje 'prestopil' še v 'vlogo' gimnazijskega profesorja književnosti in pedagoga (to je bil po poklicu) ter v njej javno 'nastopil'. Nekaj let po objavi enodejanke je namreč napisal še avtorefleksijo o njej, kar je spet inovacija v slovenski književnosti. Starejši slovenski književniki svojih literarnih del niso javno komentirali, kvečjemu so o kakšnem izmed njih zapisali kratko izjavo, največkrat v zasebni korespondenci, ki so jo, včasih več desetletij po njihovi smrti, praviloma objavili šele literarni zgodovinarji. Ta izjava ni bila znana sočasnemu literarnemu občinstvu, zato ni vplivala na takratno recepcijo literarnega dela, ampak na poznejše literarnozgodovinske razlage in vrednotenja. Daljših interpretacij svojih del pa književniki devetnajstega stoletja niso pisali niti zasebno, kaj šele da bi jih objavljali, saj publiciranje takšne vrste avtorefleksije ni bilo sestavina takratnega funkcioniranja književnosti. Spremembe so nastale šele v začetku dvajsetega stoletja, ko so se začeli časopisi in revije objavljati pogovore s književniki in v njih izjave o njihovih literarnih delih.

Del kulturne javnosti se je začel vse bolj zanimati za vse faze literarne produkcije in njihov kontekst. V slovenski književnosti pripada pionirski položaj razkrivanja teh faz pogovorom Izidorja Cankarja s književniki, ki jih je najprej objavil v reviji *Dom in svet* pod naslovom *Obiski* (1911), in še vedno veljajo za vzorčni primer te paraliterarne zvrsti. Toda Pregelj svoje enodejanke ni komentiral v nobenem javno objavljenem pogovoru, saj je bil ob njenem nastanku še premalo znan in uveljavljen književnik, da bi ga kdo intervjuval. Zato Izidor Cankar ni takrat objavil nobenega pogovora z njim, čeprav je bil v tistih letih glavni urednik revije *Dom in svet*, v kateri je Pregelj objavljala svoja najpomembnejša literarna dela. Pač pa je Pregelj naredil tri hkratne izvirne avtorefleksivne poteze:

- Ni se (več) zadovoljil s priložnostno, zasebno izraženo izjavo o enodejanki, ampak je o njej napisal interpretacijo, ki jo je javno objavil.

- Interpretacije ni objavil kot samostojno besedilo, ampak jo je vključil v eno izmed besedil, ki jih je objavjal v »listu za srednješolsko mladino« *Mentor* v šolskem letu 1918/19, dobro leto po prvi objavi enodejanke (Pregelj 1918/19). Interpretacijo literarnega besedila je torej vnesel v literarnodidaktično besedilo in tako odpravil njegovo žanrsko 'čistost'. Začel je torej združevati, mešati in križati žanre. Literarnodidaktični spis, ki vsebuje avtorefleksijo, napoveduje bastardizacijo zvrsti, ki je posebno proti koncu dvajsetega stoletja pogosta značilnost književnosti in mnogih spisov o njej. V luči zvrstnih križanj v književnosti deluje Pregljev spis celo modernistično.
- S to vključitvijo interpretacije svojega literarnega dela je hkrati pri mladih bralcih, ki so bili tudi najbolj vneti obiskovalci kinematografov in ljubitelji novega filmskega medija, promoviral svoje literarno delo. Tudi po tem je začetnik procesa, ki je postal tipičen za književnost druge polovice dvajsetega stoletja: književnik ni več samo 'proizvajalec' literarnih del, ampak je še njihov reklamni agent, kajti občinstvo je vse bolj nasičeno z informacijami o različnih izdelkih, zato književnik ne sme zamuditi nobene priložnosti, da ne bi opozarjal na svoja literarna dela.

Dramatik se je v avtorefleksiji vprašal celo o literarnosmerni pripadnosti enodejanke in ob tem naštel takratne aktualne literarne smeri in tokove (naturalizem, impresionizem, simbolizem in ekspresionizem). Toda na tej točki se je njegova refleksija končala, saj enodejanke ni uvrstil v nobeno našteto literarno smer, z ugotovitvijo, češ da ne ve, v katero spada. Njegovo profesorsko literarnozgodovinsko znanje mu je omogočalo, da bi delo uvrstil v ustrezno literarno smer, vendar je raje 'gledališko zaigral' 'vlogo pomanjkljivo' izobraženega razlagalca. Vedel je, da bi z literarnozgodovinsko klasifikacijo enodejanko uvrstil v literarno smer, ki kakšnemu bralcu ne bi ugajala in ji s tem v njegovih očeh zmanjšal pomen. Toda poznejši literarni zgodovinarji so večinoma enotnega mnenja, da je Pregljeva enodejanka ekspresionistično besedilo (Koblar 1973: 111; Zadravec 1982: 158; Zadravec 1993: 29, 31–32; Kralj 1999: 4–5, 19–20). Temu mnenju se pridružuje tudi avtor tega prispevka.

Pregelj je v avtorefleksiji tudi zapisal, da je hotel biti z enodejanko »aktualen in senzacionalen«. Takšen literarni motiv je našel v »samomoru v kinu«. Preden je enodejanko napisal, je preučeval kompozicijo del različnih dramatikov. Ugotovil je, da so javni prostori, med njimi tudi kinematografska dvorana, zanimivo prizorišče zbiranja ljudi različnih slojev, poklicev, starosti in namenov. Da bi

čim natančneje prikazal dramsko prizorišče, je uvodnim didaskalijam dodal njegov tloris, še prej je »šel nekajkrat v kino, kino študirat«. Komedijsko naravo dogajanja je skušal, kot je sam zapisal, stopnjevati v »paraboličnost« in »grotesknost satire«, doseči »operno baladni efekt« in »moderne psihoze« po zgledu Poeja, E. T. A. Hoffmanna in Dostojevskega (Pregelj 1918/19: 99–100)

Uspешnost enodejanke bi pokazala njena odrska uprizoritev, toda Preglju se je zdela »tehnično preutrudljiva, neuprizorljiva«. Njegovo odrekanje gledališki verifikaciji in pristajanje na zgolj bralno dramsko besedilo izvira iz dejstva, da je bilo takratno slovensko gledališče tehnično slabo opremljeno, predvsem pa bi bilo nenavadno, če bi se na tedanjem gledališkem odru pokazala kinematografska dvorana s projiciranjem filmov in vmesnim predvajanjem operetne glasbe. Gledalci, ki bi prišli v gledališko dvorano, da bi sprejemali tradicionalni medij, bi v njej gledali kinematografsko dvorano in v njej gledalce, ki bi sprejemali nov medij. Prav v uprizoritvi medija v mediju je največja inovacija enodejanke, toda Pregelj se je kmalu po objavi nekako 'zbal' in, spričo, poudarjam, ubožne tehniške opremljenosti takratnega ljubljanskega gledališča enodejanko razglasil v avtorefleksiji za neuprizorljivo.

Njegova ugotovitev je v bistvu simptom, ki kaže, da je nihal med vzori antične, klasicistične in realistične dramatike ter modernističnimi prizadevanji sočasnih literarnih in gledaliških tokov. Ko se je v enodejanki najbolj približal modernističnemu prizadevanju, ga je 'skril' za kritiko takratnih ljubljanskih gledaliških razmer in enodejanko razglasil za zgolj bralno dramsko besedilo, kar ni bilo res. Toda Pregeljevo omalovaževanje gledališke vrednosti enodejanke je najbrž tudi posledica ekstremnega nihanja, ki ni samo stalnica njegovega književnega opusa, ampak tudi, ali predvsem, njegovega karakterja, zaradi česar je imel v življenju in literarni karieri težave.

Bolje pozno kot nikoli: uprizoritev enodejanke

Pregljeva enodejanka ni bila za njegovega življenja nikjer uprizorjena, krstno uprizoritev je dočkala hkrati z njegovo enodejanko *Berači* v novogoriškem Primorskem dramskem gledališču šele 10. marca 1972 (Clemenz in Kaufman 1973: 178–179). Po telefonski informaciji mag. Tee Rogelj, nekdanje dramaturginje tega gledališča in sedanje kustosinje v Slovenskem gledališkem inštitutu (nek-

danji Slovenski gledališki muzej) v Ljubljani, 1. aprila 2015, je Pregljevi enodejanki uvrstil v program gledališki in filmski režiser Jože Babič (1917–1996). Ta je novogoriško gledališče ustanovil, ga med letoma 1969 in 1974 tudi vodil in si prizadeval za uprizoritve del slovenskih ekspresionistov, ki so bili v desetletjih po drugi svetovni vojni v slovenskih gledališčih zaradi favoriziranja del slovenskih (družbeno)realističnih dramatikov prezrti. Pregljevi enodejanki je najbrž izbral tudi zato, ker je njun avtor več let živel v sosednji Gorici. Nove Gorice takrat še ni bilo, saj je nastala šele po letu 1947, ko je Gorica na pariški mirovni konferenci pripadla Italiji. Babič je Pregljevi enodejanki uvrstil v gledališki program najbrž predvsem zato, ker je njun avtor eden najpomembnejših primorskih književnikov.

Enodejanki je režiral Andrej Stojan, bilo je 17 predstav. Gospa Rogelj je sporočila, da je novogoriško uprizoritev obeh Pregljevih enodejank junija 1972 posnela takratna TV Ljubljana (prednica sedanje TV Slovenija), vendar posnetka ni predvajala, ker so se v 'svinčenih letih' komunističnega sistema pojavili ideološki očitki, da je Pregelj »katoliški« pisatelj. Predsodki so popustili šele čez dobro desetletje, ko je ista TV-postaja predvajala posnetek obeh enodejank marca leta 1983, ob stoletnici Pregljevega rojstva.

Avtor te analize ni videl gledališke uprizoritve obeh Pregljevih enodejank niti njunega televizijskega posnetka, zato ju ne more okarakterizirati. Vendar je kot literarni zgodovinar zadovoljen, da je do uprizoritve sploh prišlo. Veliko objavljenih slovenskih dramskih del ni bilo še nikoli uprizorjenih, čeprav vzbujajo pri branju zanimive odrske vizualizacije. Vzrok so deloma zgodovinske spremembe gledališkega okusa in režijskih tokov, deloma ali predvsem tekstualna frigidnost slovenskih režiserjev, katerih gledališka imaginacija se vzburi zgolj ob družbenokritičnih dramskih tekstih Ivana Cankarja, s preostalimi njegovimi deli (zlasti z *Lepo Vido*) in šolsko neobrabljenimi deli drugih dramatikov pa ne vedo, kaj bi počeli; npr. z Župančičevo *Veroniko Deseniško* in dramskimi deli Stanka Majcna (1888–1970).

Zato je repertoar slovenskih 'klasičnih' dramskih del v slovenskih gledališčih kronično enostranski in stereotipen. Tolikšno zanemarjanje slovenske dramatike minulih obdobij je v dobi sedanjega »režijskega gledališča« (nemško *Regietheater*) nenavadno. Zanj je značilna idejna dominacija režiserja nad idejami dramatika in posledično (pogosto nasilne in ekshibicionistične) režijske posodobitve, predelave, kombinacije tekstov in njihove redukcije na verbalne

drobce, ovite v spektakularno odrsko vizualizacijo (Englhart 2013). Pričakovali bi, da bodo slovenski režiserji našli plodno 'gradivo' za vse to tudi v fondu slovenskih dramskih besedil minulih obdobj, vendar domnevno zaradi pomanjkljivega poznavanja tega fonda in lagodnosti raje režijsko reciklirajo ena in ista 'klasična' dramska besedila.

Pregljeva enodejanka *Katastrofa* oziroma *Vest* je prvo literarno delo v slovenski književnosti, ki velikopotezno tematizira stik književnosti, medija z bogato nacionalno tradicijo, in filma, novega medija brez tradicije. Stik se je zgodil v začetku dvajsetega stoletja, v prelomnih družbenopolitičnih razmerah, ki niso ogrožale samo slovenske kulture in literature, ampak tudi obstoj Slovencev: med prvo svetovno vojno, ko se je začel razpad Avstro-Ogrske, katere sestavni del je bilo tudi slovensko etnično ozemlje. Toda ostrina stika in odbojnost med starim in novim medijem ter deklarirano 'sovraštvo' starega medija do novega so bili samo površinski. Globlje plasti enodejanke kažejo nepričakovano, paradokсно afiniteto starega medija do novega, plodnost filmske snovi v enodejanki in uspešen prenos načina filmskega snemanja in montaže v kompozicijo enodejanke in njeno semantizacijo. Novi medij je uspešno »oplodil«¹ starega, čeprav stranska pripomba deklarativno izraža negativni odnos.

Skriti vidik Pregljeve enodejanke so dosedanji literarni zgodovinarji spregledali, ker so nasedali Pregljevi pripombi o potrebnosti izгона filma iz ljubljanskega gledališča in premalo pazljivo analizirali kompozicijo enodejanke. Zato v njej niso opazili Pregljevega zgedovanja pri filmski montaži. Vsi dosedanji razlagalci so enodejanko zmotno interpretirali, da je negacija novega medija. Enodejanka to 'počne' zgolj navzven, v pripombi, navznoter pa uspešno prevzame oblikovalne principe novega medija in z njimi modernizira literarno-gledališki medij. To pa je na začetku 21. stoletja, v dobi nihilističnega zametovanja etičnih vrednot, za privrženca in oboževalce vse intenzivnejše sodobne intermedialnosti večji dosežek kot površinsko zavračanje filma in obsojanje etično negativnega posameznika v etično praznem kolektivu.

Sklep

Pregljeva enodejanka *Katastrofa* oziroma *Vest* je raziskovalno plodna iz več razlogov. Najprej zato, ker je paradigmatičen primer interpretacijske pasti, v katero so

se ujeli bralci in kritiki literarnega dela ter celo literarni zgodovinarji. Vse tri skupine recipientov literarnega dela so namreč absolutizirale obrobno književnikovo izjavo o njegovem literarnem delu in iz nje naredile temelj interpretacije tega dela. Toda književnikova izjava je varljiva in zavajajoča, saj je zajela samo na en vidik dela ter njegovega delovanja v sočasnem mestnem prostoru. Obrobna izjava je celo profesionalne recipiente, kakršni so literarni zgodovinarji, zapeljala v interpretacijo, ki je z vidika imanentne semantike dela nebitvena. Toda ker je nastala pod vtisom književnikove izjave, ki so jo recipienti dojemali kot nevprašljivo in obče veljavno, se je prilepila na besedilo in se kot stereotip vztrajno ponavljala v literarnozgodovinskih orisih književnikovega dela ali njegovega opusa. Vendar se recepcija literarnih umetnin v zgodovini spreminja, zato je interpretacija v tej razpravi pokazala spregledane vidike Pregljevega dela.

Poleg tega je Pregljeva enodejanka zaradi kulturnega konteksta prva in najpomembnejša priča spopada dveh medijev za prostor javnega reprezentiranja v slovenski nacionalni prestolnici okrog leta 1910. Nasprotje med estetsko vzvišenimi in trivialnimi zvrstmi starejšega, dramatsko-gledališkega medija se je zaradi notranje, tematske sorodnosti gledališča in filma preneslo v nasprotje med vzvišenim gledališkim in trivialnim filmskim medijem. V tem spopadu je zaradi finančne uspešnosti zmagal film, ki si je brezobzirno prilastil gledališki prostor za svoje reprezentiranje. Prodor filma v kulturni prostor takratne Ljubljane je bil zmagoslaven, vendar ne dokončen. Gledališča ni uničil, toda s prodorom novih medijev v drugi polovici 20. stoletja (televizija, video, internet, mobilna telefonija) je izgubil večino svojega občinstva in, spet v skladu s tržno logiko, tudi večino javnih prostorov svoje reprezentacije (kinematografov) in postal skoraj 'ogrožena vrsta'.

Viri

- PREGELJ, IVAN, 1917: Katastrofa. *Dom in svet* (Uredil dr. Izidor Cankar) 30, str. 258–263.
- , 1966: Vest. V: I. Pregelj: *Izbrana dela V*. Uredil in opombe napisal France Koblar. Celje: Mohorjeva družba. Str. 285–295, 333.
- , 1918/19: Iz slovenske moderne. *Mentor* 11, št. 5/6, str. 97–100 [Vsebuje avtorefleksijo o enodejanki *Katastrofa*, str. 99–100].

- , 2005: Vest. V: I. Pregelj, *Zbrano delo II*. Uredil in opombe napisal Janez Dolenc. Maribor: Litera. Str. 67–83, 577–581 [Na strani 577 je nekaj napak: prva stran revijalne objave ni 256, ampak 258; po informaciji Slovenskega gledališkega muzeja v Ljubljani datum gledališke uprizoritve enodejanke v Primorskem dramskem gledališču ni 16. 3. 1977, ampak 10. 3. 1972; na strani 578: Pregelj svoje ocene enodejanke ni objavil v številki 3–4 dijaškega lista *Mentor*, ampak v št. 5/6.].

Literatura

- CLEMENZ, MAJDA in MOJCA KAUFMAN, 1973: *Repertoar slovenskih gledališč 1967–1972*. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej.
- DOLGAN, MARJAN, 1996: *Tri ekspresionistične podobe sveta: Pregelj, Grum, Jarc*. Ljubljana: ZRC SAZU (Zbirka ZRC, 13).
- ENGLHART, ANDREAS, 2013: *Das Theater der Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck (Reihe Wissen, 2779).
- KOBLAR, FRANCE, 1973: *Slovenska dramatika*. Druga knjiga. Ljubljana: Slovenska matica.
- KRALJ, LADO, 1976: Opombe. V: Slavko Grum: *Zbrano delo I*. Uredil in opombe napisal Lado Kralj. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- , 1999: Od Preglja do Gruma (Slovenska ekspresionistična dramatika). *Slavistična revija* 47, št. 1, str. 1–22.
- MORAVEC, DUŠAN, 1972: Slovensko gledališče ob času »Krpanove kobile«. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo XV*. Knjigo pripravil in opombe napisal D. Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 293–322.
- , 1974: *Slovensko gledališče Cankarjeve dobe (1892–1918)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- , 1980: *Slovensko gledališče od vojne do vojne (1918–1941)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ROBERT, JÖRG, 2014: *Einführung in die Intermedialität*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- ZADRAVEC, FRANC, 1982: Dramatika Ivana Preglja. *Slavistična revija* 30, št. 2, str. 151–176.
- , 1993: *Slovenska ekspresionistična literatura*. Murska Sobota, Ljubljana: Pomurska založba, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- ZIMA, PETER V. (ur.), 2009: *Literatur intermedial. Musik – Malerei – Photographie – Film*. London: Turnshare Ltd.

- ŽUN, KLEMEN, 2014: Zgodovina kinematografov v Ljubljani. V: *Ljubljana med nostalgijo in sanjami*. Revija za domoznanske vsebine 3, št. 1, str. 87–134.
- ŽUPANČIČ, OTON, 1982: *Zbrano delo VIII*. Besedilo in opombe napisal Joža Mahnič. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Prva objava besedila: O. Župančič: Ivan Cankar: Lepa Vida (Naznanilo). Slovenski narod, 27. 1. 1912.

Modernistični pesniški prostori: pokrajina Devina (Rilke) in Krasa (Kosovel)

JOLA ŠKULJ

»ne samó čas, / tudi kraj, nasélbina, tabor, tla, bivališče.«
Rilke, *Deseta elegija*. Prev. Kajetan Kovič.

JANUARJA 1912 JE RAINER MARIA RILKE obiskal princeso Marie von Thurn und Taxis-Hohenlohe¹ na gradu Devin blizu Trsta, tisti čas še habsburškega pristanišča. Izročilo pravi, da je pesnik med sprehodom po skalovju, ki se strmo spušča proti morju, kar naenkrat zaslišal osupljivo zaporedje besed: »Wer, wenn ich schrie, hörte mich denn aus der Engel / Ordnungen?« (*Die erste Elegie*, Rilke 1955)² Kakor vemo, je bil Rilke tisto zimo v krizi in je celo razmišljal, da bi se podvrigel psihoanalitični terapiji. Besede si je zapisal in med svojim bivanjem v Devinu je spravil na papir začetke večine svojih desetih elegij. Celoten ciklus *Devinskih elegij* pa je končal šele februarja 1922, ko je prebival v Château de Muzot v dolini Rone, na posestvu svojega drugega zaščitnika, Wernerja Reinharta. Ker Rilkeju pripisujejo besede o poeziji, ki da ni čustvo, ampak izkušnja, je pesnikovo srečanje z osupljivo kraško topografijo Devina in njegovim prvobitnim naravnim okoljem zagotovo imelo poetološke posledice za njegov

¹ Rilke je kot varovanec princese Marije pogosto obiskoval družino v njihovih gradovih Loučeň / Lautschin in Devin. Svoje *Devinske elegije* je posvetil prav njej, ona pa je o njem pisala v svojih objavljenih spominih. Lastnika Devinskega gradu, princ Alexander in princesa Marie sta bila oba velikodušna zaščitnika umetnosti, tako da so se z leti na gradu zvrstili številni slavni gostje: Johann Strauss, Franz Liszt, Mark Twain, Gabriele D'Annunzio in drugi. Devin je bil povezan s še enim zelo znanim imenom, italijanskim jezuitom, zgodovinarjem in filologom Gregorijem Alasio de Sommaripom (1578–1626), ki je leta 1607 sestavil prvi italijansko-slovenski slovar, delo, ki predstavlja najstarejši ohranjeni slovenski katoliški tisk posvetne vsebine.

² »Kdo, če bi kričal, bi me pa slišal med trumami / angelov?« (Rilke 1977: 99; prevedel Kajetan Kovič)

tesnobno omamen in elegičen ciklus. »[...] die Szenerie war Abschied. / Leicht zu verstehen.« (*Die vierte Elegie*, Rilke 1955)³ Ali je možno, da so Rilkejev zamotani lirski ton in sporočilo, pesniška dikcija in intonacija, torej substanca *Devinskih elegij* zgolj pretirano zbežan izraz njegove nemirne izkušnje, nekakšna posledica telesne soudeležnosti v strah zbujujoči krajini na previsnih robovih vzdolž prostranega morja pod Devinskim gradom? Njegove silovite strofe čustveno razrahljanih in izžetih občutij potrjujejo pogosto navajane besede iz *Pisem*:

Navsezadnje, umetniška dela so vselej plod nekoga, ki je bil v nevarnosti, ki je nekaj izkusil do konca, od koder nihče več ne more iti dalje. Dlje kot gremo, zasebnejša, bolj osebna, bolj singularna postaja izkušnja, stvar, ki jo nekdo dela, je navsezadnje nujnost, nezadržna in, kolikor je le mogoče, nepreklicno izjavljanje te singularnosti. [...] V tem tiči obsežna podpora, ki jo umetniško delo prinaša v življenje tistega, ki ga mora narediti [...] (Rilkejevo pismo ženi, 24. junij 1907. Rilke 2002: 4)

Posebnost krajine okoli Devina⁴ je kraška planota s Kraškim robom, če uporabimo terminologijo iz fizične geografije; to je vrsta krasa, za katerega so značilne samotne skalne strmine s previsnimi pobočji. Devinski grad je zgrajen na visoki morski štrlini, na skorajda navpičnih skalah nad srh zbujujočim obrežjem temnomodrega Jadrana. Devin stoji na robu apnenčaste planote, kjer so zime lahko prizanesljivo mile, sem in tja pa kruto ostre, ko zapiha vrtinčast in silovit, mrzel in suh severovzhodnik, imenovan burja, ki preteče pometa z vsem, kar mu pride na pot. Umeščen na Kraški rob, se Devin strmo dviguje nad bližnjo bolj prijazno krajino. Kraška planota leži v povprečju 334 metrov nad morsk gladino, dviga se za Trstom, končuje pa v navpičnih skalnatih strminah med Nabrežino in Devinom. Regija je krajepisno specifična s svojimi fizičnimi lastnostmi in je dala ime kraški topografiji. O njej govorimo tudi kot o klasičnem Krasu. Človekovo življenje se v kraški pokrajini sooča s težkimi preizkušnjami lastne moči in neuklonljive vztrajnosti. Manj je izpostavljeno blagodejnemu podnebnju Sredozemlja, zato pa lahko toliko bolj razkrije človeško občutljivost za otipljive nesmisle matere narave in življenja samega.

³ »[...] scena za slovo. / Lahko umljivo.« (*Četrta elegija*, Rilke 1977: 108)

⁴ Pred letom 1950 je bil Devin pretežno slovensko govoreča vas s precejšnjo italijansko govorečo manjšino. Pred prvo svetovno vojno je bilo tam eno od središč slovenskega liberalnega nacionalizma v okviru Goriške grofije. V času svobodnega tržaškega ozemlja (1947–1954) se je njegova narodnostna sestava začela spreminjati, saj se je v vasi nastanilo mnogo italijanskih emigrantov iz Istre. Zdaj je uradno dvojezična italijanska vas s slovensko govorečo manjšino.

V Devinu se je moral zgoditi intenziven in neustavljivo travmatičen vtis, ki je Rilkeja vodil k pretresljivim in bolečim razkritjem, in ta odmevajo v čudovitih stancah človeške osuplosti in groze. Strahotna bolečina njegovih začetnih verzov razgalja resnico našega obstajanja, »veliko / začetnico Biti« (*Peta elegija*),⁵ »v pojasnjenem svetu« (*Prva elegija*):

Kdo, če bi kričal, bi me pa slišal med trumami
angelov? A recimo, da bi me eden od njih
kar na lepem objel: skoprnel bi ob njem,
ki biva močnejše. Kajti lepota je le
strahotnega ravno še znosni začetek
in občudujemo jo, ker se ji sploh ne zdi vredno,
da bi nas pokončala. Vsak angel⁶ je strašen. (Rilke 1977: 99)

Kras je sinonim stroge preprostosti, trpkosti, odmaknjenosti in občutja puste ter mračne praznote. Ko se je Rilke v Devinu zazrl prek strmo spuščajočih se skal v prostrano praznino, je moral izkusiti skrivnostni dogodek, ki je v osuplosti in stiski prebudil njegov poetični um – kot je zatrdil v svojem pismu Annette Kolb⁷ – in priklical »človečnost, zlito v svojem srcu,« spodbudil je »togo

⁵ Tako je A. S. Kline v angleškem prevodu iz leta 2001 prevedel Rilkejevo misel iz *Pete elegije* »des Dastehns / großer Anfangsbuchstab«. Kovičevega navedka iz slovenskega prevoda Rilkeja na tem mestu ni mogoče uporabiti: »In komaj tam, / pokonci, in na ogled postavljeni: nastopa velika začetnica ...« (Rilke 1977: 111) »Und kaum dort, / aufrecht, da und gezeigt: des Dastehns / großer Anfangsbuchstab ...« (Rilke 1955). V angleškem prevodu: »And scarcely there, / upright, there and revealed: the great / capital letter of Being ...« (Kline, prev. 2001)

⁶ »Angel iz *Elegij* nima ničesar skupnega z angelom krščanskih nebes, [...] angel iz *Elegij* je tisto bitje, v katerem se transformacija vidnega v nevidno, ki jo uprizarjamo, pokaže kot že izvršena.« (Rilke v pismu Witoldu von Hulewiczu iz leta 1925, citira Mitchell 2014: XIV; Rilke 1947: 375). V pismu iz leta 1923 je zatrdil, da »Krščanska izkušnja pride v poštev vse manj in manj,« leta 1925 pa dodal: »ne toliko v krščanskem smislu (od katerega se čedalje bolj strastno odmikam), ampak v čisto zemeljski, globoko zemeljski, blaženo zemeljski zavesti.« (Rilke v pismu poljskemu prevajalcu Hulewiczu, 13. 9. 1925; Rilke 1947: 374) »Z zgrešenim apliciranjem katoliških koncepcij [...] na *Elegije* ali *Sonete*, se popolnoma odmaknemo od njihovega izhodišča in si pripravimo bolj in bolj v temelju zgrešeno razumevanje.« (Rilkejevo pismo Witoldu von Hulewiczu, citira Kaufmann 1980: 233; Rilke 1947: 375).

⁷ V svojem pismu 23. januarja 1912 Annette Kolb, pacifistki med prvo svetovno vojno in pisateljici, katere dela so bila v času Tretjega rajha prepovedana, je zapisal: »Tisto, kar

spoznavo« (*Deseta elegija*), odzivnost, usmiljenje, sočutje, prizadetost, tesnoba in *skrb* v njenem prvotnem filozofskem pomenu, o katerem je razpravljajl Kierkegaard. *Devinske elegije*, porojene v preblisku čistega navdih in končane deset let pozneje, prinašajo misli o Rilkejevem srečanju z Devinom, specifično razpoloženje nečesa »minljivega«, »zemeljskega«, »nepreklicnega« (*Deveta elegija*),⁸ in priklicujejo sledi intuitivnega razumevanja naše navzočnosti v svetu, ker »biti tu dosti pomeni« (*Deveta elegija*).⁹ Njegove sklepne vrstice, »bivanje preobilno / mi v srcu izvira« (*Deveta elegija*),¹⁰ odkrivajo kritično izostren modernistični čut za inkonkluzivno totalnost biti, logiko transgresivnega, vpisano v modernistično poetiko. »Elegije podajajo [...] delo neskončnega spreobračanja vidnega, otipljivega sveta, ki ga ljubimo, v nevidno trepetanje in drhtenje naše lastne narave,« piše Rilke v pismu iz novembra 1925 svojemu poljskemu prevajalcu, Witoldu Hulewiczu, pojasnjujoč svoj konceptualni slog. Konceptualno se mu namreč vselej zdi prav tako pomembno kot zemeljska realnost.

Ne le za Rilkejevo poezijo, ampak tudi za modernizem nasploh velja, da pomeni kompleksno matrico umetnosti, osredotočeno na heterogenost in inkongruentnost. Modernistični način govora sugerira začasnost, tranzitornost, bežno neposrednost, česar se je Rilke dobro zavedal. »Tranzitornost [neposredna bežnost] se vselej potopi v globine biti,« je zapisal v omenjenem pismu, in zazdelo se mu je, da je »naša naloga vtisniti si to začasno, minljivo zemljo tako globoko, potrpežljivo in strastno v nas«. (Rilke 1947: 374) Ali, z besedami *Tretje elegije*,

mi govori o človečnem, neustavljivo in z avtoritativno mirnostjo, ki pritegne vso mojo pozornost, so podobe mladih mrtvih in celo bolj neizogibno, čistih, neutrudnih: *ljubečih*. Skozi obe ti podobi je človečnost zlita v mojem srcu, pa če to hočem ali ne. Pojavita se v meni, obe z jasnostjo marionete (kar je ovoj, namenjen poslanstvu prepričanja) in kot dovršena primerka, tako nemogoče iti onkraj, da bi bilo moč napisati naravoslovno zgodovino njunih duš.« (Rilke 1947: 46)

⁸ Segment pesmi v izvirniku: »Uns, die Schwindendsten. *Ein Mal* / jedes, nur *ein Mal*. *Ein Mal* und nicht mehr. Und wir auch / *ein Mal*. Nie wieder. Aber dieses / *ein Mal* gewesen zu sein, wenn auch nur *ein Mal*: *irdisch* gewesen zu sein, scheint nicht wider-rufbar.« (*Die neunte Elegie*, Rilke 1955) V prevodu: »Nas, najminljivejših. *Enkrat* / vse, samo *enkrat*. *Enkrat* in nič več. In mi / tudi *enkrat*. Nikoli več. Vendar to, / da si *enkrat*, čeprav samo *enkrat* bil / *zemeljski*, to se zdi nepreklicno.« (Rilke 1977: 123; izvorni poudarki)

⁹ »Aber weil Hiersein viel ist« (*Die neunte Elegie*, Rilke 1955).

¹⁰ »Überzähliges Dasein /entspringt mir im Herzen.« (*Die neunte Elegie*, Rilke 1955)

vtisniti »svojo notranjost, njeno divjino / ta pragozd«, »vso / nemo pokrajino pod oblačno ali / čisto usodo« (Rilke 1977: 106–107).¹¹

Srh zbujujoči čutni vtisi stvarnosti odmevajo tudi v izostreni občutljivosti modernistične lirike Srečka Kosovela, poimenovanega tudi pesnik Krasa. Kosovel v svojih verzih z emblematičnimi motivi Krasa – burjo, bori, brinjem, škrlatnim rujem, pojočimi pticami selivkami (npr. brinovko, *Turdus pilaris*, ki prezimuje prav na Krasu nad Trstom) – priklicuje trpko realnost, askezo, nepri-zanesljivost, resnobo golega življenja, pusto kraško krajino in njene mračne obete, na primer v tretji pesmi iz cikla *Kraška vas*:

Borovo morje
šumi temno –
Jadran bije v obal
v temò,
burja buta
v okno mrtvò.

Noč je nad kraško vasjo.

Kdo obupuje?
Kdo vzdihuje,
da ga prekolnem
v srcu tem bolnem?

Kdo? (Kosovel 1964: 16)

V svoji pesmi *Ekstaza smrti* (natisnjeni leta 1925), ki napotuje na intenzivno čustveno stanje onstran racionalnega mišljenja in ravnodušnosti, je Kosovel evociral prihodnost Evrope in nekaj let pred Husserlom odprl vprašanje »krize evropske eksistence«:

Vse je ekstaza, ekstaza smrti!
Zlati stolpovi Zapadne Evrope,
kupole bele – (vse je ekstaza!) –
vse tone v žgočem, rdečem morju;
Sonce zahaja in v njem se opaja

¹¹ V izvorniku: »sein Inneres, seines Inneren Wildnis, / diesen Urwald in ihm« [...] »die ganze / lautlose Landschaft unter dem wolkigen oder / reinen Verhängnis ...« (Rilke 1955)

tisočkrat mrtvi evropski človek.
– Vse je ekstaza, ekstaza smrti. –

Lepa, o, lepa bo smrt Evrope;
Kakor razkošna kraljica v zlatu
Legla bo v krsto temnih stoletij,
tiho bo umrla, kot bi zaprla
stara kraljica zlate oči.
– Vse je ekstaza, ekstaza smrti. – [...]

Morje preplavlja zelene poljane,
moje večerne žgoče krvi,
in rešitve ni in ni,
dokler ne padeva jaz in ti,
dokler ne pademo jaz in vsi,
dokler ne umremo pod težo krvi.

Z zlatimi žarki sijalo bo sonce
na nas, evropske mrliče. (Kosovel 1964: 304–305)

Katastrofična prihodnost Evrope se mu je razkrivala v obdobju po pariški mirovni konferenci 1919, ob vzponu italijanskega iredentizma in fašizma, ki sta ogrožala eksistenco Slovencev v Trstu in njegovem kraškem zaledju.¹² Turbulentni dogodki tega časa so privedli k preoblikovanju liričnega pesniškega izraza mladega Kosovela in modeliranju njegovega nekonvencionalnega modernističnega profila (prim. Juvan 2005). Njegova zgodnejša »baržunasta«
 lirika se je tako v nekaj letih občutno preoblikovala v zrelo konstruktivistično poetiko (Ocvirk 1967; Vrečko 2011).

Ali je Rilkejev in Kosovelov svet reprezentacije potopitev v realnost in se nanaša na dejansko eksistenco – stvari, dejstva, dogodke, obstoječe entitete, na

¹² V tem kontekstu je pomembna gesta italijanskega književnika in nacionalista Gabriela D'Annunzia, ki je 12. septembra 1919, dva dneva po formalnem razpustu Avstro-Ogrske, z italijanskimi iredentisti zasedel ozemlje Istre vse do Kvarnerja in Reke, zatrjujoč, da je bilo tako odločeno s podpisom tajnega Londonskega sporazuma, 26. aprila 1915, ko je Italija vstopila v prvo svetovno vojno na strani sil antante. To je bila pogubna enostranska vojaška epizoda. Slovenija je kot ustanovna članica Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev po propadu Habsburškega cesarstva izgubila eno tretjino svojega nacionalnega ozemlja. Pozneje se je na Primorskem že začel pritisk (proto) fašističnega režima, čeprav je ta v Italiji uradno prišel na oblast šele leta 1922.

otipljivo, zemeljsko, živo, kot pravi Auerbach v *Mimesis* (1968: 91) – ali pa nju ni modernistični primeri reprezentiranja (vključno s krajino Devina in Krasa) nimajo korelata v resničnem življenju? Mar reprezentacije njune lirike ne govorijo – s Kantovimi besedami – o »zgoščeni partikularnosti enkratne izkušnje«? (Holquist 1999: 88) Modernistična umetnost nedvomno uprizarja očitno krizo reprezentacijskih načinov. V svojem delu *Figural realism* je Hayden White pronicljivo opazil, da »modernizem ni videti kot zavrnitev realističnega projekta in zanikanje zgodovine, pač pa bolj kot anticipacija nove oblike zgodovinske realnosti, realnosti, ki vključuje svoje domnevno *nepredstavljljive, nezamisljive in neizrekljive* plati« (White 1999: 41; poudarki dodani). Modernistična umetnost umetniško prezentira svet v *neposrednem stiku z nedovršeno sedanjostjo*. Modernisti uvajajo reprezentacijske strategije nedovršene sedanjosti, tj. neposredne navzočnosti, raznolike individualne poetike pa v svojem lastnem jeziku in podobju preiskujejo izbire domiselnih shem *inkonkluzivnosti*. Strategije modernizma, ki jih je mogoče definirati v luči Bahtinovega dialogizma, dojemajo in posredujejo tisto, kar je jezikovno izmakljivo – vrzel, praznino, vmesnost, ki je ni moč ubesediti zunaj umetniških sporočil. Rilkejeve in Kosovelove pesmi so prepričljivi primeri, ki v svojih reprezentacijah, krajinah in prizoriščih predstavljajo preoblikovane ideje. Bahtin, čigar izbiro besed – *neposreden stik z nedokončano sedanjostjo, nedovršenost navzočega, celovitost kot inkonkluzivnost* – si lahko prilastimo, da pokažemo na temeljno naravo Rilkejevega in Kosovelovega načina reprezentacije, je takole komentiral svoj čas: »Za našo dobo je značilna nenavadna kompleksnost in poglobljanje v naše zaznavanje sveta; opaziti je izjemno naraščanje zahtev po človeškem uvidu, po *zreli objektivnosti*« (prim. Bahtin 1982: 39; poudarki dodani).¹³

Modernizem je izumil specifične pesniške postopke za prikazovanje naključij utelešenih izkušenj. Ali to pomeni, da je modernistična umetnost še vedno del obsedenosti z reprezentacijo, ki vznemirja stoletja staro tradicijo zahodne

¹³ Prim. te sklepne Bahtinove pripombe spisa *Ep in roman* v Holquistovi izdaji: »[...] our era is characterized by an extraordinary complexity and a deepening in our perception of the world; there is an unusual growth in demands on human discernment, on mature objectivity« (Bahtin 1981: 40). Slovenski prevod Draga Bajta na tem mestu ni tako precizen: »Za renesanso [sic!] je značilna nenavadna zapletenost in poglobljenost sveta, nenavadno naraščanje človekovih zahtev, treznosti in kriticizma.« (Bahtin 1982: 39)

imaginacije? Švedski semiotik Göran Sonesson v svojih ugotovitvah o kulturi modernizma kot umetnosti transgresije izpostavlja, da modernizem vključuje »resegmentacijo realnosti«. ¹⁴ Modernizem ni mogel biti brezbrizen do vprašanj dejanskega sveta. Gre za avtentično srečevanje s svetom in našim zemeljskim obstojanjem, ki ga potrjuje Rilkejevo ali Kosovelovo pesništvo.

S tem ko utelešajo »zavest o opciji eksistence« (Spanos 1970: 95), nam krajine Rilkejeve in Kosovelove poezije posredujejo »neskončnost izkustvenega sveta« (Husserl, nav. po Mohanty 1995: 73). Kompleksna pesemska situacija in prizadetost – tako kot pri drugih modernistih – pri obeh pomeni svetno umetnost na pragu globalizirajočega se sveta: sofisticirano, kozmopolitsko, urbano, izkustveno, pronicljivo, neusmiljeno, celo nepopustljivo in cinično. Njuni rafinirani poetiki se s strastno intenziteto odzivata na svetne zadeve, lotevata se dilem eksistencialnih vrednot ali temeljne ravni biti-v-svetu. S tem ko se Rilkejeve ali Kosovelove reprezentacije soočajo z nanovo poudarjenim vpogledom v realnost, vzpostavljajo povsem novo pojmovanje pokrajine in prostorski. Toda preden svoje misli osredinimo na navzočnost in možne rabe pokrajine, je potrebna nadrobna razprava o modernističnih reprezentacijskih postopkih.

Modernizem je svoje strategije razvil na ozadju »krize zavesti«, kar je treba razumeti v strogo Husserlovem pomenu. Vprašanje takšne krize je bilo navzoče vse od preloma stoletja, obeleženega z veliko pariško svetovno razstavo, Husserl pa je v znanem dunajskem predavanju *Die Philosophie in der Krisis der europäischen Menschheit* (1935) ¹⁵ krizo evropske eksistence filozofsko skrbno premislil, ko je bil modernizem že bolj ali manj dovršeno dejstvo. Njegova razlaga prepozna izvore »krize evropske eksistence« v »navidezni spodletelosti racionalizma« (Husserl 1989: 39); pa vendar »temelja odpovedi racionalne kulture« [...] ne vidi »v bistvu racionalizma samega, marveč edinole v njegovi povnanjenosti [nem. Veräußerlichung], v njegovi zapredenosti [nem. Versponnenheit] v 'naturalizem' in 'objektivizem'« (nav. d.: 39). Zgodovino evropskega duha kot zapredenost v »naturalizem« in »objektivizem« je treba po Husserlu razumeti kot »naivno obrnjenost [duha] navzven« (nav. d.: 36–37). Zaradi tega je prišlo, kot ugotavlja, do daljnosežne posledice, »manka prave racionalnosti«,

¹⁴ http://www.arthist.lu.se/kultsem/sonesson/cult_mod_1.html

¹⁵ V preliminarni različici se je naslov glasil *Das europäische Menschentum in der Krisis der europäischen Kultur*.

kar je tudi »izvir tiste nejasnosti človeka o lastni eksistenci in njegovih neskončnih nalogah, ki je postala neznosna« (nav. d.: 36; poudarki dodani). To je obenem ključ do modernističnih pojavov ter do Rilkejevih¹⁶ ali Kosovelovih pesmi, saj se s tem ukvarjajo na ravneh tematike in forme. V modernizmu udejanjeni obrat – z daljnosežnimi spremembami umetniških jezikov in s prenavljajočimi se poetikami posameznih gibanj in tokov – je v bistvu predstavljal prva znamenja odgovornosti ustvarjalnega duha, ki se s sebi lastnim temeljnim določilom, tj. zmožnostjo samospraševanja, »iz naivne obrnjenosti navzven vrne k samemu sebi in ostane pri sebi samem, zgolj pri sebi samem« (Husserl 1989: 36–37; poudarki dodani). Stališča, da se je modernistična umetnost izmaknila tradiciji mimetične reprezentacije narave, je ustrezno razumeti zgolj v tej smeri. Modernistična literatura se je pretežno ukvarjala sama s seboj (s svojimi ontopoetološkimi vprašanji), individualne poetike – tudi poetiki *Devinskih elegij* ter Kosovelovih pesmi o Krasu – pa so bile osredotočene na problem, kako obstaja umetnost. Ali, če sledimo Réejevi misli o modernizmu: njuna poezija »ni tako zelo poseben stil, kot je posebna vrsta historičnega samozavedanja o stilu« (Rée 1991: 974). Preusmeritev k ontopoetološkemu vprašanju ne pomeni nujno, da so reprezentacijske plasti povsem zapostavljene. Reprezentacije v *Devinskih elegijah* in podobe Krasa pri Kosovelu pravzaprav postavljajo pred nas »zavest o eksistenčni opciji« (Spanos 1970: 95).

V dobi, ki jo tematizira Husserlova izjava o krizi evropske eksistence,¹⁷ se je v najboljši modernistični poeziji, v katero sodita Rilke in Kosovel, že dogodila »preroditev Evrope iz duha filozofije s heroizmom uma,¹⁸ ki [naj bi] dokončno

¹⁶ Prim. v *Devinskih elegijah* Rilkejevo privrženost notranjemu življenju in ponovnemu ustvarjanju in transformaciji zunanjega sveta znotraj duha.

¹⁷ Po Husserlu naj bi bila za razrešitev »krize evropske eksistence« na voljo »samo dva izhoda: propad Evrope v odtujitvi lastnemu racionalnemu življenjskemu smislu, padec v sovražnost do duha in v barbarstvo ali pa preroditev Evrope iz duha filozofije s heroizmom uma, ki bo dokončno premagal naturalizem.« (1989: 39) [»Die Krise der europäischen Daseins hat nur zwei Auswege: Den Untergang Europas in der Entfremdung gegen seinen eigenen rationalen Lebenssinn, den Verfall in Geistfeindschaft und Barbarei, oder die Wiedergeburt Europas aus dem Geiste der Philosophie durch einen den Naturalismus endgültig überwindenden Heroismus der Vernunft.« (Husserl 1962: 347–348)].

¹⁸ V Hribarjevem prevodu je zapisano »preroditev Evrope iz duha filozofije s heroizmom duha« (1989: 39); verjetno gre za spregled, saj nemški izraz *die Vernunft* običajno prevajamo kot *um*.

premagal naturalizem« (Husserl 1989: 39). Ravno tega »heroizma« ali kritičnega razpiranja »lastnega racionalnega življenjskega smisla« (nav. d.: 39) pa mnogim razlagam v modernistični literaturi dejansko ne uspe prepoznati. Modernistične pristope (vključno s plastmi reprezentacije) utegnemo ustrezneje interpretirati in vrednostno opredeliti njihovo zgodovinsko upravičenost, če v Rilkejevi ali Kosovelovi poetiki in njuni pogostokrat spregledani *eksistencialni* angažiranosti prepoznamo Husserlov »heroizem uma, ki bo dokončno premagal naturalizem«, in v skladu s tem beremo ključno strategijo njunega modernizma: samorefleksivnost kot »feniksa nove življenjske čutečnosti in poduhovljenosti«,¹⁹ kot umetnost, ki je na prelomu stoletja zaznala »krizo zavesti« in si je skozi nasprotujoča dejanja kreativnega duha²⁰ izborila svojo umetniško bitko z »osrednjim bistvenim jedrom« (nav. d.: 39)²¹ fenomena »Evropa«, kakor se je manifestiral do tedaj. Tako lažje zagotovimo pristop h ključnim dejstvom modernizma, kompleksnosti njegovih mnogoterih poetik in težko razpoznavnemu skupnemu jedru v njihovem ozadju, navzkrižjem modernistične fragmentarnosti,²² nedovršenosti, reinterpretaciji totalitete kot inkonkluzivnosti, pa tudi k spektru protislovnih usmeritev, na primer nereprezentacijskim težnjam, abstrakciji na eni strani in aktualnosti ali dejanskemu stanju, verizmu, »lirske-mu fenomenalizmu« (Sartrov pojem) na drugi strani. Vse to je v modernistični liriki tesno povezano s tistim, kar je Husserl razumel s »preroditvi[jo] Evrope iz duha filozofije s heroizmom uma, ki bo dokončno premagal naturalizem« (1989: 39). Prav nanovo dojeta totaliteta kot inkonkluzivnost²³ je v moderni-

¹⁹ V izvirniku: »der Phoenix einer neuen Lebensinnerlichkeit und Vergeistigung« (Husserl 1962: 348); po Hribarjevem prevodu: »feniksa nove duhovne ponotranjenosti in poduhovljenosti« (Husserl 1989: 39).

²⁰ Rilke v *Osmi elegiji* zapiše, »To je usoda; da stojiš nasproti / nič drugega, le venomer nasproti.« (Rilke 1977: 121) V *Deveti elegiji* pa: »Hvali angelu svet, ne neizrekljivi, pred njim / se ne moreš bahati s čudovito občutenim; / v veselju, / kjer on občutljive-je čuti, si ti še novinec. Zato / mu pokaži Preprosto, to, kar iz roda v rod / se poraja / in z nami živi zraven rok in v pogledu.« (Rilke 1977: 124)

²¹ V izvirniku: »in seinem zentralen Wesenkern« (Husserl 1962: 347).

²² Prim. Husserlova opozorila o tem, da je »duhovna bit fragmentarna« (1989: 33).

²³ Obsežna raznolikost modernističnih poetik, utemeljenih na specifičnem samozavedanju temporalnega, to je na modernosti v baudelairovskem smislu, ki je osredinjena na *neposredno sedanjost*, na *tranzitorno*, *bežno*, *naključno*, je zmožna tematizirati paradokсна vprašanja o človeški existenci in resnici, ter potemtakem razrešiti zapletena vprašanja, s katerimi se je skozi vso zgodovino ukvarjala »vsakokratna historično

stični literaturi (prim. Škulj 1996, 1997) tisto, kar kaže na herojstvo uma ali odzivanje »lastnega racionalnega življenjskega smisla« Evropejcev na zlom kartezijanskega racionalizma, in ga je umetnost na začetku dvajsetega stoletja lahko zaznala in izrazila na poetični ravni kot eksistencialno odgovornost. Rilkejev ali Kosovelov modernizem kot umetnost *eksistencialne neposrednosti* (Spanos 1970: 91) promovira miselni sestav *radikalne odprtosti*.

Če pri Rilkeju²⁴ ali Kosovelu razbiramo krajine Devina in Krasa na ozadju »krize zavesti«, se laže orientiramo, kaj je njuno poezijo preusmerjalo k sugeriranju pomenov, ne pa k zvesti reprezentaciji, tj. k nekakšni abstraktni formi in, v skrajnih primerih, k reprezentiranju evidence danega,²⁵ zgolj fragmentov, celo povsem običajnih prvin²⁶ vsakdanjosti kot kvalitete poetičnega, ali bizarnemu pesniškemu beleženju nezavednega oziroma nepredelanemu izražanju podzavesti. Ideja tranzitornosti je osnova različnih reprezentacijskih načinov na ozadju

dejanska filozofija [ki] pomeni le bolj ali manj uspešen poskus udejanitve *vodilne ideje neskončnosti* in navsezadnje vseh resnic.« (Husserl 1989: 29; poudarki dodani) [»Die jeweils historisch wirkliche Philosophie ist der mehr oder minder gelungene Versuch, die leitende Idee der Unendlichkeit und dabei sogar Allheit der Wahrheiten zu verwirklichen.« (Husserl 1962: 338)]

²⁴ V pismu svojemu poljskemu prevajalcu Witoldu Hulewiczu novembra 1925 je Rilke z ostro predirnostjo komentiral: »Mi sodobniki nismo nikoli zadovoljni s svetom svojega časa [...], *bežnost* se povsod potaplja v globine biti [...], naša naloga je, da si to začasno, izginjajočo zemljo tako boleče, strastno in globoko vtisnemo vase, da se njeno bistvo ponovno obudi, nevidno, znotraj nas [...]. *Elegije* demonstrirajo to, delo nenehnega spreobračanja vidnega, otipljivega sveta, ki ga ljubimo, v nevidna trepetanja in drhtenja naše lastne narave.« (Rilke 1947: 373–374)

²⁵ Rilkejeve *Dinggedichte* ali »predmetne pesmi« so neke vrste »pobegi v notranjo naravo« (angl. *inscapes*), če uporabimo pojem Gerarda Manleyja Hopkinsa, ki v predmetih evocirajo neizrekljivo, njihovo zgoščeno realnost. Rilke je svojo idejo o predmetni pesmi komentiral 8. avgusta 1903 v pismu Lou Andreas-Salomé: »Stvar je definitivna, umetnost-stvar mora biti še bolj definitivna; odmaknjena od vseh naključij; dvignjena nad vse nejasnosti, umaknjena iz časa in predana prostoru; postala je trajna, zmožna je večnosti. Vzor se dozdeva, *umetnost-stvar pa je*.« (navedeno po Rothenberg in Robinson 2009: 877; poudarek dodan).

²⁶ Npr. Kosovel, *Kons.* 5: »Gnoj je zlato / in zlato je gnoj / oboje = o / o = ? / A B < / 1, 2 3 / Kdor nima duše, / ne potrebuje zlata, / kdor ima dušo, / ne potrebuje gnoja. / I, A.« (Kosovel 1974: 23)

modernistične poetike, ki jo opredeljuje *logika koncepta* (Eliot)²⁷ ali – po Apollinairovih besedah – poetika, katere umetnost »si ni izposojala od realnosti vida, pač pa od umetnosti uvida«, in ki kot »umetnost koncepcije« reprezentira »konceptualizirano realnost ali ustvarjalno realnost« (Apollinaire 1997: 182). Kot umetnosti tranzitornega reprezentacijskega modusa pesnjenja gre pri Rilkeju in Kosovelu za strogi fenomenalizem, reprezentiranje danosti na čisto nov način, podajanje realnega »povsem nedolžno« (Apollinaire 1997: 182) v odprtem stiku, v njegovem stanju nedovršenosti. Ko sta dana na ogled, Devin in Kras postaneta pokrajini uvida ali, kot bi rekel Hopkins, sta krajini v svoji bistveni notranji naravi (*inscapes*). Realnost uvida – kakor se razkriva v abstraktni poeziji *Devinskih elegij* ali Kosovelove kraške lirike in *Integralov* – je reprezentacija neposrednosti (ki se nanaša na predmetnost ali koncept, neposredno znan ali intuitivno dojet) v svoji kompleksni eksistenci. Kot pesmi konceptualne realnosti v dobesednem pomenu – kot umetnost, ki se osredotoča na svoj lasten akt zamišljanja – sta Rilkejeva²⁸ in Kosovelova poezija kljub abstraktnim fasetam v svojem značaju umetnost edinstvene reprezentacijske namere.

Zakaj je mogoče trditi, da celo *Devinske elegije* kot »disociacije idej« (pojem Remyja de Gourmonta) v svoji bizarni gmoti protislovno »poenotene senzibilnosti« (Eliotov izraz) izrekajo reprezentacijo potencialno dejanskega, prav tako kot Kosovelova kraška lirika ali njegove postumno objavljene konstruktivistične pesmi v *Integralih* (1967)? Kaj lahko rečemo o takšni tropološki ekspoziciji realnosti, vidno detajlirani in evokativni, pravzaprav o *besedilnih pokrajinah*, razkritih v poeziji Rilkeja ali Kosovela? Modernost v baudelairovskem pomenu promovira kontingenčnost realnega in navzočnost sedanjega²⁹ v njegovi čisti kvaliteti neposrednosti, in to je tisto, kar modernizem lahko zaobseže skozi spekter svojih reprezentacij. Modernizem kot samozavedanje stila oziroma

²⁷ Gre za Eliotov izraz, uporabljen v njegovem uvodu k prevodu pesniške zbirke Saint-Johna Persa *Anabase* (1930).

²⁸ Rilke se je tega dobro zavedal: »Jezik nima nič več ničesar skupnega s stvarjo, ki jo imenuje.« (Rilke 1903. Ponatis *Rodin and Other Prose Pieces*, 1986; nav. po Berleant 2005: 47). Ko je razpravljal o slikarski šoli Worpswede, je opozoril na »iskanje nečesa pomenljivega sredi negotovosti« (Rilke 1970: 19). A je tudi ugotovil, da je »narava« sama za slikarje worpswedske kolonije postala »vir pomena« (Rilke 1970:20). Glej Behr, Fanning, Jarman 1993: 58).

²⁹ Prim. Benjaminovo idejo o *Jetztzeit* kot »času napolnjenemu s prisotnostjo sedanjosti« ((0167)XIV). Gl. tudi Meillassoux 2006, 2011.

samoprevpraševanje svojih ustvarjalnih potencialov postavlja v žarišče problem obstajanja (*biti*) in njegovo vselej izmikajočo se kvaliteto.

Blodnjak modernizma so Friedrich, Adorno in Benjamin interpretirali skozi koncept praznine ali negativne transcendence, kar nedvomno še vedno odslikava pozicijo nostalgije po totaliteti sveta – stališče, ki nam preprečuje, da bi dojeli jedro modernistične modernosti. A modernizma se je mogoče bolje lotiti, če se strogo držimo Husserlove interpretacije krize zahodnega človeka in njegove kritike racionalizma kot *povnanjenega* in zapredenega v 'naturalizem' in 'objektivizem'. Kakšne so posledice za reprezentacijske plasti in še posebej za ideje o prostoru in krajini, če modernistični obrat predstavlja znake odgovornosti ustvarjalnega duha, ki se skozi svojo poglobitveno značilnost, zmožnost samospraševanja, »iz naivne obrnjenosti navzven vrne k samemu sebi in ostane pri sebi samem, zgolj pri sebi samem«? (Husserl 1989: 36–37) Modernistični preobrat iz »naivne povnanjenosti« in povratek k »sebi« – kakor se manifestira v *Devinskih elegijah* ali v kraških pesmih pri Kosovelu – vodi v potopitev v zadeve eksistence, ki jo je moč razumeti samo od znotraj. Umetnost modernizma, ki se spopriema z neposrednostjo, zapleta modernistični jaz v preiskovanje obstoja obeh, sebe in svojega nepreglednega sosodstva, eksistence in sveta v njunem stiku (kontigviteti). To je razlog, da so v modernistični umetnosti plasti reprezentacije (vključno s prostori in krajinami) natanko ti negotovi, tipajoči, zabrisani, nedoločni in nejasni načini obstajanja in nakazani svetovi bližine v svojem hipotetičnem statusu.

Rilkejeva ali Kosovelova prelomna poetika, pogreznjena v stike z neskončnostjo izkustvenega sveta, izpeljuje svoje samospraševanje v husserlovskem smislu. Samorefleksivnost modernistične pesniške matrice je možna kot dekreacija, tehnična introverzija ali ironično samozavedanje forme (Kermode 1971) in – po Apollinaire (1997: 182) – privede do »reprezentiranja konceptualizirane realnosti ali ustvarjalne realnosti«. Modernizem »še ni zapustil narave, pač pa jo potrpežljivo prevprašuje«. (Apollinaire 1997: 180) Njegova umetniška govorica dojema »sam prostor ali razsežnost neskončnosti; to je tisto, kar objektom daje plastičnost«. (Apollinaire 1997: 181) Rilkejeva ali Kosovelova poezija razkriva *postulirane pokrajine kot teksture* v njihovi zmeraj znova vzpostavljajoči se – narativni³⁰ – identiteti. Njun poetološki miselni sestav radikalne odprtosti osvetljuje

³⁰ Prim. Ricoeur 1991.

Husserlov pogled: »Absolutizirati in izolirati ne smemo nobene spoznavne linije, nobene posamične resnice.« (Husserl 1989: 30)

Če hočemo korektno brati, kako modernizem s svojo osredinjenostjo na sedanjost v njeni prezentnosti, čisti trenutni kvaliteti, tranzitornosti in nedovršenosti dejansko postavi v ospredje vprašanje biti, moramo interpretirati težko predstavljive podobe ali direktne, odkrite besede neposredne percepcije, ob tem pa prepoznati, kako – v izvornem, eksistencialnem smislu – poetično (grško *poiesis* v pomenu produkcije, kreacije, formacije, prinašanja nečesa iz nič v obstajanje) pomeni moment resnice prezentiranega, nenadno odprtost realnega ali razkrivanje dejanske, neizrekljive, nepredstavljive, nefinalizirane totalnosti (»celostnost njenih neskončnih horizontov«, kot pravi Husserl [1989: 30]). Ali, kot pravi Lyotard, »prezentira dejstvo, da obstaja nepredstavljivo« (Lyotard 1984: 78), ki se iskri v posebni osvetljavi tranzitorne sedanjosti. Rilkejeve in Kosovelove pesmi nam izročajo nepredstavljivo in posredujejo prehodna, bežna, hipna motrenja prizorišč, (tudi jezikovno) nejasna, nedoločna, izmuzljiva, vendar zelo resnična, kar zadeva izkustvo. Izražajo popolno občutljivost, amalgam razhajajočih izkušenj, novo dojetje celote.

Njun enkratni modernistični uvid v dejanskost Devina in Krasa prek podob posreduje neposredno tranzitornost sedanjosti, ki naposled skozi proces branja omogoča bralčevi lastni eksistenci soočenje s premeščenim, v avtorefleksivnosti podvojenim tropološkim pogledom. Modernistične reprezentacije pokrajini zavračajo izčrpano univerzalistično stališče, a pri tem ostajajo blizu obrisu konkretne realnosti, njeni kompleksnosti. Modernistična pokrajina ni podana s tradicionalne univerzalistične perspektive, temveč jo nadomešča gledišče eksistencialne odprtosti z vpogledom v potekajoči se dogodek pisanja – obojega, njegovega ustvarjalnega in bralnega procesa. Modernistične reprezentacije krajine predajajo nefinalizirano (inkonkluzivno) tranzitorno stališče resnice o dejanskem, prepoznanim vselej nanovo, izročajo resnico kot postajanje. Po Lyotardu je nepredstavljivo tisto, kar modernistična umetnost preizkuša in v kar nam omogoča uvid. Z nepredstavljivim se lahko sooča tako, da intervenira v svojo formo, v svoj lasten inventiven proces, v postajanje pisanja, v reprezentacije na delu, v materialnost svoje literarnosti, v (performativni) akt svojega pojavljanja, in s tem, da nas zaplete v svoj logos in odprto semiozo. Modernistične reprezentacije skozi svoje edinstvene invencije samorefleksivne poetike in z interpoliranjem bralca v besedilne postopke izsilijo soočenje s točko vedno

nanovo opredeljujoče resnice, resnice, ki zmeraj prihaja na svetlo z nekega novega zornega kota.³¹ Od tod skrajna gostota izraza in kompleksnost modernističnih scenskih reprezentacij. Zgoščena, neprosojna stališča o prostorskem je mogoče najti celo za na videz reduciranimi, vendar jedkimi besedami Kosovelovih konstruktivističnih pesmi, ki niso nič manj hermetične. Samorefleksivnost se v modernističnih poetikah manifestira kot umetnost pojma, in od tod izvirajo asketske podobe modernističnih teritorijev, varčno označevanje prizorišč in dokaj skopi, striktni, zadržani obrisi Krasa in Devina. Pokrajine v Rilkejevi in Kosovelovi poeziji so pravzaprav nekakšna postulirana prizorišča, so precej abstraktne in hipotetične. Modernistično dojetje pokrajine je v svojem bistvu konceptualno. Kras in Devin naznačujeta hipotetični instanci, implicirata svojo kompleksno navidezno navzočnost, ves spekter potencialnih pomenov. Modernistične krajine so prek specifičnih konstruktivističnih kvalitete, sugestivnega pomenjenja in odprte interpretacije lahko zgolj konstrukcije, dosti abstraktnejše od predhodnih literarnih realizacij. Rilke je, zavedajoč se tekstualnih pokrajin ali še boljše ideje teksta kot pokrajine, v *Sedmi elegiji* zapisal:

[...] Očitnosti
si želimo, čeprav najočitnejša sreča
se nam razkrije šele, če spremenimo jo v sebi.

Nikjer ne bo, ljuba, sveta razen znotraj. Naše
Življenje mineva v spremembi. In zmeraj neznatnejša
zginja zunanost. Kjer je nekoč trdna hiša bila,
se prikaže izmišljena tvorba, povprek, vsa v oblasti
mogočega, ko da stoji še docela v možganih.
Prostorne kašče moči si ustvarja duh časa, brezoblična
Kot napeti zagon, ki mu doteka iz vsega. (Rilke 1977: 118)

³¹ Samo v tem pomenu je v zvezi z modernizmom in njegovim konceptom modernosti ustrezno uporabiti misel Baudelairovega stališča, da je »poezija zadostna sami sebi,« [»La poésie se suffit A elle-même,« (Baudelaire 1968: 476)]; ali kot je zapisal v svojem eseju o Gautieru, da »predmet poezije ni resnica, predmet poezije je Poezija sama« [»Elle n'a pas la Vérité pour l'objet, elle n'a qu'Elle-même,« (Baudelaire 1968: 352)].

Literatura

- APOLLINAIRE, GUILLAUME, 1992: On the Subject in Modern Painting. V: Charles Harrison in Paul Wood (ur.). *Art in Theory 1900-1990*. Oxford: Blackwell. Ponatis 1997. Str. 179–181.
- AUERBACH, ERICH, 1968: *Mimesis*. Prev. Willard R. Trask. Princeton: Princeton University Press.
- , 1998: *Mimesis. Prikazana resničnost v zahodni literaturi*. Prev. Vid Snoj. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- BAHTIN, MIHAIL M., 1982: *Teorija romana: izbrane razprave*. Ur. Aleksander Skaza, prev. Drago Bajt. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BAKHTIN, M. M., 1981: *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Ur. Michael Holquist, prev. Caryl Emerson in Michael Holquist. Austin: University of Texas Press.
- BAUDELAIRE, CHARLES, 1968: *Œuvre complètes*. Paris: Édition du Seuil.
- BEHR, SHULAMITH, DAVID FANNING in DOUGLAS JARMAN (ur.), 1993: *Expressionism Reassessed*. Manchester: Manchester University Press.
- BENJAMIN, WALTER, 1940: *On the Concept of History*. Prev. Dennis Redmond. 2005; <http://www.marxists.org/reference/archive/benjamin/1940/history.html> (dostop 16. 4. 2013).
- BERLEANT, ARNOLD, 2005: *Aesthetics and Environment*. Aldershot: Ashgate.
- GURWITSCH, ARON, 1956: The Last Work of Edmund Husserl. *Philosophy and Phenomenological Research* 16, št. 3, str. 380–399.
- HAMBURGER, MICHAEL, 1972: *The Truth of Poetry: Tensions in Modern Poetry from Baudelaire to the 1960s*. Harmondsworth: Penguin.
- HARRISON, CHARLES in PAUL WOOD (ur.), 1997: *Art in Theory 1900–1990*. Oxford: Blackwell.
- HOLQUIST, MICHAEL, 1999: Erich Auerbach and the Fate of Philology Today. *Poetics Today* 20, št. 1, str. 77–91.
- HUSSERL, EDMUND, 1962: Die Krisis des Europäischen Menschentums und die Philosophie. V: *Husserliana, Band VI, Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Haag: Martinus Nijhoff. Str. 314–348.
- , 1989: *Kriza evropskega človeštva in filozofija*. Prevedel Tine Hribar. Maribor: Obzorja.
- JAVORNIK, MIHA, MARKO JUVAN, ALEKSANDER SKAZA, JOLA ŠKULJ in IVAN VERČ (ur.), 1997: *Bakhtin in humanistične vede / Bakhtin and the Humanities*. Ljubljana: Znanstveni inštitut FF.
- JUVAN, MARKO, 2005: Kosovel in hibridnost modernizma. *Primerjalna književnost* 28, posebna številka, str. 57–71.

- KAUFMANN, WALTER ARNOLD, 1980: *From Shakespeare to Existentialism: An Original Study: Essays on Shakespeare and Goethe, Hegel and Kierkegaard, Nietzsche, Rilke, and Freud, Jaspers, Heidegger, and Toynbee*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- KERMODE, FRANK, 1968: *The Sense of an Ending*. London: Oxford University Press.
- , 1971: The Modern. V: Frank Kermode: *Modern Essays*. London: Collins. Str. 39–70.
- KLINE, ANTHONY S., 2009: *The Fountain of Joy. A Line-by-Line Commentary on Rilke's Duino Elegies*. <http://www.poetryintranslation.com/PITBR/German/TheFountainOfJoy.htm>.
- KOSOVEL, SREČKO, 1964: *Zbrano delo* 1. Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: DZS.
- , 1974: *Zbrano delo* 2. Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: DZS.
- LYOTARD, JEAN-FRANCOIS, 1984: *The Postmodern Condition*. Manchester: Manchester University Press.
- MEILLASSOUX, QUENTIN. *Après la finitude: Essai sur la nécessité de la contingence*. Pariz: Seuil, 2006.
- , 2011. *Po končnosti: Razprava o nujnosti kontingence*. Prev. Samo Tomšič. Ljubljana: ZRC SAZU, 2011.
- MITCHELL, STEPHEN, 2014: Foreword. V: Stephen Mitchell (ur. in prev.): *The Duino Elegies & The Sonnets to Orpheus: A Dual Language Edition*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group. Str. XI–XIX.
- MOHANTY, JITENDRA NATH, 1995: The Development of Husserl's Thought. V: Barry Smith in David Woodruff Smith (ur.): *The Cambridge Companion to Husserl*. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 45–77.
- OCVIRK, ANTON, 1967: Srečko Kosovel in konstruktivizem. V: Srečko Kosovel: *Integrali* 26. Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 5–112.
- RÉE, JONATHAN, 1991: The Vanity of Historicism. *New Literary History* 22, str. 961–983.
- RICOEUR, PAUL, 1991: Narrative Identity. V: David Wood (ur.): *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*. London: Routledge. 188–199.
- RILKE, RAINER MARIA, 1903: *Worpswede: Monographie einer Landschaft und ihrer Maler*. Bielefeld in Leipzig; ponatis Bremen, 1970.
- , 1945: *Letters of Rainer Maria Rilke 1892–1910*. Volume I. Prev. Jane Bannard Greene in M. D. Herter Norton. New York: W. W. Norton And Company Inc.
- , 1947: *Letters of Rainer Maria Rilke. 1910–1926*. Volume II. Prev. Jane Bannard Greene in M. D. Herter Norton, New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- , 1955: Duineser Elegien. V: Rainer M. Rilke: *Sämtliche Werke*. Bd. 1. Frankfurt/M.: Insel-Verlag. Na spletu: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/duineser-elegien-829/1>
- , 1986: *Rodin and Other Prose Pieces*. London, New York: Quatered Books.

- , 1987: *Briefe*. Izdajatelj Rilke-Archiv v Weimarju, v sodelovanju z Ruth Sieber-Rilke; zanj Karl Altheim. Frankfurt am Main: Insel.
- , 1977: *Pesmi*. Prevedel Kajetan Kovič. Ljubljana: DZS.
- , 2001: *Duino Elegies*. Prev. A. S. Kline. http://poetryintranslation.com/PITBR/German/Rilke.htm#_Toc509812215 (dostop 14. 11. 2013).
- , 2002: *Letters on Cézanne*. Prev. Joel Agee. New York: North Point Press.
- , *The Poetry of Rainer Maria Rilke. Selected Poems. Duino Elegies and The Fountain of Joy: a commentary on the Elegies*. Prev. in komentar A. S. Kline. <http://www.poetryintranslation.com/PITBR/German/Rilkehome.htm> (dostop 14. 9. 2015)
- ROTHENBERG, JEROME in JEFFREY C. ROBINSON, 2009: *Poems for the millennium III*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- ŠKULJ, JOLA, 1996: Dialogizem kot nefinalizirani koncept resnice: literatura 20. stoletja in njena logika inkonkluzivnosti. *Primerjalna književnost* 19, št. 2, str. 37-48.
- , 1997: Dialogism as Non-Finalized Concept of Truth: The 20th Century Literature and Its Logic of Inconclusiveness. V: Miha Javornik, idr. (ur.): *Babtin and the Humanities*. Ljubljana: Znanstveni inštitut FF. Str. 139-150.
- SONESSON, GÖRAN, 1999. The Culture of Modernism. V: Marie Carani in Göran Sonesson (ur.): *VISIO* 3, 3: *Modernism*: 9-26; Sonesson, Göran, »Culture of Modernism«, *Arts of Transgression/Transgressions of Art*. http://www.artbist.lu.se/kultsem/sonesson/cult_mod_1.html (dostop 26. 6. 2004).
- SPANOS, WILLIAM, 1970: Modern Literary Criticism and the Spatialization of Time: An Existential Critique. *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 29, str. 87-104.
- VREČKO, JANEZ, 2011: *Srečko Kosovel*. Ljubljana: Založba ZRC; ZRC SAZU. (Monografije k Zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev 13)
- WHITE, HAYDEN, 1999: *Figural Realism*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press.

Pripovedni prostor v *Idini kocki*

Suzane Tratnik

ALENKA KORON

PROSTOR IN ČAS KOT APRIORNI FORMI ZAZNAVANJA sta že od Kantove filozofije naprej prepoznana kot dve temeljni kategoriji, ki strukturirata človeško izkušnjo in prav izkušnja je po Moniki Fludernik (1996) v jedru sleherne pripovedi. Tako lahko najhitreje pojasnimo pomen in medsebojno povezanost prostora, časa in pripovedi v raziskavah pripovedništva. Toda pripovedni prostor – kot krovni pojem za prizorišča oziroma dogajališča, interiere in eksteriere, mesta, pokrajine in naravo – je bil dolgo pojmovan predvsem kot ozadje za literarne like in njihova dejanja, zato ne čudi, da literarna teorija za analize prostora ni razvila toliko kategorij kot za reprezentacije časa. Vseeno v stroki nasploh in v teoriji pripovedi¹ še posebej nikakor ni bil spregledan.² Širše temelje za analizo prostora in njegovih reprezentacij so pravzaprav postavile že imanentna interpretacija, raziskava toposov in tematologija (obravnavale so npr. motiviko narave v romantiki in nasploh zgodovino prostorskih snovi in motivov, tradicijske aluzije na naravne pojave, *locus amoenus* itd.), izročilo pa so nadaljevale in razvijale zlasti semiotika in različne fenomenološke usmeritve (Nünning 2004).³

¹ Termin teorija pripovedi uporabljam kot okvirno sopomenko za naratologijo. Podrobneje o tem gl. Koron 2014.

² Kritičen pregled dosedanjih literarnoteoretskih raziskav pripovednega prostora je najti npr. v Dennerlein 2009: 13–37, 210–217.

³ Širok spekter usmeritev literarnovednih obravnav pripovednega prostora razberemo tudi s kritičnim pregledom nepopolne bibliografije *Slovenske razprave o prostoru v literaturi*. S pomočjo Cobissa izdelani spisek, dostopen na spletni strani projekta *Prostor slovenske literarne kulture* (gl. <http://pslk.zrc-sazu.si/sl/prostorske-analize/razprave-o-prostoru-v-literaturi/>), načrtno izpušča študije z metaforičnimi obravnavami prostora in ni omejen le na pripovedništvo, a če to skupaj s siceršnjimi omejitvami Cobissa vzamemo v zakup, vendarle daje podobno sliko.

Čeprav je pojem prostor sam na sebi polisemičen in ga je, kot utemeljuje Marie-Laure Ryan (2009: 421), težko definirati, ne da bi zabredli v pretirano abstraktnost ali metaforičnost, se zdi, da se je opredelitvi pripovednega prostora, ki sta jo predlagala Buchholz in Jahn, uspelo izogniti tem pastem. Na najbolj preprosti ravni sta pripovedni prostor opredelila kot »okolje, v katerem se gibljejo in živijo zgodbeni liki« (Buchholz in Jahn 2008: 552). Pripovedni prostor lahko po Ryanovi imenujemo tudi prizorišče (*setting*) ali dogajališče, torej s terminom, ki ga uporablja npr. Miran Hladnik (2012), toda treba ga je še natančneje opredeliti.

Da bi prikazala nekatere pripovednoteoretsko relevantne vidike za analizo prostora v literarnih besedilih, se navezujem na prispevek Marie-Laure Ryan v *Handbook of Narratology*.⁴ V njem se je oprla na lastne raziskave o teoriji možnih svetov (Ryan 1991) ter na novo sistematizirala dosedanja pomembnejša literarno- in pripovednoteoretska dognanja o prostoru v pripovedi, ne da bi se sklicevala na prostorski obrat v literarni vedi.⁵ Prostorskega obrata tu niti ni omenila, pač pa je v novejšem razdelku o najnovejših težnjah v obravnava pripovednega prostora za spletno izdajo knjige navedla Franca Morettija, Barbaro Piatti, projekt *Atlas evropske literature* in Bertranda Westphala z njegovimi geokritičskimi raziskavami.⁶ Ta molk o obratu niti ni presenetljiv, čeprav se je Ryanova že ukvarjala z zemljevidi, npr. ko je razpravljala o konstrukciji pripovednega prostora.⁷ Koncepti prostorskega obrata so namreč s svojim antiesencializmom, družbeno in politično kritičnostjo ter kritiko ideologije teže združljivi z naratologijo, ki si je vsaj v svoji predstrukturalistični in klasični fazi prizadevala za vrednostno nevtralni opis in analizo. V prispevku bom pripovednoteoretska izvajanja Ryanove aplicirala na kratko zgodbo Suzane Tratnik *Idina kocka* (2015), ki je za kompleksno problematiko, ki nas tu zanima, še posebej zanimiva, saj eksplicitno tematizira reprezentacije prostora. Pred analizo naj povzamem dogajanje v zgodbi.

Enajstletna Ida, ki od nedavne selitve iz hiše starih staršev prebiva z mamo v skromni podnajemniški sobi, ima velike ambicije; želi si izumiti nekaj takega,

⁴ Delo je pod naslovom *The Living Handbook of Narratology* izšlo tudi na spletu in se stalno dopolnjuje. Prim. <http://www.lbn.uni-hamburg.de/>. Dostop 7. 9. 2015.

⁵ Podrobneje in tudi kritično o prostorskem obratu v literarni vedi glej Juvan (2013) ter Winkler, Seifert in Detering (2012).

⁶ Prim. <http://www.lbn.uni-hamburg.de/article/space>, odstavek 30. Dostop 7. 9. 2015.

⁷ O tem glej Ryan (2003a) in Ryan (2003b).

kot je npr. Rubikova kocka, s čimer bi lahko zaslovela ali celo obogatela. Za domačo nalogo mora narisati tloris svojega bivališča, kar je nikakor ne navdušuje, saj se sramuje ubornega stanovanja, a se vseeno loti dela. Medtem ko zarisuje tloris na južni strani sobe, se ob sentimentalni skladbi z mamó razjočeta. Izvemo, da stari oče v bolnišnici umira za rakom. Po vrsti nato sledijo ostale stene. Ob zahodni je materin kavč, kjer mati – zaradi varčevanja – plete oblačila za Ido, ob severni je velika omara in mala vitrina z nekaj knjigami, ob vzhodni pa Idin kavč postelja, ob čemer izvemo, da se tam bere, razmišlja, boleha in poslušá radiokasetofon, ki pa ga je oče že pred časom odnesel. Pripoved je nato prekinjena; izvemo, da se je Ida po dedkovi smrti in pogrebu z olajšanjem vrnila v šolo, že prej pa oddala svojo risbo v pregled. Po njenem prihodu hoče učitelj, osupel ob izdelku, govoriti z njo; vedeti hoče, kako ga je naredila, in izjavi, da je to izum tisočletja. Ob pogledu v risbo Ida začudena ugotovi, da je tloris resničen, »v velikosti življenja«, a hkrati nekoliko drugačen. Na južni strani sliši jok in vidi kapljanje solz iz pipe nad koritom, na postrani nagnjeni risbi zagleda še zabrisano, odprto krsto z dedkom, ob zahodni steni zasliši šklepetanje pletilk in vidi kavč prekrit z nitmi, ki so mamini razparani živci in počasi uhajajo skozi odprto okno, na severni steni je sicer tišina, a namesto risbe mrtvaške glave na knjigi se drugje pojavi prava lobanja z babičino ruto na glavi, na vzhodni strani pa pod naklonom na postelji zagleda obrise same sebe, zraven pa še strašno hreščéč kasetofon. Največje spremembe so na sredi risbe, kjer za mizo sedi Ida sama in obrača kocko iz različno sestavljenih strani sobe. Z vsakim obratom dobi tloris drugo podobo. Vrtenje kocke prekine mama, ki jo močno strese za ramena. Izvemo, da je nedelja, da risba tlorisa še ni oddana, da je stari oče živ in Ida ni še ničesar izumila.

Lotimo se zdaj analize pripovednega prostora *Idine kocke*. Zaradi neustaljene terminologije Ryanova, kot rečeno, sistematizira obstoječe pripovednoteoretske členitve prostora (Ryan 2009: 421–423). Lokacije v pisni pripovedi, kjer se odvijajo pripovedni dogodki, definirani kot »spremembe stanja, ki prizadevajo individualizirane eksistente« (420), razlikuje od celotnega prostora, ki ga ti dogodki implicirajo. Na podlagi te razlike sintetizira niz kategorij in jih ponazorí z Joyceovo kratko zgodbo *Eveline*.⁸

⁸ Eveline je uvrščena v *Dublinčane*, ki so 2012 izšli pri Mladinski knjigi v novem prevodu Tine Mahkota.

Prva od predlaganih kategorij so prostorski okviri (*spatial frames*). Definirani so kot »neposredno okolje dejanskih dogodkov« oziroma »različne lokacije, ki jih prikaže pripovedni diskurz ali podoba« (nav. d.: 421). Predstavljamo si jih lahko kot menjajoče se prizore dogajanja: ko se liki gibljejo, se lahko spreminjajo tudi prostorski okviri in stekajo drug v drugega. Prostorski okviri so z relacijami vsebovanja (npr. soba je podprostor hiše, cesta podprostor pokrajine) hierarhično organizirani, meje med njimi pa so lahko ostre (npr. soba je od salona ločena s hodnikom) ali zabrisane (npr. pokrajina se lahko postopno spreminja, ko se literarni lik premika skozenjo).⁹ V *Evelini* sta taka prostorska okvira dnevna soba njene hiše in dublinsko pristanišče. V *Idini kocki* pa je prostorskih okvirov več: makadamska cesta, dvorišče, podnajemniška soba, v kateri bivata z mamo, šolski razred, prostor pred šolo, delavnica – učilnica za tehnični pouk, Idin oživi tloris in nazadnje spet podnajemniška soba.

Druga kategorija je prizorišče (*setting*) oziroma dogajališče, definirano kot »splošno družbeno-zgodovinsko-geografsko okolje, v katerem se odvija dogajanje« (422). Povsem nasprotno od prostorskih okvirov, ki se pogosto menjajo, je ta kategorija relativno stalna in stabilna ter zaobjema celotno besedilo. Tako je v *Eveline* dogajališče »nižjesrednjeslojni Dublin v zgodnjem dvajsetem stoletju« (nav. m.). V *Idini kocki* pa je dogajališče skopo umeščeno »v malem obmejnem mestu neke socialistične države« (Tratnik 2015: 50) nekje na vzhodu Evrope (nav. d.: 52) in le na podlagi poznavanja avtoričinih drugih literarnih besedil, a tudi njenega življenjepisa, lahko sklepamo, da je to morda Murska Sobota, in sicer v zadnji tretjini dvajsetega stoletja, pred razpadom socialistične Jugoslavije.

Naslednjo kategorijo imenuje Marie-Laure Ryan zgodbeni prostor (*story space*). To je »za obdelavo (*plot*) relevanten prostor, ki ga kartirajo dejanja in misli literarnih likov« (Ryan 2009: 422). Sestoji iz vseh prostorskih okvirov, ki so prizori dejansko odvijajočih se dogodkov v pripovedi, a tudi iz vseh ostalih v tekstu omenjenih lokacij. Zgodbeni prostor v *Eveline* tako obsega ne le Evelinino hišo in dublinsko pristanišče, ampak tudi Južno Ameriko, kamor naj bi

⁹ Prepoznavanje prostorskih okvirov implicira seveda bralčevo dejavno »oživljanje« besedila v procesu branja, česar Ryanova ne omenja. Prostorske vidike bralčevega percipiranja fiksijskega besedila z navezavo na Wolfganga Iserja podrobneje opisuje Juvan (2006: 244–246). Razvije tudi svojo sistematizacijo prostora v literarnih besedilih in jo ponazori s primeri (247–258).

Eveline pobegnila s svojim ljubčkom. V *Idini kocki* pa obsega zgodbeni prostor poleg zgoraj naštetih prostorskih okvirov še bolnišnico, kjer umira dedek, hišo starih staršev, iz katere sta se z materjo odselili, Blatno jezero na Madžarskem, Puntičelo na Hrvaškem, predvsem pa živi, perspektivno oživel prostor tlorisa njunega bivališča z zvočno podlago vred, tloris torej, ki je, paradoksalno, »rensičen, v velikosti življenja« (Tratnik 2015: 63). Sredi tlorisa za mizo sedi Ida in obrača kocko, zloženo iz različno sestavljenih strani sobe, in z vsakim obratom se spremeni podoba tlorisa. K zgodbenemu prostoru bi lahko prišteni še prostore medbesedilnosti,¹⁰ evocirane z Idino aluzijo na Cankarjevo črtico *Mater je zatajil*, ko jo pride teta Juliška v šolo obvestit o dedkovi smrti: »Hitro je pograbila Juliško in jo zvelkla stran od šole, saj je je bilo kmečke sorodnice sram kakor Cankarja lastne matere v pisanem kmečkem krilu, le da Ida nikoli ni razumela, zakaj materi raje ni povedal, naj se lepše obleče za pred šolo, namesto da si je naredil slabo vest in se je lotil s črtico.« (Nav. d.: 59)

Pripovedni ali zgodbeni svet je četrta kategorija; definiran je kot »zgodbeni prostor, dopolnjen z bralčevo domišljijo na podlagi njegove kulturne vednosti in realne izkušnje sveta« (Ryan 2009: 422). Medtem ko prejšnja kategorija (tj. zgodbeni prostor) sestoji iz izbranih, s prazninami ločenih prostorov, je pripovedni svet »domišljijsko zasnovan kot koherentna, združena, ontološko polna in materialno obstoječa geografska entiteta, celo kadar gre za fikcijski svet, ki ne poseduje nobene od teh lastnosti« (nav. m.). Tako npr. v Evelininem svetu domnevamo, da Dublin od Južne Amerike ločuje Atlantik, čeprav ocean v pripovedi ni nikjer poimensko omenjen. Ko imamo opravka z zgodbo, ki referira tako na realne kot na domišljijske prostore, kakor je to v primeru *Idine kocke* Suzane Tratnik, pa naj bi bilo značilno, da pripovedni svet polaga za besedilo specifične lokacije na geografijo realnega sveta. Tako npr. tudi prostore, zrasle iz Idinega oživelega tlorisa, lahko razumemo kot fantazijski komplement njenega murskosoboškega, še jugoslovanskega realsocialističnega okolja. Če se zgodba odvija v povsem domišljijskih pokrajinah (ustvarjenih npr. v *Gospodarju prstanov* Johna R. R. Tolkiena), bralci domnevajo, tako kot velja za realno obstoječo pokrajino oziroma dele sveta, da se pripovedni svet razteza onkraj v tekstu poimenovanih lokacij in da obstaja med njimi kontinuiran prostor, čeprav ga ne morejo izpolniti z geografskimi potezami.

¹⁰ O prostorih medbesedilnosti in o medbesedilnosti prostora podrobneje Juvan (2006: 252–258).

Zadnja kategorija je pripovedni univerzum. Definiran je kot »svet (v prostorskočasovnem smislu besede), v besedilu prikazan kot dejanski, skupaj z vsemi kontrafaktičnimi svetovi, ki jih liki konstruirajo kot prepričanja, želje, spekulacije, hipotetično mišljenje, sanje in sanjarije« (422). Pripovedni univerzum v Joyceovi *Eveline* obsega dva svetova, v enem se vkrca na ladjo in s svojim ljubčkom srečno zaživi v novem svetu, v drugem pa čustveno ne zmore zapustiti Dublina. Seveda pa mora biti možni svet tekstualno aktiviran, da lahko postane del metaforičnega koncepta pripovednega univerzuma, opozarja Ryanova; tako npr. svet, v katerem Eveline postane kraljica Anglije, ne pripada pripovednemu univerzumu zgodbe, saj v njej nikoli ni omenjen ali predpostavljen. Tudi v *Idini zgodbi* sestavljata pripovedni univerzum dva svetova, v enem nariše Ida dvodimenzionalni tloris sobe, v drugem njen tloris zaživi. Toda če pozorno beremo zgodbo, vidimo, da obstaja poleg obeh še tretji svet, v katerem se Ida vidi (kot v zrcalu?) sedečo za mizo v središču oživelega tlorisa vrteti kocko iz različno sestavljenih strani sobe, ki jih nenehno obrača. Ali prav na koncu zgodbe, ki se vrne skorajda v izhodišče dogajanja in se torej konča z »nekoncem«, obstaja še četrti (hipotetični) svet, ko je nedelja in »risba tlorisa še ni bila oddana, stari oče je bil živ in Ida še vedno ni ničesar izumila« (Tratnik 2015: 65), in ali se ta svet sploh razlikuje od prvega sveta, v katerem Ida nariše tloris, pa je že drugo vprašanje.

Oglejmo si še ostale vidike prostorske besedil, ki jih je Marie-Laure Ryan vključila v svoj prispevek. Prvi od njih, ki pa se zdi manj pomemben, je prostorska razsežnost (*extension*) besedila, s čimer so mišljeni pripoved kot materialni predmet in dimenzije njegovih znakov v različnih medijskih pojavitvah od ničte prostorske razsežnosti ustne pripovedi ali glasbe do tridimenzionalnosti gledališča ali baleta (Ryan 2009: 423–424). Ta pojem naj bi bil prostorski ekvivalent pojmu pripovedni čas (*discourse time*), ki ga je definiral Seymour Chatman. Toda v navezavi na *Idino kocko* Suzane Tratnik imamo na prvi pogled opravka z običajno dvodimenzionalnostjo, ta pa je zlasti v tipih pripovedi, ki so kombinirane s slikami, npr. v stripih, risankah ali digitalnih pripovedih, ali v računalniških igrah potrebna nadaljnje razčlembе.

Pomembneje se je zavedati, da so pripovedi ne le vpisane na prostorske objekte, ampak tudi umeščene v fizični prostor realnega sveta, njihove relacije do okolja pa niso nujno mimetično reprezentirane. V primeru nefikcijske zgodbe je mogoče uporabiti geste in deiktične elemente (kazalnike), da pokažemo

na dejansko lokacijo dogodkov. Nastanek značilnih potez pokrajine ali dogodka na določenih prizoriščih lahko obnovijo miti, pripovedke in ustna zgodovina in tako zgradijo »duh« prostora, ki so ga Rimljani imenovali *genius loci*. Svojevrstna oblika povezanosti zgodb z realnimi prostori so avstralske aboriginske pesmi poti (*song lines*); gre za zgodbe (ali pesmi, plese in vizualne upodobitve), ki opisujejo razpoznavne znake pokrajine in druge naravne pojave, s pomočjo katerih si ljudje zapomnijo potek poti tudi tam, kjer je pokrajina navidez enolična in monotona. Posebna oblika prostorske umestitve pripovedi so še na posamezne ekspanate vezani muzejski komentarji, posredovani skozi slušalke predvajalnika; za pravo zgodbo morajo uporabniki koordinirati svoje napredovanje skozi razstaveni prostor. In končno je GPS omogočil zgodbe na mobilnih telefonih: vezati se jih da na določeno geografsko lokacijo, jih naložiti na internet in jih narediti dosegljive le ljudem, ki so se znašli na pravi lokaciji, kjer jih zmorejo aktivirati. V tej konstelaciji nove tehnologije povezujejo zgodbe s fizičnim prostorom, na katerega se nanašajo (424).

Idina kocka je z vidika teh posebnih primerov povsem običajno besedilo, zato ga je mogoče imeti za nomadskega in ga konkretizirati kjerkoli v odsotnosti prostorskih referentov, torej realnih družbenogeografskih prostorov; za identifikacijo realno obstoječih lokacij dogodkov je v besedilu celo nekaj opore.

Nekoliko presenetljivo Ryanova za obravnavo tekstov in hipertekstov priporoča Frankovo spacialno formo (*spatial form*) (Ryan 2009: 424–5),¹¹ torej konceptualizacijo simultantnosti kot prostora, čeprav se je uvodoma želela izogniti metaforičnim pojmom.¹² Po obravnavi prostorske metaforike pri Bachelardu, Lotmanu, Lakoffu in Johnsonu, Hilary Dannenberg in Kai Mikkonen (425–426), se Ryanova posveti tehnikam posredovanja prostora. Za pisne pripovedi navaja na mikroravni opis, gibanje, zaznavanje, premeščanje deiktik ter za film tehniko zumiranja, na makroravni pa razlikovanje med karto, kadar je svet predstavljen s panoramično perspektivo, in potjo, ki reprezentira prostor dinamično, z gibljivega gledišča (426–427). Suzana Tratnik npr. v *Idini kocki* kombinira opis sobe, prekinjan s pripovednimi vložki, s karto, ki je v pripovedni fikciji sicer

¹¹ Podrobneje gl. Škulj 1989.

¹² K. Dennerlein (2009: 49–50) opozarja, da je Frankova konceptualizacija spacialne forme metaforična.

redkeje rabljena od poti, in panoramično perspektivo, saj mora protagonistka izdelati tloris sobe:

Naslednja je bila zahodna stena z oknom, obrnjena na najlepši del vrta s sadnim drevjem, ki sicer v tej pozni, a še vedno mrzli in suhi zimi ni imelo ne plodov ne cvetov. Tu je bila mamina postelja, podnevi zložena v kavč in pokrita s pregrinjalom z vzorcem iz velikih vrtnic, ki ga je ročno izdelala srbska baka. Mama se ni ukvarjala s pregrinjali in vrtnicami, nikakor ne, in na svojem delovnem kavču je sedela samo takrat, ko je pletla in so njene pletilke, tako kot tudi to soboto, medtem ko je na štedilniku na nizkem ognju vrela juha, spet enakomerno udarjale v tišino sobnega tlorisa. Plača je bila prenzka, najemina pa ekonomska, zato je bilo treba nehati točiti solze in raje zaslužiti še kaj za zraven. Idi se je pletenje uprlo kmalu za tem, ko se ga je naučila, in odkar sta se z mamo odselili od doma, se ni hotela pletilk več niti dotakniti. Tudi zdaj je s prikritim sočutjem pogledala mater, ki je bila videti še kar izgubljeno, skoraj zapuščeno sredi klobk volne v raznih barvah, ki so jo obdajale na kavču. Potem je Ida opustila sočutje in z metrom natančno izmerila širino in dolžino kavča, pri čemer je mama dvignila noge od tal, ne pa tudi pogleda od pletenja. In ko je Ida že natančno zarisala in trikrat preverila mere kavča in okna na južni steni na šelešamerju, je mama še vedno držala stopala v zraku, ne da bi se katera od njiju domislila, da to ni več potrebno. (Tratnik 2015: 54)

Podobno, torej prek opisa in pripovedi, poteka tudi odkrivanje oživelega tlorisa v tehniški delavnici, ko Ida odmisli »še lastno začudenost in nejevero« (Tratnik 2015: 64), le da se tedaj z ontološko ločenim, vertikalno »naloženim« tridimenzionalnim prostorom začnejo dogajati nenavadne spremembe.

Ryanova nazadnje prikaže še lastne in tuje premisleke o tem, kako se prostoru pripisujejo simbolni pomeni. Tu ni mogoče zaobiti Lotmana kot skrite reference, saj je že v *Strukturi umetniškega teksta* ([1970] 2010) trdil, da je jezik prostorskih relacij eno temeljnih sredstev opomenjanja resničnosti, in pokazal, kako je s semantiziranjem prostorskih opozicij (npr. visok – nizek, desen – lev, bližnji – daljen, odprt – zaprt, razmejen – nerazmejen in diskreten – nepretrgan), z vrednostmi, ki nimajo prostorske vsebine (npr. dragocen – nedragocen, dober – slab, svoj – tuj, dostopen – nedostopen, smrten – nesmrten itd.), mogoče ilustrirati neprostorske strukture. Ryanova (2009: 429) se nanj implicitno navezuje tudi ob trditvi, da simbolna organizacija prostora ni omejena na fantastične tekste in da so pripovedni svetovi lahko strukturirani z opozicijami npr. med kolonizirajočimi in koloniziranimi pokrajinami, med mestom in podeželjem (npr. v Tolstojevi *Ani Karenini*), med življenjem v prestolnici in življenjem v provinci (v Balzacovi *Človeški komediji*), med domom in zdomstvom (v *Odiseji*)

itd. Tudi *Idino kocko* – ta pravzaprav govori o nenavadnem, tridimenzionalnem prostoru, ki »vstane« iz Idinega pomanjšanege tlorisa sobe – strukturira opozicija med vsakdanjim in namišljenim, realnim in irealnim, med zaprtim in odprtim, statičnim in dinamičnim prostorom. Iz prečkanja meje med obema simbolno investiranimi prostoroma se po Lotmanu rodi »siže«, kakor Borut Kraševc prevaja ruski pojem, za katerega je sicer mogoče rabiti tudi prevedenko obdelava,¹³ saj je siže »zmeraj mogoče omejiti na glavno epizodo – na prehod čez osnovno topološko mejo v njegovi strukturi« (Lotman 2010: 301). Prehod čez osnovno topološko mejo je v primeru *Idine kocke* tudi prehod čez ontološko mejo, ko Ida na pogovoru z učiteljem tehničnega pouka pogleda v svojo oživele risbo tlorisa in ne *nanjo*.

Horizontalne in vertikalne delitve pripovednih prostorov, tako naravnih kot kulturnih, imajo po Ryanovi prav tako funkcijo v obdelavi besedil. Prostore organizirajo tematsko relevantni podprostori, kakršni so npr. stene, veže, politične meje, reke, gore in odprtine ter prehodi, ki omogočajo komuniciranje med njimi: vrata, okna, mostovi, avtoceste, tuneli in prelazi (Ryan 2009: 429). V *Idini kocki* so taki podprostori v šoli, dvorišče pred sobo, soba in njene vse štiri stene, prostor pred šolo, učilnica tehničnega pouka, prehodi, ki omogočajo komuniciranje med njimi, pa so makadamska cesta, šolska vrata, hodnik in vrata učilnice tehničnega pouka ter spet sobna vhodna vrata.

Poleg horizontalnih lahko pripovedi prikazujejo tudi vertikalne delitve pripovednih prostorov. Medtem ko horizontalne delitve ločujejo geografijo pripovednega sveta, pa vertikalne delitve, ki ustrezajo temu, kar Thomas Pavel imenuje vidne ontologije (*salient ontologies*), ustvarjajo ontologijo plasti znotraj pripovednega univerzuma (n. m.). V okviru Pavlove teorije fikcijskih svetov se nanašajo na svetove, ki imajo dvojno strukturo in z relacijo ustrežanja povezujejo prvotni (realni svet) z drugotnimi, fikcijskimi. Vidne strukture so tiste dvojne strukture, v katerih drugotni univerzum vključuje tudi bitnosti in stanja, ki nimajo ustreznika v prvem univerzumu (Pavel 2008: 76–77). Pavel omenja možnost, da besedilo eksplicitno tematizira dvojno strukturo. To lahko vidimo tudi v *Idini kocki*, ko si Ida v učiteljevi prisotnosti ogleduje oživeli tridimenzionalni tloris in kjer besedilo z njim postavlja univerzum, ki je drugačen od tistega, kakršnega kot bralci poznamo iz pripovedi o nastajanju dvodimenzionalne risbe, saj

¹³ V gozdu pripovednoteoretskih pojmov z »obdelavo« prevajam tudi angleški *plot*.

vključuje nenavadne nove entitete in stanja, razumemo pa ga iz njegove povezave s prvotnim.

Učenka se je prisilila in spet pogledala v risbo. Ne na risbo, ampak *vanjo*. Kajti to bivališče v pomanjšani velikosti je bilo resnično, še več, bilo je živo. Grozno, a živo! Tesno je priprla oči, jih spet odprla in se prisilila pogledati južno stran tlorisa, kjer je bila improvizirana kuhinja. Ko jo je pogledala, je slišala jok in videla kapljanje solza iz pipe nad koritom. Čeprav je o razvijanju tridimenzionalnih slik nekoč že brala, bržkone v reviji *Čovjek i sve-mir*, ki jo je imela edina na šoli naročeno, je to, kar se je zgodilo z njeno risbo, presevalo vse. To preprosto ni bilo normalno. Vzela je risbo v roke in jo nekajkrat stresla. Če je pogledala na južno stran, je vsakič slišala jok in kapljanje. Potem je list nagnila postrani in zagledala zabrisano, odprto krsto z dedkom, kot bi bila narisana na prosojnem pavs papirju. (Tratnik 2015: 62–63)

Podobne metamorfoze prostora se dogajajo s tlorisom tudi na ostalih stenah bivališča. Na zahodni sliši Ida »ritmični šklepet pletilk, na kavču pa je bilo videti veliko drobnih nitk, [...] a vsakomur, ki jih je pogledal, je bilo jasno, da so to mamini razparani živci, ki so počasi uhajali skozi odprto okno na zahodni strani.« (63–64) Na severni strani, kjer je tišina, se narisana mrtvaška glava preobrazi v pravo tridimenzionalno lobanjo, ki rabi za oporo knjigam na polici in ima na glavi ruto stare mame, kar Ida prepozna kot zlo slutnjo, kakršne je stara mama pogosto izražala. (64) Na vzhodni strani zagleda medli obris same sebe in zasliši hreščeci radiokasetofon, ki ga je v prvotnem svetu že pred časom odnesel oče.

Za univerzum, ki ga ustvarja *Idina kocka*, pa se zdi, da ima še en sloj. Ta se pokaže, ko Ida pogleda v sredo tlorisa:

Sredi risbe je bila miza in za njo je sedela Ida ter zamišljeno obračala strani kocke. Slišati je bilo rahlo škripanje v ritmu prasketajoče igle na koncu črne gramofonske plošče. Pogledala je pobljže in v svojih rokah videla kocko iz različno sestavljenih strani sobe, ki jih je nenehno obračala. In z vsakim obratom je imel celoten tloris drugo podobo. Zdaj je bila prazna krsta tam na nizki omari, kjer so bile prej knjige o vraževerju, lobanja z ruto stare mame pa je bila na mizi, kjer je bil sprva narisana gramofon. Mamini razparani živci so bili na Idinem kavču postelji, radiokasetofon pa v pomivalnem koritu na južni strani, tako da so nanj kapljale solze iz pipe in popačile že tako žalobno in zateglo petje: »mesec maaa-aaj ... mesec maaa-aaj«. In tam, kjer je bil mamin kavč postelja, je bil tudi štedilnik, na katerem je vrela voda v loncu, ki mu je ravnokar vrglo pokrovko kvišku in skozi okno. (65)

Besedilo končno poveže Idino vrtenje stranic kocke še z iskanjem identitete:

Ida se je zdrznila in začela vrteti stranice kocke v druge smeri. Nekako se bo ta tloris že zložil. Zlagala ga bo, dokler ne bo zložila svojega doma. In sebe. Ponovno je zavrtela kocko, in zdaj jo je premaknilo že čisto drugam, ni bila več v učiteljevi tehniški delavnici in pisarni, ampak spet na šolskem dvorišču in na pogrebu in doma in na vlaku in ... (Nav. m.)

Bogat vir tematizacij po Ryanovi ponuja živa izkušnja prostora. V *Idini kocki* je prostor sprva prikazan kot utesnjujoč, moreč in zaprt ter v nasprotju z živim, prosto razstavljamim in spreminjajočim se izumljenim prostorom, ki deavtomatizira običajne relacije s prostorom ter je še bolj strašljiv od Idinega in materinega žalostnega bivališča in poln mračnih znamenj. Nasploh ta kratka zgodba eksperimentira z dimenzionalnostjo prostora in vzpostavlja logično nemogoč zgodbeni prostor. Taki prostori pa so po besedah Marie-Laure Ryan (2009: 430) pripovedni ekvivalent Escherjevih slikovnih kršitev zakonov perspektive. Ena najbolj običajnih oblik logične nemogućnosti v literaturi je metalepsa, to je »kršitev ontoloških meja, prek katerih domišljajska bitja iz papirja in črnila lahko prehajajo v fikcijsko 'realne' prostore njihovega ustvarjalca, ali obratno« (n. m.). V *Idini kocki* imamo opravka z obratnim primerom, ko ustvarjalka prostora (tj. Ida) prestopa ontološke meje drugotnega fikcijskega sveta in se najprej vidi na vzhodni strani tridimenzionalnega tlorisa, nato pa v njegovem središču, kjer obrača stranice kocke namišljenega prostora. Ryanova ugotavlja, da metalepsa lahko vodi do prostorskih učinkov, ki jih je Hofstadter opisal kot povratno zanko (*strange loop*); ta nastane, če se gibljemo le navzdol ali navzgor po hierarhičnem sistemu in se navsezadnje znajdemo tam, kjer smo začeli. To se zgodi tudi Idi po njenem »ekskurz« v vidno ontologijo tridimenzionalnega tlorisa, kjer je poskušala »zložiti« svojo identiteto, potem ko jo mama močno strese za rame in se dogajanje vrne v prostor in čas pred oddajo risbe: »Bila je nedelja, ko sta kosili prej kot navadno, ker je veljalo pošteno izkoristiti zadnji dan pred delovnim tednom. Bila je nedelja, risba tlorisa še ni bila oddana, stari oče je bil še živ in Ida še vedno ni ničesar izumila.« (Tratnik 2015: 65) Tako se tudi v *Idini zgodbi* izkaže, da pripovedni svet ne more biti v celoti nekonsistenten in da je logična kontradikcija običajno omejena le na nekatera področja pripovednega sveta (Ryan 2009: 430).

Analiza pripovednega prostora v kratki zgodbi *Idina kocka* Suzane Tratnik nas je tako postopno pripeljala do ugotovitve, da se avtorica očitno poigrava

s konceptom prostora, ki ga je s prostorskim obratom uveljavila postmoderna humanistika. Gre za prostor, ki je po Juvanovem (2013: 10) povzetku več avtorjev (Harveya, Prieta, Tallyja, Warfa in Westphala), »odprt, nedovršen, relacijski, heterarhičen, časovno večrazsežen (na isto mesto se vpisujejo preteklost, sedanjost in možna prihodnost), ontološko mnogoter (fizičen, zamišljen, aktualen, virtualen, dejanski, mogoč, diskurziven, doživet, predstavljen itn.), predvsem pa v neprestanem, deloma samorodnem (avtopoetskem) nastajanju in preoblikovanju, ki utrjene in geometrično določljive prostorske danosti križa z gibljivostjo raznosmernih tokov in prizorišč.« (gl. *Juvan, Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur*) Mnogoterosti in metamorfoze prostora in časa *Idine kocke* se tesno prilegajo tem lastnostim. Še več in z nekaj pretiravanja se celo zdi, kakor da bi bila zgodba izumljena prav zato, da ponazori takšen prostor. Upravičeno pa lahko sklepamo, da pripovednoteoretska analiza eksplicitnih tematizacij prostora pri Suzani Tratnik seže širše od tematologije in da lahko prispeva k drugim področjem, na primer k vprašanju o postmoderni vpetosti pisateljčinega pripovedništva, pa tudi k razčlembi konvencij in ideologij, ki ga prečijo.

Literatura

- BUCHHOLZ, SABINE in MANFRED JAHN, 2008: Space in Narrative. V: David Herman, Manfred Jahn in Marie-Laure Ryan (ur.): *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. London in New York: Routledge. Str. 551–555.
- DENNERLEIN, KATRIN, 2009: *Narratologie des Raumes*. Berlin in New York: de Gruyter.
- FLUDERNIK, MONIKA, 1996: *Towards a 'Natural' Narratology*. London in New York: Routledge.
- HLADNIK, MIRAN, 2012: Prostor v slovenskih literarnovednih študijah: Kritične izdaje klasikov. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 271–282.
- JOYCE, JAMES, 2012: *Dublinčani*. Prev. Tina Mahkota. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JUVAN, MARKO, 2006: *Literarna veda v rekonstrukciji: Uvod v sodobni študij literature*. Ljubljana: LUD Literatura.
- , 2013: Prostorski obrat, literarna veda in slovenska književnost: Uvodni zaris. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 1–26.
- KORON, ALENKA, 2014: *Sodobne teorije pripovedi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- LOTMAN, JURIJ MIHAJLOVIČ, 2010: *Struktura umetniškega teksta*. Prev. Borut Kraševc. Ljubljana: LUD Literatura.

- NÜNNING, ANSGAR, 2004: Raum/Raumdarstellung, literarische(r). V: Ansgar Nünning (ur.): *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie*. 3. akt. in razšir. izd. Stuttgart in Weimar: Metzler. Str. 558–560.
- PAVEL, THOMAS, 2008. *Fikcijski svetovi*. Prev. Božidar Kante. Ljubljana: LUD Literatura.
- RYAN, MARIE-LAURE, 1991: *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory*. Bloomington: Indiana University Press.
- , 2003a: Cognitive Maps and the Construction of Narrative Space: V: David Herman (ur.): *Narrative Theory and the Cognitive Sciences*. Stanford: CSLI Publications. Str. 214–242.
- , 2003b: Narrative Cartography: Towards a Visual Narratology. V: Tom Kindt in Hans-Harald Müller (ur.): *What is Narratology? Questions and Answers Regarding the Status of a Theory*. Berlin in New York: de Gruyter. Str. 333–364.
- , 2009: Space. V: Peter Hühn idr. (ur.): *Handbook of Narratology*. Berlin in New York: de Gruyter. Str. 420–433.
- Slovenske razprave o prostoru v literaturi. Literatura in prostor. Wikiverza. Na spletu (dostop 7. 9. 2015).
- ŠKULJ, JOLA, 1989: Spacialna forma in dialoškost: vprašanje konceptualizacije modernističnega romana. *Primerjalna književnost* 12, št. 1, str. 61–74.
- TRATNIK, SUZANA, 2015. Idina kocka. *Literatura* 27, št. 283–284, str. 50–66.
- WINKLER, KATHRIN, KIM SEIFERT in HEINRICH DETERING, 2012: Die Literaturwissenschaften im *Spatial Turn*: Versuch einer Positionsbestimmung. *Journal of Literary Theory*, 6, šte. 1, str. 253–269.

SKLEPNA REFLEKSIJA

Oblikovanje prostorov literarne kulture v geografski perspektivi

MIMI URBANC IN JERNEJA FRIDL

NA PRVI POGLED SE ZDI, da literarna veda in geografija nimata veliko skupnega. Prva se ukvarja z dosežki besedne umetnosti in zgodovinskim razvojem književnosti, druga je vseobsegajoča, eklektična veda o prostoru in proučuje naravne pojave in družbena dogajanja v medsebojni povezanosti in odvisnosti. Vendar obe disciplini pomensko presegata opredeljeni obseg in vsebino. Literarna veda bi bila brez poznavanja in upoštevanja širšega konteksta političnih, družbenih in zgodovinskih okoliščin, institucionalnega okvirja in produkcijskega delovanja osiromašena za dobršen del svoje vednosti. Podobno je tudi geografija prerasla tradicionalne meje svoje znanstvene paradigme, izoblikovane v porazsvetljenski sistematiki modernih znanosti, in je preučevanja, otipljivega, materialnega oziroma oblik in struktur nadgradila s preučevanjem neotipljivega oziroma neoprijemljivih, izkustvenih, duševnih in zamišljenih prvin.

Namen tega prispevka ni iskati prepletanj in stičnih točk med obema disciplinama na ravni raziskovalnih postopkov, konceptualnih izhodišč in predmeta preučevanja (več o tem gl. Urbanc in Juvan 2012). Prav tako ne želimo prikazati poti, ki jo je geografija napravila v zadnjih sto letih, ko so jo prežele ideje, koncepti in postopki, sicer poznani v literarnih vedah in humanistiki nasploh (prim. Urbanc 2012, 2013). Prav tako nas ne zanimajo resnične in zamišljene geografije v različnih literarnih zvrsteh oziroma kognitivni prostori, predstavljeni ali zamišljeni v literarnem diskurzu, kar je sicer privlačno za tisto področje sodobne geografije, ki se spogleduje s humanistiko.

Naš namen je literarno kulturo umestiti v prostor, jo prikazati kot eno izmed sestavin kulturne pokrajine in prikazati interakcije med literarno kulturo in nekaterimi pokrajinskimi prvinami. Osredotočamo se na interakcijo literarne

kulture s »klasičnimi« fizično- in družbenogeografskimi prvinami pokrajine in ugotovljamo, kako pokrajinske prvine in prostorski odnosi vplivajo oziroma so vplivali na književnost. Zanima nas torej literarna kultura kot geografski fenomen, njena prostorska razporeditev in sovplivanja z drugimi prostorskimi prvinami.

Vsak prostor je kompleksen in večslojen, oblikuje pa ga sovplivanje človeka in narave (gl. *Juvan, Na poti k prostorski zgodovini literarnih kultur*). V skladu s temeljno idejo prostorskega obrata prostor ni nikoli dan, ni škatla, ki bi jo lahko napolnili, in prav tako ni le oder ali ozadje. Nasprotno, prostor je vedno kulturno ustvarjeno bistvo (Arentsen, Stam in Thuijs 2012). Če se opremo na Lefebvrovo pojmovno triado, ki je referenčno delo na področju dialektike prostora, in iz tega izhajajočo Sojevo trialektiko (Soja 1980, 1989 in 1996), se bomo osredotočali na prvi prostor oziroma prostorsko prakso (percipirani) prostor. Sestoji večinoma iz oprijemljivih prostorskih oblik in prvin, ki jih je mogoče bolj ali manj natančno opisati in (iz)meriti, in prostorskih oblik in prvin, ki so družbeno in kulturno proizvedene, saj so medij in rezultat človekovih aktivnosti, vedenja in izkušenj (Soja 1980; Vranješ 2002; Arentsen, Stam in Thuijs 2012). Literarno kulturo razumemo kot eno izmed prostorskih praks in iščemo soodvisnosti z drugimi prostorskimi praksami in ostalimi prvinami geografskega prostora.

V reliefno razgibani Sloveniji je *oblikovanost površja* pogosto najpomembnejša prostorska prvina (Perko 2001, 2007), saj poleg kamnin in rastlinstva odločilno vpliva na ostale pokrajinske sestavine (Perko 2007; Hrvatini in Perko 2009; Perko idr. 2015). Površje je reprezentativen dejavnik notranjega razlikovanja in strukturiranja prostora in zato posredno – prek upravnih delitev, gostote posejnosti, prometnega omrežja, omrežja mest, rabe tal in gospodarskega razvoja – vpliva tudi na prostorske vzorce literarne kulture.

Močno strukturira geografski prostor tudi *naklon*, ki je ena najpomembnejših sestavin površja, povezana z geološko sestavo in procesi preoblikovanja površja (Zorn in Komac 2008), in vpliva na večino naravnih in družbenih prostorskih prvin. Velik naklon je temeljni omejitveni dejavnik bivanja in dela na nekem območju. V maniri sodobne retorike navadno pravimo, da so na območjih z nakloni nad 12 % zaradi otežene ali onemogočene uporabe kmetijske mehanizacije možnosti razvoja omejene. Do uvedbe mehanizacije in začetkov deagrariacije, ko se je delež kmečkega prebivalstva začel zmanjševati, se je prostor glede na naklon manj polariziral kakor danes. Kljub temu pa primerjava naklonov in

rojstnih krajev pokaže izrazito zgoščevanje slednjih v ravninah oziroma v območjih z manjšimi nakloni površja. Večji nakloni in razporeditev rojstnih krajev književnikov se prekrivajo le v Škofjeloškem in Cerkljanskem hribovju oziroma hribovju med Škofjo Loko in Tolminom in v gričevnatih Slovenskih goricah med Dravo in Muro. Območja z večjimi nakloni so najprej in najbolj intenzivno občutila gospodarska, družbena in socialna gibanja (Urbanc 2002). Ob koncu preučevanega obdobja je deagrarizacija (preusmerjanje kmečkih poklicev v neagrarne) dodobra zamajala in spremenila gospodarsko in socialno podobo slovenskih dežel, kar odseva tudi v literarnem prostoru, zlasti v razporeditvi rojstnih krajev, ki se po prelomu iz 19. v 20. stoletje pogosteje kot prej pojavljajo na območjih z manjšim naklonom (gl. *Perenič, Prostor književnikov*). To sovпада s podatki popisa prebivalstva iz leta 1931, ki že nakazujejo oblikovanje prvih območij depopulacije in mest kot območij koncentracije (Perko 1998). Tako v obdobju po letu 1900 ni več zaslediti rojstnih krajev književnikov v Škofjeloškem in Cerkljanskem hribovju.

Naklon je tesno povezan z *nadmorsko višino*, saj se praviloma povečuje z njenim naraščanjem (Zorn in Komac 2008). Leta 1869, ob prvem popisu prebivalstva na slovenskem ozemlju in približno na sredini preučevanega obdobja, je bilo prebivalstvo bolj enakomerno porazdeljeno, kot je danes. Višinski pasovi do 500 m so bili nadpovprečno poseljeni, zlasti panonske in sredozemske pokrajine. Gostota poselitve je z nadmorsko višino padala počasneje kot danes (Perko 1998). Agrarna prenaseljenost (presežek kmečke delovne sile) je dosegla višek ob koncu 19. stoletja, ko so bila v veliki meri poseljena tudi višje ležeča območja (Urbanc 2002).

Prostori literarne kulture se ujemajo s poselitvenim vzorcem slovenskega ozemlja. Rojstni kraji književnikov so dokaj enakomerno razporejeni, z večjo gostoto v nižinah in ravninah oziroma njihovi neposredni bližini (gl. *Perenič, Prostor književnikov*). V višje nadmorske višine segajo kraji rojstev edino ob zgornjih tokovih rek oziroma v zgornjem delu rečnih dolin Soče, Save, Poljanske in Selške Sore ter Idrije ter v že omenjenem Škofjeloškem in Cerkljanskem hribovju. Življenjska pot pa je književnike vodila v nižje nadmorske višine, v doline in kotline, kjer so se nahajala prebivalstvena, gospodarska, izobraževalna in kulturna središča slovenskega etničnega ozemlja.

Slovenija je izrazito kraška dežela in *kraško površje*, z njim povezani kraški pojavi ter živa narava so pomemben element nacionalne identitete. Čeprav kapnik,

Postojnska jama, Škocjanske jame ali človeška ribica zasedajo pomembno mesto v nacionalnem imaginariju, je na kraškem površju, ki se razprostira na več kot 40 % slovenskega ozemlja, manjša gostota prvin literarnih prostorov v primerjavi z nekraškimi območji. Le redki književniki so se rodili tod. Še največ rojstnih krajev je na matičnem krasu, nizkem krasu Notranjske in Bele krajine in na stiku nizkega krasa Dolenjske in predalpskega krasa. Razlogi za to se razkrijejo šele ob celostnem razumevanju kraškega površja v kontekstu slabših razmer za življenje in delo (kamnito površje, tanka plast prsti, pomanjkanje vode) in posledični redkejši poseljenosti.

Podnebje ni dejavnik notranjega diferenciranja literarnega prostora, razen v primeru gorskega podnebja *visokogorskega sveta*. Tudi sicer so gore odigrale vlogo fizičnih preprek, razporeditev naselij in prometnic znotraj njih pa je tesno povezana z rečno mrežo. V Julijskih Alpah, našem najvišjem gorstvu, so posamezne točke literarne kulture razmeščene le na njihovem obrobju. V osrčje so prodrle le v Bohinjski dolini in zgornji dolini Soče. Poleg gora so tudi *reke* pogosto razumljene kot naravne meje (Perko 1998). V kontekstu literarnih prostorov lahko rečemo, da so vodotoki odigrali pomembno vlogo povezovalnega dejavnika. Seveda ne v maniri okoljskega determinizma in ob nepotrjenih predpostavkah, da voda na kakršen koli način generira in stimulira ustvarjalnost, ampak posredno prek vloge rek in rečnih dolin za razvoj in umestitev gospodarskega, upravnega, urbanega in prometnega omrežja.

Primerjava fizičnogeografskih prvin okolja z literarnimi prostori pokaže veliko stopnjo soodvisnosti, vendar bi bilo razprostranjenost literarnih prostorov in procese v njih povsem napačno pripisati neposredno naravnim dejavnikom. Ti so v medsebojni interakciji in prepletanju vplivali na družbenogeografske prvine pokrajine. Med njimi velja izpostaviti rabo tal v povezavi s kmetijstvom, ki je bilo do prve svetovne vojne najpomembnejša dejavnost prebivalstva na današnjem slovenskem ozemlju, industrijski razvoj ter prometno in naselbinsko omrežje. Ti dejavniki so odločilno vplivali na gospodarski, družbeni in demografski razvoj oziroma kritično maso, ki je omogočala naravni prirast književnikov in oblikovanje izobraževalne in kulturne infrastrukture.

Dobro izhodišče za večplastno razmišljanje o prekrivanju geografskih in literarnih prostorov nudi primerjava prostora slovenske literarne kulture s *tipi pokrajin*. Ti so določeni na podlagi širokega nabora naravnopokrajinskih sestavin

in naselij ter rabe tal v sklopu družbenogeografskih prvin (Perko 1998). Zato lahko trdimo, da so tipi pokrajin sintezna prvina geografskega prostora. Največja zgostitev rojstnih krajev je v alpskih ravninah in zahodnem in osrednjem delu alpskih gričevij, v dinarskih podoljih, v vzhodnem delu panonske Slovenije, na ravninah ob Dravi in Muri in na južnem delu gričevja med njima (gl. *Perenič, Prostor književnikov*). V visokogorskem alpskem svetu se rojstni kraji pojavljajo samo v zgornjih dolinah Save in Soče. Rojstni kraji se torej ujemajo z zgostitvenimi jedri slovenskega ozemlja. Ostale točke v itinerariju življenjskih poti književnikov in izobraževalna ter literarna infrastruktura v najširšem pomenu besede (ustanove) pa se ujemajo s središčnimi naselji, večinoma mesti na ravninah in stiku rečnih dolin (gl. *Habjan in Koron, Prostor slovenskih tiskanib medijev; Škulj, Prostor tiskarn in založb; Perenič, Prostor literarnih društev; Juvan, Prostor literarnih ustanov in društev*).

Literarni prostori sovpadajo z demografsko propulzivnimi območji. Tako lahko opazimo večjo gostoto rojstnih krajev književnikov v Goriški in Kranjski, ki sta imeli ob koncu 18. stoletja in na začetku 19. stoletja najvišji naravni prirastek, tj. razliko med številom živorojenih in umrlih (Bračič 1998). Kraji rojstev sovpadajo z območji zgoščevanja prebivalstva v obdobju med letoma 1869, ko je bil izveden prvi popis prebivalstva, in 1948. Odstopanja so v pasu od matičnega krasa do Prema v Brkinih, v Posavskem hribovju, Soški dolini (razen v Tolminu) in hribovitem območju med Tolminom in Škofjo Loko. Omenjeni deli so v obdobju od prvega popisa 1869 do 1948 doživeli upad prebivalstva. V tem času je bil vpliv imigracijskih gibanj na splošno gibanje prebivalstva še neznaten (Bračič 1998). Edina izjema je Trst, ki skozi celotno preučevano obdobje nastopa kot zelo pomembna točka v omrežju literarne kulture. Zanimivo je tudi območje slovenske Istre (brez Trsta), ki je skoraj povsem bela lisa na literarnem zemljevidu, če upoštevamo rojstne kraje in čitalniško dejavnost. Postavlja se vprašanje o vzroku in posledici. Trst kot močno kulturno in tudi siceršnje središče z odlično intelektualno in ustvarjalno infrastrukturo in Koper, ki je bil v preučevanem obdobju za Slovence in slovenski jezik še šibko središče, sta omogočala ustvarjalnost, očitno pa so jo zelo slabe gospodarske (zapoznela industrializacija), družbene (agrarna prenaseljenost) in socialno-posestne (kolonat) razmere v zaledju teh dveh mest – kljub naraščanju prebivalstva od prvega popisa 1869 naprej – ovirale oziroma onemogočale. Konec preučevanega obdobja je nedvomno zaznamoval tudi fašistični pritisk. Zgostitveno jedro prebivalstva Slovenije se je proti koncu 19. stoletja v kratkem obdobju prestavilo

iz panonskega in sredozemskega sveta v ozka območja največjih slovenskih naselij, ki ležijo skoraj vsa na ravnini in v večjih dolinah. Tega trenda v prebivalstvenem gibanju ni zaznati v razporeditvi rojstnih krajev književnikov.

Primerjava *demografskih gibanj* in prostorov literarne kulture bi bila nepopolna brez upoštevanja emigracijskih procesov. Večina današnjega slovenskega ozemlja od sredine 19. stoletja beleži negativni selitveni prirast (razliko med številom priseljenih in številom odseljenih ljudi), ki ga je povzročilo razkrajanje ustaljenih agrarnih odnosov, opuščanje kmetijstva in uvajanje industrije (Perko 1998). Slednja je bila prešibka – zlasti zaradi periferne vloge slovenskega ozemlja –, da bi preživel vse prebivalstvo, predvsem tisto iz panonskih, dinarskih in sredozemskih delov slovenskega ozemlja. Prvemu izseljenskem valu, ki je do prve svetovne vojne obsegal okrog 250.000 ljudi in se usmeril večinoma v Združene države Amerike in v manjši meri v zahodno Evropo, je sledil drugi med obema vojnoma z nadaljnjimi 100.000 ljudmi, namenjenih v Nemčijo, Argentino in Združene države Amerike. V izseljenski masi so bili tudi književniki, zato ne preseneča, da je v tem času izhajalo kar 13 izseljenskih časopisov in da so literarna dela izhajala daleč stran od slovenskega narodnega ozemlja, zlasti v Chicagu, Clevelandu, New Yorku in Buenos Airesu (gl. *Habjan in Koron, Prostor slovenskih tiskanih medijev*).

Vpliv *prometnih poti* na oblikovanje in strukturiranje prostora je dvojen: posreden in neposreden. Neposreden je pri oblikovanju prostora in ustvarjanju reda v njem. O posrednem prostorskem pomenu cest govorimo v povezavi z geopolitičnim položajem slovenskega etničnega ozemlja in njegovo prehodnostjo. Poti so vez z zunanjim svetom, stične točke, ki omogočajo kulturna, politična, družbena in gospodarska prepletanja. Obenem so poti (bile) lokacijski dejavnik za nastanek številnih naselij in gospodarskih dejavnosti. Do izgradnje železnice so prometne poti nudile pomemben vir zaslužka številnim prevoznikom in tako preživele več ljudi kot bi ga sicer kmetijstvo.

Primerjava literarnih prostorov s prometnim omrežjem kaže zelo jasno povezanost, kar ni presenetljivo ob spoznanju, da literarni prostori sovpadajo s prebivalstvenimi in civilizacijskimi prostori. Pri tem ne moremo izdvojiti vpliva železnice, med drugim tudi zato, ker so bili nekateri odseki železnice zgrajeni šele v drugi polovici preučevanega obdobja, zlasti pa zato, ker se je železnica naslonila na obstoječe cestne povezave. Manjša povezanost prometnih povezav

z rojstnimi kraji je na primer ob odseku železnice Novo mesto–Črnomelj. Ta železniška proga je bila zgrajena proti koncu preučevanega časovnega okna in se ni naslonila na obstoječo cestno povezavo.

Nedvomno je razvoj prometnega omrežja vplival na literarni prostor, vendar je pri smereh in dolžinah življenjskih poti književnikov potrebno upoštevati tudi razvoj izobraževalne in kulturne infrastrukture. Ob upoštevanju dejstva, da je bilo več kot dve tretjini slovenskih književnikov izobraženih in da jih je več kot tretjino imela kmečke korenine (gl. *Perenič, Prostor književnikov*), je jasno, da je njihova življenjska pot odvisna od vsaj dveh zunanjih dejavnikov: mreže šol in zaposlitvenih možnosti, na drugi strani pa od prometnega omrežja. Glede na počasen gospodarski in družbeno/kulturno/izobraževalni razvoj slovenskega etničnega ozemlja ne preseneča ugotovitev, da je večina književnikov na svoji življenjski poti premagala precejšnje razdalje. Povprečna pot, ki je pri književnikih, rojenih sredi 18. stoletja, znašala 241 km, se je daljšala sprva počasi, po letu 1800 pa zelo hitro in dosegla maksimum (1144 km) pri književnikih, rojenih sredi 19. stoletja; nato je začela postopno padati in po prvi svetovni vojni dosegla povprečno dolžino 377 km. Razlogi za daljšanje razdalj verjetno tičijo tudi v možnostih mobilnosti, ki jo je nudila izgradnja železnice, za upad v zadnjem obdobju pa izboljšana mreža šol, zlasti ustanovitev univerze in boljše zaposlitvene možnosti za izobražence.

Mesta so od nekdaj središčna naselja v prostorski organizaciji človeške družbe. V njih so osredotočene storitvene dejavnosti in prek njih potekajo gospodarski in negospodarski stiki med območji. Primerjava mreže mest in prostorov literarne kulture z veliko razpršenostjo rojstnih krajev na celotnem slovenskem etničnem ozemlju pokaže precejšnje soodvisnost. Mesta nastopajo kot jedra rojstnih krajev književnikov, čeprav so posamične lokacije razpršene tudi po podeželskem prostoru, kar se ujema z ugotovitvijo, da je 40 % avtorjev kmečkega porekla (gl. *Perenič, Prostor književnikov*). Po letu 1900 se mesta kot rojstni kraji književnikov okrepijo na račun podeželskih naselij. Industrializacija, razvoj prometnega omrežja in deagrarizacija podeželja so prebivalstveno in gospodarsko okrepili – sicer še vedno majhna in šibka – mesta, in ta so imela ključno vlogo v izobraževalni in kulturni infrastrukturi, kar je na primer razvidno tudi iz konstelacije gledališč in narodnih domov (gl. *Juvan, Prostor literarnih ustanov in društev*). Obenem pa je tudi podeželje imelo skromno mrežo osnovnih šol in zlasti na Primorskem tudi bogato mrežo čitalnic. Čitalnice

so bile v drugi polovici 19. stoletja edine ustanove, prek katerih je odrasel podeželski človek lahko sprejemal literarno kulturo (gl. *Perenič, Prostor literarnih društev*).

Literarna kultura je tako kot vsa ostala področja družbenega in kulturnega življenja občutila gospodarska, politična in družbena gibanja. Agrarna prenaseljenost in zemljiška razdrobljenost, počasno uvajanje inovacij in tehnološkega razvoja zaradi dolžniških obremenitev kmetov in neugodnih naravnih razmer, šibka mesta, izseljevanje ne samo revnega, ampak tudi avanturističnega in ustvarjalnega prebivalstva ter koncentracija kapitala in moči v neslovenskem delu prebivalstva niso spodbujali ustvarjalnosti, drznosti in inovativnosti. Rahlo izstopa zgodovinska dežela Kranjska (z Dolenjsko, Gorenjsko in Notranjsko) z nadpovprečno gostoto rojstev književnikov in z razvito kulturno in intelektualno infrastrukturo. Razloge lahko najdemo v zgodnji urbanizaciji, nadpovprečno razvitemu prometnemu omrežju in dejstvu, da je bila etnično edina (skoraj) povsem slovenska dežela. Na splošno pa gospodarske, politične, družbene in kulturne razmere odsevajo periferno vlogo s Slovenci poseljenega območja.

Ljubljana je imela sredotežno silo, že dolgo preden je postala glavno mesto glavnine slovenskega etničnega ozemlja, kar nedvoumno kaže mreža kulturne in intelektualne infrastrukture in smer gibanja književnikov na svoji življenjski poti. Izgrajevala je svojo vlogo kulturne prestolnice in s tem odločilno prispevala k preseganju regionalne pripadnosti, izhajajoče iz upravne delitve na dežele (Urbanc idr. 2006; Dolgan 2012). Književno ustvarjanje je nedvomno pomagalo krepiti etnonim Slovenec, ki se je zlasti v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja čedalje bolj uveljavljal in izpodrival takrat uveljavljene oznake za pripadnike slovenskega naroda (Winden, Kranjci). Čeprav je za ves s Slovenci poseljen prostor že pred letom 1848 obstajala oznaka Slovenija (poimenovanje, ki ga niso poznale ne geografija, ne zgodovina, ne obstoječa upravna členitev), se je v gospodarsko, kulturno in politično šibko integrirani družbi sodobna nacionalna zavest le počasi uveljavljala (Cvirn idr. 1999).

Prostoru slovenske literarne kulture dajejo pomemben pečat še nekatera regionalna/nacionalna središča v soseščini slovenskega etničnega ozemlja. V prvi vrsti je treba omeniti Dunaj kot kraj visokošolskega študija in v manjši meri zaposlitve. V drugi skupini so preostala središča zunaj današnje Slovenije: Gradec kot pomembno visokošolsko središče ter Trst, Gorica, Zagreb in Celovec,

ki so v preteklosti delovala kot kulturna, izobraževalna in upravna središča Slovencev. Vloga in pomen omenjenih mest sta začela slabeti po prvi svetovni vojni, Dunaj, Gradec in Celovec so izgubljali z razpadom Avstro-Ogrske in ustanovitvijo Univerze v Ljubljani, Gorica in Trst pa s priključitvijo zahodnega dela slovenskega ozemlja Italiji. Vrzel ob izgubi obeh središč sta (še)le po drugi svetovni vojni zapolnila Koper in Nova Gorica. Slednja kot načrtno zgrajeno mesto, ki naj bi zapolnilo vlogo in pomen Gorice, v prostoru literarne kulture v preučevanem obdobju zato še ne nastopa. Koper zaradi »purističnega« italijanskega značaja ni imel večjega vpliva na slovenski literarni prostor, medtem ko je bil Trst s svojo multikulturalnostjo vanj bolje vpet. Poleg omenjenih središč zunaj današnje Slovenije nastopajo še regionalna središča znotraj etničnega ozemlja, v prvi vrsti Maribor, Celje, Novo mesto, Kranj, Koper in Ptuj. Po številu prebivalcev in gospodarski moči bi Kranj moral biti močnejši center, ki se skupaj s širšo okolico pogosto pojavlja kot kraj rojstva in dela, vendar nima dovolj kulturnih ustanov in medijev. Tudi v preteklosti – enako kot danes – je Ljubljana zaradi bližine prevzemala nekatere njegove funkcije.

Glede na zbrane podatke in analize dejstev lahko posplošeno rečemo, da je življenjska pot književnike od rojstnega kraja v podeželskem naselju na ravnini, na položnem površju ali manjšem mestu ob reki na nadmorski višini do 500 m najprej vodila v večja mesta na ravnini in na stiku prometnih poti oziroma v regionalna (srednja šola) in visokošolska središča (večinoma Dunaj). Zaposlitev so iskali v bližini domačega kraja, v bližnjem regionalnem središču ali zelo daleč (večinoma na Dunaju). Ob izidu prve knjige, sicer izdane v Ljubljani, so književniki še živeli v regionalnem središču, ob izidu zadnje knjige, prav tako izdane v Ljubljani, pa so živeli v Ljubljani, kjer so dočakali smrt.

Prostor ni nikoli absoluten, ampak relativen, pri čemer je potrebno upoštevati dva vidika. Prvič, prostor definirajo prostorske prvine in procesi v njem. Relativnost prostora sloni zlasti na prostorskih procesih, kot so migracijski tokovi, mobilnost in dostopnost, soodvisnost med mesti in podeželjem ter difuzija idej in informacij. Odnos med prostorskimi vzorci, oblikami in funkcijami ter razmerji definira obseg in regionalne vzorce (Arentsen, Stam in Thuijs 2012). Drugič, tovrstni pristop vodi v dojetje prostora zunaj klasičnega evklidskega (realnega, vektorskega) razumevanja. Celo razdalje so lahko relativne (Harvey 1969): dve območji, ločeni z oviro, sta si blizu v absolutnem prostoru, ob upoštevanju časa ter obsega družbenih interakcij pa zelo oddaljeni v relativnem prostoru.

V tej luči je potrebno prostor(e) literarne kulture razumeti ne zgolj v tridimenzionalnem evklidskem fizičnogeografskem prostoru, ampak tudi v konceptualnem prostoru noosfere (grško *noos* 'misel'). Literarna kultura v prvi vrsti temelji na mislih.

Literatura

- ARENTSEN, MICHIEL, STAM RUBEN in RICK THUIJS, 2012: Postmodern approaches to space. <<http://socgeo.ruhosting.nl/html/files/geoapp/Werkstukken/PostmodernSpace.pdf>> (dostop 8. 9. 2012).
- BRAČIČ, VLADIMIR: 1998: Historično-zgodovinska dediščina. V: Ivan Gams in Igor Vrišer (ur.): *Geografija Slovenije*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 244–269.
- CVIRN, JANEZ idr., 1999: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- DOLGAN, MARJAN, 2012: Prestolnica in središča slovenske književnosti. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 401–413.
- HARVEY, DAVID, 1969: *Explanation in geography*. London: Edward Arnold.
- HRVATIN, MAURO in DRAGO PERKO, 2009: Suitability of Hammond's method for determining landform units in Slovenia. *Acta geographica Slovenica* 49, št. 2, str. 343–366.
- PERKO, DRAGO, 1998: Pokrajine. V: Jerneja Fridl idr. (ur.): *Nacionalni atlas Slovenije*. Ljubljana: Rokus. Str. 120–125.
- , 1998: Prebivalstvo. V: Ivan Gams in Igor Vrišer (ur.): *Geografija Slovenije*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 270–309.
- , 2007: *Morfometrija površja Slovenije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- PERKO, DRAGO, MAURO HRVATIN in ROK CIGLIČ, 2015: A methodology for natural landscape typification of Slovenia. *Acta geographica Slovenica* 55, str. 235–270.
- SOJA, EDWARD, 1980: The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers* 70, str. 207–225.
- , 1989: *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory*. London in New York: Verso.
- , 1996: *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford in Cambridge: Blackwell.
- URBANC MIMI, JERNEJA FRIDL, DRAGO KLADNIK in DRAGO PERKO, 2006: Atlant and Slovene national consciousness in the second half of the 19th century. *Acta geographica Slovenica* 46, št. 2, str. 251–283.

- URBANC, MIMI in MARKO JUVAN, 2012: Na stičišču literature in geografije: literatura kot predmet geografskega preučevanja na primeru slovenske Istre. *Slavistična revija* 60, št. 3, str. 297–316.
- URBANC, MIMI, 2001: *Kulturne pokrajine v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- , 2012: Reprezentacije kulturne pokrajine v besedilih o slovenski Istri. *Annales, Series historia et sociologia* 22, št. 1., str. 199–210.
- , 2013: Pokrajina v luči retoričnih figur v besedilih o slovenski Istri. *Primerjalna književnost* 36, št. 2, str. 205–223.
- VRANJEŠ, MATEJ, 2002: Družbena produkcija prostora: k epistemologiji prostora v geografiji in humanistiki. *Geografski vestnik* 74, št. 2, str. 47–57.
- ZORN, MATIJA in BLAŽ KOMAC, 2008: *Zemeljski plazovi v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC.

Imensko kazalo

- Adamič, Louis 187, 189, 192
Adorno, Theodor Wiesengrund 293
Aidingar, Lavrencij 233
Alasia da Sommaripa, Gregorio 281
Albert, opat gl. Reichhart, Albert
Albreht, Fran 94
Althan, Michael Adam Baptista 231
Althusser, Louis 245
Alva et Astorga, Petrus de 234, 238
Anderson, Benedict 101, 103, 106, 114
Andreas-Salomé, Lou 291
Andrejka pl. Livnograjski, Jernej 82,
93–95
Andrejka pl. Livnograjski, Rudolf
230, 130
Apollinaire, Guillaume 292, 293, 296
Arentsen, Michael 316, 323, 324
Arias, Santa 14, 19, 41
Aškerc, Anton 187, 189, 192, 193, 195
Auerbach, Erich 287, 296
Auersperg, Anton 82, 94, 188, 190,
192, 196, 197, 199
Auersperg, Janez Andrej (Johann
Andreas) 230, 231
Auersperg, Janez Ferdinand (Johann
Ferdinand) 233
Auersperg, Janez Herbard (Johann
Herward) 230
Auersperg, Janez Vajkard (Johann
Weichard) 230, 232
Auersperg, Volf (Wolfgang, Wolf)
Engelbert 159, 230, 231, 233, 236
Avancini, Nicolaus 233
Babič, Jože 275
Bachelard, Gaston 23, 305
Bahtin, Mihail Mihajlovič 21, 23, 26,
37, 287, 296
Bajec, Jože 101, 114
Bajt, Drago 287
Balantič, France 191, 192, 194, 200
Balzac, Honoré de 122, 306
Baraga, Friderik Irenej 187–190,
192–197, 199, 200
Bartholomew, John George 28, 37,
51, 61
Bartol, Vladimir 92, 194, 195
Bastjančič, Matija 230, 231, 233
Baudelaire, Charles 295, 296
Behr, Shulamith 292, 296
Beli, Andrej 27
Beličič, Vincenc 81, 95
Benjamin, Walter 292, 293, 296
Berčič, Branko 101, 115, 120, 130
Berleant, Arnold 292, 296
Berthold, Joannes 233
Bettotus, Franciscus 228
Bevk, France 94, 187, 188, 193,
195, 199
Bilc, Janez 160

- Bizant, Milan 236, 241
 Blagaj, Eberhard Leopold Ursini 231
 Blaznik, Albina 118
 Blaznik, Aleksandrina 118
 Blaznik, Frančiška 118
 Blaznik, Jožef 118
 Bleiweis, Janez 94, 192
 Bodenhamer, David J. 30, 31, 37
 Bor, Matej gl. Pavšič, Vladimir
 Borges, Jorge Luis 17
 Borštnik, Ignacij 161, 164
 Bosi, Janez Jernej 233
 Božič, Branko 248, 251, 261
 Bračič, Vladimir 319, 324
 Bradbury, Malcolm 44, 61
 Bratož, Rajko 234, 241
 Braudel, Fernand 15, 23, 25, 32, 37
 Brecht, Bertolt 164
 Breznik, Anton 254
 Brontë, Anne 28
 Brontë, Charlotte 28
 Brontë, Emily 28
 Buchheim, Oton Friderik (Otto Friedrich) 229, 232
 Buchholz, Sabine 300, 310
 Budal, Andrej 94, 95, 194
 Byron, George Gordon 28, 50
- Cabo Aseguinolaza, Fernando 25, 38, 256
 Calderón de la Barca, Pedro 164
 Cankar, Ivan 82, 94, 164, 166, 173, 187–197, 199, 200, 264, 265, 267, 275, 303
 Cankar, Izidor 267, 268, 272
 Cegnar, France 81, 82, 95
 Celestin, Fran 81, 94, 95
- Cerkvenik, Angelo 81, 92, 95
 Chatman, Seymour 304
 Cigale, Matej 191, 254
 Ciglič, Rok 324
 Clemenz, Majda 274, 278
 Coraduzzi, Janez Rudolf (Joannes Rudolphus) 230
 Cornis-Pope, Marcel 25, 38
 Corrigan, John 37
 Costa, Etbin Henrik 133, 155
 Crane, Gregory 221
 Crang, Mike 25, 38
 Crosland, Alan 267
 Cvetko, Franc 257
 Cvirn, Janez 322, 324
- Čampa, Jože 207
 Čapek, Karel 164
 Černe, Mina 220
 Čop, Matija 187, 193, 194, 195, 259
 Čopič, Špelca 185, 204
- d'Alva y Astorga, Pedro gl. Alva et Astorga, Petrus de
 D'Annunzio, Gabriele 281, 286
 Dalmatin, Jurij 258
 Danilo, Anton 164
 Danilov, Avgust 164
 Dannenberg, Hilary P. 305
 Dear, Michael 26, 27, 38
 Debevec, Ciril 164
 Deleuze, Gilles 20, 23
 Dennerlein, Katrin 299, 305, 310
 Derrida, Jacques 14
 Destovnik, Karel 187–189, 191–195, 199
 Detela, Fran 94

- Detering, Heinrich 300, 311
 Dev, Anton Feliks 94
 Deželak Trojar, Monika 225–229,
 232, 242
 Diamond, Jared M. 24, 38
 Dickens, Charles 50, 122
 Döblin, Alfred 272
 Dokler, Joh 7, 8, 10, 43
 Dolenc, Janez 268
 Dolgan, Marjan 7, 10, 36, 38, 147,
 263, 267, 278, 322, 324
 Dolinar, France Martin 235, 242
 Dolinar, Marko 230
 Dolničar pl. Thalberg, Janez
 Krstnik 233
 Dolničar, Janez Gregor 157
 Dolnitscher, gl. Dolničar
 Domínguez, César 25, 26, 38, 256
 Döring, Jörg 14, 18, 28–30, 32, 38
 Dos Passos, John 272
 Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 274
 Dović, Marijan 7, 8, 10, 34, 36, 38, 39,
 69, 181–183, 185, 197, 200, 204
 Drekonja, Ciril 191
 Drobesch, Werner 226, 242
 Drobnič, Josip 163
 Dular, Anja 120, 130, 228, 242
 Dular, Jože 216
 Đurišin, Dionýz 26
 Eger, Janez Friderik 118, 123
 Egilsson, Sveinn Yngvi 200, 204
 Einspieler, Andrej 80, 93, 192
 Einstein, Albert 20
 Eleonora Magdalena Pfalško-
 Neuburška 234
 Eliot, Thomas Stearns 292
 Eller, Fran 94
 Englhart, Andreas 276, 278
 Erberg Kalasanc, Jožef 94
 Erjavec, Fran 81, 94, 95, 191, 192, 194
 Evans, Andrew J. 46
 Even-Zohar, Itamar 26
 Fanning, David 292, 296
 Fatur, Lea 81, 94
 Faulkner, William 28
 Ferchius, Mattheus 228
 Ferdinand III. 232
 Finžgar, Fran Saleški 187, 189, 192,
 193–195
 Fisher, Peter 46
 Fludernik, Monika 299, 310
 Forstnerič Hajnšek, Melita 185,
 191, 204
 Foucault, Michel 13–17, 23, 39
 Frank, Joseph 305
 Freud, Sigmund 14
 Fridl, Jerneja 7, 8, 10, 28, 35, 36, 38,
 39, 43, 45, 50, 51, 53, 55, 57, 58,
 62, 75, 76, 86–89, 111–113, 128,
 129, 135, 168, 177, 179, 197–199,
 202, 203, 213, 217, 218, 220, 222,
 315, 324
 Friedman, Thomas L. 20
 Friedrich, Hugo 293
 Fröhler, Josef 231, 242
 Gabršček, Andrej 81, 82, 94
 Gaj, Ljudevit 259
 Gall, Godefrid 231
 Gallenberg, Jurij Žiga 233
 Galsworthy, John 164

- Gassler, Andrej 118
 Gavella, Branko 164
 Gestrin, Fran 94, 261
 Geyer, Bernard 232
 Giddens, Anthony 17, 39
 Glaser, Karel 81, 93, 95, 190
 Glazer, Janko 82, 189, 193, 257, 261
 Glonar, Joža 93, 122
 Goff, Jacques le 246
 Gogolj, Nikolaj Vasiljevič 27, 161
 Golar, Cvetko 95
 Golec, Boris 257, 261
 Golec, Januš 216
 Golia, Pavel 92, 95, 265
 Golouh, Rudolf 82, 92, 95
 Gombač, Andraž 7, 10
 Gonzalez, Anxo Abuín 38
 Gourmont, Remy de 292
 Govekar, Fran 164, 264, 266
 Grabner, Jurij 94
 Gradišnik, Janez 92, 95
 Gradnik, Alojz 81, 92, 94, 95, 187,
 188, 195, 199
 Grafenauer, Bogo 250–254, 261
 Gregorčič, Simon 187–196, 199, 200
 Gruber, Gabrijel 251
 Gruden, Igo 92, 187, 189, 190,
 192–195
 Grum, Slavko 164, 265
 Grün, Anastasius gl. Auersperg, Anton
 Gutenberg, Johannes 127
 Gutsman, Ožbald 93, 94

 Haan, Melchior 230
 Habjan, Jernej 7, 8, 10, 36, 39, 99, 183,
 319, 320
 Haderlap, Lipe 81, 93, 95

 Hafner, Kristina 81, 94
 Hard, Gerhard 18, 19, 39
 Harley, John Brian 52, 62
 Harman, Gašpar 255
 Harrach, Ferdinand Bonaventura I.
 234, 240
 Harrer, Frančišek 232
 Harris, Trevor M. 37
 Harvey, David 15, 16, 19–21, 24,
 39, 245–248, 250, 252, 261, 310,
 323, 324
 Helgason, Jón Karl 181, 200, 204
 Hendrix, Harald 191, 204
 Heptner, Janez Jurij 118, 123
 Heptner, Marija Terezija 118, 123
 Herberstein, Karel Janez 253
 Hladnik, Miran 7, 36, 39, 207, 213,
 220, 222, 300, 310
 Hobsbawm, Eric J. 249, 252,
 258, 261
 Hoffmann, Ernst Theodor
 Amadeus 274
 Hofstadter, Douglas 309
 Holquist, Michael 287, 296
 Hopkins, Gerard Manley 291, 292
 Horst, Hermann 232
 Hribar, Tine 289, 290
 Hrvatin, Mauro 316, 324
 Hulewicz, Witold 283, 284, 291
 Humar, Gorazd 251, 252, 261
 Humboldt, Alexander 246
 Hurni, Lorenz 46, 48, 51, 62, 63
 Husserl, Edmund 285, 288–291,
 293, 294, 296

 Ibsen, Henrik 161, 164
 Iffland, August Wilhelm 159

- Ilešič, Fran 81, 95, 254–256, 261
 Ilja, Lojze 216
 Inemann, Rudolf 164
 Ingolič, Anton 80, 81, 193
 Iser, Wolfgang 302
- Jahn, Manfred 300, 310
 Jaklič, Fran 207
 Jaklin, Mihael 256
 Jameson, Fredric 15, 23, 27, 39
 Janez Svetokriški (pr. i. Tobia Lionelli) 184
 Janežič, Anton 93
 Jankovič, Andrej 232
 Jansen iz Yperna 253
 Japelj, Jurij 93, 95
 Jarc, Miran 187, 193
 Jarman, Douglas 292, 296
 Jarnik, Urban 93, 194
 Javornik, Miha 296
 Javornik, Mirko 81, 95
 Jenko, Simon 94, 187, 191, 193–195
 Jerina, Mateja 220
 Jež, Andraž 7, 184, 245
 Johnson, Mark 305
 Joyce, James 301, 304, 310
 Jožef I. 234
 Jožef II. 123, 247, 250–253, 255
 Jurca, Branka 81
 Jurčić, Josip 161, 187–189, 191, 192, 195, 199, 264
 Juvan, Marko 7, 8, 10, 13, 25, 26, 30, 32, 36, 39, 41, 43, 51, 55, 62, 72, 157, 183, 200, 204, 220, 256, 259, 261, 286, 296, 300, 302, 303, 310, 315, 316, 319, 321, 325
 Juvancič, Friderik 164
- Kadir, Djelal 25, 41
 Kajuh, gl. Destovnik, Karel
 Kant, Immanuel 20, 255, 287, 299
 Karlin, Alma 188, 199
 Karničar, Klavdija 220
 Kastelic, Jože 81
 Katzenstein, Janez Herbard 233
 Kaufman, Mojca 274, 278
 Kaufmann, Walter Arnold 283, 297
 Kemp, Karen K. 31, 39
 Kermode, Frank 293, 297
 Kersnik, Janko 187, 193, 195, 264
 Kette, Dragotin 187, 189, 191–193, 195
 Kiauta, Marija 232, 242
 Kidrič, France 82, 94, 101, 115, 120, 130, 254–258, 262
 Kierkegaard, Søren 284
 Kladnik, Drago 62
 Kleinmayr, Ignac Alojz 80, 93, 123
 Kleinmayr, Julij 93
 Kleinmayr, Matija 122
 Klemen IX. 233
 Kline, Anthony S. 283, 297
 Klodič, Anton 81, 93–95
 Kmet, Marija 95
 Knafelj, Luka 231
 Koblar, France 268, 273, 278
 Kocbek, Edvard 187, 188, 199, 200
 Kögl, Helmar 236, 242
 Kohn, Hans 253, 262
 Kolb, Annette 283
 Kolenc, Franc 82
 Kollár, Ján 258, 259
 Komac, Blaž 51, 62, 316, 325
 Kopitar, Jernej 82, 94, 187, 258
 Korn, Wilhelm Heinrich (Viljem Henrik) 123

- Koron, Alenka 7, 36, 99, 299, 310, 319
 Koruza, Jože 158, 159, 180
 Koseski gl. Vesel, Jovan (Janez)
 Kosovel, Srečko 9, 27, 187, 189,
 192–195, 281, 285–295, 297
 Kotnik, France 159, 180
 Kotzebue, August 159
 Kovač Artemis, Tita 216
 Kovič, Kajetan 281, 283
 Kozak, Ferdo 92
 Koželj, Tanja 217–219
 Kraigher, Alojz 94
 Kraigher, Vito 120, 130
 Krajec, Janez 126
 Kralj, Lado 265, 273, 278
 Kralj, Vladimir 82
 Kranjec, Miško 187, 193
 Kraševac, Borut 307
 Kreft, Bratko 94, 164
 Krek, Gregor 80, 93, 94
 Krek, Janez Evangelist 82, 187, 192,
 193, 194
 Kresal, Rudolf 92
 Kristan, Etbin 94, 95
 Krleža, Miroslav 164
 Kuenburg, Maximilian Gandolf
 230, 231
 Kuhar, Lovro 187, 188, 190, 193, 195,
 199, 207
 Kuralt, Martin 94, 254
 Kuret, Niko 158, 180
 Küzmič, Mikloš 191
 Kveder, Zofka 81, 95

 Lacan, Jacques 14
 Lakoff, George 305
 Lambeck, Peter 234

 Lampič, Barbara 7, 207
 Lavrič, Ana 191, 204
 Lavtižar, Josip 189, 207
 Leerssen, Joep 181, 204
 Lefebvre, Henri 14, 16, 17, 23, 24, 39,
 245–250, 252, 259, 260, 262, 316
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 20
 Leopold I. 230, 233, 234
 Levec, Fran 94
 Levstik, Fran 94, 95, 134, 160–162,
 187, 189–191, 194–196, 264
 Linhart, Anton Tomaž 160, 187,
 191–193, 254
 Logar, Tine 249, 262
 Lokar, Danilo 94, 95, 193, 195
 Lotman, Jurij Mihajlovič 21, 23, 26,
 27, 39, 127, 130, 305–307, 310
 Lovrenčič, Joža 81, 94, 95
 Lüdtke, Gerhard 51, 62
 Lukacs, Ladislaus 231, 232, 242
 Luria, Sarah 26, 39
 Lyotard, Jean-François 294, 297

 Mackensen, Lutz 51, 62
 Mackinder, Halford 246
 Macun, Ivan 81, 93, 95, 150
 Maeterlinck, Maurice 164
 Mahkota, Tina 301
 Mahnič, Anton 81, 94, 196
 Maister, Rudolf 93, 183, 187–195,
 199, 200, 207
 Majar, Matija 93
 Majcen, Stanko 80, 92, 93, 275
 Maksimilijan, opat gl. Mottcho,
 Maksimilijan
 Malenšek, Mimi 207
 Malešič, Matija 81

- Malovrh, Miroslav 81, 95
 Mannagetta, Johann Wilhelm
 (Guilielmus) 227
 Marija Terezija 247, 250, 251, 255
 Marn, Franjo 81, 93, 95
 Marn, Josip 93
 Marracci, Hippolytus 234
 Matičič, Ivan 93, 94
 Mauser, Karel 207
 Mayr, Ana Barbara 118
 Mayr, Janez Jurij 118, 122
 Mayr, Janez Krstnik 117, 118, 122,
 123, 228
 Mayr, Jožef Tadej 118
 Medveš, Zdenko 147, 150, 155
 Meillassoux, Quentin 292, 297
 Melik, Vasilij 261
 Mencinger, Janez 79, 187, 192,
 194, 254
 Merk, Ignac 123
 Merrifield, Andy 246, 262
 Meško, Franc Ksaver 187
 Metelko, Franc Serafin 188,
 193–195, 199
 Mijot, Marija 81, 95
 Mikkonen, Kai 305
 Miklavčič, Maks 228, 242
 Miklošič, Fran 260
 Milčinski, Fran 95, 192
 Miller, Philippus 233
 Minatti, Ivan 207
 Mitchell, Stephen 283, 297
 Modrinjak, Štefan 255–257
 Mohanty, Jitendra Nath 288, 297
 Mole, Vojeslav 94
 Molière, Jean-Baptiste
 Poquelin 164
 Moravec, Dušan 101, 115, 120, 130,
 157, 158, 161, 164, 166, 173, 175,
 176, 180, 264, 266, 267, 278
 More, Thomas 28
 Moretti, Franco 8, 10, 29, 30, 39, 48,
 51, 62, 67, 97, 300
 Mottoch, Maksimilijan 234
 Mrak, Ivan 95
 Mrzel, Ludvik 81
 Murko, Matija 80, 93, 94
 Murn, Josip 187, 189, 195
 Nadler, Josef 29, 51, 62, 72, 97
 Nadlišek Bartol, Marica 81, 95
 Nagel, Siegfried Robert 29, 50, 62,
 72, 97
 Napoleon 151
 Narat, Ivan 255, 256
 Nethersole, Reingard 14, 40
 Neubauer, John 25, 38, 40, 181, 204, 256
 Nežmah, Bernard 7, 10
 Nietzsche, Friedrich 14
 Nikolavčič, Anja 220
 Nora, Pierre 181, 205
 Novačan, Anton 81, 92, 93, 95
 Novak, Bogdan 216
 Nučič, Hinko 81, 95, 164, 192
 Nünning, Ansgar 299, 311
 Ocvirk, Anton 286, 297
 Ogrin, Matija 7, 68
 Omersa, Nikolaj 94
 Orožen Adamič, Milan 62
 Ortar, Jaka 7, 8, 10, 43, 51, 55, 62
 Pagliaruzzi, Josip 94
 Pahor, Jože 81, 95

- Papebroch, Daniel 234, 238
 Pavel, Thomas 307, 311
 Pavšič, Vladimir 92
 Peirce, Charles Sanders 14
 Pemič, Monika 178, 180
 Penn, Franc Henrik 92–95, 160
 Perenič, Urška 7, 8, 10, 29, 32, 33, 35, 36, 40, 55, 67, 72, 78–80, 85, 97, 100, 120, 133, 155, 160, 175, 183, 205, 207, 317, 319, 321, 322
 Perko, Drago 7, 10, 35, 40, 62, 316–320, 324
 Perse, Saint-John (pr. i. Alexis Leger) 292
 Petre, Fran 254, 259, 262
 Phelps, William Lyon 28
 Piatti, Barbara 22–24, 28–30, 40, 46, 48, 51, 62, 63, 300
 Pickles, John 52, 62
 Pirandello, Luigi 164
 Pirc, Franc 207
 Pirjevec, Avgust 95
 Pisk, Marjeta 7, 184
 Pizzoni, Franciscus 233
 Plečnik, Jože 191
 Plohel, Gregor Jožef 80
 Podmilšak, Josip 93, 95
 Pogačnik, Jože 54
 Pohlin, Marko 82, 94
 Potočnik, Blaž 150
 Potrč, Ivan 92
 Pregelj, Ivan 9, 94, 188, 199, 216, 263, 267–269, 271–277
 Prenner, Ljuba 92
 Prešeren, France 27, 94, 181, 187–197, 199–203, 259, 269
 Prežihov Voranc, gl. Kuhar, Lovro
 Prieto, Eric 21, 40, 310
 Prijatelj, Ivan 82, 94, 156, 189, 190, 200
 Primic, Janez Nepomuk 257
 Promberger, Mihael 123
 Puntar, Josip 94
 Puškin, Aleksander Sergejevič 27
 Rabatta, Jožef 232
 Radics, Peter 231, 234, 242
 Ratzel, Friedrich 246
 Ravnikar, Matevž 81, 95
 Razlag, Radoslav 93, 189, 190, 200
 Rée, Jonathan 289, 297
 Rehar, Radivoj 81, 82, 95
 Reichard, Adam Friderik 118, 123
 Reichard, Ana Elizabeta 118, 123
 Reichhart, Albert 234
 Reinhart, Werner 281
 Reisp, Branko 120, 130, 133, 156
 Remec, Alojzij 80
 Retzer, Franciška 118
 Retzer, Janez Krstnik 118
 Retzer, Marija 118
 Reuschel, Anne-Kathrin 46, 48, 51, 62, 63
 Ribičič, Josip 81, 95, 194
 Richardson, Douglas 32, 40
 Richter, Franz Xavier 230, 242
 Ricoeur, Paul 293, 297
 Rigney, Ann 181, 204
 Rilke, Rainer Maria 9, 281–295, 297
 Ritter, Carl 246
 Robert, Jörg 267, 278
 Robinson, Jeffrey C. 291, 298
 Rogelj, Tea 274, 275
 Romuald (pr. i. Lovrenc Marušič) 158

- Rosenberg, Volfgang Andrej
(Wolfgang Andreas Orsini) 233
- Rosetti, Janez Marko 232
- Rosmer, Paulus 233
- Rothenberg, Jerome 291, 298
- Rozman, France 234, 242
- Rupel, Mirko 94
- Rutar, Simon 94, 190, 192
- Ryan, Marie-Laure 300–307, 309, 311
- Santagata, Simon 229, 234
- Sartre, Jean-Paul 290
- Saussure, Ferdinand 14
- Schiller, Friedrich 159, 161
- Schlögel, Karl 18, 40
- Schlosser, Horst Dieter 73, 97
- Schmidt, Vlado 147, 156
- Schönleben, Janez Ludvik 8, 122,
225–241
- Schwentner, Lavoslav 124
- Seifert, Kim 300, 311
- Shakespeare, William 159, 164
- Sharp, William 28
- Simmel, Georg 15, 40
- Simonič, Franc 82, 93, 94
- Sivec, Ivan 216
- Skaza, Aleksander 296
- Skerbina, Jožef 118
- Sket, Jakob 80, 93
- Skrbinšek, Milan 164
- Slodnjak, Anton 54, 95, 254, 257, 262
- Slodnjak, Breda 257, 258, 262
- Slomšek, Anton Martin 183, 187,
188, 190–195, 197, 199, 200
- Smrekar, Hinko 122
- Soja, Edward W. 9, 15, 17–20, 23, 24,
40, 316, 324
- Sommaripa gl. Alasia da Sommaripa,
Gregorio
- Sonesson, Göran 288, 298
- Spanos, William 288, 289, 291, 298
- Spinoza, Baruch 20
- Stam, Ruben 316, 323, 324
- Stanič, Valentin 81, 94, 187, 193–196
- Stare, Alojzij 150
- Stare, Josip 81, 95
- Starhemberg, Johann Richard 231
- Stefan, Jožef 82, 94, 196
- Stele, France 94
- Steska, Viktor 251, 252, 262
- Stockhammer, Robert 28, 29, 41
- Stojan, Andrej 275
- Stoper, Jakob 232
- Stritar, Josip 82, 94, 187, 192, 195
- Struppi, Vincenc 251
- Stupica, Bojan 164
- Svetec, Luka 94, 95
- Svetina, Tone 207
- Swift, Jonathan 28
- Šafárik, Pavel Jozef 258, 259
- Šega, Janez 230, 233
- Šest, Osip 164
- Šilih, Gustav 80–82, 93, 189, 190,
193, 194
- Širok, Karel 81, 93, 95, 194
- Škerl, Silvester 95, 124
- Škulj, Jola 7, 27, 36, 41, 117, 183, 205,
228, 281, 291, 296, 298, 305, 311, 319
- Šlebinger, Janko 101, 115
- Šnuderl, Makso 81, 82
- Šorli, Ivo 82
- Šorli, Ljubka 81, 94, 189
- Šterbenc Svetina, Barbara 120, 131

- Štoka, Jaka 81, 95
 Štrekelj, Karel 80, 82, 93, 94, 193, 194
 Šuster Drabosnjak, Andrej 159,
 190, 192
 Taine, Hippolyte 15
 Tanc, Anton 81, 94
 Tavčar, Ivan 45, 79, 187–190, 193,
 195, 199
 Terčelj, Filip 94, 188, 190, 192,
 199, 200
 Terpin, Filip 232
 Thomson, Judi 46
 Thuijs, Rick 316, 323, 324
 Thurn und Taxis, Alexander
 Johann 281
 Thurn und Taxis-Hohenlohe,
 Marie 281
 Tolkien, John R. R. 303
 Tolstoj, Lev Nikolajevič 306
 Toman, Lovro 93, 94
 Tominšek, Josip 81, 82, 94
 Toporov, Vladimir Nikolajevič 27, 41
 Tratnik, Suzana 9, 299, 300, 302–306,
 308–311
 Trauthson, Ferdinand 231
 Trauthson, Paulus Sixtus 231
 Trdina, Janez 187, 189, 195, 196
 Trinko, Ivan 187, 189, 190, 192–194
 Tropper, Peter G. 226, 242
 Trstenjak, Anton 157–163, 166,
 176, 180
 Trstenjak, Davorin 82, 256
 Trubar, Primož 184, 258
 Turnšek, Metod 80, 81, 93, 95
 Turnograjska, Josipina gl. Urbančič,
 Josipina
 Tušek, Ivan 81, 94, 95
 Terseglav, Jernej 7, 10
 Thielmann, Tristan 14, 18, 32, 38
 Tally, Robert T. 14, 17, 20, 21, 23, 28,
 41, 310
 Udovič, Jože 193
 Uhliř, Hugo 122
 Umek, Anton 207
 Ungern-Sternberg, Armin 46, 63
 Urbanc, Mimi 7, 26, 35, 36, 41,
 51, 53, 58, 62, 63, 315, 317, 322,
 324, 325
 Urbančič, Josipina 191, 192
 Vaccano, Frančišek Maksimilijan 232
 Valdés, Mario 25, 41
 Valenčič, Vlado 250, 262
 Valjavec, Matija 81, 95
 Valvasor, Janez Vajkard 229, 230,
 235, 242
 Vančura, Michal 7, 10
 Vandot, Josip 80, 81, 93, 95, 187, 189,
 190, 193
 Vašte, Ilka 95, 216, 219
 Vavpotič, Ivan 122
 Verč, Ivan 296
 Verovšek, Anton 164
 Vesel, Jovan (Janez) 94, 95
 Vidic, Fran 82, 94
 Vidmar, Ciril 124
 Vidmar, Luka 236, 243
 Vidmar, Polona 197, 205
 Vidmar, Tadej 235, 243
 Vilfan, Sergij 252, 254, 262
 Vilhar, Miroslav 187, 189, 190, 194,
 195, 200

- Vodnik, Valentin 187, 188, 191–195,
197, 199, 254, 255, 257
Vodopivec, Peter 231, 243
Volk, Manca 38
Vošnjak, Josip 79, 82, 94
Vovk, Joža 92
Vranješ, Matej 51, 63, 316, 325
Vraz, Stanko 8, 9, 81, 95, 187, 195,
196, 259, 260
Vrečko, Janez 286, 298
Vuk, Ivan 81
- Warf, Barney 14, 19, 21, 24, 41, 310
Wastl, Ignaz Heinrich 254, 255
Waters, Tim 46
Westphal, Bertrand 14, 21, 23, 24, 28,
41, 300, 310
White, Hayden 287, 298
Winkler, Kathrin 300, 311
Woolf, Virginia 44, 63
- Yeats, William Butler 164
- Zadavec, Franc 54, 273, 278
Zagorski, Cvetko 81
Zani, Valerio 229, 233, 243
Zeno, Francesco 234
Ziegelbauer, Magnoaldus 229, 243
Zima, Peter V. 267, 278
Zois, Michelangelo 251
Zois, Žiga 95, 160, 187, 190–192,
194, 251, 258
Zorec, Ivan 93, 95
Zorenč, Tereza 220, 222
Zorman, Ivan 190
Zorn, Matija 316, 317, 325
Zupanc, Lojze 80, 93
- Žitko, Sonja 185, 197, 205
Žnideršič, Martin 120, 131
Žun, Klemen 266, 279
Župančič, Oton 94, 164, 185, 187,
189, 192–196, 200, 264, 265,
275, 279

Imensko kazalo sestavil Andraž Jež

O avtoricah in avtorjih

MONIKA DEŽELAK TROJAR je raziskovalka na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ukvarja se s starejšim slovenskim slovstvom in sodeluje pri inštitutskih znanstvenokritičnih izdajah slovenskega slovstva iz omenjenega obdobja. Uredila je knjižno znanstvenokritično izdajo rokopisa kranjskega duhovnika Adama Skalarja, v zadnjih letih pa se je največ ukvarjala z Janezom Ludvikom Schönlebnom, čigar življenje in zgodovinski ter retorični opus predstavljajo tudi osrednji vsebinski del njene doktorske disertacije.

JOH DOKLER je strokovnjak za programje v podjetju Sedem čez devet, d. o. o., in razvijalec spletnih orodij ter zunanji član projektne skupine Prostor slovenske literarne kulture.

MARJAN DOLGAN je znanstveni svetnik v Inštitutu za slovensko književnost in literarne vede ZRC SAZU. Kot Humboldtov štipendist se je izpopolnjeval v Nemčiji in kot gostujoči profesor predaval slovensko književnost na Alpen-Adria Universität Klagenfurt/Celovec (2000, 2004, 2006). Preučuje večinoma slovensko književnost 20. stoletja. Pripravil je več tematskih antologij s spremnimi študijami in napisal večje število gesel za leksikon *Slovenska književnost* (1982, 1996). Njegove novejšje knjižne objave: *Slovenska književnost tako ali drugače* (2004), *Srečko Kosovel: Iz zapuščine* (2009) in *Literarni atlas Ljubljane* (2014).

MARIJAN DOVIČ je višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU in izredni profesor za književnost na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Ukvarja se s sistemsko teorijo literature, z literarnim kanonom, s kulturnim nacionalizmom v Evropi, s teorijo in zgodovino avtorstva ter z zgodovinskimi avantgardami. Objavil je monografije *Sistemske in empirične obravnave literature* (2004), *Slovenski pisatelj* (2007) in *Mož z bombami* (2009) ter uredil vrsto domačih in mednarodnih znanstvenih publikacij.

JERNEJA FRIDL je raziskovalka na Geografskem inštitutu Antona Melika ZRC SAZU in pomočnica direktorja ZRC SAZU za področje aplikativnih raziskav. Posveča se digitalni tematski kartografiji, geografskim informacijskim sistemom, obdelavi prostorskih podatkov, prostorskim analizam in historični kartografiji, sodelovala pa je tudi pri mednarodnih in nacionalnih projektih, ki posegajo na področje fizične in družbene geografije. Kot asistentka za predmet *Tematska kartografija in GIS-i* je poučevala na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Je vodja infrastrukturnega programa ZRC SAZU *Naravna in kulturna dediščina* ter vodja Oddelka za tematsko kartografijo na GIAM.

JERNEJ HABJAN je znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Podoktorsko je raziskoval na Münchenski univerzi LMU in na dunajskem inštitutu IFK. Izdal je monografiji *Janus, Prokrust, Babin* (2008) in *Literatura med dekonstrukcijo in teorijo* (2014) ter več člankov v revijah *The Journal of Culture and the Unconscious*, *CLCWeb*, *Filozofski vestnik*, *Problemi* in *Slavistična revija*. Souredil je posebne številke revij *Primerjalna književnost* in *Canadian Review of Comparative Literature* ter zbornik *Globalizing Literary Genres* (2016).

MIRAN HLADNIK na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani predava o slovenski pripovedni prozi, vodi seminarje o spletni strokovni komunikaciji in projekte na Wikimedijinih spletiščih. Napisal je knjige *Trivialna literatura* (1983), *Slovene for Travelers* (1988, 1994, 2001), *Praktični spisovnik* (1990, 2002), *Slovenska kmečka povest* (1990), *Povest* (1991), *Slovenski zgodovinski roman* (2009), *Nova pisarija* (2014), ki so v skladu z njegovim zavzemanjem za odprto znanost prosto dostopne pod licenco *creative commons*. Je odgovorni urednik *Slavistične revije* in moderator foruma *Slovlit* (1999–).

ANDRAŽ JEŽ je asistent na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. V doktorski disertaciji in znanstvenih člankih se posveča predvsem Stanku Vrazu in ilirizmu s posebnim poudarkom na nacionalistični ideologiji. Ukvarja se še z modernistično in postmodernistično književnostjo ter z odnosi med literaturo in glasbo.

MARKO JUVAN je raziskovalec in predstojnik Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, literarno teorijo pa predava na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Poleg številnih znanstvenih člankov v *Primerjalni književnosti*, *Slavistični reviji*, *Neobeliconu*, *CLCWeb* in *CRCL/RCLC* ter poglavij v znanstvenih monografijah je v zadnjih letih objavil knjige *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem* (2012), *Literary Studies in Reconstruction* (2011) in *History and Poetics of Intertextuality* (2008; srbski prevod 2013). Uredil je mednarodna zbornika *Svetovne književnosti in obrobja* (2012) in *World Literatures from the Nineteenth to the Twenty-first Century* (2013).

ALENKA KORON, raziskovalka in bibliotekarka na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, se ukvarja s teorijo pripovedi, literarno teorijo in metodologijo literarne vede, teorijami fikcije, avtobiografije in diskurza ter z novejšim slovenskim in tujim pripovedništvom. Poleg mnogih znanstvenih člankov in referatov o tej tematiki je napisala monografijo *Sodobne teorije pripovedi* (2014) in souredila zbornik *Avtobiografski diskurz* (2011). Je tudi avtorica vrste razprav in spremnih besedil o slovenskih in tujih piscih iz 19. in 20. stoletja.

JAKA ORTAR je asistent na Geografskem inštitutu Antona Melika ZRC SAZU. Ukvarja se s fizično geografijo, topoklimo, geomorfologijo, geografijo naravnih nesreč in geografskimi informacijskimi sistemi. Objavljal je mdr. v *Acta geographica Slovenica*.

URŠKA PERENIČ predava na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. Kot specialistka na področju empirične literarne znanosti (ELZ) obravnava teoretična in metodološka vprašanja in se loteva konkretnih empiričnih raziskav. Je avtorica knjig *Empirija v literarni vedi* (2014) in *Empirično-sistemsko raziskovanje literature* (2010). V domači in tuji periodiki je objavila več razprav in leta 2012 uredila posebno številko *Slavistične revije* z naslovom *Prostor v literaturi in literatura v prostoru = Space in literature and literature in space*.

JOLA ŠKULJ je raziskovalka na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ukvarja se s teoretskimi in metodološkimi vprašanji, mdr. s koncepti spacialne forme in semiosfere, ter z zgodovinskim preučevanjem modernizma v primerjalni perspektivi. Objavila je številne znanstvene članke in poglavja v monografskih publikacijah doma in po svetu, (so)organizirala nekaj mednarodnih

konferenc in souredila tematsko številko *Primerjalne književnosti* z naslovom *Literature and Space* (2004). Sodeluje tudi v mednarodnih raziskovalnih projektih. Bila je članica izvršnih odborov ICLA/AILC in REELC/ENCLS.

MIMI URBANC je raziskovalka na Geografskem inštitutu Antona Melika ZRC SAZU in pomočnica direktorja ZRC SAZU za mednarodno sodelovanje. Ukvarja se s kulturnimi pokrajinami; zadnja leta zlasti z neotipljivimi prvinami, z dojemanjem pokrajine in njenimi reprezentacijami. Je članica odbora PECRSL (The Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape) in ISCAR (International Scientific Committee on Research in the Alps). Je glavna urednica knjižne zbirke *Exploring Cultural Spaces of Europe* pri mednarodni založbi Peter Lang in glavna urednica za humano geografijo pri znanstveni reviji *Acta geographica Slovenica / Geografski zbornik*.

Spaces of Slovenian Literature

Summary

I

The present monograph, edited by **Marko Juvan**, is a result of the research project “The Space of Slovenian Literary Culture: Literary History and the GIS-Based Spatial Analysis” (2011–2014), a collaborative effort of literary scholars and geographers at the ZRC SAZU Research Centre in Ljubljana and Faculty of Arts, University of Ljubljana. Analyses included in this volume aim to contribute to the emerging field of spatial literary criticism, which is formed at the intersection of literary studies, human geography, and geographic information systems (GIS). Compared to *Literarni atlas Ljubljane* (Dolgan et al. 2014), a literary atlas of Ljubljana which narrates and maps biographies of Slovenian authors connected to the Slovenian capital, this volume resembles atlases of a more analytical type, since its thematic maps figure as analytical tools for understanding quantifiable data. *Spaces of Slovenian Literature* are thus largely sympathetic of Moretti’s “distant reading,” a nomothetic approach to literary history based on data corpora obtained from second-hand sources (Moretti 2000: 56–58). In our case, we mined the data from the Slovenian biographical lexicon (*Slovenski biografski leksikon*), literary histories, bibliographies, on-line databases, etc.

So far, the methodological framework of our research, which is based on the “spatial turn” in the humanities, and the first analytical and interpretative findings have been partially presented in academic journals (Perenič, ed. 2012; Dovič, Habjan, and Juvan, eds. 2013; Dovič 2013; Perenič 2014; Fridl, Juvan, and Ortar 2014; Juvan 2015; Juvan and Dokler 2015). They are also available on the project website (<http://pslk.zrc-sazu.si>). These contributions to the site and academic articles have been revised, updated, and edited for this monograph.

The central part of the monograph contains spatial analysis, thematic maps, and graphs. It addresses the problem of the mutual influence of geographic

space and literature in Slovenian on the Slovenian ethnic territory from the late eighteenth to mid-twentieth century. To this end, the book presents spatial-statistical analyses of the lives of the most important literary actors, the development of media and institutional infrastructure of literature, places represented in historical novels, and the constellation of memorial objects and geographical names related to Slovenian writers. Through spatial and numerical analyses of data taken from the encyclopedic works and selected with an eye to the literary canon, the research team attempted to provide the first tentative answers to questions concerning the interaction between geospaces and literature. These analyses are summarized in the conclusion from the point of view of geography.

The final part of the book comprises five case studies on spaces inhabited or represented by Slovenian writers from the seventeenth to the twenty-first century. These interpretations portray the emergence (and the present-day decline) of the enlightenment-romantic ideological conception of the national cultural space. Studies range from the Baroque Catholic cosmopolitanism of Janez L. Schönleben (at the intersection of the Duchy Carniola and Central Europe) to the Slovenian-Illyrian ambivalence of the romantic Stanko Vraz, whose hesitation in imagining the “national” cultural space depends on the cultural, socio-geographic, and ideological differences established in the nineteenth century between national revivalists from Carniola and Styria. Interpretations go on to monitor the post-WWI intrusion of globalization in the theater as a space dedicated to national high culture (Ivan Pregelj’s satirical expressionist confrontation with the supranational “profanity” of film) and modernist self-reflective literature that represents Karst landscapes through poetics of existential immediacy, transience, and inconclusiveness (Devin in Rainer M. Rilke, Karst in Srečko Kosovel). The last interpretation theorizes postmodern feminist spatial interventions of Suzana Tratnik, which create a special version of Edward W. Soja’s “thirdspace.”

Works Cited

- DOLGAN, MARJAN, ET AL., 2014: *Literarni atlas Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- DOVIČ, MARIJAN, 2013: Memorials in Slovenian Literary Culture. *Slovene Studies* 35, no. 1, pp. 3–27.

- DOVIĆ, MARIJAN, JERNEJ HABJAN AND MARKO JUVAN (eds.), 2013: *Prostorski obrat v literarni vedi / The Spatial Turn in Literary Studies = Primerjalna književnost* 36, no. 2.
- FRIDL, JERNEJA, MARKO JUVAN AND JAKA ORTAR, 2014: Prostorske analize slovenske literarne zgodovine. In: Rok Ciglič, Drago Perko and Matija Zorn (eds.): *Digitalni prostor*. Ljubljana: Založba ZRC, 2014. (GIS v Sloveniji 12). pp. 173–183.
- JUVAN, MARKO AND JOH DOKLER, 2015: Towards a GIS-Analysis of Literary Cultures: The Making of Slovenian Ethnoscape through Literature. *International Journal of Humanities and Arts Computing* 9, no. 2, pp. 196–218.
- JUVAN, MARKO, 2015: From Spatial Turn to GIS-Mapping of Literary Cultures. *European review* 23, no. 1, pp. 81–96.
- MORETTI, FRANCO, 2000: Conjectures on World Literature. *New Left Review*, no. 11/1, pp. 54–68.
- PERENIČ, URŠKA (ed.), 2012: *Prostor v literaturi in literatura v prostoru / Space in Literature and Literature in Space = Slavistična revija* 60, no. 3.
- PERENIČ, URŠKA, 2014: An overview of literary mapping projects on cities: literary spaces, literary maps and sociological (re)conceptualisations of space. *Neohelicon* 41, no. 1, pp. 13–25.

2

In his introductory essay, **Marko Juvan** holds that, despite its postmodern articulation, the spatial turn is productive for literary studies because, paradoxically revisiting Kant's modern attempt to ground the structure of knowledge in the presumably scientific character of geography and anthropology, it has improved methods of historical contextualization of literature through the dialectics of ontologically heterogeneous spaces. Juvan discusses three recent appropriations of the spatial thought in literary studies: the modernization of traditional literary geography in the research in the relations between geospaces and fictional worlds (Piatti, Westphal); the systematic analysis of genre development and diffusion on the basis of analytical cartography (Moretti); and the transnational historiography of literary cultures (Valdés, Neubauer, Domínguez, etc.). In conclusion, Juvan presents the methods and results of the research project "The Space of Slovenian Literary Culture," which might represent a matrix for further developments of spatially-oriented literary scholarship. Using GIS technologies, the project maps and analyzes data on the media, institutions, and actors of

Slovenian literature from the 1780s to 1941 in order to explain how the interaction between “spaces in literature” and “literature in spaces” has historically established a nationalized and aesthetically differentiated literary field. The ethnically Slovenian territory was multilingual and multicultural; it belonged to different state entities with distant capitals, which was reflected in the spatial dynamic of the literary culture. The socio-geographical space influenced the development of literature and its media, whereas literature itself, through its discourse, practices, and institutions, had a reciprocal influence on the apprehension and structuring of that space, as well as on its connection with the broader region. The literary discourse in Slovenian was able to manifest itself in public mainly through the history of spatial factors: (a) the formation, territorial expansion, and concentration of the social network of literary actors and media; (b) the persistent references of literary texts to places that were recognized by the addressees as Slovenian, thereby grounding a national ideology. Taking all of this into account, and based on meta-theoretical reflection, the project aims to contribute to the development of digital humanities and spatial literary studies.

Literary history, geography, and cartography began forming closer links at the end of the twentieth century due to the rapid development of computer technology, which opened up new opportunities for depicting facts of literary history through the introduction of GIS-tools. In addition to mapping settings of literary texts, which is most common in literary geography, the second introductory chapter, written by **Jerneja Fridl, Joh Dokler, Marko Juvan, and Jaka Ortar**, focuses on mapping writers’ biographies, media and cultural infrastructure, and memorials. In this regard, the chapter highlights the subjective nature of thematic maps, especially at the metaphorical level, and it also examines the advantages of GIS-tools for statistical analyses, seeking correlations between facts of literary history and the natural and social elements of geographical space, and for the interactive visualization of data on the internet. In their study on literary geodata and cartography, the authors discuss the history and current state of thematic cartography. On this basis, they describe methods the project team has applied during the process of assembling and structuring an integrated geo-referenced database, as well as cartographic principles and technologies involved in designing thematic and on-line interactive maps for a range of analytical purposes. These maps are able to display and help analyze selected geodata (on literary media, publishers, reading societies, theaters, life trajectories of writers,

locations depicted in historical novels, and memorials to Slovenian writers) only thanks to carefully elaborated cartographic codes and computer applications.

In the following chapter, **Urška Perenič** analyzes places where the 323 examined Slovenian literary authors worked. The places of work proved to be an especially interesting set of empirical information because they are important elements of individual life trajectories that are far more frequent in comparison to other locations. The authors left different marks on the places where they were active, while the places in turn influenced their life and literary work to a certain extent. Moreover, the spatial analysis of working places of writers shows which settlements or regions encouraged and attracted literary energies throughout the history. Considering the average or longest stays in authors' working careers the following cities figure as literary centers between 1780 and 1940: Vienna, Trieste, Zagreb, and Gorizia. Trieste and Vienna attracted Slovenian writers throughout the discussed period, peaking in the period from the mid-nineteenth century to WWI. Gorizia and Zagreb exchanged their roles of centers: in Gorizia the authors worked more often before WWI, while Zagreb continued to attract them up to the mid-twentieth century. Maribor, Belgrade, and even Ljubljana (regardless of a significant density of writers) began to function as true centers for Slovenian writers only after WWI. Analyses of the places of authors' deaths, as well as of cities where they were published first or most often, show the primacy of Ljubljana (with an almost 50-percent share). In the majority of cases, Ljubljana is also the place of the author's last published book, followed by Maribor, Klagenfurt, Gorizia, Celje, Trieste, and Zagreb. Perenič concludes that, regarding their roles in writers' trajectories, Ljubljana, Maribor, Klagenfurt, Gorizia, Vienna, Trieste, and Celje figure as the most important nodal points of Slovenian literary culture.

Jernej Habjan and Alenka Koron offer a statistical presentation of the periodicals database, which includes a selection of 97 periodicals from the period between 1780 and 1940. They analyze the following categories: type of periodical, language, thematic scope, place of first publication, the year of first publication, the year of last publication, the number of years of publication, frequency, and target space. Habjan and Koron argue that Slovenian-language periodicals, outnumbering periodicals in other languages, were largely employed in the process of imagining the national community and were hence actively involved in shaping the nation-scape. For example, the massive presence of thematically heterogeneous,

news-oriented periodicals as well as literary periodicals support Benedict Anderson's theory of imagined communities, according to which a national community is imagined mostly via newspapers and literary works such as novels. Furthermore, by far the most frequent place of first publication is Ljubljana; even periodicals that emerged on the periphery of the Slovenian territory (Klagenfurt, Trieste, Gorizia) or beyond it (Vienna, Graz, Prague, Buenos Aires, Chicago, Cleveland, New York) were more often published in Slovenian than bilingually. As far as the period of publication is concerned, periodicals mostly emerged during the decades preceding and following 1900. Only rarely did periodicals come out in the decade marked by World War I or anytime before 1870. The dates of the last issues of periodicals and the periods of their presence manifest not only generational rhythms but also the impact of major geopolitical processes (World Wars I and II, the rise of fascism after the former and of socialism after the latter) and cycles of capital accumulation (the Great Depression). The latter govern the so-called print-capitalism, which Anderson connects to the process of imagining national communities. If one looks at the frequency of publication, the low or, at least, heterogeneous numbers show the relative underdevelopment of the trade. This impression is corrected, however, by the fact that the number of publications with high frequencies (e.g. weekly, semi-weekly, or daily) is twice as high as of those with low frequencies (e.g. annually, semi-, or triannually). Finally, the dominance of the entire Slovenian territory as the target space of periodicals strengthens the hypothesis that these periodicals played an active role in the imagining of the national community.

In her chapter on publishers and printers, **Jola Škulj** presents her observations about 51 publishing and printing houses, which facilitated the presence of the printed word and the dissemination of written culture in the Slovenian territory. They paved the way for building the infrastructure, which helped establish the space of literary life. Due to their political inclusion in the Habsburg Monarchy, printing and publishing in the Slovenian ethnic territory represented a multilingual milieu. Moreover, because modern publishing and bookselling only gradually evolved into an independent business and because printers and booksellers working in Carniola came from other, not only German-speaking countries, this activity refashioned cultural life of individuals and towns in a cosmopolitan way. Since the essential postulate of the written word, according to Yuri Lotman, represents the possibility to choose and make decisions, publishers played a crucial role in creating the moment of choice and subsequently brought

about developments of Slovenian literary and national revival, and later on also poetic shifts.

Urška Perenič analyzed 58 reading centers which emerged from the 1860s on. The data from the Austrian census of 1869 suggest three groups of settlements with reading centers. (1) A good half of the settlements with reading societies, i.e. 29, were villages and market towns with the populace ranging between 262 (Benedikt) and 987 (Cerkno). (2) 22 settlements with reading centers had between 1,050 (Štandrež) and 6,623 (Rocol) residents. (3) The number of residents in larger settlements (Ljubljana, Klagenfurt, Maribor, Trieste, and Gorizia) range between 12,828 and 70,274. With 15 reading centers in the countryside, the Slovenian Littoral is the most important region, followed by Styria, where 8 reading centers among 13 were located in villages or market towns, while in Carinthia one reading center was in the city and one in the countryside. The number of countryside reading centers was 36, which represents a good 60% of all reading centers. With regard to the total number of residents in all the Littoral, Styrian, Carniolan, and Carinthian districts, the standard for establishing a reading society was the highest in the Slovenian Littoral, with one reading center per 22,394 people. Carniola had one reading center per 27,251 people, Styria one reading center per 31,245 people, and Carinthia one reading center per 168,200 people. The spatial distribution of the reading centers corresponds strongly to the judicial and administrative organization of the territory. Among the 58 settlements with reading societies, 31 (53%) were seats of district courts and municipalities. The distribution of reading centers also depends on the network of secondary schools. In Styria, almost all counties with reading centers were also home to educational institutions of various levels. In Carniola, secondary schools and junior colleges were located in larger towns with a number of inhabitants above the Slovenian average. Thus, a need for a reading center as the nation's stronghold was not as critical as in the border areas of the ethnic territory, especially in the Littoral.

Theater – as a venue, medium, institution, and/or performing company – is a major form of mediation and public life of drama. **Marko Juvan** observes that theater practices in the Slovenian ethnic territory had, from the Middle Ages to the end of the seventeenth century, a nomadic and imported character. Where this was not the case, they belonged to folklore or were a sporadic facet of the religious life or of the entertainment of the upper class. As in other parts of the

Austrian empire, the first theater venues appeared in the eighteenth century. The golden age of theater building was, as elsewhere in Europe, the age of the rise of bourgeois middle-class culture (more than a half of the 26 theater buildings were constructed in the long nineteenth century, from 1850 to 1919). These theater houses spatially anchored performing practices, enabling their continuity and autonomy, as well as ensuring an even geographical distribution. Juvan's analysis of data on 26 theater buildings, 8 so-called national homes (*Narodni dom*), and 7 dramatic societies shows how nineteenth-century theater production in Slovenian gradually occupied the existing theater venues in urban settlements while giving life to new edifices intended to symbolically represent the idea of the nation and to imaginatively enhance its social cohesion. Major towns in Carinthia, Styria, Carniola, and the Littoral constructed their own public dramatic and/or musical theaters in the eighteenth and early nineteenth centuries. Theater culture, whose intention was the aesthetic enjoyment of the middle-class and educated audience, initially adopted cultured languages of the time: in Carniola, Carinthia, and Styria, this was mainly German, while Italian was used in the Slovenian Littoral. From 1789 on, the Estates Theater in Ljubljana, along with a few other theaters, regularly opened its doors to scarce Slovenian performances. In the aftermath of the Spring of Nations, amateur performances constituted an essential component of reading societies. However, the extensive network of reading societies could not meet the aspirations for an artistically ambitious national theater. In response, dramatic societies aiming to advance the idea of a more centralized and prestigious theater institution (called *narodno gledališče*) emerged in the 1860s in regional capitals. With the help of such societies, Slovenian theater companies gradually occupied the existing German-language city theaters towards the end of the nineteenth century. In addition to national homes, in which theater accompanied nationalist sociability and amateur culture (in Novo Mesto, Celje, Maribor, Ljubljana, Kranj, Trieste), dramatic theaters dubbed *narodno gledališče* were built in Ljubljana, Maribor, and Trieste. Professional theater companies came into being after 1919 with the creation of the new state of South Slavs.

In his chapter, **Marijan Dovič** presents the basic features of literary memorials to 323 selected individuals who played major roles in the formation of the Slovenian literary culture from 1780–1940. The constellation of memorials of the Slovenian literary culture began forming in the mid-nineteenth century and still marks the Slovenian cultural landscape because of the semiotic appropriation of the geospace through the canonization of so-called cultural saints as well as numerous

men of letters of lesser stature. The database comprises various types of memorials: statues, busts, other figural and non-figural memorials, memorial buildings, tombstones, plaques, dedicated locations, dedicated institutions, and memorial trails. The majority came into existence after 1940. The total number of registered memorial units that appeared from the mid-nineteenth century to 2012 is 1,676. On average, this represents about 5.19 units per individual. However, for about one-third of the individuals, no memorial units were found. The first full-length statue in today's Slovenian territory is the 1889 Valentin Vodnik statue in Ljubljana, which was followed in 1905 by a France Prešeren statue. The home to large public sculptures of Slovenian literary authors remains the territory of present-day Slovenia. The history of literary tombstones and plaques starts in 1858 with centennial ceremonies for Vodnik. Due to a close connection with the nation-building rituals, literary tombstones were important in the second half of the nineteenth century (e.g. the erection of a Prešeren tombstone in Kranj in 1852). The main period for erecting literary obelisks or pyramids was 1870–1927 (e.g. the Fran Levstik 1889 pyramid in Velike Lašče, or Jože Plečnik's famous 1927 Sigmund Zois pyramid in Ljubljana). The majority of the 296 institutions dedicated to Slovenian writers consists of schools, cultural or educational associations, and libraries or other cultural institutions. The number of locations and landmarks named after Slovenian writers is 941, which makes it by far the most frequent category (56.1% of all units). Among these units, the most common type is streets, followed by roads, squares, and paths.

In the final chapter among those devoted to geo-statistical analyses, **Miran Hladnik** analyzes spaces represented in Slovenian historical novels, an important nation-building genre. The layer devoted to the settings of historical novels (*Dogajališča zgodovinskih romanov*) at the web-based interactive atlas Geopedia.si has initially borrowed data from the database *Slovenski zgodovinski roman*, which contains 359 Slovenian historical novels published between 1859 and 2008. Today the layer consists of 182 texts with 1,458 settings (i.e. 900 different settings). On average, each location is used in literature twice; each novel takes place at eight locations. The number of settings was growing until 1941, culminating in the period of regionalism in literature when it quadrupled. A similar growth in settings occurred after WWII. More than two thirds of locations have been used in fiction only once. Most frequently action takes place in urban centers of Carniola, Littoral, and Styria (Ljubljana, Trieste, Kranj, Celje, Gorica, Kamnik). There are 51 castles and five monasteries which serve as literary settings.

The third part of the volume offers several case studies of places inhabited or imagined by Slovenian writers from the baroque to the present. **Monika Deželak Trojar** follows geographical, spiritual, and cultural spaces of Janez Ludvik (John Louis) Schönleben (1618–1681). His life and work are marked by the interweaving of Central European influences and the local geographical space of Carniola, which is inscribed in his personal contacts and correspondence. However, Schönleben's life and oeuvre were most profoundly influenced by the breadth of Jesuit spiritual culture, from which he received his education and in which he matured as an individual.

In his case study, **Andraž Jež** addresses the problem of space as related to the modes of production, especially during the transition from feudalism to capitalism. Following Henri Lefebvre's (philosophical) and David Harvey's (geographical) notions of the production of space as a side effect of socio-economic development, Jež attempts to outline capitalist spatial interventions in Lower Styria since the mid-eighteenth century. Taking into account the foundations laid by the enlightened Austrian absolutists Maria Theresa and Joseph II, as well as gradual social and cultural diversification between Carniola and Styria in the first half of the nineteenth century, Jež comments on various aspects of early capitalist spatial shifts and their impact on peripheral literary practices and their imagining of the Slovenian nation.

In her study of the modernist poetic landscapes of Duino (in Rainer Maria Rilke) and Karst (in Srečko Kosovel), **Jola Škulj** argues that modernism manifestly experienced transformations with regard to what Mikhail Bakhtin refers to as the position and limits of so-called realia. Focusing on the world of facts ridden with inconsistencies, modernists developed an ambivalent relation to so-called reality. Are spaces in modernist poems still rendering a perceptual world? Should we find their strategies as giving up the mimetic representation or as an even stronger striving to present the factual? Discussing landscapes of Duino and Karst through Husserlian comments on the crisis of consciousness, the study closely scrutinizes modernist attitudes, their basic logic of inconclusiveness, and, as a result, charts the geopoetic realities in the poetry of Rilke and Kosovel.

Marjan Dolgan analyzes *Vest* (Conscience) (original title *Katastrofa* [Catastrophe], 1917), the one-act play written by Slovenian expressionist writer and

playwright Ivan Pregelj (1883–1960). So far, literary historians have interpreted the play as a protest against the cinema which during WWI had been placed in the building of a bankrupt Slovenian theater in Ljubljana, and as an opposition to the new medium of film. Their explanations were partially based on the dramatist's minor remark to the play, but they overlooked the structure of the play. The latter shows that the one-act, although lamenting the invasion of a globalized space of mass culture into the sacred space of the national theater, prolifically took the film principles to express its ethical criticism in the spirit of expressionism. Therefore, the play is only a fictive protest against the film, while it actually signifies a positive contact of drama and film, an old and a new medium.

In her contribution, **Alenka Koron** tackles conceptual tools for the analysis of narrative space (i.e. spatial frames, setting, story space, narrative or story world, and narrative universe) as they were systematized by Marie-Laure Ryan in her *Handbook of Narratology* on the basis of her research on possible worlds and the existing research in literary theory and narratology. Koron applies these concepts to *Idina kocka (Ida's Cube)*, the 2015 short story written by Slovenian feminist and LGBT author Suzana Tratnik. Koron's analysis takes into account additional aspects of narrative space, such as narrative extension, spatial form, the technique of narrative transmission, metalepsis, thematization of space, and the attribution of symbolic meaning to space. Koron concludes that Tratnik's short story draws on a typically postmodern concept of space and plays with it.

The closing reflection brings together the findings of GIS-analyses of Slovenian literary culture from the perspective of contemporary human geography. **Mimi Urbanc and Jerneja Fridl** highlight the spatial aspect of the literary culture by presenting the latter as an element of the cultural landscape. They emphasize the interfaces and interactions between the literary culture and landscape elements such as relief, inclination, elevation, landscape types, urban-rural relationship, transport network, administrative divisions, central settlements, and geopolitical issues of the Slovenian ethnic territory. The general findings convey a close relationship between demographic characteristics and the literary culture, and show that economic, social, political, and general cultural phenomena of a given space and time are embedded in the literary culture.

Areas with inclinations higher than 12%, which is the upper limit for agricultural machinery, tend to have limited development possibilities. Before the introduction

of mechanization and the beginnings of deagrarization, the uses of territory depending on its inclination were less polarized than today. Nevertheless, the comparison of inclinations and places of birth shows a marked thickening of the latter in the plains or in areas with lower slopes of the surface. The birthplaces of writers are fairly evenly distributed with greater density in the lowlands, plains, and their immediate vicinity (i.e. the alpine plains and the western and central part of the Alpine hills). Literary activities coincide with propulsive areas. Thus, the lands of Gorizia and Carniola, which towards the end of the nineteenth century had the highest natural growth, saw also the concentration of writers' birthplaces. Again, the latter coincides with areas of concentrated population in the period between 1869, the year of the first Austro-Hungarian census, and the Yugoslav census of 1948. The first wave of emigration (up to 250,000 people moved mainly to the US before WWI) was followed by a second wave between the two world wars (a further 100,000 people moved to Germany, Argentina, and the US). These masses of Slovenian migrants included writers (as much as 13 emigrant newspapers and dozens of literary works were published in Chicago, Cleveland, New York, or Buenos Aires).

Given the fact that more than two thirds of Slovenian writers were educated and that more than a third had peasant roots, it is clear that their life trajectories depended on at least two external factors: a network of schools and employment opportunities, and a transportation network. Because of the slow economic and cultural development of the Slovenian ethnic territory, most of the writers had to overcome a considerable distance during their careers. The average route for writers born in the mid-eighteenth century amounted to 241 km, and was prolonging after 1800 to reach a maximum of 1,144 km with writers born in the mid-nineteenth century. This was followed by a gradual decline, and after WWI the route shrunk to an average length of 377 km. Moving distances probably extended due to the possibilities of mobility offered by the construction of railways, while their recent decline resulted from an improved network of schools, in particular the establishment of universities and better employment opportunities for intellectuals.

Cities and towns represent the largest part of the birthplaces, but several individual locations spread across the rural area are consistent with the finding that 40% of the authors were of peasant origin. Since 1900, the role of the city as the birthplace of writers strengthened at the expense of rural settlements.

Due to industrialization, the transportation network, and deagrarization, cities played a key role in the educational and cultural infrastructure. With some simplification, the analyses can be summarized by the following narrative: their life trajectories led writers away from their birthplaces (in lowland rural settlements or small towns along rivers, at an altitude of 500 m) to larger cities at the junction of traffic routes or to regional centers with secondary schools and metropolises with higher education centers (mostly to Vienna). They found their jobs either near their home places, nearby regional centers, or quite far away (mostly in Vienna). Upon publication of their first books, published in Ljubljana, the writers lived in regional centers, while upon the publication of their last book, also in Ljubljana, they lived in Ljubljana, where their lives also ended.

Doslej izšlo:

2004

1. Drago Šega: Literarna kritika
2. Marijan Dovič: Empirične in sistemske obravnave literature

2005

3. Majda Stanovnik: Slovenski literarni prevod 1550–2000
4. Matija Ogrin, ur.: Znanstvene izdaje in elektronski medij (zbornik)
5. Vid Snaj: Nova zaveza in slovenska literatura

2007

6. Tone Smolej: Slovenska recepcija Emila Zolaja (1880–1945)
7. Peter Svetina: Kitične oblike v starejši slovenski posvetni poeziji
8. Marijan Dovič: Slovenski pisatelj: razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu
9. Tomo Virk: Primerjalna književnost na prelomu tisočletja: kritični pregled

2008

10. Darko Dolinar in Marko Juvan, ur.: Primerjalna književnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk (zbornik)
11. Vita Žerjal Pavlin: Lirski cikel v slovenski poeziji 19. in 20. stoletja

2009

12. Jelka Kernev Štrajn: Renesansa alegorije: alegorija, simbol, fragment

2010

13. Ivan Verč: Razumevanje jezikov književnosti
14. Luka Vidmar: Zoisova literarna republika: vloga pisma v narodnem preroju Slovencev in Slovanov

2011

15. Alenka Koron in Andrej Leben, ur.: Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju (zbornik)
16. Andreja Perić Jezernik: Minimalizem in sodobna slovenska kratka proza

2012

17. Gregor Kocijan: Slovenska kratka proza 1919–1929
18. Marko Juvan, ur.: Svetovne književnosti in obrobja (zbornik)

2014

19. Alenka Koron: Sodobne teorije pripovedi

2016

20. Marko Juvan, ur.: Prostori slovenske književnosti (zbornik)

Povezava geografskih informacijskih sistemov in literarne vede odpira vprašanje t. i. digitalne humanistike. Raba računalniških algoritmov pri obdelavi podatkov je problematična zaradi narave humanističnih metod, osredotočenih na kompleksnost svojega predmeta, a obenem neizogibna, saj so digitalne informacijske tehnologije prežele tako rekoč vse sfere človekove eksistence. Projekt, predstavljen v zborniku, se vprašanja digitalnohumanistične metodologije loti prek GIS-humanistike. Ta odločitev odpira še vprašanje interdisciplinarnosti. Konkretna rešitev, ki jo predlaga monografija, je zgostitev interdisciplinarnosti na dialog med geografijo in literarno vedo. To omogoča poglobljeno sovplivanje dveh raziskovalnih področij, kar je možna rešitev za zaplete pri preširokih interdisciplinarnih povezavah. Obsežni uvodni del monografije izčrpno predstavi vlogo prostorskeosti v literarni vedi in humanistiki ter oriše teoretsko zasnovo, ki želi z GIS-i »kartirati in zgodovinsko razčleniti nastajanje in razvoj literarnega polja v celoti,« kar pomeni, da se ne osredotoča le na dela ali avtorje. Tudi koncept »slovenskega« je v zgodovinski perspektivi razumljen večplastno, fokusira se na slovenski etnični prostor v večkulturnem kontekstu ter upošteva izseljenstvo. Drugi del knjige komentira zbrane podatkovne zbirke za obdobje vzpostavljanja slovenske literarne kulture (1780–1940): o biografijah književnikov, medijsko-kulturni infrastrukturi, literarno predstavljenih prostorih in spominskih obeležjih. Sklepni del je posvečen interpretaciji konkretnih vprašanj prostorske literarne vede.

Iz ocene dr. Aleša Vaupotiča

Avtorice in avtorji

Monika Deželak Trojar
Joh Dokler
Marjan Dolgan
Marijan Dović
Jerneja Fridl
Jernej Habjan
Miran Hladnik

Andraž Jež
Marko Juvan
Alenka Koron
Jaka Ortar
Urška Perenič
Jola Škulj
Mimi Urbanc

ISSN 1855-895-X

9 789612 548667

<http://zalozba.zrc-sazu.si> 28 €